

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

НІКІТІН ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94(477.5+475.54/62) «18»: 346.232

**ПОРЕФОРМЕНІ МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ
УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ САМОВРЯДУВАННЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий керівник
Дробот Іван Іванович
доктор історичних наук,
професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
--------------------	---

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	42
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	53

РОЗДІЛ 2. МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

2.1. Зміни чисельності населення міст.....	61
2.2. Соціальна, конфесійна та національна характеристика міського населення.....	72
2.3. Професійна діяльність населення міст.....	103

РОЗДІЛ 3. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

3.1. Правовий статус міст наприкінці ХVІІІ – середині ХІХ ст.	121
3.2. Суспільно-політична думка та юридична наука другої половини ХІХ ст. про місце і роль міського самоврядування в суспільстві. Проекти міського положення.....	137
3.3. Міське Положення 1870 р.	154
3.4. Зміни міського законодавства за Положенням 1892 р.	166

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

4.1. Реалізація Положення 1870 р. Міські виборці	177
4.2. Введення Міського Положення 1892 р.	201

4.3. Взаємовідносини органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та земствами	211
---	-----

РОЗДІЛ 5. ГОСПОДАРСЬКО-ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ МУНІЦИПАЛЬНИХ СТРУКТУР

5.1. Формування міських бюджетів	221
5.2. Обов'язкові видатки міст державним інституціям та на протипожежну охорону	248
5.3. Благоустрій міст	269

РОЗДІЛ 6. МЕДИЧНА, ОСВІТНЯ, КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

6.1 Зусилля муніципальних структур щодо розвитку системи лікувальних закладів.....	299
6.2 Участь самоврядних інституцій у розбудові системи народної освіти	322
6.3 Культурно-просвітницька діяльність органів міського самоврядування	354

ВИСНОВКИ.....	381
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	396
ДОДАТКИ.....	521

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На початку XXI ст. Українська держава переживає важливі зміни, пов'язані з національно-державним відродженням, підготовкою та реалізацією реформ у політичній та соціально-економічній сферах. Сучасний період розбудови незалежної держави характеризується вирішенням важливої проблеми державотворення – формування нової по суті системи місцевого самоврядування, складовою частиною якої є ефективні муніципальні структури. При розв'язанні даного питання основним залишається визначення ролі й місця місцевого самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади. Принципи формування міських самоврядних інституцій, методи й напрямки їхньої роботи важливі в науково-пізнавальному, практично-прикладному значеннях у процесі моделювання муніципального управління. Саме тому, на нашу думку, доцільно вивчати історичний досвід українського народу у сфері місцевого самоврядування.

Проблеми, що наразі вирішують влада і суспільство, за своїм характером і значенням нагадують реформи другої половини XIX ст., які здійснювалися центральною владою з метою утвердження ринкових відносин. Впродовж усього вказаного періоду вони шукали найбільш вдалі варіанти, які б гарантували створення ефективних органів місцевого самоврядування. Еволюція структури міського населення, розширення спектру завдань змушували муніципальні структури визначати пріоритетні напрямки у своїй практичній діяльності та методи розв'язання нагальних проблем. Саме аналіз досягнень і прорахунків діяльності органів міського самоврядування сприятиме пошуку найбільш оптимальної моделі децентралізації в сучасних умовах.

Знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень наукового осмислення вищезгаданої проблеми взагалі і особливо на регіональному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні II половини XIX–XX ст.». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 2 від 25 вересня 2012 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є наукове з'ясування особливостей формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України, основних джерел міських бюджетів, висвітлення виконання загальнодержавних потреб, напрямків і методів роботи виборних інституцій щодо розвитку комунального господарства, медичної, освітньої галузей та культурно-просвітницької діяльності.

Для досягнення окресленої мети передбачається вирішення конкретних науково-пошукових завдань:

- відповідно до сучасних методологічних позицій проаналізувати стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії, охарактеризувати джерельну базу;
- висвітлити зміни в чисельності міського населення Лівобережної та Слобідської України впродовж другої половини XIX ст.;
- дослідити динаміку соціальної, етноконфесійної структури міського населення у другій половині XIX ст. та основні сфери зайнятості;

- показати межі компетенції і принципи формування органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України наприкінці XVIII – середині XIX ст.;
- розкрити суть головних концепцій щодо місця й ролі органів міського самоврядування, проектів Міських положень, оцінки та ставлення до них у суспільстві;
- розглянути адміністративно-правове становище органів міського самоврядування за Положеннями 1870, 1892 рр.;
- з'ясувати особливості реалізації Міських положень 1870, 1892 рр. на Лівобережній та Слобідській Україні, соціальне та етноконфесійне «обличчя» новоутворених самоврядних інституцій, рівень співпраці муніципальних структур з місцевими адміністраціями та земствами;
- простежити основні джерела формування міських бюджетів та видатки муніципальних структур, внесок громадських управлінь у розвиток комунального господарства та благоустрій міст;
- виявити шляхи, форми і значення діяльності міських виборних управлінь у розвитку медичної та освітньої галузей, визначити основні напрями роботи культурно-просвітницького характеру;
- на основі аналізу діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст. розробити конкретні пропозиції та рекомендації щодо більш ефективної організації та діяльності самоврядних інституцій на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Об'єктом дослідження є місцеве самоврядування в Україні другої половини XIX ст.

Предметом дослідження є історія становлення та діяльності органів міського самоврядування в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства, динаміка чисельності міського населення, його соціальні та національні характеристики, розподіл сфер зайнятості, основні напрями

господарської та гуманітарної діяльності самоврядних інституцій та їхній вплив на повсякденне життя міського населення.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 70-х–90-х рр. XIX ст. *Нижня межа* обумовлена запровадженням Міського положення 1870 р., яке вплинуло на всі сфери міського життя. *Верхня межа* пов'язана з підготовкою та реалізацією міської реформи 1892 р. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався кризовими явищами в економіці, загостренням політичної ситуації і трансформацією на цьому фоні політико-правових характеристик виборних інституцій. Для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, трактування подій і явищ, які мали безпосереднє відношення до об'єкту дослідження, виникала потреба розширювати визначену хронологію.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Лівобережної та Слобідської України, основу яких у другій половині XIX ст. складала Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії, що характеризувалися регіональними особливостями соціально-економічного та культурного розвитку.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є наукові принципи історизму й об'єктивності, основні методи науково-історичного пізнання, сучасні концептуальні підходи щодо вивчення місцевого самоврядування на українських землях.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених у роботі завдань використовувалися філософські (діалектичний, гносеологічний), загальнонаукові (структурно-системний, класифікації і типологізації, описовий, дедукції, індукції, узагальнення, абстрагування) та спеціально-наукові (історичний, порівняльний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, генетичний, статистичний) методи дослідження. Кожен з них допомагав при вирішенні певних завдань: діалектичний та гносеологічний при аналізі муніципального законодавства Російської імперії, систематизації та класифікації під час збору джерельної бази та фактичного матеріалу; структурно-системний для з'ясування взаємодії цілого і частин,

тобто визначення ролі, місця, функцій громадських управлінь у системі державного управління, класифікації і типологізації – при аналізі джерел, виокремленні однотипних груп, особливо під час формування структури дисертаційної роботи, при аналізі демографічних процесів, емпірично-теоретичні під час збору та первинної обробки історіографічного і фактичного матеріалу, дедукції, індукції та узагальнення в ході аналізу джерельної бази й під час формулювання висновків, описовий використовувався для констатації історичного факту системи місцевого самоврядування на українських землях, абстрагування – для відтворення реального образу самоврядних інституцій; порівняльно-історичний – для з'ясування специфічних рис у діяльності самоврядних інституцій регіонів, які досліджувалися, проблемно-хронологічний – для встановлення закономірностей розвитку органів міського самоврядування в період реформ другої половини XIX – початку XX ст., статистичний – для з'ясування досягнень і прорахунків у діяльності виборних управлінь, ретроспективний – для узагальнення минулого та визначення рекомендацій щодо вдосконалення системи місцевого самоврядування в сучасних умовах.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів зумовлені введенням до наукового обігу значної кількості нових джерел для дослідження наукової проблеми, яка не отримувала всебічного висвітлення.

Уперше:

- здійснено комплексне, різноаспектне історичне дослідження особливостей формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.;
- проаналізовано та систематизовано джерела, що розкривають процес підготовки та реалізації міських реформ 1870 та 1892 рр. на території Лівобережної та Слобідської України;
- комплексно висвітлено основні проблеми організаційного становлення органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України з притаманними їм особливостями правореалізації, характерними для

українських губерній;

- з'ясовано соціальний та конфесійний склад виборців і гласних, рівень їхньої активності при формуванні громадських управлінь;
- визначено характерні риси та особливості діяльності муніципальних структур Лівобережної та Слобідської України при розбудові медичної та освітньої галузей.

Уточнено:

- вітчизняна та зарубіжна історіографія заклали історико-теоретичні основи історії міського самоврядування України періоду другої половини XIX ст.;
- відмінності в темпах урбаністичних процесів, соціальний склад міського населення, основні сфери зайнятості;
- роль регіональних досліджень при висвітленні історії міського самоврядування в Україні.

Подальший розвиток отримало:

- узагальнення та систематизація нормативно-правової бази й визначення організаційно-правових засад формування органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України;
- вивчення ролі виборних громадських управлінь, громадськості і меценатів у розвитку комунального господарства, мережі лікувальних та освітніх установ, культурно-просвітницькій діяльності на Лівобережній та Слобідській Україні.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони певною мірою заповнюють існуючу інтелектуальну нішу в історіографії проблеми дослідження та соціально-економічної історії України другої половини XIX ст., засвідчують перехід до використання нових теоретико-методологічних та міждисциплінарних підходів при вивченні проблем формування та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Фактичний матеріал, теоретичні висновки роботи доцільно використовувати при написанні колективних праць з історії держави і права України, для підготовки загальних і спеціальних курсів з

історії України вищих навчальних закладів, для надання науково-методичних рекомендацій профільним комітетам Верховної Ради України у зв'язку з розробкою законодавчих актів щодо децентралізації системи органів публічної влади.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертації відображені в публікаціях автора, обговорювалися на засіданнях кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні теоретично-методологічні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на 31 Міжнародній, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, наукових читаннях серед яких: «Ніжинська вища школа: історія та сучасність» (Ніжин, 2005), «Краєзнавство і учитель – 2006» (Харків, 2006); «Краєзнавство і учитель – 2007» (Харків, 2007); «Актуальні проблеми професійного становлення особистості сучасного юриста» (Суми, 2007); «Краєзнавство і учитель – 2008» (Харків, 2008); «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (Вінниця, 2008); «Краєзнавство і учитель – 2009» (Харків, 2009); «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура» (Белгород, 2009); «Держава і право: проблеми становлення і перспективи розвитку» (Суми, 2009); Х джерелознавчих читаннях (до 65-річчя з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) (Київ, 2009); «Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы» (Брянск, 2009); II всероссийском симпозиуме по исторической демографии (Сыктывкар, 2009); «Актуальні питання вітчизняної та світової історії» (Суми, 2010); III всероссийском симпозиуме по исторической демографии (Сыктывкар, 2010); «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2010); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення» (Суми, 2010); III Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир,

2010); XI джерелознавчих читаннях (до 100-річчя з дня народження професора В'ячеслава Ілліча Стрельського) (Київ, 2010); «Проблемы гармонизации межнациональных отношений» (Харків, 2010); «XX століття – етнологічний вимір та проблеми Голокосту» (Житомир, 2010); «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права)» (Вінниця, 2011); «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); «Держава і право: проблеми становлення і перспективи розвитку» (до 20-ї річниці незалежності України та 20-ї річниці заснування інституту президентства в Україні) (Суми, 2011); «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин» (Суми, 2011); IV Волинській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); XII джерелознавчих читаннях (до 20-ї річниці незалежності України) (Київ, 2011); «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2012); XIII джерелознавчих читаннях (присвячені 160-річчю Центрального державного історичного архіву України) (Київ, 2012); XIV джерелознавчих читаннях (присвячених 170-річчю створення Київської археографічної комісії), (Київ, 2013); XV джерелознавчих читаннях (присвячених 70-річчю з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) (Київ, 2014); звітних науково-практичних конференціях викладачів, докторантів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2012–2014); засіданнях кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2012–2014).

Публікації. Матеріали дисертаційного дослідження висвітлені у 58 публікаціях, із них: 1 індивідуальна монографія загальним обсягом 15,75 друк. арк., 35 одноосібних наукових статей у фахових виданнях (з них 28 – у вітчизняних, 7 – у зарубіжних фахових виданнях).

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, шести розділів (17 підрозділів), висновків,

списку використаних джерел та літератури і додатків (76 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 596 сторінок, з яких 395 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 1465 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблеми історичної урбаністики і міського самоврядування мають потужну історіографію, яка постійно оновлюється. У той же час питання формування та діяльності міських громадських управлінь у другій половині XIX ст. на теренах Лівобережної та Слобідської України, еволюція складу міського населення, зміни компетенції самоврядних інституцій, їхній внесок у розвиток комунального господарства та гуманітарна діяльність наразі залишаються актуальними.

Історія міського самоврядування другої половини XIX ст. стала об'єктом наукового дослідження сучасників ще за часів підготовки та реалізації реформи 1870 р. Інтерес до даної проблеми пояснювався різними оцінками змісту Положення та її наслідками. Переважна частина робіт містили позитивну оцінку Положення 1870 р. і політичного курсу уряду, зупиняючись лише на окремих його недоліках. На цьому фоні певним внеском у дослідження історії міського самоврядування стали роботи І. Дитятіна [997, 1001], В. Григор'єва [982], В. Гессена [958, 959], П. Подлигайлова [1240], Г. Шрейдера [1400 – 1403], які зробили спробу дослідити витoki міського самоврядування через аналіз Жалуваної грамоти 1785 р. Спираючись на фактичний матеріал діяльності громадських управлінь Санкт-Петербурга, Москви та Риги, автори проаналізували виборчу систему, компетенцію та коло завдань, що вирішували останні. У публікаціях відзначалися позитивні сторони Грамоти (лібералізація міського життя тощо), а також вказувалося на його недоліки (обмежена компетенція

шестигласних дум та залежність від місцевих адміністрацій). Г. Шрейдер приділив увагу питанню виникнення міст, складу населення, змінам у системі міського самоврядування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

На думку Г. Євреїнова [1020] та О. Кизеветтера [1077], проголошені у Грамоті положення у переважній більшості залишилися на папері, тому що новоутворені самоврядні інституції залишалися під повним контролем чиновників на місцях. Тому ситуацію з міським самоврядуванням порівняли з новими міхами, в яких закисало старе вино [1077, с. 53]. Прибічники таких поглядів вважали, що закон не враховував специфіку традицій місцевого самоврядування Європейської частини Російської імперії. Це і вплинуло на ефективність діяльності новоутворених самоврядних інституцій. На противагу їм представник проурядової історіографії С. Платонов [1236] не вбачав у грамоті суттєвих недоліків і вважав, що її положення працювали і створили умови для успішного розвитку міст в імперії. Слід зазначити, що представники обох таборів залишали поза увагою практичну діяльність міських дум.

Різні погляди щодо ролі і місця органів міського самоврядування в системі державного управління призвели до жвавого обговорення даної проблеми в суспільстві і сприяли формуванню ряду теорій, серед яких найбільш популярними були громадська (громадсько-господарська) та державна. В. Безобразов [903], О. Васильчиков [928–929], К. Кавелін [1061], В. Лешков [1129–1130], А. Лохвицький [1134] та інші прихильники громадської теорії самоврядування намагалися чітко окреслити компетенцію виборних громадських управлінь. На їхню думку, поруч з державними справами існує багато місцевих проблем, якими повинна займатися не влада, а місцеве самоврядування. Місцеві ж адміністрації лише контролюють діяльність останніх. Саме такий розподіл повноважень, на думку авторів, повинен був сприяти ефективній діяльності самоврядних інституцій при розв’язанні нагальних міських проблем. Отже, прихильники такого підходу зводили функції громадських управлінь лише до господарської сфери.

О. Градовський [976–977], В. Гесен [958–959], Н. Коркунов [1093] та інші прихильники державної теорії самоврядування розглядали самоврядні інституції як частину системи державного управління і виступали проти поділу на місцеві та загальнодержавні проблеми, тому що громадські і державні установи вирішують спільні завдання. Держава, на їхню думку, мала право втручатися і контролювати громадські управління. Праці прихильників різних теорій допомогли нам з'ясувати ставлення громадськості і влади до питання місцевого самоврядування.

Реалізація Міського положення 1870 р. дала новий поштовх для активізації вивчення проблеми місцевого самоврядування. Використовуючи текст самого Положення, дослідники багато уваги приділяли питанням організації виборного управління. Так, професор Харківського університету І. Дитятін [997 – 1001] аналізував завдання, компетенцію і взаємовідносини між органами міського самоврядування та місцевими адміністраціями. Автор вказував на залежність громадських управлінь від губернських структур. Підсумовуючи свою розвідку, він наголошував на тому, що реформа не дала бажаних результатів. На жаль, поза увагою автора залишилася практична діяльність дум. Слідом за І. Дитятіним певний внесок у дослідження міського самоврядування зробив професор університету Святого Володимира М. Ренненкампф [1270], який головну увагу у своїй роботі зосередив на питанні причин та підготовки реформи 1870 р.

О. Головачов [965], О. Волькенштейн [948], Е. Карнович [1073], Д. Цертельов [1362], які, являючись прихильниками децентралізації і розподілу повноважень між центром і регіонами, піддавали критиці зміст Положення (недоліки виборчого законодавства, особливо обмеженість повноважень муніципальних структур та їх надмірне підпорядкування урядовим структурам). На думку авторів, трикурійна система була спрямована на збереження впливу представників привілейованих станів у новостворених думах та управах. О. Волькенштейн і Е. Карнович вважали одним із головних недоліків нового Положення значні повноваження

губернаторів у справі контролю за самоврядними інституціями. На їхню думку, це засвідчувало боязнь «надмірної громадської ініціативи» [965, с. 15]. О. Головачов та Н. Арістов [893] вважали, що усунення від управління містами представників інтелігенції негативно позначилося на ступені їхньої ефективності. Вони критикували практику сумісництва міськими головами розпорядчих і виконавчих функцій. Надмірна залежність громадських управлінь від місцевих адміністрацій також засвідчувала відсутність розподілу влади у реальному житті. Роботи цього часу містили лише поодинокі приклади формування самоврядних інституцій в окремих містах, що можна вважати певним недоліком.

Аналізу практичної діяльності міських громадських управлінь присвячені роботи Д. Багалія [898], І. Фесенка [1354], М. Щепкіна [1408] та інших, в яких міститься оригінальний фактичний матеріал щодо формування та діяльності самоврядних інституцій в окремих губерніях Російської імперії (у тому числі й українських). Головну увагу автори приділили систематизації та аналізу матеріалів, що були пов'язані з господарсько-гуманітарною діяльністю самоврядних інституцій (благоустрій міст, розвиток медицини, освіти тощо). Окремо розглядалися питання взаємовідносин органів самоврядування з губернськими адміністраціями. Особливий інтерес викликає робота І. Фесенка, в якій використано багатий фактичний матеріал з історії формування і діяльності харківської думи та управи. Автор дослідив основні джерела формування міського бюджету, взаємовідносини між владою міста і земством. Він також вказував на недостатньо ефективну діяльність громадського управління, але не пропонував шляхи вирішення існуючих недоліків. Наведений авторами фактичний матеріал був проаналізований нами під час виконання поставлених у роботі завдань.

Перемога консервативних сил в урядових колах призвела до поступового згортання ліберальних реформ. Логічним наслідком такої політики стало прийняття Положення 1892 р., яке повинно було виправити певні «помилки» 60–70-х рр. XIX ст. Прихильники такого підходу позитивно

оцінювали нову міську реформу [888, 944, 949, 980, 1098, 1393]. У своїх публікаціях вони намагалися обґрунтувати необхідність переведення міського самоврядування під суворий контроль місцевих адміністрацій.

У цей же час друкуються дослідження, автори яких критично оцінювали Положення 1892 р. Д. Семенов [1301] вказував, що залежність органів міського самоврядування від місцевих адміністрацій зростає і стала надмірною. Дану точку зору у своїх роботах доводили М. Бубнов [920], С. Василевський [927], О. Количев [1088], О. Михайловський [1158], В. Романовський [1282] та інші. Наприклад, на думку О. Михайловського, міська реформа так реформувала органи самоврядування, що вони відбивали інтереси лише незначної кількості заможних людей. «Міське управління... перетворилося у напівгромадську, напівбюрократичну установу, позбавлену самостійності, обмежену у своїй компетенції, поставлену під суворий адміністративний контроль...» [1158, с. 18].

На недемократичному характері реформованих органів міського самоврядування наголошували М. Бахметьев [902], П. Кузнецов [1106], О. Тимофеев [1331], К. Пажитнов [1220]. Вони вказували, що новий закон був спрямований на збереження впливу дворянства у суспільстві, а також на тотальне переважання у думках та управах представників привілейованих станів, значний бюрократичний апарат, жорсткий контроль з боку місцевої влади. Ставлення до реформи ілюструють слова К. Пажитнова: «Місто без схвалення не може ступити... жодного кроку, і в цьому потрібно вбачати головну причину відсталості наших міст. ... поняття про самостійність місцевого самоврядування несумісне з наданням адміністрації права затверджувати або не затверджувати посадовців, а тим більше – призначати їх на свій розсуд. Якщо органи міського самоврядування можуть самостійно управляти справами міста, то їм повинно бути надано і право вибирати відповідних осіб для виконання своїх повноважень» [1220, с. 38].

На особливу увагу заслуговує праця Г. Шрейдера [1403], в якій автор проаналізував і ввів у науковий обіг багатий фактичний матеріал

(використовується і в наш час) з історії міського самоврядування після реалізації Положення 1892 р. Дослідник зупинився на аналізі складу виборців, організації і проведенні виборчих зборів, обмежених правах дум та управ. Вказуючи на реакційний характер закону, Г. Шрейдер використав термін «контрреформа», який став поширеним у науковій літературі.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники зробили спробу підсумувати тридцятирічну діяльність муніципальних структур. Додатковим стимулом для цього стало загострення соціально-економічної та політичної ситуації в Російській імперії і вимоги представників демократичних сил розширити повноваження самоврядних інституцій. У публікаціях цього періоду органи місцевого самоврядування розглядалися як громадські інститути. Виходячи з цього, дослідники намагалися визначити місце і роль самоврядних інституцій у системі державного управління. Автори, використовуючи доступний статистичний матеріал, намагалися з'ясувати не лише причини міських реформ і зміст Положень 1870, 1892 рр., але й результати господарсько-культурної діяльності.

Основна маса робіт даного періоду була присвячена аналізу причин проведення міських реформ другої половини ХІХ ст. [1095, 1233, 1301, 1364, 1400, 1401]. Автори вказували на те, що головною причиною реформування міських самоврядних інституцій були зміни соціально-економічного характеру. Також зверталася увага на половинчастий характер реформ (базою для яких стала Жалувана грамота), обмежені права громадських управлінь та надмірна залежність останніх від місцевих адміністрацій.

Інші дослідники більше уваги у своїх працях приділяли позитивним аспектам міських реформ [971, 996, 1236, 1404]. Вони зокрема вважали кроком уперед законодавчо закріплені повноваження виборних управлінь, які мали у визначеному законом порядку опротестовувати неправильні рішення губернаторів. Головним чином, використовуючи дані Санкт-Петербурга і Москви, автори показували зростання фінансових надходжень до міських бюджетів та успішну діяльність самоврядних інституцій щодо благоустрою

своїх населених пунктів. У цьому контексті вони давали позитивну оцінку Положенню 1870 р., порівнюючи його за значенням з реформами Петра I [951, 1404]. На жаль, науковці не звертали увагу на життя українських губернських і повітових центрів, що зменшувало об'єктивність їхніх досліджень.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується появою низки робіт, присвячених реалізації Міських положень в окремих містах (у тому числі і українських) [765, 992, 1214, 1250], а також на аналізі практичної діяльності виборних управлінь [898, 934, 1184, 1226, 1238, 1359, 1360, 1408]. Особливий інтерес серед даних досліджень викликають праці А. Верзілова (секретар Чернігівської думи), А. Гур'єва, Ф. Ніколайчика, О. Погорелка (Харківський міський голова), В. Хижнякова (Чернігівський міський голова), І. Фесенка, які безпосередньо працювали в органах самоврядування або мали доступ до різноманітного фактичного матеріалу. Вони не лише порівнювали діяльність муніципальних структур Кременчука, Кролевця, Харкова та Чернігова із західноєвропейськими містами, але й показали роль громадських управлінь у розбудові комунального господарства та соціально-культурній сферах. Їхні праці містять цікавий матеріал щодо стосунків між самоврядними інституціями та місцевими адміністраціями, співпраці з благодійниками, показані напрямки соціальної діяльності, а також рекомендації щодо покращення практичної діяльності самоврядних інституцій. Наведені в роботах дані використовуються сучасними науковцями для аналізу стану медичної, освітньої галузей та інших сфер міського життя українських міст.

Проблема зміни чисельності міського населення у другій половині XIX ст. та його етносоціокультурний склад (у тому числі Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній) не були об'єктом спеціальних досліджень. На рубежі XIX – XX ст. було опубліковано ряд праць, автори яких, використавши різноманітний статистичний матеріал, намагалися висвітлити причини та основні напрямки переселенського руху після відміни кріпосного права [689, 691, 1076, 1412]. Згадані роботи цікаві наведеними

даними про міграцію населення на території Лівобережної та Слобідської України (починаючи з середини до кінця XIX ст.).

Після проведення загальноросійського перепису 1897 р. ціла низка дослідників зробила спробу узагальнити зміни, що відбулися у складі міського населення. Б. Бруцкус [919] простежив не лише динаміку зростання представників іудейської громади в багатьох містах, але й звернув увагу на професійні уподобання представників даної конфесії. А. Погожев [1237] у своїй праці проаналізував темпи росту чисельності робітників у містах, які були промисловими центрами у своїх губерніях. Автор приходить до висновку, що робітники поступово оформлюються в окрему групу міського населення.

Праці І. Павловського [1216 – 1219], І. Петровського [1228], К. Щелкова [1407] присвячені аналізу змін адміністративного устрою Лівобережної та Слобідської України, а також зрушенням в економіці (розвитку промисловості) та етносоціальної ситуації у зазначених регіонах. Автори використали різноманітний статистичний матеріал щодо динаміки і складу населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній (у тому числі і міського).

На початку XX ст. з'являються історико-краєзнавчі дослідження, присвячені окремим містам досліджуваних регіонів (Кременчук, Полтава, Харків, Чернігів) [993, 1184, 1214, 1218, 1219]. Безсумнівним досягненням вищезгаданих праць було використання різноманітного фактичного матеріалу і спогадів, які не лише ілюстрували динаміку зростання міського населення, зміни в його структурі, стан освітньої та медичної галузей, але й інші аспекти життя українських міст.

Отже, огляд історіографії другої половини XIX – початку XX ст. свідчить, що її репрезентанти часто давали діаметрально протилежні оцінки міським реформам 1870, 1892 рр. Одні були схильні до ідеалізації внутрішньої політики царизму (у тому числі і реформ), звертаючи увагу здебільшого на позитивні наслідки запровадження Положень та висвітлюючи

діяльність місцевих адміністрацій. У своїх працях вони залишали поза увагою половинчастий характер реформ, недемократичний характер виборчого законодавства та соціальні наслідки законів. Основу джерельної бази таких досліджень становили законодавчі акти, що регулювали діяльність виборних управлінь. Тільки для обґрунтування окремих ідей автори використовували матеріали, що ілюстрували практичну діяльність дум і управ. Інша група дослідників намагалася, аналізуючи статті Положень та результати тридцятирічної діяльності самоврядних інституцій, показати досягнення та недоліки муніципального законодавства. Безумовним здобутком історіографії зазначеного періоду було визначення кола питань, через призму яких доцільно вивчати міську проблематику. Деякі з них певною мірою були розкриті, але більшість залишалася недостатньо вивченою. До них відносилися питання урбаністичних процесів, регіональних особливостей формування муніципальних структур та комплексне вивчення практичної діяльності громадських управлінь. Недостатньо уваги науковці приділяли змінам соціальної та етноконфесійної структури міського населення.

Жовтневий переворот 1917 р. і встановлення радянської влади на довгі десятиріччя обумовили домінування марксистсько-ленінської методології та проблематику, яку обирали науковці. Радянська історіографія 20–40 рр. ХХ ст. характеризується певним падінням інтересу науковців до історії міського самоврядування. Це значною мірою було пов'язано з негативною оцінкою, яку дав місцевому самоврядуванню Російської імперії В. Ленін [1122, с. 35]. У своїх працях він засуджував значення і позитивний досвід діяльності самоврядних інституцій у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Така оцінка на довгий час стала своєрідним тавром і методологічною догмою для більшості радянських дослідників. Головними темами стають: соціально-економічна історія, класова боротьба робітничого класу і селянства, формування пролетаріату, історія більшовицької партії. Виходячи з цього, доцільно, на нашу думку, розглядати основні праці дослідників не за

тематикою, а у хронологічній послідовності, що дозволить прослідкувати зміну оцінок історії міського самоврядування у динаміці.

У більшості праць 20–30-х рр. ХХ ст. взірцем місцевого самоврядування стають ради, створені на теренах СРСР. На цьому фоні позитивно виділяються праці В. Веліхова [931], І. Вологодцева [945–946], М. Тращевського [1337], які, використовуючи різноманітний статистичний матеріал, намагалися порівняти ступінь економічного розвитку різних міст Російської імперії. У той же час їхні роботи мали ряд недоліків. Так, на думку О. Головка, В. Веліхов, перебуваючи на формальних позиціях марксизму, недооцінив досягнення влади Харкова в галузі міського господарства [1438, с. 6], І. Вологодцев, наводячи цікаві факти щодо розвитку комунального господарства та благоустрою міст, не робить узагальнюючих висновків про досягнення та причини недоліків громадських управлінь.

Формування сталінського тоталітарного режиму у 30-х рр. ХХ ст. супроводжувалося репресіями і в середовищі науковців. Тому найбільш «актуальними» в цей час стали вважатися публікації, пов'язані з класовою боротьбою пролетаріату в містах, героїчні сторінки його історії та розвиток промислового потенціалу в роки радянських перетворень. На цьому фоні міські реформи другої половини ХІХ ст. і діяльність міських дум та управ або взагалі не згадувалася, або огульно засуджувалася.

При вивченні складу і становища населення України науковці головним чином приділяли увагу робітничому класу і селянству в контексті класової боротьби проти соціально-економічного гніту. Лише в окремих роботах цього періоду наводиться не лише статистичний матеріал, що ілюстрував динаміку зростання пролетаріату в містах або злиденне становище селянства, але й соціальну структуру населення окремих українських губерній [899, 1307, 1367]. Недоліком зазначених робіт була відсутність ґрунтового аналізу та висновків щодо наведених статистичних даних.

Після завершення Другої світової війни радянські історики починають більше уваги звертати на історію місцевого самоврядування. Одним із факторів, що вплинув на зміну наукової проблематики, була хрущовська «відлига», яка сприяла певній лібералізації всіх сфер життя радянського суспільства. Науковці залучають нові документальні матеріали і урізноманітнюють тематику досліджень. Історія міського самоврядування розглядалася в контексті вивчення дореволюційної історії Російської імперії. Значний масив праць був присвячений аналізу змісту статей Положень 1870, 1892 рр., їх реалізації на місцях. Автори намагалися змістити акценти своїх досліджень від констатації фактів до їх аналітичної обробки. Саме в цьому руслі слід розглядати дослідження Ю. Аксьонова [886], М. Горбаня [969], М. Каржанського [1071], М. Кирюхіна [1078], І. Попова [1245]. Ю. Аксьонов головну увагу у своїй роботі приділив аналізу змісту статей Положення 1870 р., виборчій системі та компетенції дум і управ. Визнаючи реформу кроком уперед у порівнянні з попередніми законами, автор вказував на те, що до формування самоврядних інституцій залучалися переважно заможні групи міського населення. Компетенція ж дум і управ обмежувалася лише господарськими справами. Не пояснюючи причини недоліків у роботі самоврядних інституцій, автор лише констатував їх. М. Горбань, М. Каржанський, М. Кирюхін, І. Попов зробили спробу проаналізувати соціальний склад гласних і муніципальних комісій, межі компетенції громадських управлінь та їхні взаємовідносини з місцевими адміністраціями. У підсумках вони відзначали реакційний характер реформи 1892 р. На противагу останнім приводився позитивний приклад діючих у СРСР рад.

У цей же період створюються колективні монографії, присвячені історії окремих міст (Києва, Ленінграда, Москви, Харкова) [1046, 1054, 1215]. Вказані роботи містять статистичний матеріал, що відображає динаміку демографічного росту населення пореформених міст, його національний та соціальний склад, створення та діяльність в окремих сферах міського життя громадських управлінь: благоустрій міст, участь у розбудові медичної та

освітньої галузей тощо. Окремо акцентується увага на недемократичному характері виборчої системи та обмежених повноваженнях дум і управ, а також на недоліках в їхній роботі.

У 50–60-х рр. різним аспектам питання демографії були присвячені праці І. Гуржія [991], Ф. Лося [1133], В. Наулка [1177–1178], А. Рашина [1261–1262], В. Яцунського [1417–1418] та інших. Проблемам динаміки чисельності, темпам приросту, соціальному, професійному та етнічному складу населення, основним напрямкам міграційних потоків присвячені роботи В. Наулка, А. Рашина, В. Яцунського. Особливу цінність працям надають спроби авторів простежити зрушення, які відбувалися у середовищі селянства, та формування нових соціальних груп на матеріалах українських губерній. Спираючись на матеріали I–X ревізій та перепису 1897 р., автори зробили спробу дослідити не лише склад населення, але й міжетнічні зв'язки, що певним чином допомогло при висвітленні окремих завдань нашої роботи. Новизну додає той факт, що в радянській історіографії питання міграції не були серед популярних напрямків наукових досліджень. Історії формування, чисельності та становища робітників присвячені праці І. Гуржія, Ф. Лося, які, використавши значний масив архівних та інших матеріалів, розглянули джерела формування та структуру робітничого класу України.

Певні зрушення, що відбулися у радянській історіографії 70-х рр. щодо проблем історії міст і міського самоврядування, засвідчили праці П. Зайончковського [1027–1028], присвячені характеристиці політичного устрою Російської імперії другої половини XIX ст., розгляду причин та основних напрямків прояву реакційної політики царського уряду у різних сферах життя тогочасного суспільства. Автор значну увагу приділив діяльності підготовчих місцевих і губернських комісій, Каханівської комісії щодо вдосконалення міського самоврядування. Таким чином він прослідкував еволюцію поглядів правлячих кіл на місце і роль місцевого самоврядування в системі державного управління. Міське самоврядування

розглядалося автором у загальному контексті політичного розвитку Російської імперії. Спираючись на приклади окремих губерній, П. Зайончковський показав взаємовідносини між місцевими адміністраціями та муніципальними структурами.

У цей же час науковці продовжували досліджувати питання демографічних зрушень, що відбувалися на теренах Російської імперії під впливом реформ другої половини XIX ст. [1060, 1178]. Позитивним моментом зазначених праць було використання різноманітного статистичного матеріалу (у першу чергу ревізій), що дозволило проаналізувати не лише чисельні зміни населення (у тому числі і в містах), але й простежити основні міграційні напрямки, етнічний склад мешканців окремих регіонів.

У 60–70-ті рр. була опублікована ціла низка історико-краєзнавчих студій, присвячених історичному минулому як окремих міст, так і цілих регіонів [669, 882, 908, 1019, 1053, 1103, 1160, 1185, 1283, 1296, 1297, 1333]. У них автори висвітлювали спектр питань, пов'язаних не лише із загальними тенденціями розвитку населених пунктів, але й розкривали повсякденне життя міського населення (вирішення економічних, соціально-культурних проблем). Публікації містять яскравий матеріал з економіки, географії, етнографії, демографії та соціології. Але в них практично зовсім відсутній аналіз діяльності самоврядних інституцій у другій половині XIX ст.

Якісні зміни в дослідженні міського самоврядування припали на 80-ті рр. XX ст. До наукового обігу вводяться нові і маловідомі архівні матеріали. Під впливом певної демократизації суспільно-політичного і соціально-економічного життя в СРСР (горбачовська перебудова) в історіографії окреслилися тенденції щодо переосмислення накопичених фактів та усталених висновків стосовно міського самоврядування другої половини XIX ст.

У працях М. Єрошкіна [1024], Л. Захарової [1031], П. Зирянова [1037], П. Писарькової [1232], М. Ейдельмана [1409–1410] та інших була

зроблена спроба неупередженого аналізу причин міських реформ 1870, 1892 рр. (виділяли неефективність старої системи управління, бажання уникнути революційних виступів тощо), соціального складу міських дум та управ (губернських і повітових), освітнього рівня гласних та основних напрямків практичної діяльності самоврядних інституцій. Усі автори у різній формі визнавали, що реформи міського самоврядування були результатом суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень, що здійснювала влада з метою уникнення революційних виступів [1409, с. 67]. Л. Писарькова на прикладі 63 губернських, обласних, портових, міських самоврядних структур, а також 550 повітових і заштатних центрів проаналізувала соціальний склад гласних напередодні реформи 1892 р. та причини запровадження нового Положення. У результаті проведених досліджень автор установила, що у губернських думах переважало купецтво і почесні громадяни – 47 %, а в повітових – міщани, ремісники і селяни – 51 % [1232, с. 154]. Вона стверджувала, що склад міського управління часто залежав від рівня та характеру економічного розвитку міста в цілому [1232, с. 159].

Значним внеском у дослідження міської проблематики стали праці В. Нардової [1168 – 1174], яка однією з перших зробила крок до комплексного узагальнення генези міського самоврядування. Автор зробила спробу виваженого та об'єктивного аналізу діяльності підготовчих комісій, проектів Положень, ставлення до них правлячих кіл і суспільства. На основі різноманітного фактичного матеріалу вона дійшла висновку, що Положення 1870 р., не дивлячись на його половинчастий характер, було кроком уперед у напрямку демократизації системи державного управління. Маючи обмежені повноваження, думи і управи доклали багато зусиль для розбудови комунального господарства, вирішення соціально-культурних потреб городян. Автор також вказувала на те, що громадські управління були місцями, де громадськість накопичувала досвід щодо розв'язання актуальних проблем населення. На жаль, головним чином у працях використовувалися

дані з історії самоврядування Москви і Санкт-Петербурга (число виборців, боротьба за скорочення обов'язкових видатків тощо).

Об'єктом наукового дослідження в указаний час стало не лише міське самоврядування, але й інші сфери міського життя. Спираючись на оригінальний фактичний матеріал, автори зупинилися на малодослідженому питанні географічних особливостей урбаністичних процесів на українських землях у XIX – на початку XX ст., еволюції етнічного складу міського населення, висвітлили причини та особливості міграції селян до міст, а також традиційну для радянської історіографії тему формування та становища робітничого класу [1015, 1146, 1147, 1253, 1254, 1288].

Праці В. Борисенка [913–914], Л. Булгакової [922], Е. Дніпрова [1004–1005] та інших присвячені висвітленню реакційної політики царизму в освітній галузі. На основі законодавства другої половини XIX ст. автори доводять, що правлячі кола намагалися усіма засобами обмежити доступ представників непривілейованих станів до середньої та вищої освіти. Використавши достатньо цікавий фактичний матеріал, вони прослідкували організацію навчально-виховного процесу на загальноросійському рівні, що можна вважати певним недоліком. Також була здійснена спроба аналізу джерельної та історіографічної бази, що дало нам можливість краще виокремити еволюцію поглядів науковців на систему освіти, яка функціонувала в Російській імперії у XIX ст. Серед зазначених робіт виділяється монографія В. Борисенка, що була доповнена і вийшла у 2011 р., в якій автор сконцентрував свою увагу на цілому комплексі проблем народної освіти на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній (ролі держави, органів місцевого самоврядування та громадськості у розвитку освітянської сфери).

Проблемам розвитку комунального господарства, розбудови медичної галузі, діяльності з попередження пожеж, страхуванню, природоохоронним заходам самоврядних інституцій була присвячена ціла низка наукових розвідок, які містять значний комплекс маловідомих

матеріалів, що допомагають краще з'ясувати напрямки, принципи та методи вирішення актуальних міських проблем громадськими управліннями у другій половині XIX ст. [885, 887, 937, 968, 995, 1151, 1246, 1260].

Отже, підсумовуючи радянський період історіографії з історії міст і міського самоврядування, необхідно зазначити, що він мав як певні досягнення, так і недоліки. Серед здобутків радянських науковців необхідно відзначити накопичення нового фактичного матеріалу, розширення тематики наукових досліджень, появу значної кількості робіт регіонального спрямування, створення узагальнюючих робіт з окремих питань історії міського самоврядування. У той же час в окремих працях простежувалося упереджене і дещо нігілістичне ставлення до міських самоврядних інституцій. Деякі автори концентрували свою увагу переважно на недоліках у роботі міських дум та управ.

Окрему групу досліджень, присвячених міській проблематиці, складають праці закордонних науковців. Протягом XX ст. вони дещо розширили джерельну базу й опублікували значний масив робіт, в яких було зроблено спробу виокремити причини реформ другої половини XIX ст., їх наслідки, проаналізувати окремі аспекти діяльності самоврядних інституцій.

У працях українознавців зарубіжжя Д. Дорошенка, П. Полонської-Василенко, В. Корольова, М. Петрова та інших [1012, 1097, 1242, 1305] доводиться думка про обмежений характер місцевого самоврядування, жорсткий контроль з боку держави та незначне представництво української громади у новоутворених інституціях. На жаль, спеціально дане питання автори не досліджували. Д. Дорошенко в контексті аналізу русифікаторської політики царизму в освітній сфері критично оцінював стан шкільної освіти та принципи організації навчально-виховного процесу [1012, с. 65]. В. Корольов та М. Петров наголошували на надмірній залежності самоврядних інституцій від державних адміністрацій, постійній фінансовій скруті, які знижували можливості громадських управлінь виконувати покладені на них обов'язки.

У 70-х рр. ХХ ст. у Торонто вийшла книга Г. Сірика, в якій автор зробив спробу аналізу «Історії міст і сіл Української РСР» [1305]. Автор зауважував, що головним недоліком багатотомного видання стало використання марксистсько-ленінської методології при оцінці фактів і процесів, які відбувалися на українських землях (у тому числі при аналізі діяльності місцевого самоврядування).

Протягом ХХ ст. представники англomовної історіографії опублікували цілу низку праць, присвячених політичній та соціально-економічній історії Російської імперії ХVІІІ–ХХ ст., інтерес яких до історії Росії був обумовлений пошуком причин революційних виступів та розвалу держави.

У перші два десятиріччя після Жовтневого перевороту 1917 р. більшість дослідників сприймала реформи 60–70 рр. ХІХ ст. у Російській імперії як рух у напрямку лібералізації всіх сфер життя. Проти реформ виступала частина бюрократії, але остаточну крапку демократизації держави поставило вбивство Олександра ІІ [1419–1420]. При цьому всі погоджувалися з думкою про неготовність Росії до реформ, що засвідчують революції початку ХХ ст. М. Карпович вказував на те, що законодавство Російської імперії і бюрократичний апарат (особливо після 1892 р.) стримували ініціативу самоврядних інституцій, а це негативно позначалося на їхній ефективності [1424].

У 60–70-ті роки представники англomовної історіографії почали розглядати реформи другої половини ХІХ ст. не в контексті Жовтневого перевороту, а як початок процесу політичної та соціальної трансформації Росії. Об'єктом досліджень стають функціонування адміністративної системи, реалізація владних повноважень, криза самодержавства, «контрреформи». Реформа місцевого самоврядування розглядалася в контексті дослідження соціальної історії бюрократії, політичної культури чиновництва та їхня роль у реформуванні та діяльності органів місцевого самоврядування [1423, 1429]. Так, М. Раєфф у своїй публікації,

погоджуючись з думкою про реакційний характер реформ 80–90-х рр. XIX ст., зазначав, що органи міського самоврядування були одним із осередків лібералізму в суспільстві [1427]. Аналогічні погляди висловлювали й інші англо-американські дослідники [1423, 1429].

Дж. Йені виступав за використання історико-соціологічних принципів при дослідженні механізмів влади Російської імперії [1430]. Він вважав, що загальний хід політичної та соціальної історії був тісно пов'язаний з розвитком інститутів державної влади, які в суспільному вимірі уособлювали внутрішнє прагнення соціуму створити «легальну адміністративну систему». Автор доводить тезу про неминучість конфліктів між суспільством і державою в Російській імперії [955, с. 530].

У 80–90-ті рр. XX ст. проблемам державного устрою та місцевого самоврядування були присвячені праці П. Герлігі [957], А. Лінденмайера [1425], Д. Орловські [1426], Р. Роббінса [1428], М. Хамма [1421–1422]. Дослідники відзначали незавершений характер реформ Олександра II, що сприяло формуванню опозиційних настроїв та революційних виступів. Р. Пайпс, проаналізувавши Жалувану грамоту Катерини II, вважав, що вказаний закон був «глибоко демократичним», тому що дозволяв міському населенню обирати своє управління. А. Лінденмайер та М. Хамм досліджували питання правового регулювання діяльності органів міського самоврядування, взаємовідносин самоврядних інституцій і місцевих адміністрацій, а також окремі напрямки господарсько-культурної діяльності громадських управлінь (використовувалися в тому числі і матеріали харківського самоврядування). Д. Орловські вбачав причину кризи в Російській імперії у недостатній кількості кваліфікованих кадрів, що вело до низької ефективності в діяльності державних установ (у тому числі у відносинах з органами місцевого самоврядування) та наростання опозиційних настроїв.

Р. Роббінс, досліджуючи систему місцевого самоврядування, запропонував оригінальний підхід визначення її ефективності. Він зробив

спробу аналізу ролі самоврядних інституцій під час голоду 1891–1892 рр. і дійшов висновку, що, незважаючи на існуючі недоліки, створена система місцевого самоврядування показала свою ефективність.

П. Герлігі у своїй книзі «Одеса. Історія. 1794–1914» проаналізувала діяльність органів міського самоврядування на прикладі конкретного населеного пункту. Використовуючи значний масив фактичного матеріалу, автор показала соціальний склад муніципальних структур, основні напрямки практичної діяльності та їхній вплив на повсякденне життя населення Одеси. У підсумку вона в цілому позитивно оцінила роботу думи і управи з розв'язання господарських, соціальних та культурних проблем міста.

Підсумовуючи досягнення закордонної історіографії ХХ ст. з проблем міського самоврядування, необхідно зазначити, що вона має певні успіхи: авторами запропоновані нові методологічні підходи в оцінках самих реформ та їхніх наслідків, сформульовано ряд концепцій, створено цілу низку фундаментальних праць. Але багато проблем, пов'язаних з історією формування та діяльності громадських управлінь, не стали об'єктами наукових досліджень. Зокрема, поза увагою науковців залишилися питання регіональних особливостей формування та практичної діяльності міських дум і управ (у тому числі в українських губерніях), співпраця самоврядних інституцій з громадськістю тощо.

Після розпаду СРСР проблему міського самоврядування продовжують розробляти науковці Російської Федерації. Традиційно питома частина досліджень припадає на аналіз змісту муніципального законодавства Російської імперії XVIII–XIX ст. [890, 950, 1065, 1123, 1156, 1163, 1274, 1275, 1327, 1347]. У них автори роблять спробу простежити процес трансформації системи місцевого самоврядування, виокремити причини недоліків, наслідки і значення Положень 1870, 1892 рр., порівнюючи їх із земськими реформами, оцінюючи роль бюрократичного апарату у гальмуванні демократизації системи місцевого самоврядування. Певним недоліком зазначених праць є те, що їхні автори залишили поза увагою українські губернії. Такий підхід

збіднює праці як у плані комплексного підходу, так і при відтворенні об'єктивної ситуації підготовки, реалізації та наслідків міських реформ.

Проблемам урбаністики присвячені праці С. Каспе [1074], В. Коломійцева [1085], Б. Хорєва [1361] та інших [1345], які, використовуючи нові методологічні засади, розглядали реформи другої половини ХІХ ст. як спробу модернізації Російської імперії. Цікавими є намагання авторів проаналізувати процес формування специфічного міського соціокультурного простору у пореформених містах Російської імперії, виокремлення його особливих рис.

Праці О. Андрєєва [890], О. Каменського [1065], В. Леонтовича [1123] присвячені причинам прийняття та аналізу змісту Жалуваної грамоти Катерини ІІ. На їхню думку, закон кардинально змінив існуючу систему міського самоврядування Російської імперії і спрямував його у нове русло. Автори доводили тезу, що Грамота була спрямована на реалізацію принципу розподілу влади на місцях.

В. Нардова [1172–1173] та Л. Лаптева [1118] достатньо детально з використанням фактичного матеріалу (у тому числі й українських губерній) визначили цілий комплекс чинників, який змусив царизм піти на реформування держави, показали ставлення різних політичних угруповань до проектів місцевого самоврядування, компетенцію громадських управлінь за Положеннями 1870, 1892 рр. Особливий інтерес представляє наведений авторами матеріал щодо пропозицій та обговорень проектів міських Положень, який дозволяє відтворити протистояння консервативних і ліберально-демократичних кіл у Російській імперії у другій половині ХІХ ст.

Свій внесок у розробку питання міського самоврядування другої половини ХІХ ст. зробили і російські юристи, які на прикладах окремих міст [1437, 1443, 1457] і в масштабах російських губерній зробили спробу простежити певні закономірності та особливості реалізації реформ 1870, 1892 рр. При оцінці Положення 1870 р. вони з позицій права доводили, що міська реформа була певною перемогою ліберальних кіл імперії і сприяла

подальшому розвитку ринкових відносин у державі. У той же час автор вважав, що нове Положення повинно було відволікти ліберальну частину суспільства від виступів проти діючої влади.

Г. Миронов [1156], О. Омельченко [1212], М. Тальберг [1325], відмовившись від стереотипів марксистсько-ленінської ідеології, зробили спробу з позицій сучасних західноєвропейських дослідників проаналізувати передумови і наслідки реформ 60–70 рр. XIX ст. Автори зауважували, що на етапі підготовки реформи міського самоврядування царизм стояв на позиціях обов'язкового використання прусського зразка організації місцевого самоврядування. Однак, незважаючи на обмежені повноваження дум і управ, Г. Миронов і М. Тальберг вбачали в реформах початок руху на шляху до демократизації держави.

Слід зазначити, що не всі російські науковці відмовилися від використання марксистської ідеології у своїх наукових дослідженнях. Так, А. Терещенко у своїй книзі «Города Центрального Черноземья и их население во второй половине XIX – начале XX века» часто посиляється на праці В. Леніна, доводячи ту чи іншу тезу [1330]. У той же час автор використав багатий фактичний матеріал, який ілюструє економічні та соціальні зміни, що відбувалися в містах на рубежі XIX – XX ст.

Російські науковці протягом 90-х – 2000-х рр. опублікували цілу низку праць, присвячених різним сферам міського життя та діяльності органів самоврядування у розбудові комунального господарства, медичної, освітньої та культурної сфер [1157, 1256]. М. Мирський вважає, що в наш час актуальним є використання організаційних форм надання медичної допомоги населенню, які були започатковані громадськими управліннями. Особливий інтерес представляють роботи, що висвітлюють співпрацю міських громадських управлінь з меценатами-промисловцями щодо покращення матеріальної бази комерційних училищ. Наведені там дані допомогли нам порівняти активність місцевих громад російських та українських губерній при розбудові освітньої галузі.

Отже, сучасна російська історіографія намагається відійти від стереотипів радянської епохи при дослідженні проблем міського самоврядування, розширюючи джерельну базу і тематику робіт.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежної Української держави розпочався новий період у розвитку української історичної науки. Завдяки запровадженню демократичних засад, можливості відійти від стереотипів поділу науки на марксистську і буржуазну перед вченими відкрилися широкі перспективи справді творчої дослідницької роботи. Саме у 90-х роках ХХ ст. спостерігається справжній сплеск наукового інтересу до історії міст і міського життя як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Саме постановці нових проблем, підходів, оцінок історії України ХІХ ст. присвячені роботи О. Реєнта [1264 – 1269]. У них він окреслює деякі з найбільш актуальних завдань сучасної історичної науки. Серед головних питань автор виділяє всебічний аналіз урбанізаційних процесів в Україні, формування нових соціальних груп у містах, з'ясування причин реформ другої половини ХІХ ст. та їх наслідки, які слід корелювати з конкретними особливостями регіонів тощо. Дослідник звернув увагу на актуальність переосмислення діяльності державних і самоврядних інституцій в Україні у ХІХ ст., тому що кожний регіон мав свої управлінські традиції.

Праці Л. Зашкільняка [1032, 1342] присвячені проблемам методології в історичній науці. Автор зупиняється на методологічних орієнтирах, які обирають сучасні українські історики та їхні західні колеги. Вчений підтримує думку про існування певної методологічної обмеженості у працях деяких українських істориків, їх відставання від світових взірців, відсутність серйозних методологічних студій. Зокрема, Л. Зашкільняк відзначає: «Можна ... «націоналізувати» українську історію за взірцем української історіографії ХІХ – ХХ ст., де український історичний процес представляється єдиним закономірним цілим, що спрямований на формування нації та держави ...

Проте «націоналізована» історія України містить в собі небезпеку протиставлення українського історичного досвіду світовому, а також, як наслідок, маргіналізацію історичного знання, втрату до нього довіри з боку значної частини громадськості... Фахова корпоративна честь істориків вимагає серйозної критики методологічних конструкцій й прагнення до реконструкції та пояснення реальних суспільних процесів минулого, опертих на сучасних наукових зразках. Такий підхід має ... важливе практичне значення, дозволяючи побачити і зрозуміти реальний стан речей у минулому, а значить, зробити з нього належні висновки для сучасного і майбутнього [1342, с. 44, 45].

Саме в цьому контексті необхідно розглядати роботи Я. Верменич [935, 936], М. Дністрянського [1006], О. Карліної [1072], в яких було сформульовано думку про необхідність дослідження українських міст як цілісного явища на різних етапах його розвитку. Авторами були розглянуті теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики, вказано на актуальність дослідження історико-географічних та соціальних аспектів при вивченні історії міст.

Свій внесок у дослідження проблем міського самоврядування на українських землях зробили юристи. У працях М. Білоконя [909], О. Головка [1438], В. Горбачова [1439], Ю. Медведєва [1144], О. Мельничука [1148], В. Токарева [1335] та інших було здійснено неупереджений аналіз підготовки реформ 1870, 1892 рр., змісту Положень та реалізації в окремих регіонах у контексті політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. Зокрема, відзначалося, що, незважаючи на обмеженість компетенції дум і управ та виборчого законодавства, громадські управління стали осередками накопичення досвіду з організації та діяльності самоврядних інституцій. Так, О. Головка вказував: «...органи Харківського міського самоврядування поступово, долаючи власну непослідовність, стали ... на шлях вправного використання муніципального кредиту й створення міських підприємств, що давало

можливість збільшити дохідну частину бюджету. ... Муніципальні медичні установи ... обслуговували передусім, незаможну частину населення Харкова ...» [1438, с. 14–15]. При оцінці реформи 1892 р. М. Білоконь порівняв становище міських громадських і селянських управлінь: «Правовий статус і можливості органів самоврядування міських громад щодо охорони власних прав від тиску губернської адміністрації ... разюче відрізнялися від тих, які мали «типологічно подібні їм» самоврядні громади сіл, а заодно органи самоврядування волостей» [909, с. 172]. В. Горбачов головну увагу приділив формуванню самоврядних інституцій, соціальному складу гласних, основним напрямкам діяльності дум і управ на Правобережній Україні.

У працях В. Грицака [1441], В. Шандри [1463] та інших дослідників на основі опрацьованого фактичного матеріалу обґрунтовується теза про закономірний характер протистоянь між місцевими адміністраціями та міськими самоврядними інституціями, що обумовлювалося бажанням царизму зберегти вплив дворянства у державі.

Дисертаційні дослідження А. Дорошевої [1444], С. Єсюніна [1446], В. Киселичника [1447], О. Марченко [1452], Т. Плаксій [1234], Т. Щерби [1465] та інших присвячені висвітленню регіонального аспекту проблеми формування та діяльності виборних громадських управлінь. В. Киселичник зробив спробу порівняти процеси становлення місцевого самоврядування в Російській та Австро-Угорській імперіях. Дослідник виокремлював специфічні формування муніципальних структур та їхню компетенцію. У роботі О. Марченко на основі аналізу оригінального фактичного і статистичного матеріалу показано організацію та проведення виборів до дум і управ, соціальний склад гласних громадських управлінь південних міст України у другій половині XIX ст., основні напрямки практичної діяльності та взаємовідносини з місцевими адміністраціями.

Т. Плаксій на основі аналізу архівних матеріалів Київської, Кіровоградської, Черкаської областей показала домінування представників привілейованих станів у муніципальних структурах після реформи 1892 р.

Вона звернула увагу на те, що новий закон допускав до міських громадських управлінь представників інтелігенції. «В цілому культурно-освітній рівень як виборців, так і гласних Дум ставав вищим. ... Вже у 1897 р. серед гласних збільшується кількість інженерів, професорів, лікарів, юристів, педагогів. Відтак, змінювалися пріоритети і перспективи у діяльності органів міського самоврядування, вироблялися більш послідовні ... програми» [1234].

Т. Щерба на прикладі широкого кола джерел показала, що Положення 1892 р. перетворило управи у додатки губернських адміністрацій. Автор стверджувала, що джерела надходжень до міських бюджетів, як і їхні обсяги, залежали від рівня соціально-економічного стану у населених пунктах та ініціативи членів виборних управлінь. Також нею були показані успіхи муніципальних структур у вирішенні фінансових, господарських та соціально-гуманітарних проблем. Зокрема, проаналізовано ступінь співпраці земств та органів міського самоврядування.

Внеском у дослідження історії міського самоврядування можна вважати монографії Д. Чорного [1385], Л. Шарої [1392] та О. Ярмиша (у співавторстві з О. Головком) [1415], в яких автори узагальнили матеріал щодо формування та діяльності самоврядних інституцій Чернігова, Харкова та інших міст Лівобережної та Слобідської України. Вищезгадані роботи цікаві тим, що в них автори відійшли від певних шаблонів щодо історії міського самоврядування, а зроблена спроба показати життя міст як цілісного організму. Д. Чорний вказує, що на рубежі XIX – початку XX ст. формується специфічна міська культура з притаманною лише для неї ментальністю.

Н. Шип [1397] у своїй книзі розглядає процес виокремлення інтелігенції в окрему групу міського населення. Автор на основі цілого комплексу джерел розглядає демографічну та професійно-фахову структуру представників даної групи. Здійснена робота дозволила Н. Шип показати особливості процесу формування, становлення і ролі української інтелігенції у процесах, що відбувалися на українських землях у XIX ст. Це допомогло нам при аналізі участі представників вільних професій у вирішенні

соціально-культурних проблем міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній.

Проблемам демографії присвячені праці Т. Ветрової [1435], А. Гуменюка [1442], О. Іванюка [1051], А. Морозової [1162], І. Мухіної [1166] та О. Солощенко [1458], які, використавши матеріали ревізій, одноденних переписів та дані за 1897 р., прослідкували динаміку зміни чисельності населення окремих українських губерній (у тому числі і міст), його соціальний, національний та конфесійний склад. Особливий інтерес при написанні нашої роботи становили окремі факти та висновки О. Іванюка, А. Морозової, І. Мухіної та О. Солощенко щодо особливостей демографічної ситуації в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. О. Іванюк звернув увагу на проблеми, з якими стикалося населення міст Харківської губернії, заповнюючи переписні листи. Це підтвердило нашу думку про необхідність критичного ставлення до даних перепису 1897 р.

О. Моця у своїй роботі на основі широкого кола джерел здійснив аналіз формування української нації [1164]. Автор значну увагу сконцентрував не на політичній, а на етнічній складовій зазначеної проблеми у XIX – XX ст.

Г. Казьмирчук [1063–1064] у своїх публікаціях не лише прослідкував місце і роль росіян у соціально-економічному розвитку Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., але й висвітлив стан початкової освіти на прикладі Міністерських однорічних шкіл. Автор окремо зупинився на побуті освітян.

О. Пилипенко у своїй монографії на основі багатого статистичного матеріалу висвітлив рівень економічного розвитку українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., а також проаналізував зовнішньоекономічні зв'язки українських земель та структуру експортованих товарів [1231].

Заслужують на увагу публікації О. Доніка [1007 – 1011], О. Драча [1445], Т. Кравченко [1449], В. Корнієнко [1448], І. Мартинової [1451], Н. Фрадкіної [1461], в яких автори проаналізували не лише стан різних ланок

освіти в містах Російської імперії, але й, використавши широке коло джерел, показали роль окремих меценатів, благодійників і небайдужих представників громадськості у розбудові освітньої галузі (у тому числі приклади по Харкову і Харківській губернії). Н. Фрадкіна окремо висвітлила методи і основні напрямки просвітницької роботи демократично налаштованих мешканців Слобожанщини у досліджуваний період.

Проблемам розбудови медичної галузі та природоохоронній діяльності самоврядних інституцій в українських губерніях присвячені роботи А. Антонова [892], О. Білоуська [910], В. Леуса [1128], Л. Раковського [1257 – 1259], І. Робака [1276], Є. Страшко [1315], І. Черноброва [1373]. Праці зазначених дослідників торкаються багатьох маловідомих аспектів практичної діяльності органів міського самоврядування щодо створення доступної та максимально безкоштовної мережі лікувальних закладів. Так, праця І. Черноброва містить багатий фактичний матеріал, який ілюструє спільні зусилля громадських управлінь і земств Харківської губернії в боротьбі проти епідемій, підвищенні кваліфікації медичних кадрів тощо. У публікаціях Л. Раковського аналізується природоохоронна діяльність міських дум і управ Чернігівської губернії. Автор доводить, що частина гласних і медиків регіону розуміла, що значна кількість хвороб має соціальні причини, і намагалися знайти вирішення існуючих проблем.

Розвиток комунального господарства і протипожежна діяльність виборних громадських управлінь висвітлена у публікаціях Л. Баличевої [1432], А. Томиленка [1460], Л. Цибуленко [1363], які містять оригінальний фактичний матеріал щодо основних напрямків роботи у розбудові комунального господарства, джерел фінансування проектів розвитку транспортних систем, благоустрою міст. Дисертаційні дослідження Л. Баличевої та А. Томиленка містять дані про обсяги фінансування протипожежної охорони муніципальними структурами, стан матеріального забезпечення пожежних команд, кадровий підбір і соціальні гарантії пожежників, просвітницьку діяльність серед населення, страхування тощо.

Наведені в роботах дані дозволили порівняти стан протипожежної охорони на Лівобережжі та Слобожанщині з іншими регіонами України.

Проблемам повсякденного життя городян та специфічної міської культури присвячені праці Л. Аскерової [895], Т. Коломієць [1086], А. Литвиненко [1131], Г. Самойленка [1292]. Автори на прикладі Полтави, Ніжина, Харкова та Чернігова показали культурні смаки та уподобання городян у ХІХ ст., популярні види відпочинку, звернення мешканців міст до муніципальних структур щодо облаштування вулиць, організації концертів, театральних вистав тощо. Наведені в роботах факти дозволяють комплексно зрозуміти роль самоврядних інституцій у розвитку не лише комунального господарства, але й у формуванні міського соціокультурного середовища.

За роки незалежності було створено достатньо багато робіт історико-краєзнавчого характеру, які містять матеріали щодо динаміки чисельності українських міст, їх господарсько-професійної спеціалізації, роботи з благоустрою населених пунктів, розбудови комунального господарства та культурної сфери [904, 921, 943, 979, 1036, 1119, 1159, 1243, 1285]. Автори цих праць започаткували розгляд окремих актуальних проблем, чим сприяли подальшому дослідженню історії міст і міського самоврядування. У той же час необхідно зазначити, що в багатьох працях роль міського самоврядування в житті міст розглядалася епізодично або взагалі не висвітлювалася.

Отже, огляд історіографії засвідчує, що дослідники ХІХ – початку ХХ ст. сконцентрували свою увагу головним чином на аналізі правових аспектів міських реформ 1870, 1892 рр., повноважень самоврядних інституцій та наслідків (О. Васильчиков, О. Градовський, В. Гессен, О. Головачов, К. Кавелін, І. Дитятін). Такі праці містять мало фактичного матеріалу, а їхні автори зосереджували увагу на висвітленні історії міського самоврядування в межах усєї Російської імперії. Українські міста практично повністю залишилися поза увагою дослідників. У той же час в окремих працях висвітлювався процес підготовки та обговорення реформ, а також

окремі напрямки практичної діяльності дум і управ (Д. Багалій, А. Верзілов, О. Погорелко, І. Фесенко, М. Щепкін). Однак більшість питань щодо міського самоврядування залишилися недостатньо вивченою або навіть не окресленою.

Радянська історіографія протягом 20–30-х рр., перебуваючи під тиском офіційної марксистської ідеології, нігілістично ставилася до діяльності самоврядних інституцій, концентруючи увагу тільки на недоліках в їхній роботі, що вплинуло і на тематику досліджень. Пожвавлення інтересу до проблем міського самоврядування відбулося після Другої світової війни, коли було розширено джерельну базу і тематику робіт. У цей час з'являються перші узагальнюючі праці, в яких автори робили спроби переосмислити діяльність і наслідки міських реформ.

Закордонна історіографія (україномовна та англomовна) ХХ ст. головним чином присвячена аналізу причин, змісту та наслідків реформ 1870, 1892 рр. Практично відсутні дослідження, автори б яких висвітлювали діяльність міських громадських управлінь в українських губерніях.

Сучасний період розвитку української історичної науки характеризується зміною методологічних орієнтирів, розширенням тематики досліджень, переосмисленням уже відомих фактів і подій. Міське самоврядування в наш час досліджується як на регіональному, так і на всеукраїнському рівнях.

Однак, незважаючи на значну кількість опублікованих робіт, присвячених різним аспектам історії міст і міського самоврядування, у сучасній історичній літературі відсутнє комплексне та розгорнуте дослідження, яке б висвітлювало підготовку, реалізацію та наслідки міських реформ 1870, 1892 рр. у містах Лівобережжя та Слобожанщини.

1.2. Джерельна база

Дослідження історії міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України ґрунтується на аналізі значного масиву джерел (неопублікованих та опублікованих).

Основу джерельної бази дисертації складають неопубліковані документи та матеріали 61 фонду Центрального державного історичного архіву України м. Київ, регіональних державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, а також Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Росія), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва, Росія), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург, Росія).

Важливу роль під час написання дисертаційного дослідження зіграли опубліковані джерела, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та наукової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, наукової бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею, наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника «Посулля» (м. Ромни).

Опрацьовані під час написання нашої роботи джерела можна умовно поділити на: архівні матеріали, що висвітлюють підготовку та реалізацію міських реформ 1870, 1892 рр., а також правовий статус муніципальних структур; описові матеріали (статистичні збірники, довідники, пам'ятні книжки, огляди діяльності дум і управ); законодавчі пам'ятки (закони, укази, циркуляри, тексти Положень); опубліковані документи (діловодна документація міських дум і управ); періодичні видання та мемуари. Усі вони допомогли розв'язанню поставлених у роботі завдань.

Важливі матеріали для розкриття теми формування та діяльності органів міського самоврядування Харківської губернії другої половини XIX ст. знаходяться у сховищах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ. Зокрема, матеріали описів фонду Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191) містять циркуляри, розпорядження центральних державних установ та губернської адміністрації, звіти губернаторів про стан соціально-економічного розвитку губерній, доповіді і листи губернаторів імператору щодо політичної ситуації в регіоні, документацію офіційного міжвідомчого листування (особливо цінною є переписка з Міністерством внутрішніх справ). У щорічних звітах губернаторів є важливий статистичний матеріал щодо темпів демографічних змін, складу міського населення, його професійної спеціалізації. Їх використання дозволило з'ясувати особливості соціально-економічного та культурного розвитку Харківської губернії, процес формування та діяльності громадських управлінь у вирішенні господарсько-культурних проблем міського населення: обсяги прибутків та видатків, основні напрямки та принципи діяльності дум і управ з розвитку комунального господарства, медичної і освітньої галузей, а також задоволення культурних потреб населення.

Опрацьовані матеріали фондів Управління Київського (ф. 707) та Харківського (ф. 2162) учбових округів дозволили з'ясувати реальний стан позашкільної, початкової, професійної та середньої ланок освіти в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст., встановити пріоритетні напрямки роботи у зазначеній сфері, рівень співпраці громадських управлінь з меценатами і громадськістю, пропозиції окремих гласних і вчителів щодо вдосконалення навчально-виховного процесу. Фонд 794 (М. Ф. Сумцова) містить матеріали щодо обрання М. Ф. Сумцова, професора Харківського університету, членом опікунської ради Харківського учбового округу. У них дається характеристика відомого науковця та його

погляди на шляхи вдосконалення освітньої галузі в місті і губернії, що дозволило нам при написанні нашої роботи краще зрозуміти позицію демократично налаштованої інтелігенції в питанні народної освіти. Матеріали щодо економічного розвитку Харкова, ролі органів міського самоврядування в розвитку початкової і середньої освіти знаходяться в особистому фонді Є. С. Гордеєнка (ф. 2023), харківського міського голови, який, перебуваючи на різних виборних посадах, пропонував різні шляхи розбудови мережі освітніх установ як у Харкові, так і Харківському повіті.

У сховищах Державного архіву Полтавської області практично відсутні матеріали, що ілюструють історію краю у XIX ст. Більшість з них була втрачена під час різних трагічних подій XX ст. Лише фонд Полтавської міської поліції (ф. 83) містить певну інформацію про соціально-економічний стан губернії та настрої місцевого населення щодо внутрішньої політики уряду у 90-х рр. XIX ст.

Із фондів Державного архіву Сумської області опрацьовані матеріали Сумської міської управи (ф. 1), Лебединської повітової земської управи (ф. 251), Лебединської міської управи (ф. 252), Сумської міської думи (ф. 354), Податкового інспектора Кролевецького повіту (ф. 828), Роменської міської управи (ф. 997), Роменської міської думи (ф. 1153).

У вищезгаданих фондах зберігаються матеріали, що відображають особливості підготовки, формування органів міського самоврядування за Положеннями 1870, 1892 рр.; соціальний склад виборців і гласних (Сум і Ромен); основні джерела прибутків і обсяги витрат на державні та місцеві потреби (Лебедина, Сум, Ромен); зусилля муніципальних структур у розбудові системи протипожежної охорони (принципи формування та діяльності, просвітницька діяльність та страхування); роль громадських управлінь у розвитку комунального господарства, благоустрою населених пунктів, вдосконаленні існуючої системи медичної допомоги та освіти, з'ясуванні пріоритетів у культурно-просвітницькій роботі.

Для виконання поставлених у роботі завдань нами були опрацьовані фонди Державного архіву Харківської області: Канцелярії Харківського губернатора (ф. 3), Харківського губернського присутствія (ф. 18), Харківської міської шестигласної думи (ф. 44), Харківської міської управи (ф. 45), Харківського губернського статистичного комітету (ф. 51), Ізюмської повітової земської управи (ф. 82), Куп'янського повітового рекрутського присутствія (ф. 275), Харківської губернської земської управи (ф. 304), Богодухівської повітової земської управи (ф. 306). Матеріали, що в них зберігаються, дозволили нам встановити, яка частина міського населення допускалася до формування самоврядних інституцій та управління містами; склад виборців та розміри майнового цензу, які встановлювалися у містах губернії під час виборів; рівень співпраці громадських управлінь з місцевою адміністрацією та поліцією. Також матеріали містять офіційне листування губернатора з місцевими чиновниками та представниками громадських управлінь, списки членів дум і управ, доповіді гласних, матеріали ревізій, протоколи засідань і постанови комісій. Опрацьовані документи дозволили встановити фінансове становище муніципальних структур Харківської губернії, реальні успіхи і невдачі у практичній діяльності дум і управ при вирішенні господарських, соціальних та культурних запитів населення.

Реальний внесок міських громадських управлінь у розбудову освітньої галузі допомогли з'ясувати матеріали фондів: Харківського товариства розповсюдження в народі писемності (ф. 200), Харківської першої чоловічої гімназії (ф. 265), Дирекції народних училищ Харківської губернії (ф. 266), Харківської жіночої гімназії Нікуліної (ф. 647), Валківської жіночої гімназії (ф. 654), Зміївської жіночої гімназії (ф. 661), Богодухівської жіночої гімназії (ф. 743), Ізюмської жіночої гімназії (ф. 765), які містять значний масив документів, що ілюструють зусилля громадських управлінь губернії у розвитку всіх ланок освіти, залученні громадськості та окремих меценатів для розв'язання нагальних проблем освітян, пропозиції ліберально-

демократично налаштованих учителів та громадськості щодо вдосконалення навчально-виховного процесу у школах.

Історію міського самоврядування на теренах Чернігівської губернії дозволили відтворити матеріали фондів Чернігівського губернського правління (ф. 127), Канцелярії Чернігівського цивільного губернатора (ф. 128), Чернігівського у земських і міських справах присутствія (ф. 145), Чернігівського губернського у міських справах присутствія (ф. 146), Чернігівської міської думи (ф. 205), Чернігівської міської управи (ф. 206), Головного наглядача провіантських магазинів у Чернігівській губернії (ф. 221), Березнянської міської думи (ф. 467), Березнянської міської управи (ф. 469), Коропської міської думи (ф. 950).

У фондах 127, 128 зберігаються матеріали, що висвітлюють діяльність шестигласних дум, підготовку до реалізації реформ 1870, 1892 рр. на теренах губернії, соціальний склад виборців (та їхній відсоток від загального числа міського населення) і гласних. Документи ілюструють діяльність муніципальних структур у розвитку комунального господарства (брукування вулиць, освітлення, санітарно-гігієнічна та природоохоронна діяльність), а також внесок громадських управлінь у розбудову системи охорони здоров'я. Важливими при написанні нашого дослідження були історичні і топографічні описи окремих міст губернії, в яких є інформація про чисельність населення та його склад, кількість підприємств, медичних та освітніх установ. Значна кількість матеріалів містить статистичні дані щодо фінансового становища самоврядних інституцій.

Матеріали інших фондів містять протоколи засідань дум та управ, документацію щодо підготовки та проведення виборів до самоврядних інституцій, кошториси, діловодну документацію, щорічні звіти громадських управлінь, статистичні дані про чисельність і склад населення, кількість підприємств, плани і підсумки робіт з розвитку комунального господарства, роботу з вдосконалення протипожежної охорони в містах губернії. Значну цінність представляють дані про роль самоврядних інституцій у розвитку

медичної та освітньої галузей, вирішенні соціальних проблем населення. Документація громадських банків дозволила встановити внесок останніх у реалізацію актуальних проектів муніципальних структур (ф. 146).

У Відділі державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин у фондах Ніжинської міської управи (ф. 340) та фондів Ніжинської міської думи (ф. 341) зберігаються матеріали загального діловодства самоврядних інституцій, документи, що засвідчують досягнення муніципальних структур у справі благоустрою міста, основні напрямки санітарно-гігієнічної роботи, головні джерела наповнення міської казни, рівень співпраці з державними установами тощо.

У Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербург у фондах Головного управління у справах друку МВС (ф. 776), Департаменту поліції МВС (ф. 1281), Департаменту загальних справ МВС (ф. 1284), Господарського департаменту МВС (ф. 1287), Головного управління у справах місцевого господарства МВС (ф. 1288), Центрального статистичного комітету МВС (ф. 1290) на зберіганні знаходяться справи, які містять значний масив документів щодо підготовки реалізації міських реформ на місцях, роз'яснення окремих статей Міських положень, циркуляри і накази міністра внутрішніх справ, звіти губернаторів, списки виборців і гласних, загальні відомості про кількість міст та їх населення у 1825–1915 рр., списки міських голів. В окремій групі документів є інформація щодо економічного стану міст (списки підприємств, обсяги ярмаркової та базарної торгівлі), статистичні дані про збір податків та наявність недоїмок, про діяльність банків і кредитних установ. У фондах зберігаються звернення громадських управлінь про зміну планів міст, присвоєння окремим селам статусу міст, присвоєння звання почесних городян тощо. Вищезгадані матеріали допомогли нам краще з'ясувати позицію уряду стосовно тих чи інших питань, пов'язаних з діяльністю органів міського самоврядування.

Офіційне ставлення царизму до проблеми місцевого самоврядування ілюструють документи, що зберігаються у фондів Департаменту міністерства

внутрішніх справ (ф. 102) Державного архіву Російської Федерації. Листування міністра Міністерства внутрішніх справ містить оцінку різних аспектів формування та діяльності органів міського самоврядування. Воно показує поступову еволюцію поглядів урядових кіл та вищих державних чиновників на місце і роль органів самоврядування в системі державного управління.

У сховищах Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у м. Санкт-Петербург зберігається фонд сенатора О. О. Половцова (ф. 600), який налічує 1895 одиниць зберігання. Він сформований за результатами ревізії 1880–1881 рр. Київської та Чернігівської губерній і складається з двох головних груп матеріалів. До першої належать документи, що надсилалися місцевими установами і окремими особами за вимогою Канцелярії сенатора, до другої – документи, зібрані в результаті діяльності чиновників-ревізорів та самого сенатора: звіти, донесення, висновки, що відправлялися до столиці, записки, запити тощо. У фонді зберігається листування та діловодство Канцелярії сенатора; прохання представників різних соціальних верств населення, що були адресовані сенатору; деякі справи тих відомств, які ревізувалися, – Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора; Канцелярії Чернігівського губернатора; Київського і Чернігівського губернських правлінь; казенних палат, банків, мирових, судових, поліцейських та інших установ. Зберігаються чисельні матеріали, пов'язані з виборами та діяльністю органів міського самоврядування, а також матеріали навчальних закладів Київського навчального округу, що дають можливість відтворити сутність організації та рівень освіти у двох губерніях.

Після смерті імператора Олександра II діяльність ревізорів поступово призупинилася, а вивезені до Санкт-Петербурга матеріали вже нікого не цікавили. Матеріали фонду досліджувалися і використовувалися епізодично.

Значне інформаційне навантаження щодо історії міст, діяльності органів міського самоврядування та ставлення громадськості до останніх

несуть колекції особистих фондів О. Русова (ф. 3), О. Варнеке (ф. 10), А. Кістяківського (ф. 61), Д. Багалія (ф. 80), М. Лілеєва (ф. 127), а також фонди Колекції університету Св. Володимира (ф. 8) та Харківського університету (ф. 198). Їх об'єднує спільність походження, змістове навантаження та функціональна спрямованість. У фонді О. Русова зберігаються матеріали, які висвітлюють позицію відомого науковця і громадського діяча щодо становища освіти на українських землях та його думки стосовно вдосконалення навчально-виховного процесу всіх ланок освіти в державі. Цікавий статистичний матеріал з історії Городні, Ніжина, Конотопа (економіка, кількість підприємств, чисельність населення, фінансова діяльність міських дум тощо) представлені у фондах університету Св. Володимира, О. Варнеке, А. Кістяківського, М. Лілеєва. Документи фондів Д. Багалія та Харківського університету містять факти щодо участі викладачів медичного факультету Харківського університету у боротьбі з епідемією холери, а також ілюструють стан медичної галузі в губернії.

У фондах наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника «Посулля» зберігаються матеріали, що розкривають окремі сторони історії Ромен та Глинська, формування та діяльності громадських управлінь зазначених населених пунктів (план Глинська, журнали засідань Роменської думи тощо). Вони мають особливе значення, тому що більшість архівних документів, пов'язаних з історією міського самоврядування Полтавської губернії, до нашого часу не дійшли.

У процесі написання дисертаційного дослідження нами були використані різноманітні опубліковані джерела з історії міського самоврядування: законодавчі та актові матеріали, що регулювали діяльність муніципальних структур та окреслювали їхню компетенцію (тексти Положень 1870, 1892 рр., укази, циркуляри, розпорядження тощо). Додаткову інформацію щодо повноважень громадських управлінь та рівень їхньої співпраці з місцевими адміністраціями та поліцією висвітлюють друківані матеріали урядових, центральних та місцевих установ, які містять у тому

числі і тлумачення окремих статей Положень, що викликали суперечки між самоврядними інституціями та чиновниками на місцях.

Вирішенню поставлених у дисертаційному дослідженні завдань сприяв аналіз матеріалів, які друкували органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: діловодна документація (протоколи, журнали засідань думських зібрань та комітетів, звіти ревізійних комісій, кошториси, щорічні звіти і доповіді міських управ), довідкові та статистичні видання (звіти, огляди, нариси). Статистичні видання та звіти губернаторів містять аналіз окремих напрямків господарського життя регіонів (у тому числі і результати діяльності муніципальних структур). Значний масив зазначених документів та матеріалів дозволив нам простежити історію формування та діяльності міських громадських управлінь на теренах Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.

Особливо значне інформаційне наповнення мають «Адрес-Календарі», «Календарі», «Пам'ятні книжки», «Земські збірники», «Огляди губерній», «Журнали засідань міських дум», «Звіти управ», матеріали «Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.» та інші опубліковані документи, які допомогли встановити особливості соціально-економічного розвитку регіонів у XIX ст., динаміку урбаністичних процесів, особливості соціального та конфесійного складу міського населення, підготовку та реалізацію Міських положень 1870, 1892 рр., склад новоутворених дум і управ, визначення пріоритетів у своїй практичній діяльності та шляхи з розв'язання поставлених завдань. Отже, аналіз вищезгаданих документів дозволив відтворити цілісну картину історії та діяльності органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.

Важливою складовою джерельної бази нашого дослідження стали загальноросійські та регіональні періодичні видання. На сторінках «Известий Санкт-Петербургской общей думы», «Ведомостей Одесской городской

общей управы» друкувалися матеріали, які безпосередньо чи опосередковано торкалися проблеми організації, компетенції та діяльності органів міського самоврядування у 60–80-ті рр. XIX ст. Питання правового статусу громадських управлінь, недоліків і порушень у роботі міських дум і управ, стану комунального господарства, медичної та освітньої сфер були присвячені чисельні публікації на сторінках таких видань, як «Правительственный вестник», «Полтавские губернские ведомости», «Харьковские губернские ведомости», «Черниговские губернские ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Церковные ведомости», «Гражданин», «Вестник Европы», «Известия Харьковской городской думы», «Неделя», «Русское богатство», «Русская мысль», «Русское слово», «Русская школа», «Сумской вестник», «Южный край». Опубліковані статті дозволили нам встановити не лише рівень ефективності діяльності самоврядних інституцій, але й ставлення міського населення до дум і управ.

Цінним джерелом інформації про життя Харкова є газета «Южный край», на сторінках якої обговорювався стан системи медичної допомоги та освітньої сфери. Представники демократично налаштованої інтелігенції, педагоги та науковці пропонували шляхи вдосконалення навчально-виховного процесу та подальшого розвитку різних ланок освіти в місті і губернії. На сторінках видання обговорювалися плани і результати діяльності органів міського самоврядування, роль Харківського університету в розвитку початкової та середньої освіти в губернії, друкувалися списки навчальних закладів, викладачів та учнів.

Важливим джерелом при написанні нашої роботи стали мемуари, спогади державних, громадських діячів та представників органів міського самоврядування (П. Валусєва, С. Вітте, Є. Гордеєнка, Д. Іваненка, П. Мілюкова, О. Половцова, В. Хижнякова). Вони містять оригінальний фактичний матеріал, який дозволив нам відтворити політичну та соціально-економічну ситуацію в Російській імперії у другій половині

XIX ст., висвітлити полеміку в суспільстві щодо ролі і місця самоврядних інституцій в системі державного управління. Мемуари дають можливість інколи прослідкувати еволюцію поглядів їхніх авторів на певні історичні події. Наприклад, сенатор О. Половцов у 1862 р. висловлював думку про еволюцію монархії і критикував бюрократичний апарат, підтримуючи ідею «союзу слов'янських республік». Але через 22 роки змінив свої погляди: «Нехай береже мене бог від думки про республіку або навіть конституційного правління...» [760, с. 8]. Чиновник вважав, що народ ще занадто неосвічений, щоб сприймати цілі і завдання реформ. У той же час, працюючи з мемуарною літературою, слід пам'ятати, що вона несе на собі відбиток суб'єктивного ставлення автора до подій, які він описує.

Отже, проблема формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст. представлена чисельним та інформативним комплексом архівних та опублікованих джерел.

Основний масив документів органів центральної влади та міського законодавства сконцентрований у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), державних архівах Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Росія), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва, Росія), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург, Росія). Усі вони допомогли проаналізувати політичну ситуацію в Російській імперії під час підготовки та реалізації міських реформ, визначити правовий статус і компетенцію муніципальних структур, а також надали можливість прослідкувати еволюцію поглядів центральної влади на місцеве самоврядування. Опрацьовані матеріали надали можливість розкрити основні напрямки і заходи громадських управлінь з розбудови комунального господарства, мережі лікувальних і навчальних закладів, культурно-просвітницької роботи.

Проаналізовані опубліковані документи та описові матеріали дозволили висвітлити пропозиції гласних щодо поліпшення системи медичного обслуговування і створення доступної системи навчання. Статистичні збірники, довідники, журнали засідань, пам'ятні книжки ілюструють динаміку витрат громадських управлінь та основні джерела наповнення міських бюджетів.

Матеріали періодичних видань допомогли показати відносини місцевого населення до міських дум і управ. На сторінках преси обговорювалися проблеми регіонів і пропозиції щодо їх вирішення.

Мемуари містять цінний фактичний і статистичний матеріал, який був використаний їх авторами (громадськими або політичними діячами) для оцінки діяльності міських громадських управлінь як на регіональному, так і на загальноросійському рівні. Проте необхідно пам'ятати, що ці твори несуть на собі відбиток суб'єктивізму, а тому потребують критичного підходу до їх змісту.

Таким чином, комплекс опрацьованих і використаних у дисертаційній роботі джерел дозволяє всебічно та об'єктивно дослідити історію формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

При вирішенні поставлених у роботі завдань важливу роль відіграли новітні методологічні принципи і методи. У ході написання нашої роботи були використані принципи історизму, об'єктивності, системності, розвитку.

Принцип історизму допоміг при аналізі джерел, що дозволило достовірному відтворенню процесу формування, практичної діяльності та

результатів роботи міських громадських управлінь у господарській та соціально-культурній сферах.

Принципи історизму та об'єктивності допомогли нам при аналізі історіографічної бази, мемуарної літератури, офіційного листування ХІХ ст., при систематизації та класифікації фактичного матеріалу, з'ясуванні достовірності інформації. Це дозволило зробити висновок про упередженість частини науковців при оцінці наслідків діяльності самоврядних інституцій (особливо радянських). Відбиток суб'єктивізму несуть на собі і звітні матеріали (губернаторів, міських дум та управ), тому що їхні автори, перебуваючи під впливом певних ідей, давали свою інтерпретацію певним подіям та наслідкам роботи муніципальних структур.

Системний підхід дав можливість сприйняти органи міського самоврядування як цілісну систему в механізмі державного управління Російської імперії, яка постійно змінювалася під впливом різноманітних факторів протягом ХІХ ст.

Принцип розвитку допоміг при формулюванні практичних рекомендацій щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування в наш час та напрямків роботи щодо вдосконалення їхньої діяльності.

При написанні роботи нами були використані такі методи дослідження: філософські (діалектичний, гносеологічний), загальнонаукові (структурно-системний, класифікації і типологізації, описовий, дедукції, індукції, узагальнення, абстрагування), спеціально-наукові (історичний, порівняльний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, генетичний, статистичний).

Діалектичні методи дали нам можливість висвітлити історію формування та діяльності органів міського самврядування Лівобережної та Слобідської України як складний процес розвитку, що характеризувався здобутками і мав певні недоліки. Вказаний метод сприяв об'єктивному аналізу муніципального законодавства кінця ХVІІІ – ХІХ ст. Даний метод часто використовувався в поєднанні з принципом історизму. Діалектичний

принцип історизму став основою при обранні теми, об'єкту та предмета дослідження. Він сприяв об'єктивному аналізу процесу формування та практичної діяльності самоврядних інституцій у контексті економічних, політичних та соціально-культурних процесів, що відбувалися в Російській імперії в другій половині XIX ст. Гносеологічний підхід було використано при класифікації та систематизації фактичного матеріалу, джерельної бази та історіографії, що дозволило реконструювати ставлення до існуючих муніципальних структур їхніх сучасників та встановити реальні наслідки їхньої діяльності на території Лівобережної та Слобідської України.

У роботі використано структурно-системний загальнонауковий метод пізнання для з'ясування місця і ролі органів міського самоврядування в системі державного управління Російської імперії у XIX ст., функцій громадських управлінь, особливості їхньої діяльності.

Метод класифікації та систематизації допоміг при аналізі комплексу джерел, виокремленні однотипних груп, під час формування структури нашої роботи, при аналізі демографічних процесів. Описовий метод використано нами для висвітлення процесу формування та діяльності органів міського самоврядування як складової частини механізму державного управління.

Метод абстрагування допоміг осмисленню і опрацюванню різних типів джерел і літератури, а також сприяв встановленню наслідків практичної діяльності самоврядних інституцій на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній та ставлення до них населення. Методи індукції, дедукції та узагальнення були використані для аналізу джерельної бази і формулювання висновків.

Порівняльно-історичний метод використано нами при з'ясуванні спільних та специфічних рис у діяльності самоврядних інституцій досліджуваних регіонів. У дисертаційному дослідженні нами співставлялися якісні показники результатів практичної діяльності громадських управлінь Лівобережної та Слобідської України у

господарсько-фінансовій та соціально-культурній роботі. Він дозволив розглянути певні аспекти міського самоврядування у тісному зв'язку з політичними, соціально-економічними та культурними процесами, що відбувалися в Російській імперії у другій половині XIX ст.

Проблемно-хронологічний метод дозволив у хронологічній послідовності висвітлити діяльність органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, відстежити зміну повноважень протягом другої половини XIX ст., з'ясувати реальний внесок муніципальних структур у розбудові комунального господарства, вирішенні соціальних та культурних проблем городян. Вказаний метод дозволив більш якісно проаналізувати історіографію з обраної теми.

Важливу роль для виконання поставлених у роботі завдань відіграв статистичний метод, який у поєднанні з іншими методами дозволив більш точно простежити досягнення і прорахунки в діяльності громадських управлінь Лівобережної та Слобідської України у розвитку комунального господарства, медичної та освітньої сфер, протипожежної охорони, динаміці чисельності міського населення.

Застосування ретроспективного методу дозволило в динаміці розглянути та проаналізувати процеси, що відбувалися в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст., з'ясувати, як вплинули на місцеве самоврядування законодавчі акти та рішення місцевих адміністрацій, а також на основі опрацьованих матеріалів запропонувати рекомендації щодо вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування на сучасному етапі.

Комплексне використання філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів стало запорукою успішного розв'язання сформульованих у роботі завдань.

Отже, викладений у розділі матеріал дозволяє зробити висновок, що проблема формування та діяльності органів міського самоврядування на

Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XIX ст. усе ще не знайшла комплексного та всебічного висвітлення у науковій літературі.

Для історіографії другої половини XIX – початку XX ст. характерним було визначення певного кола питань, що почали досліджуватися. У переважній більшості публікацій науковці аналізували зміст Положень 1870, 1892 рр., компетенцію міських дум і управ. Інколи дослідники вивчали практичну діяльність громадських управлінь в окремих сферах господарства. Серед науковців переважали позитивні оцінки міських реформ як для міського господарства, так і городян. Проблема міського самоврядування у переважній більшості робіт розглядалася на загальноросійському рівні. Регіональний аспект (у тому числі в українських губерніях) досліджувався епізодично та поверхово.

Беззаперечним здобутком історіографії другої половини XIX – початку XX ст. можна вважати визначення кола питань з історії міського самоврядування, які почали розроблятися. Науковці починають пошук джерел, пов'язаних з міським самоврядуванням у Російській імперії. У той же час багато питань залишалось поза увагою науковців: підготовка та реалізація міських реформ на місцях, урбаністичні процеси другої половини XIX ст., розвиток комунального господарства, шляхи і методи розбудови медичної та освітньої галузей, формування нових соціальних груп населення, задоволення культурних запитів міського населення.

Радянська історіографія 20–40-х рр. XX ст. характеризувалася домінуванням офіційної марксистсько-ленінської методології, що негативно позначилося на проблематиці досліджень та нігілістичному ставленні до діяльності органів міського самоврядування в Російській імперії. У цей час більшість науковців спрощено розуміла історичні процеси, що відбувалися у XIX – XX ст. Серед пріоритетних напрямків наукового дослідження стають класова боротьба, формування і становище робітничого класу. Зразком для органів місцевого самоврядування вважалися новоутворені ради. Публікації

цього періоду часто не відрізнялися одна від одної ні тематикою, ні змістом та оцінками подій.

Певні зміни в оцінках і тематиці робіт з історії міського самоврядування радянських дослідників відбулися у 50–80-х рр. У цей час розширюється джерельна база означеної теми, тематика досліджень, науковці намагаються переосмислити вже відомі факти. З'являються перші узагальнюючі праці з історії міст та міського самоврядування (у тому числі й українських). У них автори намагаються відійти від певних стереотипів марксистської методології, спостерігається бажання науковців аналізувати фактичний матеріал, а не описувати.

Закордонна історіографія ХХ ст. (україномовна, англomовна) має певні успіхи у дослідженні міського самоврядування в Російській імперії у ХІХ ст. Її представниками була розширена тематика досліджень, сформульовано ряд концепцій, створено узагальнюючі праці. Але практично всі вони свою увагу концентрували на змісті Положень, причинах, наслідках та значенні реформ другої половини ХІХ ст. Вони розглядали проблему на загальноросійському рівні, а українські міста практично не вивчалися. Російська історіографія кінця ХХ – початку ХХІ ст., розширюючи джерельну базу і тематику досліджень з проблем міського самоврядування, залишає поза увагою українські міста, що суттєво знижує їхню об'єктивність та наукове значення.

Сучасний період розвитку української історичної науки характеризується відходом від стереотипів поділу науки на марксистську та буржуазну, зміною методологічних орієнтирів, переглядом напрямків наукових досліджень. Науковці значну увагу почали приділяти питанням демографії, повсякденному життю городян, формуванню нових соціальних груп населення, регіональним аспектам реалізації міських реформ 1870, 1892 рр. та практичній діяльності самоврядних інституцій.

Проблема формування та практичної діяльності органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст. представлена чисельним й інформативним комплексом

джерел. Основний масив документів органів центральної влади Російської імперії сконцентрований у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Російського державного історичного архіву м. Санкт-Петербург, Державного архіву Російської Федерації м. Москва. Вони допомогли при аналізі соціально-економічної та політичної ситуації в Російській імперії у середині – другій половині XIX ст., з'ясуванні компетенції органів міського самоврядування, висвітленні ставлення правлячих кіл до громадських управлінь.

Різноманітні за своїм походженням, змістовним навантаженням матеріали зберігаються у фондах державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, а також Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та наукової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, наукової бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею, наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника «Посулля» в м. Ромни. Опрацьовані нами матеріали допомогли встановити особливості процесу підготовки та реалізації міських реформ 1870, 1892 рр. у містах досліджуваних регіонів, основні напрямки господарської та соціально-культурної діяльності громадських управлінь.

Вивчені опубліковані документи дозволили висвітлити динаміку демографічних змін, склад населення, рівень економічного розвитку, участь різних соціальних та конфесійних груп міського населення у формуванні та роботі дум і управ. Аналіз публікацій у періодичних виданнях надав можливість з'ясувати рівень довіри городян до діяльності муніципальних структур, пропозиції щодо вдосконалення їхньої роботи.

Мемуарна література містить цінний фактичний матеріал, який дозволив нам відтворити політичну ситуацію в імперії і ставлення правлячих кіл та думських діячів до ролі і місця самоврядних структур у системі державного управління.

Комплексне опрацювання всіх вищезгаданих джерел дозволило нам об'єктивно і всебічно дослідити історію формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.

Отже, історіографічний аналіз наукової літератури з теми нашого дослідження засвідчує її актуальність. Комплекс опрацьованих і використаних у роботі джерел дозволив об'єктивно висвітлити історію формування та діяльності самоврядних інституцій у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст. Вирішенню поставлених у роботі завдань допомогло використання сучасної методології.

РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

2.1. Зміни чисельності населення міст

Реформи другої половини ХІХ ст. вплинули на життя усього тогочасного суспільства. Зміни, що почали відбуватися на селі після реформи 1861 р., значно посилили міграційні процеси в імперії. На переселенський рух вплинув ряд факторів: бідність і малоземельність селян, безробіття, аграрне перенаселення окремих регіонів, існування малозаселених окраїнних територій у Російській імперії, релігійний чинник тощо.

Простежуються два основні періоди міграційної активності населення Російської імперії у другій половині ХІХ ст.: 1861–1881 рр. та 1882–1900 рр. Перший пов'язаний з переходом більшості селян на викуп, а другий – з активним поширенням ринкових відносин як на селі, так і в містах.

У перші два десятиліття прагнення селян до переселення в міста та інші регіони почали непокоїти поміщиків, які боялися втрати значної кількості робочих рук на селі та інших негативних для себе економічних наслідків цього процесу [1076, с. 187]. Певні юридичні та інші перешкоди відносно переселень селян існували в Російській імперії до кінця правління Олександра II. За часів Олександра III ставлення до даного питання змінилось. Влада починає прихильно ставитися до міграції населення (особливо на окраїни імперії). У цей час було підписано ряд указів про дозвіл на переселення та пільги для переселенців [684, с. 535]. Ці кроки влади сприяли новому підйому переселенського руху (у тому числі у Полтавській та Чернігівській губерніях) [1412, с. 171].

Б. М. Миронов вказує на той факт, що в перші роки після селянської реформи чисельність селян і дворян серед міського населення зменшилась (у масштабах Російської імперії). За його підрахунками у 1861 р. загальна чисельність міського населення скоротилася на 23 тис. чол., у 1863 р. – на 63 тис. чол. Тенденція зростання спостерігається лише у 1864 р. За період 1860–1865 рр. чисельність міського населення скоротилася з 7,1 % до 6,8 % [1154, с. 125]. Дослідник пов'язав дане явище з тим, що селяни були зобов'язані повернутися до рідних сіл для розподілу земель, складання уставних грамот та перереєстрації. Подібні тенденції спостерігалися і в окремих містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній [659, с. 124–131; 660, с. 2–13; 661, с. 198–205; 662, с. 146; 663, с. 2; 664, с. 2; 665, с. 2].

За даними 1858 р. найбільш заселеною була Полтавська губернія (1819110 душ), а далі йшли Харківська (1582571) та Чернігівська (1471866) [689, с. 92]. Однак із середини ХІХ ст. місцеві адміністрації фіксують швидкі темпи зростання чисельності населення у Харківській губернії (у тому числі і в містах). Переселялися в міста не лише мешканці Харківщини. Мігрують також вихідці з інших українських та російських губерній, не чисельні іноземці. Найбільший відсоток переселенців до Харківської губернії припадав на вихідців із Полтавщини та Курщини [664, с. 15]. Ця тенденція має своє пояснення. Саме Харківська губернія була лідером за темпами розвитку ринкових відносин на Лівобережжі та Слобожанщині. У Харкові та повітових центрах відкрилися середні і крупні підприємства різного профілю, розвивалася торгівля місцевого, регіонального та всеросійського значення. Ярмаркова торгівля у Харкові поступалася лише Нижньому Новгороду та Ірбиту. Щорічно тут проходило 4 ярмарки зі значним обсягом товарів і коштів (у 1880 р. було продано товарів на 44899000 руб.). Економічному розвитку регіону сприяли побудовані залізниці, що впливало на економічний підйом Харкова. З 1861 р. по 1880 р. промислове виробництво у губерньському центрі збільшилося на 283 % (з 1620000 руб. до

6201150 руб.) [531, с. 473]. По території Харківщини проходило декілька залізниць (Московсько-Києво-Воронезька, Харково-Миколаївська, Курсько-Харково-Севастопольська, Південно-Східна) [689, с. 231]. Харків поступово перетворюється з регіонального центру торгівлі та промисловості на всеросійський. Він мав транспортний зв'язок із Москвою, Ростовом, Севастополем, Миколаєвом та Одесою. Тому не дивно, що губернське місто стало привабливим місцем для переселенців, які шукали заробітку.

Досить стабільні темпи зростання міського населення в Харківській губернії простежуються із середини XIX ст. Лише за 1851–1858 рр. населення міст регіону збільшилося на 5 % [1061, с. 59]. У наступному десятиріччі частка міського населення Харківської губернії зростала і вже становила 13,3 % від загального числа мешканців регіону [1050, с. 531]. У 90-і роки XIX ст. відсоток міського населення Харківщині зріс до 14,9 % [689, с. 95]. Узагалі ж у другій половині XIX ст. чисельність міського населення Харківської губернії зросла в 1,82 рази. У порівнянні з Полтавською і особливо Чернігівською губерніями Харківщина була беззаперечним лідером за динамікою зростання мешканців міст.

Серед усіх міст Харківської губернії губернське місто мало найбільш сталі темпи зростання чисельності населення. У 1825 р. населення Харкова становило 17424 чол. [974, с. 192], у 1873 р. уже 82133 чол. [993, с. 33–34], а в 1897 р. досягло 173989 чол. [664, с. 1]. За період 1853–1897 рр. чисельність мешканців Харкова зросла на 143389 чол. [531, с. 469; 664, с. 1; 725, с. 299; 993, с. 33–34]. Чоловіки становили більшість серед населення губернського міста (приблизно 55 %, жінки – майже 45 %). Переважання чоловіків серед населення Харкова та інших міст губернії пояснюється тим, що чоловіки переїжджали до міст у пошуках тимчасової або постійної роботи, а їхні родини залишалися в селах чи малих містах.

Із 60-х років XIX ст. починає активно розвиватися промисловість і торгівля Харкова, які потребували нових робочих рук. У 1861 р., коли через губернське місто ще не проходили залізниці, у ньому працювало 127 фабрик

та заводів, що випускали продукції на 1620000 руб. У 1880 р. кількість підприємств скоротилася до 95, але вони випускали продукції вже на суму 6201150 руб. (зростання на 283 %) [531, с. 473]. Торгівлю Харкова за характером можна поділити на внутрішню та зовнішню. Саме внутрішня торгівля сприяла посиленню міграції до губернського центру.

Статистичні дані фіксують у пореформений період процес зростання числа мешканців повітових та заштатних міст Харківської губернії. На Харківщині цей процес випередив не лише динаміку росту населення в повітах, але й загальну динаміку збільшення населення губернії. На початку 60-х років XIX ст. у Харківській губернії було зафіксовано 197030 чол. міського населення (у 10 повітових містах та 6 заштатних). Найбільше число мешканців у даний період місцеві чиновники фіксували у таких повітових центрах: Охтирка – 14987 чол., Лебедин – 14236 чол., Суми – 12925 чол. У той же час окремі повітові міста за кількістю населення, а іноді й зовнішнім виглядом нагадували великі села (Старобільськ – 3385 чол.) [659, с. 124–131].

У 1876 р. простежується різниця в темпах зростання населення в містах Харківської губернії. До найбільших заселених міст відносилися Лебедин – 25138 чол., Охтирка – 18303 чол., Білопілля – 13408 чол., Суми – 13730 чол., Ізюм – 12827 чол. Разом з тим були й міста з незначною кількістю мешканців: Зміїв – 4050 чол., Куп'янськ – 4515 чол., Краснокутськ – 5201 чол., Недригайлів – 5595 чол., Золочів – 5995 чол. [730, с. 58–81].

У 1883 р. міське населення Харківщини зросло у 1,7 рази. Серед міст-лідерів у звітах місцевих чиновників згадувалися Ізюм, Охтирка, Суми, Лебедин, де чисельність населення зросла в 1,57–1,03 рази [736, с. 221].

Перепис 1897 р. зафіксував посилення розриву в динаміці зростання чисельності населення окремих міст Харківської губернії. На фоні Змієва, Недригайлова, Куп'янська та Краснокутська, число мешканців яких коливалося від 4673 чол. до 6893 чол., темпи зростання населення Сум та Охтирки здаються величезними (відповідно 27564 чол. та 23390 чол.) [664, с. 1–2]. Крім повільних темпів зростання населення в окремих містах, у

губернії спостерігається й інше явище. У результаті внутрішніх міграційних процесів у самій губернії такі міста, як Ізюм та Старобільськ втратили статус багатонаселених міст. У Старобільську за період з 1876 р. по 1897 р. населення скоротилося з 16219 чол. до 9801 чол. У той же час лідерами за темпами росту числа мешканців стали Суми, Охтирка, Слов'янськ, Білопілья, Лебедин (Додаток А 1.1).

Дана тенденція мала своє пояснення. Міста Харківської губернії, які не стали осередками промислового виробництва, важливими залізничними вузлами або центрами торгівлі, починали відставати в усіх сферах життя, у тому числі і за числом населення. Відсутність перспектив на покращення свого життя спонукало не лише селян, але й мешканців повітових центрів і заштатних міст переїжджати до великих міст. На коливання чисельності міського населення також вплинули кризові явища в економіці. Наприкінці 70-х – у 80-х роках ХІХ ст. відбувається падіння цін на зерно та інші продовольчі товари. Тому мешканці міст, в яких переважала промисловість, пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції, здебільшого їхали на заробіток до інших міст або шукали роботу на селі.

Дещо іншою була ситуація в містах Полтавської губернії. На території краю було розташовано 15 повітових центрів, 2 заштатних міста, 94 містечка, 1 посад і 23 слободи. Історично Полтавщина мала сільськогосподарську спеціалізацію. У містах губернії відкривалися невеличкі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Торгівля носила більше місцевий характер і не мала великих оборотів. Подальшому, хоча і нешвидкому, економічному розвитку Полтавщини сприяло проходження по її території залізниць (Лібаво-Роменської та Харково-Миколаївської) [689, с. 231]. Усе це впливало на зростання чисельності міського населення.

На території Полтавської губернії у другій половині ХІХ ст. відбувалися досить складні міграційні процеси. Частина сільського населення після селянської реформи 1861 р. масово переселяється на територію Криму і Бессарабії [4, с. 1]. Окремі вихідці з Полтавщини переселялися на Кавказ.

Досить значний відсоток населення губернії переїздив до сусідніх регіонів. Лише за період 1877–1893 рр. з Полтавської губернії переїхало 10,2 % селян до Київської та Чернігівської губерній, 2,2 % – до Харківської [1224, с. 12]. Також існує багато звернень селян до місцевої влади з проханням дозволити переселитися до нових міст Полтавської губернії [6, с. 44]. За темпами міграції у другій половині XIX ст. Полтавщина та Чернігівщина були серед лідерів [1412, с. 76].

За темпами росту числа мешканців міст Полтавська губернія відставала від Харківщини, але випереджала Чернігівську. У перше пореформене десятиріччя міське населення Полтавщини складало 9,7 % усіх мешканців краю (158740 чол.) [658, с. 2]. У звітах місцевих чиновників відзначається той факт, що представництво чоловіків і жінок серед населення було рівним (50 % на 50 %).

Лідерами за числом мешканців серед населених пунктів були Полтава (29500 чол.), Кременчук (27478 чол.), Прилуки (10658 чол.), Переяслав (10431 чол.) та Миргород (10196 чол.). Згадані міста були основними осередками торгівлі та дрібної промисловості краю. Статус губернського центру та вигідне розташування в плані торгівлі сприяли більш швидким темпам зростання населення Полтави [658, с. 2]. У той же час на Полтавщині, як і в сусідніх губерніях, були малонаселені міста (Глинськ, Костянтиноград, Пирятин та інші).

Статистичні звіти за 1876 р. дозволяють простежити динаміку зміни чисельності міського населення краю за перші п'ятнадцять років після реформи 1861 р. Як і раніше, найбільше число мешканців припадало на Полтаву (33979 чол.). Серед інших міст губернії виділялися Кременчук (12878 чол.), Зіньків (10589 чол.). Найменша ж кількість мешканців була зафіксована в Глинську (2857 чол.), Костянтинограді (4679 чол.), Пирятині (4887 чол.). У всіх інших містах губернії чисельність населення коливалася від 5 до 9 тисяч чоловік [730, с. 58–81].

До кінця 80-х років XIX ст. на Полтавщині зберігається тенденція зростання чисельності міського населення. За даними звітів вона зросла на 83787 чол. і становила 242527 чол. Найбільш заселеними містами в цей час були Полтава (42210 чол.), Кременчук (41625 чол.), Прилуки (15231 чол.) та Переяслав (12794 чол.) [654, с. 146]. Населення Ромен, Лубен, Кобеляк і Зіньківа перевищувало 10 тис. чол. Звертає на себе увагу різке зростання населення Лубен (майже в 2 рази у порівнянні з 1876 р.). У містах-лідерах чисельність міського населення зросла в 1,5–0,9 разів. У той же час Глинськ був найменш заселеним містом краю.

Дані перепису 1897 р. підтвердили зв'язок економічного розвитку Полтавської губернії зі зростанням чисельності міського населення. У зазначений період у містах уже мешкало 274294 чол. Лише у 8 містах регіону населення було менше 10 тис. чол. (Гадяч, Глинськ, Градизьк, Золотоноша, Костянтиноград, Лохвиця, Пирятин, Хорол). Число мешканців у згаданих населених пунктах коливалося від 6455 чол. (Костянтиноград) до 9486 чол. (Градизьк). Негативним лідером залишався Глинськ, населення якого досягло цифри 3533 чол. [663, с. 1]. Дані перепису підтверджують думку про те, що найбільші темпи зростання чисельності міського населення зберігалися у промислових та торговельних центрах, де воно збільшилося в 1,5–1,1 рази. У Полтаві число мешканців досягло 53703 чол., Кременчуці – 63007 чол., Ромнах – 22510 чол., Прилуках – 18532 чол., Переяславі – 14617 чол. [663, с. 1]. Звертає на себе увагу той факт, що число мешканців Кременчука перевищило показники губернського центру (Додаток А 1.2). Це додатково підкреслює взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку конкретного міста або регіону та кількістю мешканців. Населення найбільших міст Полтавської губернії за 80-ті–90-ті роки зросло в 1,1–1,5 рази. Спільним явищем для Полтавської та Харківської губерній була більша динаміка зростання населення в промислово-торговельних центрах, ніж темпи збільшення числа мешканців у кожному зі згаданих регіонів. При цьому частина міст Полтавської губернії в цей час за способом життя, рівнем

економіки та виглядом мало нагадувала повітові міста. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами були лише на папері. У цьому відношенні окремі заштатні і повітові міста Полтавщини (фактично села) мали свої аналоги на Чернігівщині.

Чернігівська губернія, крім губернського міста, мала 14 повітових, 4 заштатних міста та 15 посадів. За даними 1861 р. міське населення губернії становило 199157 чол. У Чернігові в 1860 р. мешкало 14008 чол. [541, с. 581], а у 1861 р. – 14612 чол. [662, с. 26]. Найбільш заселеними повітовими центрами губернії на початку 60-х років XIX ст. були Ніжин – 17853 чол., Стародуб – 12474 чол., Глухів – 10162 чол. та Конотоп – 9939 чол. [662, с. 26]. Зазначені міста традиційно виконували не лише адміністративні функції, але й роль важливих осередків місцевої та регіональної торгівлі. У всіх інших містах число мешканців коливалося від 2200 чол. (Нове Місто) до 9348 (Новозибків) [541, с. 632–633].

Певні зрушення в динаміці чисельності міського населення відбулися під впливом реформ другої половини XIX ст. На територію Чернігівщини головним чином їдуть переселенці з Могильовської та Полтавської губерній [664, с. 15]. Харківська та Чернігівська губернії у пореформений період також були регіонами, що приваблювали переселенців.

Подальшому, хоча й нешвидкому, економічному розвитку міст та всієї губернії сприяло проходження по даній території деяких залізничних ліній: Лібаво-Роменської, Курсько-Київської, а також місцевого значення: Чернігів-Крути, Конотоп-Пирогівка, Ворожба-Середина-Буда [630, с. 231]. У губернії головним чином розвивалася дрібна та середня промисловість, яка була пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції (виробництво борошна, цукру тощо). Чернігів у другій половині XIX ст. більше відіграв роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного, що знайшло своє відображення в незначних темпах зростання населення. У порівнянні з 1860 р. число мешканців губернського центру в 1876 р. зросло лише на 2166 чол. і дорівнювало 16174 чол. [730, с. 58–81]. У цей час

Чернігів поступався за кількістю мешканців Харкову майже в 9 разів, Полтаві – майже в 5 [730, с. 58–81].

Повільні темпи розвитку промисловості та незначні обсяги місцевої торгівлі вплинули і на темпи зростання чисельності населення Чернігівської губернії. У 1876 р. число мешканців лише трьох міст (крім Чернігова) перевищувало 10 тисяч чоловік (Ніжин – 21590, Глухів – 13398, Стародуб – 12333) [730, с. 58–81]. Зазначені міста були відомими місцевими торговельними центрами (а Ніжин навіть регіональним). Разом з тим, як і в сусідніх губерніях, на Чернігівщині існували повітові і заштатні міста, які за способом життя, виглядом та числом мешканців були містами лише номінально (Городня – 2473 чол., Остер – 2831 чол., Сураж – 3770 чол., Погар – 4487 чол.). Населення інших міст губернії коливалося від 5 до 9 тис. чол. [730, с. 58–81].

За період з 1860 р. по 1876 р. населення окремих міст Чернігівської губернії навіть скоротилося (Борзна – на 118 чол., Городня – на 886 чол., Мглин – на 1819 чол., Новозибків – на 1736 чол., Остер – на 1823 чол., Сураж – на 243 чол.). Даний факт може бути пояснений сезонним виїздом частини населення на заробітки до інших міст або сіл, епідеміями та переїздами на інше місце постійного проживання.

Нерівномірність розвитку міст губернії в економічному та інших сферах життя посилилася наприкінці 70-х років XIX ст. У губернії зростають обсяги торгівлі, з'являються нові підприємства (у першу чергу з переробки сільськогосподарської продукції). У цьому контексті закономірним виглядає зростання числа мешканців Ніжина у 1879 р. на 10197 чол., Глухова – на 6775 чол. У цей час населення дев'яти міст губернії коливалося від 9 до 31 тис. чоловік (Ніжин, Чернігів, Борзна, Глухів, Конотоп, Кролевець, Новгород-Сіверський, Новозибків, Стародуб). Така ситуація вплинула і на кількість населення таких повітових і заштатних міст, як Городня – 2391 чол., Остер – 2935 чол., Сосниця – 4343 чол. Мешканці зазначених населених пунктів, займаючись у переважній більшості сільським господарством, були

потенційними «донорами» для промислово-торговельних центрів Чернігівщини та сусідніх регіонів [389, с. 58–81]. Падіння цін на сільськогосподарську продукцію наприкінці 70-х – у 80-х роках XIX ст. можливо дещо уповільнило зростання чисельності міського населення Чернігівської губернії, але не зупинило міграційні процеси. Наприкінці 80-х років у містах регіону мешкало 229034 чол. Населення міст-лідерів зросло: Ніжина – у 2,5 рази, Стародуба – у 1,9 рази, Конотопа – у 1,8 рази, Глухова – у 1,6 рази [588, с. 25–26].

За даними перепису 1897 р. у Чернігівській губернії чисельність міського населення у порівнянні з попередніми роками зросла в 1,4 рази і становила 209453 чол. Але у порівнянні з Харківською губернією Чернігівщина поступалася за темпами урбанізації. На Харківщині міське населення становило 14,9 % усіх мешканців губернії, а на Чернігівщині відсоток городян серед населення становив лише 9 % [689, с. 94–95]. Жінки складали більшість серед мешканців міст (51,5 %), що було пов'язано, на думку місцевих чиновників, з виїздом чоловіків на сезонні заробітки. Досить значна частина міського населення не мешкала в містах, шукаючи заробітків в інших містах або навіть у селах (Додаток А 1.3).

Наприкінці XIX ст. найбільш заселеним містом губернії був Ніжин – 32113 чол., що пояснюється його роллю в місцевій та регіональній торгівлі. Другим за чисельністю населення був Чернігів – 27716 чол. У губернському центрі в цей час активізується торгівля, що впливало і на динаміку зміни чисельності населення. Крім згаданих населених пунктів, до міст-лідерів регіону також належали Конотоп – 18770 чол., Новозибків – 15362 чол., Глухів – 14828 чол., Борзна – 12526 чол., Стародуб – 12381 чол., Кролевець – 10384 чол. До найменш заселених повітових і заштатних міст відносилися Нове Місто – 1488 чол., Сураж – 4006 чол., Городня – 4310 чол., Погар – 4965 чол., Козелець – 5141 чол., Остер – 5370 чол. [665, с. 1].

Особливістю Чернігівської губернії можна вважати не лише стабільне зростання чисельності населення в містах-лідерах (Новозибків – у 1,2 рази,

Конотоп і Борзна – у 1,1 рази), але й зменшення числа мешканців в окремих населених пунктах (Глухів, Кролевець, Стародуб) [665, с. 2]. Зменшення чисельності населення згаданих міст було пов'язане з економічними причинами (пошук сезонної роботи або переїзд в інші місця на постійне проживання).

Отже, опрацьований матеріал дозволяє зробити висновок, що під впливом реформ другої половини XIX ст. відбуваються зрушення у соціально-економічній сфері. Поширення ринкових відносин сприяло наростанню міграційних процесів. З розвитком промисловості і торгівлі міста потребували значної кількості робочих рук.

Протягом другої половини XIX ст. число мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній мало тенденцію до зростання (відповідно в 1,53, у 1,75 та в 1,44 рази). У кожній із трьох губерній спостерігалися міста-лідери (торговельно-промислові центри), в яких динаміка зростання числа мешканців перевищувала середньостатистичні дані по регіону. У той же час кожна з губерній мала міста, число мешканців яких сягало лише декількох тисяч чоловік.

У Полтавській та Харківській губерніях темпи росту міського населення в окремих повітових містах перевищували динаміку зростання загального числа мешканців губернії (Кременчук). На Чернігівщині відсутність потужної промисловості і наявність лише торгівлі місцевого значення з малим товарообігом (за виключенням Ніжина) негативно позначалися на урбаністичних процесах (Остер, Городня). Темпи зростання чисельності міських мешканців поступалися загальній динаміці зростання числа мешканців губернії.

У той же час в окремих містах трьох губерній спостерігалися і спільні тенденції (періодичне зменшення кількості мешканців). До факторів, що впливали на уповільнення або зменшення населення, можна віднести часті епідемії та відсутність розвинутої, ефективної та доступної системи медичного обслуговування, важкі умови праці, падіння попиту на окремі

товари, що підштовхувало людей до переїзду в інші міста або села в пошуках кращої долі.

2.2. Соціальна, національна та конфесійна характеристика міського населення

Розвиток товарно-грошових відносин не міг не вплинути на соціальну структуру міста. Реформи 60–70 років XIX ст. сприяли змінам у соціальній і національній структурі міського населення, а також формуванню нових соціальних груп [1154, с. 153].

Законодавство Російської імперії першої половини XIX ст. поділяло мешканців міст на «обивателів узагалі» та «обивателів особливо». До «обивателів узагалі» закон відносив мешканців, які майже постійно мешкали у місті: ті, що мали осілість від народження, власники нерухомого майна, власники торговельних і промислових свідоцтв та ті, що сплачували податки. До «обивателів особливо» відносили осіб, які належали до міських станів (почесні громадяни, гільдійське купецтво, міщани або посадські, ремісники або цехові, робочі люди). Такий розподіл міського населення зберігався в окремих містах до 1879 р. Лише під час підготовки реформи 1870 р. Міністерство внутрішніх справ при трактуванні відповідних статей законодавства до повноправних мешканців міст починає відносити «обивателів особливо» [605, с. 280].

У першій половині XIX ст. процес зростання чисельності міського населення йшов паралельно з формуванням буржуазії. Це змусило владу піти на зміну правового становища міського населення. У 1832 р. для найбільш заможних представників буржуазії, що формувалася, та для інших заможних і впливових категорій було встановлено особисте і спадкове почесне громадянство [683, с. 146]. До розряду спадкових почесних громадян були

включені крупні підприємці, вчені, художники, діти особистих дворян, до складу особистих дворян – чиновники нижчих рангів та випускники вищих навчальних закладів.

Купецтво ще до реформи 1870 р. почали поділяти не на три, а на дві гільдії. До першої відносили купців, які займалися оптовою торгівлею, а до другої – роздрібною.

До так званих «цехових» офіційна влада відносила ремісників, які були приписані до міських цехів. Більшість міського населення складали міщани, які займалися сільським господарством, працювали за наймом на фабриках тощо. Їхній правовий статус не змінювався з кінця XVIII ст. [686, с. 27].

Найнижчу групу населення міст складали особи, які вже не вважалися представниками вищезгаданих соціальних груп. Влада сприймала їх як порочний і підозрілий елемент, а тому намагалася контролювати за допомогою поліції. В офіційних звітах дана категорія міського населення відноситься або до так званих «інших станів», або до робочих людей. Необхідно визнати, що так звані «інші стани» в містах об'єднували не лише найманих робітників, але й люмпенізовану частину міського населення. Особи, які потрапляли до даної групи, з часом могли перейти до інших категорій міського населення (купців, міщан). Пожвавлення товарно-грошових відносин та активна міграція населення в бік міст призвели до того, що в окремих містах зазначених губерній відсоток представників «інших станів» сягав значних величин.

У ході аналізу соціального складу міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній слід використовувати матеріали ІХ (1850 р.) та Х (1857 р.) ревізій, дані ревізії Чернігівської губернії сенатора О. О. Половцова (1880–1881 рр.), губернських статистичних комітетів та результати Першого загальноросійського перепису 1897 р.

Статистичні матеріали середини та кінця ХІХ ст. засвідчують суттєве переважання представників непривілейованих станів серед міського

населення зазначених губерній. Лідерами за чисельністю були міщани, яких під час підрахунків об'єднували із цеховими, та селяни.

У середині 60-х років XIX ст. 89 % від загального числа міщан і цеховиків мешкало в містах Харківської губернії [660, с. 144–148]. Найбільше представництво дана категорія населення мала в Старобільську (44,1 %) та Сумах (43,6 %) [531, с. 742–744, 788–789]. Наприкінці 60-х років XIX ст. міщани із цеховиками становили від 40 до 30 відсотків загального числа мешканців у Старобільську, Слов'янську, Харкові, Сумах, Ізюмі [661, с. 100–101] (Додаток А 2.1). Матеріали перепису 1897 р. засвідчили, що в переважній більшості міст Харківської губернії частка міщан серед населення складала від 40 до 20 відсотків (Старобільськ – 47,66 %). У той же час в окремих містах губернії дана категорія населення була представлена мінімально. Так, у 1868 р. у Чугуєві міщани становили лише 1,8 % від загального числа мешканців, а в Золочеві – 2,8 % [665, с. 100–101]. У 1897 р. найменша кількість міщан була зафіксована у Золочеві – 3,8 % та Недригайлові – 4,3 % [663, с. 2] (Додаток А 2.2).

Дещо іншою була ситуація на Полтавщині. На початку 60-х років XIX ст. у містах регіону мешкало 94,8 % міщан та цеховиків від їхнього загального числа в губернії [658, с. 2–13]. На відміну від Харківської губернії на Полтавщині у 13 із 18 міст до даної категорії відносилося від 70 до 40 відсотків загального числа мешканців: Пирятин – 59 %, Гадяч – 58,7 %, Полтава – 52,6 %, Кременчук – 55,8 %, Лубни – 57,1 %, Ромни – 49 %, Лохвиця – 49,37 %, Золотоноша – 48,2 %, Хорол – 47,2 %, Градизьк – 42,6 %. Лідерами ж за числом міщан серед мешканців в губернії були Переяслав – 70,7 %, Костянтиноград – 67,8% та Прилуки – 67,1. У той же час серед населення Миргорода міщани становили лише 5,1 % населення [531, с. 527].

У 1890 р. у містах Полтавської губернії одночасно спостерігається процес зростання чисельності міщан в одних містах та зменшення в інших: Гадяч – 73,4 %, Кременчук – 66,3 %, Хорол – 56,2 %, Полтава – 36,6 %, Лубни – 40,7 %, Переяслав – 57,7 %, Пирятин – 52,6 %, Прилуки – 63,5 %. Як

і у попередні роки, мінімальна чисельність міщан була зафіксована у Миргороді – 9,5 % [524, с. 12–13].

Наприкінці XIX ст. у переважній більшості міст Полтавської губернії частка міщан серед загального числа мешканців міст коливалася від 70 відсотків (Золотоноша – 72,7 %, Лохвиця – 72,5 %) до 40 (Ромни – 40,1 %, Полтава – 40 %). Спостерігається швидке зростання даної групи населення в Миргороді – 64,6 % [663, с. 2] (Додаток А 2.3).

На початку 60-х років XIX ст. у Чернігівській губернії 60 % міщан та цеховиків мешкало в містах [662, с. 26–45]. У 15 містах Чернігівщини зазначена категорія становила від 90 відсотків (Сураж – 99,1 %) до 40 відсотків мешканців міст (Остер – 44,4 %). Мінімальне ж представництво міщани та цеховики мали в Новому Місті – 10,3 %, Березному – 22 % та Сосниці – 26,4 % [531, с. 648–660].

Статистичні дані кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст. засвідчують переважання міщан та цеховиків серед населення більшості міст регіону. Крім Сосниці (20,2 %), в усіх інших населених пунктах дана категорія складала від 80 відсотків (Новозибків – 88,9 %, Сураж – 83,6 %, Городня – 81,7 %) до 40 (Чернігів – 46,9 %, Стародуб – 49,8 %) [512, с. 31] (Додаток А 2.4, А 2.5).

У звітних матеріалах чиновників Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній часто згадується той факт, що частина міщан не мешкала в містах, де вони були записані, а в інших населених пунктах. Так, у Чернігові у 1879 р. 67,5 % міщан від загальної їх кількості жили не в губернському місті [505, с. 20].

Відсоток міщан серед населення міст Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. зазнав певних змін. Спостерігається зростання чисельності міщан у Новому Місті – 93,2 %, Березному – 31,9 %, Сосниці – 34,8 %, Коропі та Конотопі – 62,9 %. У всіх інших містах регіону відсоток даної категорії міського населення знизився на 4–20 відсотків. Процес зменшення частки міщан у структурі міського населення в трьох губерніях можна пояснити як

частковим переходом останніх до інших соціальних груп, так і переселенням до міст селян. Однак слід відзначити, що, незважаючи на певні коливання в чисельності міщан у структурі міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст., спостерігаються тенденції до постійного збільшення їхньої кількості.

Наступну за чисельністю групу міського населення становили селяни. За статистичними даними 1863 р. саме вони домінували у порівнянні з іншими групами мешканців у багатьох містах Харківської губернії. Лише у 3 містах губернії селяни складали від 20 до 30 відсотків загального числа населення (Харків – 28,4 %, Слов'янськ – 37,7 % та Старобільськ – 39,1 %). У всіх інших населених пунктах регіону половина або більша частина мешканців належала до селян (Золочів – 92 %, Валки – 76,2 %, Вовчанськ – 71,8 %, Білопілля – 68,8 % тощо) [661, с. 100–104].

За даними перепису 1897 р. відсоток селян серед міського населення практично в усіх містах регіону залишався стабільно великим або збільшувався. Найменше число селян серед мешканців було відмічене у Харкові (48,9 %) та Слов'янську (45,8 %). В інших містах Харківщини дана категорія складала від 90 до 50 відсотків (Золотоноша – 94,5 %, Недригайлів – 93,8 %, Ізюм – 56 %, Куп'янськ – 50,8 %) [664, с. 2]. Незначне ж зменшення частки селян у структурі міського населення спостерігалось в Куп'янську і Вовчанську. Можна допустити, що у переважній більшості вони поповнювали лави міщан і робітників.

Відсоткове представництво селян у соціальній структурі міського населення Полтавської губернії мало свої особливості. За даними 1890 р. лише у 8 містах (із 17) число селян серед мешканців сягало 70–30 відсотків (Кобеляки – 72,6 %, Миргород – 79,7 %, Глинськ – 50,4 %, Зіньків – 48,3 %, Лохвиця – 42,7 % тощо). У Костянтинограді, Полтаві, Кременчуці та Гадячі дана група населення мала мінімальне представництво (відповідно 2,4 %, 7,1 %, 11,2 % та 13 %) [524, с. 12–13]. Під час аналізу соціальної структури міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній

простежується певна закономірність. У містах, де більшість населення становили міщани, другу за чисельністю категорію складали селяни і навпаки. Виключенням із цього правила була Полтава, де найбільші за чисельністю групи розподілялися наступним чином: міщани, дворяни та селяни.

Дані перепису 1897 р. засвідчили тенденцію до зростання частки селян серед міського населення та співвідношення даної категорії мешканців до міщан. У переважній більшості повітових і заштатних міст Полтавщини частка селян від загальної чисельності мешканців коливалася від 18,4 % (Золотоноша) до 32,3 % (Костянтиноград). Лише у Глинську, Кобеляках, Ромнах, Хоролі та Полтаві дана група складала від 40,7 % (Полтава) до 73,5 % (Глинськ) усього населення міст [663, с. 2].

У Чернігівській губернії спостерігаються більш різкі коливання в представництві селян у структурі міського населення. Матеріали звітів громадських управлінь підтверджують переважання саме міщан із цеховиками та селян серед міського населення Чернігівщини. Крім того, видно, що на відміну від Полтавської та Харківської губерній, у більшості міст Чернігівської губернії селяни не домінували. Певним виключенням були Борзна та Сосниця. У Стародубі міщани та селяни практично були представлені однаково. Заслужовує на увагу мінімальна присутність селян серед мешканців Новозибкова і повна відсутність даної категорії в Острі. Дану ситуацію може пояснити той факт, що зазначені міста не були крупними центрами ані промисловості, ані торгівлі (відповідна кількість населення 9531 чол. та 2935 чол.) [505, с. 30], а тому дані населені пункти не були привабливими для мігрантів у плані заробітків.

Наприкінці XIX ст. відсоток селян серед мешканців міст Чернігівської губернії зріс, але представники даної категорії попри своє чисельне зростання поступалися міщанам у загальній структурі міського населення. На відміну від 70-х років XIX ст. у більшості міст регіону селяни становили від 20 до 30 відсотків мешканців (Сураж, Погар, Стародуб, Чернігів, Остер,

Ніжин, Новозибків, Новгород-Сіверський, Мглин та ін.). Більші показники мали лише Сосниця (57,7 %) та Березне (64,4 %). Мінімальне представництво селян у структурі міського населення було зафіксовано у Новому Місті (4,7 %) [665, с. 2].

Отже, наведені дані засвідчують вплив економічних процесів, що відбувалися в результаті реформ 60–70-х років XIX ст., на міграційні процеси (у тому числі і в бік міст) і на поступові зміни в соціальній структурі міського населення. Значна кількість селян переїздила до міст у пошуках заробітків.

Наступну за чисельністю групу міського населення в кожній із губерній складали дворяни. У 1868 р. їхній відсоток серед мешканців міст Харківщини був достатньо невеликий. Лише у губернському місті дана категорія становила 12,6 % від загального числа мешканців. Значне представництво дворян серед населення Харкова пов'язане з тим, що місто відігравало роль адміністративного центру Слобідської України. У Змієві та Куп'янську відсоток дворян складав відповідно 8,3 % та 6 %. В офіційній структурі населення інших міст регіону представництво даної соціальної групи коливалося від 0,1 % (Золочів, Недригайлів) до 3,1 % (Ізюм) [661, с. 100–104]. До кінця XIX ст. відмічається процес незначного зростання частки дворянства серед загального числа мешканців міст Харківської губернії. Пояснення даного процесу необхідно шукати в площині тих змін, що відбувалися в тогочасному суспільстві під впливом реформ другої половини XIX ст. Частина дворян з різних причин залишає свої маєтки (розорення або пошук кар'єрного росту), переїздить до міст. У 1897 р. лише у Харкові та Змієві відсоток дворян серед мешканців зменшується (відповідно до 9,5 % та 5,3 %). В інших же містах він зростає або залишається стабільним. Інколи різниця в представництві даної групи населення в містах регіону була значною (Недригайлів – 0,2 %, Куп'янськ – 6 %) [664, с. 2].

Аналогічна ситуація з представництвом дворян у структурі міського населення спостерігалася і в Чернігівській губернії. Як і в Харківській губернії, Чернігів був лідером у порівнянні з іншими містами в питанні

кількості дворян серед мешканців (1879 р. – 10,3 %). У Сосниці, Острі, Новгород-Сіверському та Мглині дана група становила від майже 9 % до 4,5 % усього населення. У соціальній структурі інших повітових і заштатних міст регіону дворяни склали від 1 до 3,4 відсотка загального числа мешканців [389, с. 52–33].

Наприкінці XIX ст. на відміну від Харкова представництво дворян серед населення Чернігова зросло до 14,3 %. У той же час спостерігається їх зменшення в Сосниці (4,57 %) та Острі (5 %), які раніше мали більше представництво даної групи населення. У цілому ж відсоток дворян у структурі міського населення за даними 1897 р. мав тенденцію до зростання. Наприклад, у Глухові та Козельці представництво дворян серед мешканців за 18 років зросло на 5,2 %, у Новозибкові – на 4,5 %, а у Суражі, Стародубі та Городні більше ніж на 3 % [665, с. 2]. Наведені дані засвідчують головну регіональну особливість Чернігівської губернії в процесі еволюції структури міського населення.

Статистичні звіти 1890 р. дозволяють умовно поділити повітові та заштатні міста Полтавської губернії за кількістю дворян серед мешканців міст на дві групи. До першої групи (Глинськ, Переяслав, Гадяч, Зіньків, Костянтиноград, Лохвиця) відносилися населені пункти, в яких представники дворянства мали мінімальне представництво (від 1,3 до 2 %). До другої групи належали міста, де дворяни становили від 3,5 до 7,6 % загального числа мешканців (Кобеляки, Лубни) [524, с. 12–13]. Полтава серед усіх міст губернії мала у своєму складі найбільше представництво дворян (16,4 %). Полтава, як і Чернігів, відігравала не лише роль адміністративного центру Лівобережжя, але й була культурним осередком краю, що впливало на соціальну структуру її населення.

Наприкінці XIX ст., як і в багатьох містах Харківської та Чернігівської губернії, на Полтавщині спостерігається тенденція до зростання відсотку дворян серед міського населення. Серед таких населених пунктів необхідно виділити Лубни, де частка дворян серед мешканців лише за 7 років зросла на

4,6 % (із 7,6 до 12,12 %). У більшості ж міст губернії представництво даної групи населення коливалося від 3,1 % (Переяслав) до 5,9 % (Кобеляки, Хорол). Мінімальну групу мешканців представники дворянства склали у Глинську, Градизьку (0,6 %) та Прилуках (1,5 %). У губернському ж місті кількість дворян серед міського населення зменшилася на 4,5 % і сягала 11,9 % у 1897 р. [1061, с. 2].

Отже, наведені дані засвідчують стабільне, хоча і нестрімке, зростання частки дворянства у соціальній структурі міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній протягом другої половини XIX ст. [730, с. 59–178]. Певне зменшення представництва даної соціальної групи в окремих містах можна пов'язати з напливом міщан та селян до міст, які домінували в соціальній структурі міського населення. У Харківській губернії переважна більшість представників дворянства наприкінці XIX ст. мешкала саме в містах (72,8 %) [664, с. 60–61]. У Чернігівській та Полтавській губерніях більшість дворян були мешканцями повітів (відповідно 54,3 % та 53,1 %) [663, с. 64–65].

Наступною за чисельністю групою населення в містах зазначених губерній були купці. Після скасування кріпацтва і під впливом ринкових відносин із середовища багатих міщан, ремісників та селян починає формуватися буржуазія. У більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній переважно існувала середня та дрібна торгівля, яка не мала великого товарообігу.

На початку 60-х років XIX ст. у містах Харківської губернії мешкало 5860 купців, що становило 93 % усієї кількості даної групи населення в регіоні [660, с. 144–149] та 0,4 % від загального числа міського населення [660, с. 144–149]. Наприкінці 60-х років XIX ст. максимальне представництво в соціальній структурі мешканців міст купецтво мало в Стародубі (5,1 %) та Слов'янську (6,9 %). У всіх інших повітових та заштатних містах Харківської губернії купці були представлені мінімально (від 0,4 % до 2,6 %) [660, с. 144–149]. Дані перепису 1897 р. засвідчили тенденцію до загального зменшення

представників купецтва серед мешканців міст регіону. Цей процес спостерігався у всіх містах. Наприклад, у Слов'янську їхня чисельність у загальній структурі населення скоротилася на 5,7 %, у Харкові – на 2,8 %. Представництво купців серед міських мешканців коливалося від 0,2 % (Слов'янськ та Золочів) до 2 % (Харків) [664, с. 60–61].

Тенденція до загального зменшення чисельності купців серед населення міст простежувалася і в межах Полтавської губернії. На початку 60-х років XIX ст. у містах регіону було зафіксовано 9370 купців, що становило 88 % від їхньої загальної чисельності [259, с. 2–13]. Наприкінці 80-х років XIX ст. у середньому в містах губернії частка представників купецтва становила 2 % від загального числа мешканців. Серед «міст-лідерів» були Гадяч, Хорол, Ромни, Лубни, Лохвиця, де дана група складала від 3,2 % до 3,8 % населення. В інших повітових центрах та заштатних населених пунктах купецтво серед мешканців було представлено мінімально (Глинськ – 0,2 %, Зіньків – 1,9 %). Показники Полтави співпадали із середніми показниками по губернії [522, с. 13]. Наприкінці 90-х років XIX ст. у більшості міст Полтавщини кількість представників купецтва серед населення зменшилася (Гадяч, Зіньків, Золотоноша, Лохвиця, Лубни, Прилуки, Ромни, Хорол). Проте у Полтаві, Пирятині та Глинську відсоток купців серед мешканців зріс. Середні ж дані числа представників купецтва серед міського населення становили 1,9 %.

У містах Чернігівської губернії купецтво, у порівнянні з Харківською та Полтавською губерніями, мало ще менше представництво. У 1863 р. у повітових та заштатних містах було зафіксовано 5012 купців. Особливістю регіону можна вважати той факт, що на відміну від сусідніх губерній на Чернігівщині лише 56 % від загального числа купців мешкало в містах [662, с. 30–45]. Наприкінці XIX ст. в окремих містах Чернігівської губернії купецтво або взагалі не було представлено в соціальній структурі населення (Нове Місто), або складало менше одного відсотка (Березне, Сосниця – 0,6 %). У всіх інших містах губернії на долю купецтва припадало від 3,5 % (Новгород-Сіверський) до 1,3 % (Борзна) усього міського населення. Середні

ж показники представництва купецтва серед мешканців міст Чернігівщини становили 1,7 % [665, с. 2].

Отже, протягом другої половини XIX ст. відбувається процес поступового зменшення чисельності представників купецтва у соціальній структурі міського населення. Це пов'язано з тим, що в зазначених губерніях головним чином розвивається дрібна та середня торгівля, яка здавала свої позиції під тиском конкурентної боротьби з великими торговельними компаніями, та кризовими явищами в економіці наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст.

Наступну, хоча і не чисельну групу мешканців міст складали почесні громадяни. В окремий стан вони були виділені ще у 1832 р. і об'єднували викладачів, науковців, представників вільних професій, а також вихідців із міщан та окремих осіб духовного звання [597, с. 314]. У середині 60-х років XIX ст. у містах Харківської губернії мешкало 559 почесних громадян (94,2 % від загального числа в регіоні) [660, с. 145–149]. За декілька років до реформи 1870 р. на Харківщині серед міського населення дана категорія мешканців була або відсутня (Золочів, Лебедин, Недригайлів, Білопілля та Куп'янськ), або представлена у мінімальній кількості (Слов'янськ – 0,01 %, Ізюм, Вовчанськ, Зміїв по 0,02 %, Охтирка, Суми – по 0,03 %, Валки – 0,07 %, Богодухів – 0,09 %). Лише у Харкові та Чугуєві відсоток почесних громадян перевищував відсоток у загальній структурі міського населення (відповідно 1,3 % та 1,2 %). В інших містах губернії їхнє представництво становило 0,1 %–0,3 % від загального числа мешканців [661, с. 100–104]. Однак наприкінці 90-х років XIX ст. у містах регіону число міського населення, яке закон відносив до почесних громадян, дещо зросло. У Куп'янську, Ізюмі, Слов'янську, Сумах та Старобільську дана категорія становила від 1 % до 1,4 % усього населення міст. Максимальне представництво почесні громадяни мали у губернському місті (2,1 %). У всіх інших містах Харківської губернії дана група мешканців становила від 0,2 % (Краснокутськ, Золочів) до 0,9 % (Вовчанськ, Валки, Зміїв) [664, с. 60].

У 1865 р. у містах Полтавської губернії місцеві чиновники зафіксували 140 почесних громадян (72,8 % від загального числа в регіоні) [658, с. 3–13]. У 1890 р. статистичні звіти засвідчують певне кількісне зростання даної групи міського населення в регіоні. У середньому почесні громадяни склали 0,1 % у загальній структурі населення. Але в жодному місті Полтавщини дана категорія не перевищувала 1 % усіх мешканців, а в окремих населених пунктах вони взагалі були відсутні (Пирятин, Глинськ) [522, с. 124; 655, с. 8–9]. Масштабні соціально-економічні зміни, що відбувалися того часу в Російській імперії, вплинули і на зміни у соціальній структурі міського населення. Дані перепису 1897 р. зафіксували зростання частки почесних громадян серед мешканців міст регіону. У середньому вона становила 0,6 %. У Лубнах, Зінькові та Полтаві дана категорія населення складала відповідно 1 %, 1,1 % та 1,7 %. В інших повітових та заштатних містах їхнє представництво коливалося від 0,1 % (Гадяч) до 0,9 % (Ромни, Костянтиноград) [663, с. 54].

На території Чернігівської губернії представництво почесних громадян серед мешканців міст було значно більшим у порівнянні з Полтавщиною навіть у середині 60-х років XIX ст. Результати ж перепису 1897 р. підтвердили незначне кількісне переважання почесних громадян у соціальній структурі міського населення у порівнянні з Харківською та Полтавською губерніями. Майже в половині міст Чернігівщини доля зазначеної категорії мешканців коливалася від 2,2 % до 1 % (Козелець, Чернігів, Городня, Новгород-Сіверський, Конотоп, Сосниця, Стародуб, Ніжин і Мглин). В інших повітових та заштатних містах представництво почесних громадян складало від 0,2 % до 0,8 % усього населення [665, с. 64]. У середньому в містах Чернігівщини на їхню долю припав 1 % від загального числа мешканців.

Іншу, не чисельну групу мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній склали представники духовництва. Протягом усієї другої половини XIX ст. відсоток служителів церкви у соціальній структурі

міського населення коливався від 0,6 % до 1,1 %. Губернські міста мали найбільше представництво осіб духовного звання серед своїх мешканців. Наприклад, у 1897 р. у Харкові вони склали 1,1 % [664, с. 2], Полтаві – 2 % [663, с. 2], Чернігові – 4,4 % [665, с. 2]. Така ситуація пояснюється тим, що губернські міста відігравали не лише роль адміністративних, але й культурних і релігійних центрів своїх регіонів.

У переважній більшості міст зазначених губерній дана категорія населення мала мінімальне представництво від 0,2 % (Краснокутськ, Слов'янськ, Березне, Кременчук) до 0,9 % (Сураж, Погар, Мглин, Старобільськ). Але були й міста у вищезгаданих губерніях, де відсоток духовництва перевищував середньостатистичні дані: Суми – 1,2 %, Глухів – 1,1 %, Стародуб – 1,7 %, Новгород-Сіверський – 2,3 %, Ромни – 1,3 %, Переяслав – 1,9 %. Більша кількість осіб духовного звання пояснюється наявністю у зазначених містах потужних монастирів, церков, церковних навчальних закладів або установ, якими опікувалася церква.

Остання з основних, хоча і не чисельних, груп міського населення, що викликає інтерес, це так звані «інші стани». У звітних матеріалах місцевих адміністрацій відсутня розшифровка того, кого ж чиновники відносили до даної категорії мешканців міст. Наявність у соціальній структурі даної категорії мешканців засвідчує вплив реформ другої половини XIX ст. на поступову еволюцію старих та появу нових груп міського населення. Наприклад, у 1868 р. у 8 містах Харківської губернії взагалі не були зафіксовані представники «інших станів» серед міського населення (Краснокутськ, Охтирка, Лебедин, Недригайлів, Білопілля, Зміїв, Чугуїв, Старобільськ). В інших містах губернії дана група населення мала мінімальне, а інколи й мізерне представництво (Валки – 0,01 %). Виключенням були Харків (1,8 %), Куп'янськ (2,3 %), Слов'янськ (1,2 %) [661, с. 100–104]. Середньостатистичні показники представництва даної категорії мешканців у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній були майже однаковими наприкінці XIX ст. (відповідно 1,4 %, 1,2 % та 1,5 %). Усі

зазначені регіони мали і свої міста-лідери та аутсайтери в плані чисельності даної категорії населення.

Отже, реформи другої половини XIX ст. вплинули на процес поступової трансформації соціальної структури міського населення в цілому і міст зазначених губерній зокрема.

Більш повну картину складу населення міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. допомагають відтворити дані про конфесійну та етнічну ситуацію у вищезгаданих регіонах. Історично склалося, що на українських землях мешкали представники різних народів. Заселення зазначених територій після татарської навали припадає на польсько-литовську добу. У першу чергу переселенці осідали в південній частині Чернігівщини та на Півдні Полтавщини. З кінця XVI та в XVII ст. заселяються інші куточки Лівобережжя та Слобожанщини [689, с. 98]. Значний вплив на етноконфесійну ситуацію в регіонах мала національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, а також подальше включення даних земель до складу Російської імперії.

При визначенні національної структури населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній необхідно враховувати ряд особливостей. У Російській імперії до кінця XIX ст. не існувало традиції визначати етнічну приналежність за мовною ознакою. У статистичних матеріалах середини XIX ст. існував розподіл населення за конфесійною ознакою. Усе це ускладнює відтворення етноконфесійної ситуації в містах досліджуваних губерній.

Основну масу міського населення Харківської губернії становили українці ще з часів заселення її території. «...теперішня Харківська губернія по своєму історико-етнографічному складу являється українською» [899, с. 23]. На початку 60-х років XIX ст. місцеві чиновники звітували, що українці («малороссы») домінували серед мешканців Лебединського, Валківського, Старобільського та Ізюмського повітів, перевищуючи середньостатистичні показники по губернії (93,5 %) [659, с. 124–131].

Окремих даних про чисельність українців серед міського населення тогочасні звіти не містили. У них фіксується лише загальна їхня чисельність у Харківській губернії – 1274711 [659, с. 124–131].

Росіяни («великороссы») склали другу за чисельністю групу населення регіону. Це мало своє історичне пояснення. Російська колонізація краю у другій половині XVII ст. здійснювалася за рахунок переселення на Слобожанщину «служилих людей»: стрільців, боярських дітей, російських козаків та інших. Ця колонізація значно поступалася українській, тому частка російських служилих людей серед населення Слобідської України була незначною. Вагомий відсоток росіяни склали лише серед козаків Чугуївського козацького війська, створеного Петром I у 1700 р. До його складу було включено колишніх городових козаків, які мешкали в Курську, Осколі, Обояні, Белгороді, Путивлі, Кромах та інших сусідніх містах, а також вихрещених калмиків, які кочували поблизу Чугуєва [1456, с. 72].

Крім служилих людей, на Слобожанщину переселяються і російські селяни. Цей процес стає особливо інтенсивним після Полтавської битви. Підозріло ставлячись до українців, імператор намагається «ненадійний» український елемент розбавити росіянами. У цей час Петро I дарує Апраксину та Шафірову землі біля Вовчанська. Російські землевласники почали завозити на українські землі кріпаків із великоросійських губерній. Наступна хвиля переселенського руху з великоросійських губерній припала на час заснування військових поселень (1817 р., 1824 р.). Переселенці головним чином зупиняються в межах Зміївського, Вовчанського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського та Харківського повітів. Слід враховувати і той факт, що частина етнічних росіян опиняється на території Харківської губернії в результаті змін в адміністративно-територіальному поділі. У результаті на початок 60-х років XIX ст. у межах Харківщини було зафіксовано 115649 росіян (8,3 % від загального числа мешканців). Максимальне ж представництво росіяни мали в Харківському (37,7 %), Богодухівському (16,2 %) та Куп'янському (13,5 %) повітах [66, с. 124–131].

Лише одноденний перепис мешканців Харкова у 1879 р. дозволяє говорити про частку українців в етнічній структурі губернського центру. Українську мову як рідну в цей час визнали 29 673 чол., що становило 29,1 % усього населення міста [724, с. 120–131]. Більшість же харків'ян визнавали рідною мовою російську – 6 1529 чол. (60,2 %). Третю за чисельністю групу населення міста складали білоруси – 971 чол. (майже 1 %) [724, с. 120–131]. До кінця 80-х років XIX ст. співвідношення чисельності між основними етнічними групами населення Харкова не змінилося: росіяни – 60,3 %, українці – 29,2 %, білоруси – близько 1 % [738, с. 100–103].

Як і в попередні роки, під час проведення перепису 1897 р. визначення національної належності було пов'язано з питанням рідної мови. У ході перепису воно не завжди було зрозуміле для мешканців міст. Переписувачі часто не мали часу для детального пояснення, і це призводило до ситуації, коли мешканці міст записувалися за критерієм мови у повсякденному житті. Однак цей критерій не завжди співпадав з рідною (національною) мовою. Також варто враховувати той факт, що законодавче обмеження української мови часто ставило перед людиною дилему: чи вважати рідною мовою російську (офіційну мову й мову навчання) чи українську (мову спілкування у родині та з приятелями). Саме тому частина міського населення (особливо молодь після навчання в школах, гімназіях та університетах) указувала російську мову як рідну, боячись показати своє «простонародне» походження. Більше того, підкреслена «українськість» освіченої молоді сприймалася владою як своєрідна фронда. Слід враховувати і той факт, що частина українців, особливо серед місцевого дворянства, духівництва і купецтва, свідомо відносила себе до «великороссов». Унаслідок цього в переписних листах зафіксовані випадки, коли одні члени родини рідною мовою називали українську, а інші – російську.

Така плутанина призводила інколи до абсурдних результатів. Наприклад, під час перепису у Харкові члени родини Баламутенків були розділені за рідною мовою наступним чином: батько – українець, мати і три

сини – росіяни [190, с. 168]. Під час збору інформації про малолітніх дітей зустрічаються й ще більш цікаві записи. У родині Ганни Андріївни Маковозної була дочка віком три місяці, яка природно не могла відповісти на запитання переписувача, а тому у переписному листі було записано, що рідна мова не визначена [190, с. 24]. Аналогічний підхід було застосовано до восьмимісячної дитини в родині Дороненків [190, с. 170]. На жаль, подібні випадки мало місце і під час збору інформації і в інших містах Харківської губернії [1052, с. 280].

Відповідно до зібраних під час перепису 1897 р. матеріалів практично в усіх повітових та заштатних містах Харківщини серед мешканців переважали українці. Їхнє представництво коливалося від 70 % (Суми) до 98,6 % (Краснокутськ). У Білопільлі, Лебедині, Валках, Краснокутську, Богодухові, Золочеві українці становили більше 9/10 усього населення. Лише у Чугуєві та Харкові вони поступалися чисельністю росіянам (відповідно 8,9 % та 25,9 %) [664, с. 102] (Додаток А 2.6, А 2.7).

Саме Чугуїв та Харків мали максимальне представництво великоросів у національній структурі населення. Значна присутність росіян серед мешканців Чугуєва зумовлена історично (про це вже йшлося вище), а також пов'язана з розташуванням у самому місті і повіті військових частин, що кардинально вплинуло на національну структуру населення повітового центру. Наприкінці ХІХ ст. у губернському центрі було зафіксовано 23 тис. чоловік із Курської губернії, 6 тис. – з Орловської, близько 2 тис. – з Калужької та навіть Московської губерній [664, с. 102]. У місті були розташовані губернські установи, військові, освітні, медичні та інші заклади, які часто мали значний відсоток росіян у своєму складі і де російська мова традиційно використовувалася у спілкуванні.

У всіх інших містах Харківщини наприкінці ХІХ ст. кількість великоросів серед міського населення коливалася в межах від 28 % (Вовчанськ) до майже 10 % (Зміїв). Лише у Краснокутську (1,3 %), Золочеві

(2,4 %), Лебедині (2,8 %), Богодухові (3,5 %), Валках (6,5 %) та Білопільлі (7,3%) дана група мала мінімальне представництво [664, с. 102].

До третьої за чисельністю групи населення належать іудеї. Історично склалося так, що представники даного етносу в різних містах європейських губерній Російської імперії становили значний відсоток серед мешканців. Зростання числа іудеїв серед міського населення відбувалося, незважаючи на так звану «смугу осілості». Підвищена увага до іудейського фактору характерна для царського режиму, який намагався всіма засобами зберегти панівне становище в політиці та економіці за великоросами [693]. Офіційна влада часто сприймала представників даного етносу як шкідливий елемент («космополіти»), що існує за рахунок інших, не беручи участі у корисних справах. Ставлення урядовців до іудеїв ілюструє вислів київського губернатора М. Черткова, який, перебуваючи на своїй посаді, зазначав, що швидке збільшення чисельності іудейського населення в Києві призведе до ситуації, коли «мати міст руських» залишиться православним лише за назвою [502, с. 8].

За чисельністю іудейського населення відносно загального числа мешканців європейські губернії Російської імперії часто поділяли на чотири категорії. До першої категорії відносилися губернії, в яких іудеї складали від 10 до 12 відсотків, до другої – від 7 до 8 відсотків, до третьої – від 1 до 4, до четвертої – менше одного відсотка. Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії були віднесені до третьої категорії (1865 р.) [531, с. 156].

Традиційно іудеї брали активну участь у середній та роздрібній торгівлі, а в деяких регіонах і контролювали її. Тому не дивно, що найбільше представництво вони мали в такому важливому торговельному центрі, як Харків (5,6 %). Крім губернського міста, іудейська громада була досить чисельною в Сумах (2,6 %), Слов'янську (1,5 %), Чугуєві (1,4 %) та Куп'янську (1 %). У всіх інших містах Харківської губернії представництво даного етносу було незначним: від 0,2 % (Валки) до 0,9 % (Старобільськ). У

Золочеві за даними 1897 р. був зафіксований лише один іудей, а у Краснокутську – жодного [664, с. 102].

Наступну за чисельністю групу міського населення Харківської губернії наприкінці ХІХ ст. становили поляки. За даними перепису 1897 р. вони майже втричі поступалися іудеям за чисельністю (4656 чол. проти 11793 чол.). Найбільше число поляків було зафіксовано серед мешканців Харкова (2,3 %) та Чугуєва (1,2 %). У всіх інших містах губернії чисельність польської общини коливалася від 0,03 % (2 чол. у Золочеві) до 0,7 % (Суми). Серед мешканців Краснокутська поляки взагалі були відсутні [664, с. 102].

Серед основних національних груп міського населення Харківської губернії передостаннє місце займали німці. Німецька община в регіоні формувалася з нащадків німецьких колоністів, які переїхали до Російської імперії за часів Катерини ІІ, та підприємців, інженерів, комерсантів і викладачів, які головним чином мешкали у губернському місті. У Харкові німці становили 1,4 % (2353 чол.) від загального числа мешканців. У Сумах німецька община була другою за чисельністю в губернії (280 чол. – 1 %). У повітовому центрі німці здебільшого працювали на заводах (цукрових, цегляних тощо) та в торгівлі. У всіх інших містах регіону німецька община була незначною або й зовсім мізерною (Слов'янськ – 43 чол. – 0,3 %, Золочів та Краснокутськ по 1 чол. – 0,01 %) [664, с. 102].

Серед основних етнічних груп міського населення Харківської губернії останнє місце за чисельністю займали білоруси. Усього за даними 1897 р. у містах регіону їх мешкало 746 чол. Питома частина з них була зосереджена у губернському місті (612 чол.) і становила 0,4 % від загальної чисельності населення. У Золочеві, Краснокутську, Вовчанську, Лебедині, Старобільську у переписних листах не було зафіксовано жодного білоруса. Інші міста регіону мали мінімальне їхнє представництво серед своїх мешканців (Суми, Куп'янськ – по 0,3 %, Богодухів і Слов'янськ – по 0,1 %). В Ізюмі, Охтирці, Валках, Змієві, Чугуєві, Куп'янську та Білопідлі статистичні матеріали зафіксували від 1 до 6 білорусів [664, с. 102].

У межах Полтавської губернії під час перепису 1897 р. спостерігалися спільні з Харківщиною тенденції, але були й певні відмінності. Як і на Харківщині, більшість міського населення Полтавщини складали українці. У Глинську вони становили 90,9 % від загального числа мешканців міста, у Миргороді, Градизьку та Зінькові – більше 8/10 усього населення, у Гадячі, Кобеляках, Костянтинограді – більше 7/10, Хоролі, Ромнах, Прилуках, Лохвиці – більше 6/10. Українці складали більше половини населення таких міст, як Полтава (56 %), Золотоноша (59,9 %), Лубни (59,2 %), Переяслав (57,1 %), Пирятин (55,6 %). Лише у Кременчуці відсоток українців у національній структурі населення становив 30,1 %, що було пов'язано з торговельною спеціалізацією міста [663, с. 23]. Слід відзначити, що середні показники представництва українців у структурі населення міст Полтавщини були дещо нижчі, ніж у містах Харківської губернії (відповідно 67,1 % та 77,6 %) (Додаток А 2.8).

Другу за чисельністю групу міського населення краю складали іудеї. У переважній більшості міст Полтавщини представників даного етносу було від 20 до 30 відсотків усього населення (Гадяч – 24 %, Кобеляки – 20,2 %, Лохвиця – 27,7 %, Лубни – 29,7 %, Ромни – 28,1 %, Прилуки – 30,7 %, Пирятин – 39,8 %, Переяслав – 39,3 %, Золотоноша – 31,6 %). В інших містах губернії іудейська община була менш чисельною і становила у структурі міського населення від 7,7 % (Глинськ) до 19,9 % (Полтава). Найбільший відсоток іудеїв було зафіксовано у Кременчуці (46,9) [663, с. 23]. Таке значне представництво даного етносу в містах Полтавщини можна пояснити проведенням у межах губернії ярмарків (місцевого і регіонального значення) та жвавою середньою і роздрібною торгівлею, яка значною мірою контролювалася саме іудеями (Додаток А 2.9).

На відміну від Харківської губернії, на Полтавщині росіяни складали третю за чисельністю групу міського населення. За інформацією, зібраною місцевими чиновниками, росіяни переїздили до Полтавської губернії головним чином із Курської, Орловської та Рязанської губерній.

Максимальне їх число було зафіксовано в Полтаві (20,5 %) та Кременчуці (19,3 %). Полтава як адміністративний центр регіону за рахунок чиновників та військових, а Кременчук за рахунок російських підприємців мали значну общину великоросів. У всіх інших містах губернії росіяни склали незначний відсоток серед населення (Глинськ – ≈ 1 %, Костянтиноград – 8,9 %) [663, с. 23].

Наступну групу серед основних національних спільнот краю становили поляки. Як і на Харківщині, у переважній більшості міст Полтавської губернії вони мали скромне представництво серед мешканців (Миргород та Градизьк – 0,04%, Лубни та Золотоноша – по 0,7 %). Максимально ж поляки були представлені у Хоролі (2,4 %), Полтаві (2 %), Кременчуці (1,7 %) та Ромнах (≈ 1 %) [663, с. 23]. Майже вдвічі менше, ніж поляків, у містах Полтавщини мешкало німців. Вони посідали п'яте місце за чисельністю серед міського населення краю. Найбільші німецькі громади наприкінці XIX ст. були зафіксовані у Кременчуці (438 чол.), Полтаві (302 чол.) та Костянтинограді (104 чол.), що відповідно становило 0,7 %, 0,6 % та 1,6 % від загального числа мешканців. У всіх інших повітових та заштатних містах німців нараховувалося від 3 до 49 чол. на кожен із населених пунктів [663, с. 23].

Останнє місце серед переважаючих етнічних груп населення міст Полтавщини посідали білоруси. У переважній більшості вони мешкали не в містах, а в сільській місцевості [675, с. 80–86]. Найбільше їх число було зафіксовано у 1897 р. у Кременчуці (286 чол. – 0,5 %). У Полтаві та Ромнах їхнє представництво складало 0,2 % усіх мешканців. В інших містах губернії білоруська громада нараховувала від 1 чол. (Глинськ, Лохвиця) до 20 чол. (Прилуки), а в Зінькові білоруси взагалі не були зареєстровані [663, с. 100].

У статистичних звітах середини XIX ст. відзначалося, що серед населення Чернігівської губернії домінували українці [690, с. 44]. У цей час вони переважали у Борзнянському, Козелецькому, Конотопському, Ніжинському, Сосницькому, південно-східній частині Остерського та

південній частині Глухівського, Кролевецького та Чернігівського повітів. На жаль, дані про відсоток українців серед мешканців міст відсутні.

Але у 1897 р. зібрані дані засвідчують відчутне переважання українців у всіх містах регіону. Більше 8/10 українці склали серед мешканців Кролевця, Коропа, Борзни та Березного. В Острі, Ніжині та Сосниці частка українського населення коливалася від 60,1 % до 71,5 %. Більше 50 % українці склали в Новгород-Сіверському, Конотопі, Козельці, Городні та Глухові. Найменше українців мешкало у Мглині (0,3 %), Новозибкові (0,5 %), Суражі (0,8 %) та Стародубі (1 %). У Погарі та Новому Місті їх узагалі не було зареєстровано. У Чернігові відсоток українців серед населення був нижчим за середні показники по губернії (36,4 %) [665, с. 64].

Наприкінці ХІХ ст. друге місце за чисельністю населення міст Чернігівщини займали іудеї (54 401 чол.). При цьому слід зазначити, що Чернігівщина була включена до регіонів, у містах яких іудеям було заборонено селитися („смуга осілості” 1835 р.) [1239, с. 125]. Найменше іудеїв серед мешканців було зафіксовано у Новому Місті (4,5 %), Борзні (12 %), Березному (13,6 %), Коропі (13,8 %) та Кролевці (17,5 %). У всіх інших повітових та заштатних містах їхня частка коливалася від 23,3 % (Погар) до 39,6 % (Стародуб). Максимальне ж представництво іудейська громада мала в Суражі (≈60 %) [665, с. 64]. Слід зауважити, що Нове Місто згідно зі статистичними даними населяли лише росіяни та іудеї, а у Погарі, крім представників цих двох етносів, також зафіксовано 6 німців (Додаток А 2.10).

Дещо менше, ніж іудеїв, у містах краю мешкало росіян. На початку 60-х років ХІХ ст. значне їх число було зареєстровано у Новозибківському повіті [541, с. 120–121]. Але лише перепис 1897 р. містить дані про відсоток росіян серед населення міст Чернігівської губернії. Умовно всі міста краю можна поділити на три групи за чисельністю росіян серед мешканців. До першої групи відносяться міста з високим відсотком представництва – від 95,5 % до 58,6 % (Нове Місто, Новозибків, Погар, Мглин, Стародуб). До другої

належать міста з представництвом від 28,8 % до 7,4 % (Чернігів, Сосниця, Конотоп, Глухів, Городня, Сураж, Новгород-Сіверський, Козелець, Ніжин, Остер). До третьої групи – міста з мінімальним відсотком росіян серед мешканців (Борзна – 0,9 %, Короп – 1,2 %, Березне – 1,5 %, Кременець – 2 % та Козелець – 9,1 %) [665, с. 2, 3, 112].

Наявність значного числа росіян у структурі міського населення Чернігівської губернії пов'язано з історичними чинниками, географічним розташуванням (прикордоння з великоросійськими губерніями), державною підтримкою колонізаційних прагнень великоросів.

Четверту за чисельністю групу міського населення складали білоруси. У середині XIX ст. найбільше їх мешкало в повітах, що межували з білоруськими губерніями (Городнянський, Мглинський та Стародубський повіти) [690, с. 45]. Наприкінці XIX ст. білоруси в жодному населеному пункті не мали чисельної переваги. Усього в містах регіону їх мешкало 1925 чол. Найбільшу групу представників даного етносу було зафіксовано в Суражі (978 чол. – 24,4 % від усього населення), де вони поступалися за чисельністю лише іудеям. У всіх інших містах губернії білоруси були представлені мінімально (від 1 чол. в Козельці до 29 чол. у Глухові). Певним виключенням були Чернігів (109 чол.), Конотоп (263 чол.), Новозибків (303 чол.), Березне (60 чол.) та Ніжин (46 чол.) [665, с. 112].

Серед основних етнічних груп у містах Чернігівщини передостаннє місце посідали поляки, які лише в дуже незначній мірі поступалися білорусам. Наприкінці XIX ст. відносно чисельною польська община була у Чернігові (1,3 %), Городні (1,7 %), Козельці (1,5 %), Острі (0,8 %), Ніжині та Конотопі (по 0,7 %), Новозибкові (0,6 %) та Глухові (0,5 %). У всіх інших містах польське представництво коливалося від 2 чол. (Короп) до 31 чол. (Новгород-Сіверський). У Погарі та Новому Місті не було зареєстровано жодного поляка [665, с. 112].

Останнє місце серед основних етнічних груп міського населення наприкінці XIX ст. посідали німці (390 чол.). У переважній більшості це були

переселенці (та їхні нащадки) з Австрії та Франкфурта-на-Майні. Німці головним чином мешкали у Чернігові (111 чол.), Ніжині (72 чол.), Конотопі (50 чол.), Новозибкові (36 чол.) та Глухові (32 чол.). В інших містах краю їх або зовсім не було (Нове Місто, Короп), або вони були представлені мінімально (від 1 до 18 чол.)

Отже, основними етнічними групами серед мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній були українці, росіяни, іудеї, поляки, німці та білоруси. У той же час усі губернії мали і свої особливості у чисельному та відсотковому представництві кожної із цих етнічних груп.

Додаткову інформацію щодо складу міського населення дають різноманітні звіти про конфесійну належність мешканців.

За даними 1863 р. у містах Харківської губернії православні домінували серед представників інших конфесій (190868 чол.). Це переважання коливалося від 96,7 % (Харків) до 99,9 % (Білопілля, Слов'янськ). У Краснокутському та Недригайлівському повітах усі мешканці були православними [659, с. 94–95]. Другу за чисельністю групу міського населення представляли католики (1056 чол.) Найбільше їх число було зафіксовано у Харкові (613 чол.) та Чугуєві (90 чол.). В інших містах регіону представництво католиків коливалося від 2 чол. (Білопілля) до 58 чол. (Суми). У Краснокутську та Недригайлові представники даної конфесії не були зафіксовані [659, с. 94–95]. Третю за чисельністю конфесійну групу становили протестанти (948 чол.). Майже всі вони мешкали в Харкові (842 чол.). У Золочеві, Валках, Кременчуці, Недригайлові, Білопільі, Слов'янську, Змієві вони не були зафіксовані, а в інших містах протестантська община мала мінімальне представництво (від 5 до 20 чол.) [659, с. 94–95] (Додаток А 2.11).

Передостанню серед домінуючих конфесійних груп становили іудеї (166 чол.), питома частка яких мешкала в цей час у Харкові (92 чол.), а решта – у Лебедині (20 чол.), Чугуєві (16 чол.), Змієві та Валках (по 11 чол.),

Куп'янську (4 чол.), Білопiллi та Золочевi (по 1 чол.) (Додаток А 2.12, А 2.13).

Останню за чисельнiстю конфесiйну групу серед мiського населення склали розкольники (79 чол.). Майже всi вони мешкали у Чугуєвi (72 чол.), а також були зафiксованi у Харковi (6 чол.) та Слов'янську (1 чол.). Iншi мiста губернiї не мали розколiчникiв серед свого населення [659, с. 94–95].

У 1897 р. найчисельнiшу групу серед мешканцiв Харкова та iнших мiст краю, як i ранiше, склали православнi (327511 чол.). В усiх мiстах губернiї (крiм губернського центру) iх нараховувалося бiльше 9/10. У Харковi ж православнi становили 88,5 % вiд усього населення [664, с. 3].

Другу за чисельнiстю конфесiйну групу склали iудеї (12993 чол.), якi, на вiдмiну вiд 60-х рокiв ХІХ ст., мешкали в усiх мiстах рeгiону. Найбiльше вони були представленi серед населення Харкова (11013 чол.), Сум (739 чол.), Слов'янська (249 чол.), Чугуєва (190 чол.), Охтирки (168 чол.), Лебедина (116 чол.) та Бiлопiлля (103 чол.). У всiх iнших мiстах губернiї дана конфесiйна група була не чисельною: вiд 1 чол. у Недригайлi та Краснокутську до 89 чол. в Iзюмi та Богодуховi. Звертає на себе увагу той факт, що iудейська громада була найбiльшою в тих мiстах, якi були центрами торгiвлi в рeгiонi. Це пiдтверджує думку про контроль iудеями середньої та роздрiбної торгiвлi в українських губернiях [664, с. 3].

Католики, якi мешкали в мiстах губернiї, бiльш нiж у два рази поступалися iудеям за своєю чисельнiстю (5571 чол.). Вони мешкали в усiх повітових i заштатних мiстах, за виключенням Золочева i Краснокутська. Значною католицька громада була у Харковi (4710 чол.), Сумах (264 чол.), Чугуєвi (164 чол.) та Охтирцi (101 чол.). В iнших мiстах рeгiону представництво католикiв було незначним (Недригайлiв – 2 чол., Слов'янськ – 84 чол.) [664, с. 3].

Наступною за чисельнiстю конфесiйною групою мiського населення в Харкiвській губернiї у 1897 р. були протестанти (3197 чол.), переважна бiльшiсть яких мешкала у Харковi (2683 чол.) та Сумах (280 чол.), де вони

були задіяні у виробництві, освіті, медицині та інших сферах. У всіх інших містах, крім Краснокутська, представництво протестантів було незначним (Золочів – 1 чол., Слов'янськ – 55 чол.) [664, с. 3] (Додаток А 2.14).

Передостанньою за чисельністю конфесійною групою були магометани (1098 чол.). Практично всі вони мешкали у Харкові (641 чол.), Чугуєві (257 чол.), Сумах (96 чол.) та Охтирці (67 чол.), де були задіяні у дрібних промислах або у невиробничій сфері. У Золочеві, Ізюмі, Лебедині, Недригайлові, Старобільську та Білопідлі вони взагалі не були зафіксовані. В інших містах регіону магометани мали незначне представництво (Слов'янськ – 1 чол., Валки – 11 чол.) [664, с. 3].

Останню із переважаючих, хоча і не дуже чисельних, конфесійних груп міського населення Харківщини представляли старообрядці (841 чол.). Практично всі вони мешкали у Харкові (391 чол.), Чугуєві (294 чол.), Краснокутську (60 чол.) та Слов'янську (40 чол.). Старообрядці краю брали активну участь у торгівлі та різних виробничих сферах. В інших містах губернії їхнє представництво було не чисельним (Вовчанськ – 1 чол., Старобільськ – 18 чол.), а в Змієві, Куп'янську, Лебедині, Недригайлові вони взагалі були відсутні [664, с. 3].

Історичне минуле Полтавщини обумовило домінування православних у регіоні. У 1890 р. їх нараховувалося 175740 чол. За виключенням Кременчука (43,9 %), у всіх повітових і заштатних містах частка православних складала від 62,7 % (Переяслав) до 94,1 % (Глинськ) усіх мешканців [522, с. 8–9]. Уже через сім років чиновники фіксували зростання чисельності православних до 185166 чол. Переважання православної громади в містах зберігалось і коливалось від 60 до 90 відсотків усіх мешканців. Частка православних збільшилась і у Кременчуці (48,7 %) [663, с. 3] (Додаток А 2.15).

Другою за чисельністю релігійною громадою в містах регіону стали іудеї. Незважаючи на законодавчі перешкоди, вони заселяють міста Полтавщини. Цьому сприяв дозвіл 1882 р., що надавав іудеям право мешкати в містах та містечках Полтавської губернії [910, с. 159]. Це призвело до

швидкого зростання кількості іудеїв серед населення міст. У 1890 р. їх число становило 41131 чол., більше половини з них мешкало у Кременчуці (52 %). Частка іудеїв серед населення Хорола, Ромен, Лубен, Гадяча, Лохвиці, Переяслава та Пирятина становила від 20 до 30 відсотків. У Глинську, Зінькові та Миргороді дана конфесія мала мінімальне представництво (від 5,8 % до 7 %). У Полтаві, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинограді та Прилуках іудейська громада становила від 10 до 20 відсотків від усіх мешканців [522, с. 8].

Подальший розвиток ринкових відносин сприяв збільшенню товарообігу в межах Полтавської губернії, що спричинило подальше зростання іудейської громади в містах майже удвічі (81178 чол.) [123, с. 40зв]. У більшості міст Полтавщини іудеї становили від 20,2 % (Кобеляки) до 39,4 % (Пирятин). Мінімум даної конфесійної групи була представлена у Глинську (7,7 %), Градизьку (11,7 %), Зінькові (12 %), Миргороді (12,4 %). Максимальна ж частка іудеїв у структурі населення була зафіксована у Кременчуці (47,4 %) [663, с. 3].

Як і в сусідній Харківській губернії, на Полтавщині католики займали третю за чисельністю позицію серед конфесійних груп міського населення. У 1890 р. до неї належало 2472 особи. Католики мали нерівномірне представництво у містах. Наприклад, у Пирятині та Глинську католики не мешкали, а в Гадячі, Зінькові, Кобеляках, Костянтинограді, Лохвиці, Миргороді та Хоролі їхнє представництво було мінімальним (від 4 до 29 чол.). Досить чисельною католицька громада була у Полтаві (1318 чол.), Кременчуці (487 чол.), Ромнах (177 чол.), Золотоноші (129 чол.), Прилуках (116 чол.), Переяславі (77 чол.) та Лубнах (70 чол.) [522, с. 8]. Через 7 років чисельність католицької громади зросла майже на 900 чол. і дорівнювала 3373 чол. Максимальне представництво католики мали в Полтаві (1267 чол.), Кременчуці (1204 чол.), Ромнах (258 чол.) та Хоролі (211 чол.). У всіх інших містах їх нараховувалося від 1 чол. (Глинськ) до 88 чол. (Лубни) [663, с. 3].

Наступною за чисельністю переважаючою конфесійною групою були протестанти (1267 чол.). Ще у 1890 р. вони офіційно зареєструвалися у 8 містах Полтавщини. У той же час практично всі вони мешкали у Кременчуці (568 чол.), Полтаві (309 чол.), Ромнах (259 чол.) та Костянтинограді (100 чол.). У Лубнах, Прилуках, Переяславі та Хоролі чиновники зафіксували від 1 до 13 протестантів [522, с. 8–9]. У 1897 р. загальна чисельність протестантської громади в губернії зменшилася до 1184 чол., але тепер вони були представлені серед населення всіх міст. Питома їхня частина знаходилася у Кременчуці (424 чол.), Полтаві (377 чол.) та Костянтинограді (102 чол.). Інші міста регіону нараховували серед своїх мешканців від 1 (Градизьк) до 86 (Ромни) осіб, які відносилися до протестантів [663, с. 2–3].

Дві останні конфесійні групи, що були майже рівні за чисельністю, серед міського населення Полтавщини сформували старообрядці та магометани. Наприкінці XIX ст. їхні громади налічували відповідно 620 та 541 чол. Як і в містах Харківської губернії, на Полтавщині представники зазначених груп мешкали головним чином у Кременчуці та Полтаві. В інших містах краю вони були представлені мінімально: старообрядці в Кобеляках (1 чол.), мусульмани у Золотоноші (1 чол.). У Гадячі, Зінькові та Миргороді старообрядців серед мешканців не було. У свою чергу мусульман не зафіксовано у Градизьку, Пирятині та Глинську [663, с. 2–3].

Свої особливості мав розподіл населення міст за релігійною ознакою на Чернігівщині. Матеріали, зібрані у 1879 р., засвідчували майже повне домінування в регіоні православних серед міського населення – 76,2 %. Іудеї та караїми складали 26,5 % усіх мешканців, а католики та вірмено-григоріани – 0,9 % [517, с. 41]. Зібрані чиновниками дані вказують на те, що майже в усіх містах число православних коливалося від 60 до 97 відсотків. Виключення становили Козелець і Сураж. У них вони становили більшу частину населення. Найменше в містах були представлені католики та вірмено-григоріани (у середньому 0,9 %). У містечках регіону конфесійний

склад населення мав свої певні особливості. На долю православних та уніатів припадало 97,3 %, іудеїв та караїмів – 2,4 %, католиків і вірмено-григоріан – 0,3 % [517, с. 41] (Додаток А 2.16). Особливістю губернії можна вважати досить високий відсоток розкольників в окремих повітах: Новозибківському, Старобільському, Суразькому і Городнянському. Перші розкольники з'явилися на території краю вже у XVII ст., а повністю заселили частину повітів у другій половині XVIII ст. Найшвидшими темпами в містах губернії зростала чисельність іудеїв: 1874 р. – 28891 чол., 1876 р. – 31758 чол., 1878 р. – 36658 чол., 1879 р. – 38218 чол. [517, с. 41].

Матеріали перепису 1897 р. зафіксували певні особливості розподілу міського населення на Чернігівщині. Як і в сусідніх губерніях, частка православних становила від 57,1 % (Стародуб) до 95,4 % (Нове Місто). Більше третини населення православні складали лише у Суражі (38,4 %) та Новозибкові (39,1). Загальне число православних у містах регіону дорівнювало 144678 чол. [665, с. 2] (Додаток А 2.17).

Чисельність іудеїв у містах регіону зросла і становила 54576 чол. У переважній більшості міст Чернігівської губернії вони складали 20–30 відсотків від усіх мешканців (Чернігів, Глухів, Городня, Козелець, Конотоп, Мглин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Ніжин, Остер, Сосниця та Погар). Менша частка іудеїв була зафіксована у Новому Місті, Коропі, Кролевці та Борзні (від 4,5 % до 17,4 %) [665, с. 2]. Переписні листи засвідчили збільшення числа представників цього етносу в містах, де досить швидко розвивалася торгівля (переважно місцевого значення).

До особливостей Чернігівщини слід віднести той факт, що старообрядці за даними перепису 1897 р. збільшили своє представництво в містах і склали третю за чисельністю групу населення (5868 чол.). Проте практично всі вони мешкали у Новозибкові (5362 чол.). Усі інші міста регіону мали мінімальне представництво старообрядців серед мешканців. У Новгород-Сіверському вони взагалі були відсутні [665, с. 2].

Наступну, хоча і не чисельну, групу населення склали католики. Наприкінці 90-х років XIX ст. їх нараховувалося 1523 чол. (відсутні у Новому Місті). Як і в сусідніх губерніях, представництво католиків у містах регіону було нерівномірним. Більшість із них мешкала у Чернігові (424 чол.), Ніжині (283 чол.), Конотопі (193 чол.) та Новозибкові (116 чол.). В інших населених пунктах католицька громада була не чисельною (Козелець – 85 чол., Погар – 1 чол.).

Дві останні, фактично рівні за чисельністю групи міського населення губернії склали магометани (417 чол.) та протестанти (412 чол.). Як і у випадку з католиками та старообрядцями Чернігівщини, зазначені групи мали неоднакове представництво в різних повітових і заштатних містах. Більшість мусульман була зосереджена у трьох містах: Чернігові (184 чол.), Козельці (105 чол.) та Острі (74 чол.). В інших містах мешкало від 20 магометан (Конотоп) до 1 особи (Сосниця, Новозибків, Новгород-Сіверський, Борзна). Серед населення Березного, Кролевця, Коропа, Мглина, Нового Міста, Стародуба і Погара мусульмани були відсутні.

Розподіл протестантів серед мешканців міст був подібним. У Чернігові, Ніжині та Конотопі була представлена практично вся протестантська громада (відповідно 132 чол., 76 чол., 49 чол.). У всіх інших містах регіону було зафіксовано серед населення від 1 протестанта (Сосниця) до 38 (Новозибків). Протестанти були відсутні у Новому Місті та Коропі [1052, с. 114–120].

Отже, у досліджуваний період простежуються певні зміни у соціальній, національній та конфесійній структурі міського населення. У кожній із губерній у переважній більшості міст серед мешканців домінували міщани (від 70 до 90 відсотків).

У соціальній структурі міського населення селяни склали другу за чисельністю групу. Особливістю Полтавщини та Чернігівщини можна вважати ситуацію, коли селянство було або взагалі відсутнє серед населення (Остер), або мало мінімальне представництво (Новозибків, Костянтиноград). Але, незважаючи на це, у всіх трьох губерніях число селян серед мешканців

міст зростало. З часом представниками з їхнього середовища поповнювалися лави міщан, робітників та купецтва.

Третю, хоча й не чисельну групу міського населення на Полтавщині, Харківщині та Чернігівщині складали дворяни. У Чернігівській та Полтавській губерніях більшість дворян було зафіксовано серед населення повітів (відповідно 54,3 % та 53,1 %), а на Харківщині – навпаки у містах (72,8 %).

Відсоток купців серед міського населення досліджуваних губерній з часом поступово зменшувався. Частково це було пов'язано з тим, що дрібна і середня торгівля поступово здавали позиції під тиском конкуренції з боку великих торговельних компаній.

Представники духівництва та почесні громадяни були найменш чисельними групами міського населення у вищезгаданих губерніях, що мало своє історичне та логічне пояснення. До категорії «інших станів» включалися особи, які втратили зв'язок зі своїм соціальним середовищем, люмпенізована частина мешканців міст та заробітчани. Головним чином представники даної категорії поповнювали лави робітників та міщан.

За національною ознакою мешканці міст Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини розподілялися майже однаково. Домінували практично в усіх містах українці. Другу за чисельністю групу серед мешканців міст складали росіяни (від 20 до 40). Іудеї займали третє місце серед основних етнічних груп міського населення зазначених губерній. Інші досить нечисельні групи мешканців міст були сформовані поляками, німцями, білорусами та представниками інших національностей.

Розподіл основних груп міського населення за віросповіданням у кожній із трьох губерній мав свої особливості. Практично в усіх містах за деяким виключенням (Сураж, Кременчук) православні домінували серед мешканців. Іудеї, як правило, мали другу за чисельністю громаду. Якщо у Харківській та Полтавській губерніях католики становили третю за чисельністю групу, то в межах Чернігівщини їх переважали розкольники.

2.3. Професійна діяльність населення міст

Історико-географічні фактори та рівень економічного розвитку регіонів впливали як на ступінь зайнятості міського населення, так і на вибір сфер його діяльності. Під впливом реформ другої половини XIX ст. посилилася регіональна спеціалізація, з'явилися нові підприємства та сфери діяльності.

Досить значний відсоток мешканців міст Харківської губернії у другій половині XIX ст. займався сільським господарством (13451 чол. [664, с. 180]), що можна вважати закономірним явищем у зв'язку зі значним числом селян у структурі міського населення. Вони обробляли землі в навколишніх селах, а отриманий урожай продавали в місті (пшеницю, жито, овес, просо та гречку). Землеробство було домінуючим заняттям населення Недригайлова, Куп'янська, Старобільська, Білопілля, Лебедина, Змієва та Вовчанська. У Недригайлові та Змієві практично все населення міста обробляло землю. У Вовчанську та Валках значна частина мешканців займалася садівництвом. В інших містах губернії чисельність осіб, які жили за рахунок заняття сільським господарством, становив значний відсоток від загального числа мешканців. Даний факт засвідчує, що міста регіону лише ставали на шлях поступової трансформації міського життя, якому притаманна більш потужна промисловість, торгівля та поява нових соціальних груп.

Промисловість у Харківській губернії була достатньо розвинутою. У 1880 р. у регіоні працювало 536 заводів, з яких 218 у містах [531, с. 464]. А вже у 1895 р. губернія за виробництвом промислової продукції посідала одне з провідних місць серед губерній європейської частини Російської імперії [1057, с. 16]. Справедливо буде зазначити, що найбільша кількість підприємств, а відповідно й найбільші темпи економічного розвитку були

зафіксовані у Харкові. З 1871 р. по 1899 р. загальна кількість фабрик та заводів у губернському центрі зростає більше ніж утричі (з 79 до 259). Найбільш інтенсивно у місті розвивалося машинобудування та металообробка. Підприємства зазначених галузей характеризувалися використанням новітнього обладнання та високою концентрацією виробництва. Майже половина всіх робітників Харкова працювала у металообробній промисловості. У 1885 р. на заводах та фабриках цього міста налічувалося до 3566 робітників, випущено продукції на суму близько 5,5 мільйонів рублів. Значний обсяг товарів виробляли тютюнові і горілчані фабрики, а також фабрики з обробки вовни (на 5 мийках працювало 863 чол.), виготовлення цукерок та пряників (на 13 заводах – 448 робітників) [737, с. 417].

Мешканці губернського центру наприкінці 70-х років були поділені на групи в залежності від сфер, в яких вони працювали. До першої за важливістю були віднесені військові, поліцейські, чиновники (6022 чол.). До другої чиновники зарахували духівництво, нотаріусів, службовців, працівників залізниць, кредитних установ (1087 чол.). Наступну категорію складали викладачі, студенти та учні різних навчальних закладів (7 944 чол.). У медичній сфері працювало 467 чол. Представників вільних професій (художники, архітектори, техніки, землеміри та ін.) у місті нараховувалося 794 чол. У промисловості та кустарному виробництві було 19426 чол. Серед ремесел у Харкові особливо поширеними були кравецтво (4 080 чол.), чоботарство (2 099 чол.), столярство (1328 чол.), теслярство (1 257 чол.), ковальство (659 чол.), пекарство (595 чол.) та малярство (402 чол.)

Важливу роль у житті міста відігравали особи, які займалися торгівлею. Статистики об'єднали в одну групу і власників торговельних домів, і господарів магазинів, складів, і тих, хто в них працював (8 931 чол.). Достатньо чисельною в місті була категорія людей, які працювали прислугою в готелях, приватних будинках, а також двірниками і нічними сторожами (9 690 чол.). До осіб, які були зайняті в інших сферах, офіційна статистика

відносила візників, чорноробів, власників тракторів, готелів, шинків і навіть проституток (9 474 чол.) [961, с. 91]. Наприкінці XIX ст. усі вищезгадані групи міського населення лише чисельно збільшувалися, але головні сфери діяльності, що забезпечували мешканців заробітком, зберігалися [664, с. 181].

У повітових і заштатних містах Харківської губернії були як спільні риси, так і відмінності в основних заняттях населення. Так, найбільш промислово розвинутими містами краю після Харкова були Слов'янськ, Ізюм, Суми, Чугуїв, Охтирка. У Слов'янську у 80-х роках XIX ст. працювали 22 солеварних і 6 салотопних заводів. Лише згадані підприємства випускали продукції на 583510 руб. (302 робітника) [738, с. 418]. У Сумах, крім одного з найпотужніших в імперії цукрового заводу (Павловського), діяло ще 26 (машинобудівні, ливарні, механічні тощо), на яких працювало 1036 чол. [1296, с. 10–11]. В Охтирці, Ізюмі головним чином діяли цегельні, салотопні, воскобійні заводи [531, с. 167]. У переважній більшості в містах регіону діяли саме салотопні, свічні, цегляні, механічні, цукрові заводи. Чисельність найманих робітників на них коливалася від трьох-п'яти чоловік до кількох десятків [89, с. 166–168].

У Краснокутську та Куп'янську в 70-х роках XIX ст. заводів і фабрик узагалі не було [531, с. 765; 844]. В інших містах регіону частина мешканців працювала на невеличких свічних, салотопних, цегельних та маслобійних заводах. Статистичні дані другої половини XIX ст. дозволяють простежити певну тенденцію. Південна частина Харківської губернії була менш промислово розвинутою, ніж північна. Певним виключенням, крім Харкова, були Ізюм, Слов'янськ та Богодухів.

Значний відсоток міського населення Харківської губернії у другій половині XIX ст. був задіяний у кустарному виробництві і промислах, що були найбільш поширеними у північних повітах (за виключенням Харкова і Слов'янська). Обробка шкіри та чоботарство відігравали важливу роль у житті мешканців Сум, Богодухова, Лебедина, Недригайлова, Охтирки, Золочева, Харкова, Валок та Слов'янська. За рахунок чоботарства жила

частина населення Ізюма, Охтирки, Валок. Виготовленням шапок, кожухів та кушнірством славилися майстри Богодухова, Вовчанська, Старобільська. Ковальство і слюсарна справа були поширені у Харкові, Сумах, Охтирці. Слов'янськ, Суми, Охтирка, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Чугуїв, Ізюм, Лебедин, Білопілля і особливо Харків (1897 р. – 8 935 чол.) були відомі в регіоні своїми чисельними кравцями [664, с. 188–205]. Бондарство і виготовлення дерев'яного посуду були найбільше поширеними у Змієві та Лебедині, а вовняних поясів для селян – у Чугуєві.

Рівень розвитку ремісництва в губернії ілюструє число ремісників у найбільш економічно розвинутих містах. За статистичними даними 1897 р. у губернії було 9 908 майстрів, 10 156 робітників, 3848 учнів. Із них у Харкові мешкало 4647 майстрів та 7 624 робітників (майже 60 % від загального числа). У Сумах – 1306 майстрів та 862 робітників, в Охтирці – 505 майстрів та 183 робітників, у Слов'янську – 510 майстрів та 348 робітників [531, с. 176] (Додаток А 3.1, А 3.2, А 3.3, А 3.4).

Різноманітні звіти другої половини ХІХ ст. засвідчують тенденцію до поступового скорочення кустарного ремісничого виробництва, яке не витримувало конкурентної боротьби з новоутвореними фабриками і заводами. У руках кустарів залишилося головним чином виготовлення селянського одягу та інших речей для селян (гончарство, бондарство, колісництво, чоботарство). Виробництво пряників, цукерок, слюсарна та салотопна справи, обробка шкір, фарбування перейшли на промислову основу.

Важливим заняттям населення губернії була торгівля. Серед усіх міст регіону Харків відрізнявся масштабами і товарообігом у торгівлі. У місті розвивалась оптова, міжнародна та ярмаркова торгівля. Тут працювала митниця для прийому імпортованих товарів. Залізничні лінії, що проходили через місто, сприяли перетворенню Харкова на один із найважливіших торговельних центрів імперії, що поєднував південні та північні регіони держави. У губернському центрі продавали шкіру, хліб, спирт тощо. У даній

сфері було задіяно значне число мешканців Харкова. Достатньо потужною хлібна торгівля була у Сумах, Білопільлі, Охтирці, Лебедині та Слов'янську. У Білопільлі, крім хліба, активно торгували каспійською рибою, у Сумах – борошном, бакалійними та імпортними товарами. Слов'янськ у губернії був центром продажу лісу (до 900 000 пудів на рік), солі, м'яса та сала. Як і в промисловості, головними торговельними центрами краю у переважній більшості були міста північних повітів. У Харківській губернії у другій половині ХІХ ст. переважала ярмаркова торгівля. Найбільші ярмарки відбувалися у Харкові, Сумах, Слов'янську, Білопільлі та інших містах регіону. Але протягом 50 років після відміни кріпацтва ярмаркова торгівля в містах Харківської губернії поступово замінювалася крамничною торгівлею [531, с. 176].

Дані перепису 1897 р. дозволяють визначити, в яких сферах були найбільше представлені мешканці міст Харківської губернії за національною ознакою. Доцільно розглянути статистичні дані на прикладі переважаючих національних груп (українців, росіян, іудеїв). Українці активно займалися землеробством (59 021 чол.), що не дивно з огляду на той факт, що саме селяни з навколишніх сіл і переїздили до міст у пошуках заробітку. Популярними заняттями серед українців були виготовлення одягу (28 395 чол.) та поденна праця (23 595 чол.). Наступна сфера діяльності, де українці мали чисельне представництво, це торгівля (13 495 чол.).

Розподіл російського населення за сферами діяльності мав свої особливості. Найбільше вони були зафіксовані серед поденних працівників (24 544 чол.), 12 039 чол. жили за рахунок доходів з капіталу та нерухомості. У торговельній сфері працювало 12 824 чол. Серед осіб, які займалися виготовленням одягу, росіян нараховувалося 11 578 чол. Іудеї займалися головним чином лише виготовленням одягу (2 849 чол.) та різноманітною торгівлею (2 483 чол.) [664, с. 188–207]. Їхня участь саме у торгівлі та ремісництві мала свої історичні корені. Вони традиційно контролювали дрібну та середню торгівлю на українських землях.

Полтавська губернія поступалася Харківській за темпами економічного розвитку, що вплинуло на основні сфери зайнятості міського населення краю у другій половині XIX ст. Як і на Харківщині, у частині міст регіону землеробство було головним заняттям для питомої частини мешканців (Костянтиноград, Зіньків, Золотоноша, Прилуки). У Глинську, Градизьку, Пирятині та Миргороді більша частина населення займалася землеробством, городництвом та садівництвом (Глинськ). У садівництві значна увага приділялася вирощуванню різних сортів слив, з яких виготовляли різноманітну продукцію (Лубни). У Лубнах частина мешканців займалася збиранням лікарських рослин, які здавали до казенної аптеки у місті. На околицях і навколо Полтави, Кременчука та Ромен частина мешканців міст та селяни вирощували кавуни, які продавалися не лише в містах краю, а й у Харкові [531, с. 176].

У промисловому розвитку Полтавщина відставала від багатьох українських губерній. У містах головним чином працювали невеликі заводи і фабрики. Як і в Харківській губернії, більша частина підприємств функціонувала в повітах (усього у 1890 р. 1896 фабрик і заводів, з яких 296 – у містах) [524, с. 66]. У промисловому відношенні першість у губернії належала Кременчуку, де функціонувало 98 заводів, на яких працювало 1 090 робітників (сума їхнього річного прибутку становила 2588761 руб.) Ситуація в інших містах губернії залежала від рівня економічного розвитку населеного пункту. Найбільша кількість фабрик та заводів наприкінці XIX ст. була зафіксована у Полтаві (61), Переяславі (31), Кобеляках (24), Костянтинограді (17), Золотоноші (15), Ромнах, Пирятині (по 12), Лубнах (10) [524, с. 66].

В основній масі промисловість Полтавщини була пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції. Переважала харчова промисловість, борошномельна, цукрова, горілчана, тютюнова і шкіряна. Достатньо швидко зростало промислове виробництво в останньому десятиріччі XIX ст. У цей час будується декілька великих підприємств у

містах губернії [1133, с. 40]. Лише у 1896 р. борошномельні заводи Кременчука і Полтави випустили продукцію, яка за своїми обсягами складала 2/5 усієї промислової продукції краю [542, с. 59–60]. Практично в усіх містах Полтавщини працювали заводи або майстерні з обробки металу. Особливо багато їх було у Полтаві (43), Кременчуці (39) та по 22 у Гадячі та Прилуках [520, с. 136–143]. Однак на згаданих заводах працювало незначне число працівників (від декількох чоловік до п'яти-шести десятків). За обсягами виробництва одною з головних галузей промисловості Полтавщини було виготовлення тютюну. За обсягами виробництва вона посідала друге місце в губернії. Найбільші фабрики зосереджувалися в Кременчуці, Полтаві, Прилуках та Ромнах. Готова ж продукція вивозилася до Москви, Санкт-Петербурга, Риги та Польщі [1055, с. 20–21].

На Полтавщині у другій половині XIX ст. кустарне виробництво та промисли залишалися основним джерелом прибутків не лише для частини селянства, але й для значної групи мешканців міст краю. За числом ремісників губернія займала лідируючі позиції в імперії [670, с. 101]. Головним чином кустарне виробництво було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції, виготовленням цегли, кахлю, одягу і взуття, ремонтом возів, обробкою дерева, шкір, гончарством, пивоварінням. На Полтавщині та за її межами була відома гончарна продукція миргородських та глинських гончарів. Популярністю в краї користувалося сукно, вироблене німцями-колоністами, які мешкали у Костянтинограді. Лохвиця в губернії була визнаним центром з виготовлення варення з місцевих ягід та фруктів. Частина мешканців Миргорода продовжувала займатися чумацтвом, але воно поступово занепадало. У Ромнах довгий час існував промисел із дресирування службових та мисливських собак. Найбільш поширеним практично у кожному місті регіону було виготовлення одягу, салотопне та маслобійне виробництво.

Важливим джерелом заробітку для населення губернії була торгівля. Вона мала переважно ярмарковий характер. Щорічно на Полтавщині

проводилося 408 ярмарків (344 в повітах та 72 в містах). Головними центрами торгівлі в регіоні були Полтава, Кременчук і Ромни. Практично всю торгівлю в губернії контролювали іудеї (1897 р. – 36544 чол.) [663, с. 190–202]. Найважливішими ярмарками Полтави були Іллінський, Миколаївський та Хрестовоздвиженський, у Ромнах – Вознесенський, у Кременчуці – Семенівський, у Лубнах – Преображенський. На ярмарках продавали як місцевий товар, так і завезений із великоросійських губерній та імпортований. У 1890 р. на ярмарках, що проводилися в Полтаві, було продано товарів на 4286482 руб., а в Ромнах – на 906035 руб. [520, с. 70]. Ярмаркова торгівля Ромен починала поступово занепадати після переведення Іллінського ярмарку до Полтави. В інших містах краю функціонували місцеві ярмарки, базарна та крамнична торгівля, які мали невеликий товарообіг.

Чисельні групи міського населення Полтавської губернії отримували кошти від приватної, поденної служби, а також від служби у військах, поліції, державних установах тощо. У переважній більшості ці категорії були зафіксовані у Полтаві, що пояснюється його адміністративним статусом.

Аналіз статистичних звітів кінця XIX ст. дозволяє встановити участь представників домінуючих національних груп у різних сферах діяльності. Українці найбільш активно займалися землеробством (31 554 чол.), поденною працею (30109 чол.) та торгівлею (9039 чол.). Росіяни залежно від чисельності груп отримували кошти від: військової служби – 4619 чол., прибутки з капіталів та нерухомості – 3723 чол., поденної праці – 3449 чол., торгівлі – 2110 чол. Іудейська частина міського населення краю найбільш активно займалася торгівлею (36 544 чол.), виготовленням одягу (11 594 чол.) та поденною працею (3611 чол.) [663, с. 190–202]. Такий розподіл домінуючих національних груп міського населення Полтавщини за заняттями практично співпадав із ситуацією в Харківській губернії (Додаток А 3.5, А 3.6, А 3.7, А 3.8).

Розподіл міського населення Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. мав свої особливості. На відміну від сусідніх (особливо Полтавської)

губерній, на Чернігівщині землеробство не було домінуючим серед занять мешканців повітових і заштатних міст. Лише 6748 чол. отримували кошти від землеробства. Особливо поширеним воно було в південних повітах краю (Нове Місто, Мглин та Березне) [531, с. 654]. Переважання землеробства на півдні краю тісно було пов'язано з кліматичними особливостями губернії. Крім пшениці та жита, популярністю серед населення користувалася гречка.

Важливу роль у житті губернії відігравали кустарні промисли. За їхньою кількістю Чернігівська губернія посідала одне з провідних місць у Російській імперії [1133, с. 81]. Губернія була відома взуттям, гончарними виробами, речами домашнього вжитку, городництвом, садівництвом тощо. Городництво розвивалося як у північних, так і у південних повітах. Активну участь у цій справі брали розкольники, які мешкали в губернії. Вирощені кавуни, дині, різні овочі продавалися у всіх містах Чернігівщини. Протягом другої половини XIX ст. у губернії відзначався поступовий занепад садівництва (найчастіше займалися мешканці Конотопа та Сосниці). У садах вирощували груші, яблука, сливи, кизил, грецькі горіхи і навіть окремі сорти кримського винограду. У багатьох містах краю існувало бджільництво. У північних повітах Чернігівщини даний промисел знаходився в руках розкольників. Місцеві чиновники відзначали, що рівень розвитку бджільництва був пов'язаний не лише з кліматично-географічними особливостями, але й з початком масової вирубки лісів.

Незважаючи на значну кількість річок та озер, у губернії рибальський промисел існував, але не мав масового характеру. Значний відсоток міського населення отримував кошти від заготівлі та розпилування деревини, виготовлення дьогтю, смоли, будівництва човнів. Виготовлення смоли було популярним серед мешканців Остра і Суражу, а дьогтю – у Новозибкові. Обробка дерева та виготовлення запасних частин для возів, дерев'яного посуду, бондарство було поширеним серед ремісників Сосниці, Остра і Суража. Вишиті скатертини, одяг та рушники з Кролевця були визнані не лише на Чернігівщині, а й за межами губернії. В Острі місцеві майстри

спеціалізувалися також на виготовленні рибальських сіток. Виробництво посуду було поширеним заняттям ремісників Новозибкова, Кролевця, Сосниці, Новгород-Сіверська, Городні. Обробка шкір, пошиття кожухів набули популярності серед кустарів Борзни, Коропа, Березного, Новозибкова, Козельця. Шапки з повстини шили у Новозибкові та повіті. Центрами чоботарства в губернії вважалися Борзна, Короп і Новозибків. Місцеві майстри за рік шили до 25 тис. пар чобіт. Окремі мешканці Кролевця та Новгород-Сіверського займалися видобутком крейди, що реалізовувалася як у межах губернії, так і продавалася до інших регіонів. Окремі мешканці Глухова і Суража випалювали вапно. Потреби будівництва у дикому та піщаному каменю задовольняли майстри Новгород-Сіверського та Глухова. До Московської губернії глухівські фахівці відправляли видобуту спеціальну фарфорову глину [531, с. 656–657]. У другій половині XIX ст. у губернії занепадало чумацтво, що було пов'язано з розвитком залізничного сполучення та заселенням південних регіонів України [1058, с. 26].

Губернське місто лише підтверджувало значну роль кустарного виробництва в житті регіону. Чернігів у другій половині XIX ст. у торгово-промисловому відношенні мав невелике значення. Незначний відсоток його мешканців займався землеробством і городництвом. Серед ремісників переважали іудеї. У 1897 р. у місті нараховувався 1 461 ремісник (із них 471 майстер). Вони головним чином виготовляли одяг (688 чол.), побутові речі (335 чол.) та продукти харчування (181 чол.). Найбільш поширеними ремеслами в Чернігові були чоботарство (256 чол.), кравецька справа (335 чол.) та візництво. Значний відсоток мешканців Чернігова та інших міст краю жив за рахунок поденної роботи [512, с. 34].

Фабрично-заводська промисловість Чернігівщини розвивалася, але недостатньо швидкими темпами [531, с. 657]. Найбільшими промисловими центрами краю були Новозибків, Ніжин, Кролевець. Саме на їхню долю припадала питома частка виробленої продукції. У той же час необхідно відзначити, що більшість зареєстрованих підприємств у цей час

використовувала працю незначного числа робітників. Наприкінці XIX ст. відбувався процес концентрації виробництва, що вело до загального зменшення кількості фабрик та заводів у містах губернії і зростанню обсягів виробленої продукції.

На низькі темпи промислового розвитку Чернігівської губернії, на думку місцевих чиновників, вплинуло сусідство з Київщиною. Місцеві підприємці або не витримували конкуренції з більш потужними заводами та фабриками Києва, або вважали більш вигідним відкривати і вести саме там свою справу (через краще залізничне сполучення, постачання сировини тощо). Як і в сусідній Полтавській губернії, на Чернігівщині основна маса підприємств знаходилася в повітах, а не в містах (особливо цукрові та горілчані).

Торгівля займала важливе місце в житті міського населення. Наприкінці XIX ст. за її рахунок у містах регіону жило 9 250 чол. [665, с. 192]. Головними торговельними центрами краю були Глухів, Стародуб і Кролевець. Саме у цих містах проводилися ярмарки, що мали значний товарообіг. Найбільший ярмарок проводився у Кролевіці (Хрестовоздвиженський), на якому в середньому продавалося товарів на 5–6 мільйонів рублів щорічно. Усі інші ярмарки мали товарообіг не більше 5 тис. руб., що свідчить про їхнє місцеве значення. У кожному місті відбувалися базари по 2–3 рази на тиждень [531, с. 659]. Наприкінці століття, як і в інших губерніях, у містах краю набирала силу крамнична торгівля. Незначний обіг місцевої торгівлі призвів до явища, коли мешканці міст їздили до Києва за необхідними товарами.

При визначенні основних занять домінуючих національних груп міського населення Чернігівщини простежуються спільні тенденції та певні особливості. Наприкінці XIX ст. значний відсоток українців займався пошиттям та ремонтом одягу (15 436 чол.). Другим за значенням для української частини населення краю було землеробство (13 685 чол.). Практично аналогічну за чисельністю групу складали особи, які заробляли поденною працею (13 080 чол.). У російської частини мешканців міст

губернії землеробство, виготовлення одягу та поденна праця також були домінуючими заняттями (відповідно 5 526 чол., 5 350 чол. та 5 179 чол.). Традиційним було переважання іудеїв у торговельній сфері (23 581 чол.) та виготовленні одягу (9 579 чол.) [665, с. 192]. Останні, як і в сусідніх губерніях, домінували серед торгівців. У 1880 р. загальне число виданих іудеям торговельних документів складало 56,6 % від загальної кількості всіх виданих торговельних документів. Вони ж отримали 54,8 % купецьких свідоцтв від загальної кількості виданих населенню. Іудеї переважали і серед тих, хто отримав промислові свідоцтва (55,4 %), а також і серед прикажчицьких (67,6 %) [518, с. 18–20]. Часто для отримання торговельних документів іудеї об'єднували свої кошти і викупали необхідне свідоцтво, а потім вели разом свій бізнес. Такий підхід до вирішення проблем допомагав їм добитися домінування у найбільш привабливих сферах економіки [518, с. 3–7].

У середньому ж по Чернігівській губернії у 1880 р. 45,1 % торговельних і промислових закладів належали іудеям [570, с. 504]. Так, їм належало 56,7 % магазинів, 49,4 % шинків та готелів, майже всі питні заклади – 80,8 %, 52,2% оптових складів, 61,6 % дрібних майстерень, 63,8 % перукарень, 80 % лазень [389, с. 7–16]. Значно менший відсоток промислових закладів був у їхніх руках. Лише 18,7 % заводів і фабрик від загальної кількості належали представникам даної конфесії, 27,1 % – столярних майстерень, 26,7 % – фарбувальних і покрівельних майстерень. Таким чином, іудеї, складаючи всього 1/4 населення міст Чернігівської губернії (26,4 %), тримали контроль над майже половиною всієї місцевої торгівлі та промисловості [570, с. 504].

Таке домінування іудеїв (іноді навіть тотальне) в економічному житті міст посилювало стурбованість місцевих адміністрацій, які часто розглядали іудеїв як деструктивний фактор життя міст (Додаток А 3.9, А 3.10, А 3.11, А 3.12).

Ставлення до іудеїв можна проілюструвати таким прикладом. Навесні 1881 р гласні місцевої думи обговорювали можливість єврейських погромів

та масових заворушень у Чернігові. Чернігівською міською думою на засіданні 12 травня 1881 р. було заслухано лист про необхідність прийняття заходів щодо запобігання єврейських погромів у місті. У своєму зверненні гласні відмічали: ... «погроми» не могли не вплинути на мешканців-іудеїв міста Чернігова... У зв'язку з цим, душевний стан мешканців нашого міста, і особливо іудеїв, не можна вважати задовільним. Причини цього сумного і ганебного явища констатують по-різному. Одні кажуть, що це «розправа», викликана іудейською економічною експлуатацією, яка тяжіє над усім південно-західним краєм, інші вважають, що безчинства на півдні спрямовані не проти іудеїв, а взагалі через бажання смуги у громадському житті» [570, с. 490].

Результатом поширення антиіудейських настроїв став інцидент 3 травня 1881 р. у Чернігові під час ярмарку. Він змусив Чернігівську міську думу прийняти ряд заходів, які повинні були попередити у майбутньому можливі іудейські погроми в місті. Передбачалося: 1) клопотати перед військовим керівництвом про затримку військових частин на території губерньського міста на весь час літніх таборів (на час, визнаний необхідним з боку військового керівництва); 2) видати обов'язкову постанову про закриття шинків у святкові та вихідні дні; 3) посилити штат поліції; 4) виділити поліції 75 руб.; надати додатково 500 руб. і в разі потреби збільшити асигнування на поліцію; роз'їзні витрати поліції збільшити на 500 руб.; 5) відповідно до п. 3 ст. 2 Міського положення зобов'язати міського голову звернутися через пресу до власників усіх майстерень та інших закладів, щоб вони пояснили своїм робітникам протиправний характер погромів; 6) зобов'язати міського голову звернутися до єпархіального керівництва, щоб воно наказало священикам засудити погроми під час служби в церквах. За пропозицією гласного Страховського, зобов'язати равинів провести роз'яснювальні бесіди серед одновірців, щоб іудеї уникали конфліктних ситуацій; 7) розглянути питання про відміну десятинного ярмарку у зв'язку з можливістю появи на ньому різних неблагонадійних осіб, які можуть підбурювати народ до

протиправних дій. Окремо (за пропозицією гласного Красильщикова) дума висловила вдячність міській поліції і командирю 5-ї піхотної дивізії генералу Полторацькому за дії, що попередили іудейські погроми 3 травня 1881 р. [570, с. 490] Слід зазначити, що вказана ситуація в Чернігові були непоодиноким випадком [503, с. 1–2]. Аналогічні події, що переросли в іудейські погроми, відбувалися в Конотопі та Козелецькому повіті [503, с. 1–13].

При аналізі погромів з боку органів самоврядування та місцевих адміністрацій був відсутній всебічний і неупереджений розгляд проблеми. Створюючи штучні заборони для невеликоросів у державі і формуючи негативний або меншовартісний їхній імідж, царизм, у першу чергу, ніс відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі в імперії. Додатково представників уряду драгував факт певного домінування іудеїв в окремих галузях економіки, за що, на їхню думку, вони і мали в імперії такий негативний імідж.

Отже, наведений у розділі матеріал дозволяє зробити висновок, що реалізація реформ другої половини ХІХ ст. кардинально вплинула на всі сфери життя тогочасного суспільства. Розвиток ринкових відносин призвів до подальшого розвитку промисловості та торгівлі. У містах часто зосереджувалася значна кількість промислових підприємств, які потребували кваліфікованих і малокваліфікованих робочих рук. Міста стають більш привабливими в економічному плані, ніж села, що не могли забезпечити роботою малоземельних і безземельних селян. Усі ці та інші чинники сприяли посиленню міграційних процесів у бік найбільш потужних або перспективних міст. У пошуках кращої долі до таких населених пунктів приїздили не лише селяни з навколишніх сіл, але й сусідніх губерній та малонаселених міст.

Дослідники виокремили два основні періоди міграційної активності населення Російської імперії у другій половині ХІХ ст.: 1861–1881 рр. та 1882–1900 рр. Перший пов'язаний з переходом більшості селян на викуп, а

другий – з активним поширенням ринкових відносин як на селі, так і в містах.

Міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. характеризувалися різними темпами економічного розвитку, що позначилося і на темпах зростання чисельності міського населення. Найбільш швидкими темпами зростала чисельність населення міст, які стали центрами промислового виробництва і торгівлі (Кременчук, Ніжин, Суми, Харків). Харків був лідером серед інших міст досліджуваних регіонів за темпами економічного розвитку, що позначилося на динаміці зростання його мешканців. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. за чисельністю міського населення Чернігів поступався Харкову майже в 9 разів, а Полтаві – у 5 разів.

Нерівномірність зростання кількості міського населення простежувалася і в повітових центрах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Протягом 60–70-х рр. XIX ст. спостерігалася тенденція, коли в одних містах (економічно мало розвинутих) відбувалося скорочення числа мешканців (Городня, Остер), а в інших воно навпаки зростало (Лебедин, Кременчук, Ніжин, Суми). Крім економічного фактора, на чисельність міського населення впливали й інші: часті епідемії та кон'юнктурні коливання ціни на промислові та сільськогосподарські товари.

У результаті таких процесів на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній формуються міста-лідери за темпами зростання числа мешканців і «міста-донори», які постачали переселенців до найбільш економічно привабливих і перспективних населених пунктів Лівобережжя та Слобожанщини.

Подальший розвиток ринкових відносин вплинув не лише на чисельність міського населення, але й призвів до зрушень у соціальній структурі мешканців міст. Кожна з губерній мала свої чисельні особливості соціального складу міського населення. У другій половині XIX ст. міста перестали виконувати лише роль адміністративних та культурних осередків,

а поступово стають центрами промисловості і торгівлі (місцевого, регіонального або всеросійського значення). У результаті переселенського руху в більшості міст Лівобережжя та Слобожанщини домінуючі позиції у структурі міського населення займали міщани, відсоток яких в окремих містах сягав 90 % від загальної чисельності всіх мешканців. Відсоток останніх протягом середини – другої половини XIX ст. мав стійку тенденцію до зростання. У той же час в окремих містах досліджуваних регіонів частка міщан традиційно була незначною (Миргород – 9,5 %). Селяни складали другу, а в окремих населених пунктах головну групу міського населення (1897 р. – Золотоноша – 94,5 %, Недригайлів – 93,8 %). Значне представництво даної соціальної групи мало своє пояснення. У пошуках заробітків селяни їхали до міст на сезонні роботи або назавжди.

Дворяни, купці, почесні громадяни становили незначний відсоток серед мешканців міст досліджуваних регіонів протягом другої половини XIX ст. Спостерігалось загальне зменшення представництва купецтва, дрібна та середня торгівля здавала свої позиції під тиском конкурентної боротьби з великими торговельними компаніями. Зменшення відсотка почесних громадян серед населення пояснювалось тим, що із середовища останніх поступово формувалася інтелігенція. Представництво дворянства у переважній більшості міст мало тенденцію до зростання (за виключенням Харкова і Змієва), бо звільнившись від господарських проблем у своїх маєтках вони шукали кар'єрного росту або «відпочинку» у містах. Представництво духівництва та «інших станів» протягом другої половини XIX ст. було мінімальним. Із середовища «інших станів» поповнювалися ряди робітників і частково міщанства.

Практично в усіх містах Лівобережжя та Слобожанщини домінували українці (інколи 90 %). Росіяни становили другу за чисельністю групу міського населення. Особливо великий відсоток останніх фіксувався у Харківській губернії, що мало своє історичне коріння. Іудеї традиційно формували третю за чисельністю групу міського населення Полтавської,

Харківської та Чернігівської губерній. Представники інших етносів мали мінімальне представництво серед населення зазначених регіонів (білоруси, поляки, німці та інші).

Розподіл міського населення зазначених регіонів за конфесійною ознакою мав спільні риси і певні особливості. За певним виключенням (Кременчук, Сураж) практично у всіх містах домінували православні. Іудеї практично в усіх містах становили другу конфесійну групу міського населення. Особливістю Чернігівщини було значне представництво розкольників (третя за чисельністю конфесійна група), у той час як на Полтавщині і Харківщині цю позицію займали католики.

Представники кожного етносу і конфесій мали свої найбільш притаманні сфери професійної діяльності, які в містах кожної губернії різнилися лише чисельними показниками. Українська частина мешканців міст найчастіше займалася землеробством, виготовленням одягу та поденною роботою. Кожна з губерній відрізнялася лише чисельним показником по даній національній групі. Росіяни у переважній більшості міст отримували прибуток від поденної праці, виготовлення одягу, землеробства (Чернігівщина), жили з капіталу, служили у військах (Полтавщина). Іудеї практично завжди займалися і домінували в торгівлі та виготовленні одягу. Це домінування було традиційним для українських земель. Зростання їхнього впливу на різні сфери міського життя сприяло формуванню у влади і частини населення негативного ставлення до іудеїв.

РОЗДІЛ 3. МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ

3.1. Правовий статус міст наприкінці XVIII – середині XIX ст.

Історія формування та розвитку органів міського самоврядування на українських землях бере свій початок із часів Магдебурзького права. Цей процес був законодавчо зафіксований у III Литовському статуті (1588 р.), який поділив міста на привілейовані та непривілейовані, тобто на ті, що мали магдебурзьке право, і на ті, що його не мали [714]. Отримані містами права доповнювалися і змінювалися різноманітними королівськими грамотами [1332, с. 39]. Магдебурзьке право стало основою для міського самоврядування. Міста отримали статус юридичних суб'єктів, що безпосередньо підпорядковувалися центральній владі. Управління населеним пунктом переходило до виборчого магістрату – адміністративного, судового та фінансового органу самоврядування. Вибори до магістрату відбувалися щорічно, до них допускалися всі міщани, які мешкали у місті. Магістрат складався з міської ради та лави. До компетенції міської ради відносилися питання управління, а також господарські та фінансові. Вона встановлювала податки, слідкувала за їх збором, розпоряджалася міським майном. При розв'язанні господарських проблем особлива увага приділялася будівництву доріг, розвитку торгівлі, оплаті праці чиновників, школам та лікарням. Міська рада не лише виконувала функції місцевої влади, але й суду у цивільних справах. Судова влада належала лаві (міському суду), яка розглядала кримінальні справи щодо міщан та претензії до феодалів. Слід

зазначити, що в більшості міст Лівобережжя і Слобожанщини, що отримали магдебурзьке право, воно не було реалізовано у повному обсязі.

У містах, які не отримали магдебурзького права, органом самоврядування була ратуша, де засідали вїйти і бургомістри. Переважна більшість таких міст розташовувалася на території Слобідської України. Масове заселення Слобожанщини припадає на середину XVII ст., коли було засновано значну кількість невеликих полкових міст, якими керували ратуші. Ратуші очолював виборчий отаман (вїйт), який підпорядковувався певному полковому правлінню. Як правило, у цей час обраний вїйт був представником козацької старшини.

XVIII ст. характеризувалося активним наступом Російської імперії на залишки автономних прав українських земель та посиленням спроб щодо перетворення їх на звичайні адміністративні одиниці. Русифікаторська політика особливо посилилася за часів правління Катерини II. Результатом цього стала ліквідація автономного устрою Слобідської України у 1765 р. та створення нових органів місцевого управління [1043, с. 162]. Аналогічні процеси відбулися і на Лівобережній Україні після ліквідації там козацького устрою у 1781 р.

Новий етап законодавчого регулювання життя міст пов'язаний з «Учрежденієм для управління губерній» 1775 р., одним із найважливіших актів XVIII ст., основні положення якого зберегли силу до реформ 60–70-х років XIX ст. «Учрежденіє» передбачало ліквідацію провінцій і поділ держави на 50 губерній з приблизно однаковою кількістю мешканців (200–300 тис. душ). Кожна губернія поділялася на 10–12 повітів (20–30 тис. душ). Новим був принцип розподілу функцій губернських установ на адміністративні, судові та фінансові. Місто виділялося в окрему адміністративну одиницю, у них створювалися магістрати, а в посадах – ратуші. До складу магістрату входило 2 бурмістри та 4 ратмани (ст. 29), яких обирали купці та міщани. Вибори проходили кожні 3 роки (ст. 280) [525]. Міський голова також обирався на 3 роки. Функції міських голів і магістратів

не були чітко розмежовані, що призводило до плутанини і дублювання. У губернських містах створювалися губернські магістрати (ст. 73). У губернському магістраті засідали 1 або 2 головуючих та 6 засідателів (ст. 33), які повинні були провести мінімум 3 засідання на рік (ст. 327). При губернському магістраті були також прокурор і двоє стряпчих із казенних та кримінальних справ (ст. 44). Обрані затверджувалися намісником [1134, с. 209–210]. Вибори до ратуш відбувалися також раз на 3 роки. У малих посадах (менше 500 душ) обирали по 1 бурмістру та 2 ратмани, а у великих посадах обирали таку ж кількість бурмістрів і ратманів, як і в містах (ст. 278) [667, с. 232, 233, 235, 259, 260, 266]. В окремих губерніях, де чисельність купецтва і міщанства була незначною, бурмістри та ратмани призначалися намісником [687, с. 311]. З 1777 р. даний акт починає використовуватися на Лівобережжі, а з 1780 р. – й на Слобожанщині.

Наступні зміни в житті міст відбулися після прийняття у 1782 р. «Устава благочинія». У містах створювалися управи благочинія, які в повітових центрах очолювали городничі, а в губернських – поліцмейстери. Місто поділялося на ділянки (по 200–700 будинків), а ділянки на квартали (по 50–100 будинків). Для керівництва кожної ділянки призначався пристав, а кварталу – квартальний наглядач. Таким чином, уряд, перекладаючи на міське самоврядування виконання господарських завдань, у той же час створював розгалужену поліцейську систему. Поліція виконувала в містах не лише функцію розшуку, але й нагляду за діяльністю органів самоврядування та його лояльності щодо влади. Законодавчі акти 1775 р. та 1782 р. ставили існуючі органи міського самоврядування під контроль губернської адміністрації, що негативно позначалося на діях самоврядних структур.

За часів правління Катерини II починається новий етап із вдосконалення міського громадського управління. 21 квітня 1785 р. була прийнята «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії». При підготовці даного документу його автори використали російське законодавство XVIII ст., матеріали комісії Уложення 1767 р., іноземне законодавство (Швеції, Пруссії,

Магдебурзьке право тощо) [1077, с. 5–6]. Грамота регулювала структуру міського громадського управління і певною мірою лібералізувала життя міст, надаючи населеним пунктам обмежену самостійність. У той же час документ характеризується суперечливістю і недостатнім рівнем визначеності з окремих питань.

Грамота закріплювала єдиний становий статус усього міського населення, незважаючи на рід занять («міська громада»). Місто визнавалося окремою організаційною територією зі спеціальною системою управління. «Жалувана грамота» закріплювала соціальну структуру міського населення: 1) «справжні обивателі» – домовласники і землевласники; 2) купці, що ділилися на три гільдії; 3) ремісники, записані до цехів; 4) іноземні купці та іноземці; 5) власники значних капіталів, науковці, представники творчих професій; 6) «посадські» – позацехові ремісники, дрібні торговці, наймані робітники, що не відносилися до перших п'яти категорій. Дуже часто саме «посадські» були в містах найчисельнішою групою населення. Таким чином, ремісники та посадські, складаючи більшість міської громади, не мали повноцінних прав і за своїм становищем мало відрізнялися від державних селян. У той же час козакам та поселенцям казенних відомств, які мали капітали і хотіли займатися промислами в містах, дозволялося переходити до купецького або міщанського стану. Це позитивно позначилося на динаміці зростання чисельності зазначених категорій у містах.

У відповідності до закону в містах створювалися міські громадські управління, які включали в себе «збори міської громади», «загальну думу» (збори міських представників) та «шестигласну думу», яку очолював міський голова. Міського голову, бурмістрів та ратманів міська громада обирала раз на три роки [680, с. 31]. Членами громади вважалися особи, які були вписані до міської обивательської книги. При обранні на посаду кандидат повинен був відповідати вимогам майнового та військового цензу. Претендент на посаду віком 25 років повинен був мати капітал, відсотки з якого становили не менше 50 руб. (ст. 49, 50). На зборах міської громади обиралися посадові

особи: у магістрати – бурмістри і ратмани, у сирітські суди – судді, також приймалися постанови. Ситуація, в якій міська громада головним чином виконувала розпорядчі функції, вказує на недостатній рівень міського громадського управління наприкінці XVIII ст. Місцеве самоврядування розвинутих країн Європи в цей час уже базувалося на принципах представництва.

Грамота передбачала створення в містах загальних дум (ст. 157) на три роки з представництвом від кожної із шести груп населення. У свою чергу загальна дума зі своїх представників обирала шестигласну думу. До її складу входило по одному представнику від кожного стану міської громади. Даний орган займався організацією та веденням поточних справ. Міський голова обирався всіма міськими «обивателями» [995, с. 203–204].

Для цеховиків, які складали значний відсоток міського населення, закон передбачав нижчою ланкою самоврядування цехові управи. Вони складалися із старшини та двох його товаришів (обиралися на три роки). Зібрання ремісників відбувалося раз на чотири місяці. Закон наділяв управи певними повноваженнями та відповідною атрибутикою.

Міське положення 1785 р. визначало функції дум. Вони відповідали за надходження до місцевих бюджетів, розв'язання суперечок між цехами та гільдіями, контроль за проведенням ярмарків та організацію іспитів на здобуття звання майстра. При шестигласних думах формувалися спеціальні торговельні депутації, наглядачі та інспектори, які слідкували за виконанням прийнятих рішень.

Закон визначав джерела формування міських бюджетів: прибутки від комунальної нерухомості, одноразових внесків, добровільних пожертвувань, штрафів та виморочного майна. До обов'язкових платежів відносилися: збори з питейних закладів (1 %), мито з вивезених товарів (1 %), мито із завезених товарів (2 %) [421, с. 23]. Дефіцити з міських бюджетів покривалися податками з населення. Видатки міських бюджетів поділялися на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових відносилися: утримання

місцевих адміністрацій, поліцейських чинів і установ, в'язниць, державних приміщень. Благоустрій міст, медицина, освіта тощо законодавство відносило до необов'язкових витрат. Практично фінансування вказаних проблем владою міст здійснювалося за залишковим принципом. У той же час населення міст звільнялося від багатьох казенних служб, які до 1785 р. воно виконувало.

Грамота 1785 р. передбачала, що обрані до самоврядних інституцій особи не повинні отримувати заробітну платню за свою роботу. Представники дворянства були звільнені від цієї свого роду повинності, що призвело до масового їхнього ігнорування участі у «нешляхетній» справі (у роботі міського громадського управління).

На думку В. Ключевського, міське самоврядування, передбачене Грамотою, «...діяло дуже кволо під важкою рукою намісника або губернатора» [1081, с. 112]. Дану оцінку підтверджує правило, за яким діяльність виборних установ контролювала губернська канцелярія, а їхні рішення набували чинності тільки після затвердження губернатором. У містах реальна влада залишалася в руках городничого, поліцмейстера та управи благочинія.

Позитивним моментом міського положення 1785 р. було відображення правового статусу міста як окремого суб'єкта. У результаті реалізації закону створювалися міські установи, у формуванні яких брали участь представники всього міського населення. Плануючи дещо лібералізувати міське життя, влада одночасно боялася укріплення впливу непривілейованих станів у самоврядних структурах. Саме тому був обраний шлях звуження компетенції міського самоврядування. Грамота 1785 р. багато питань міського управління вивела за межі компетенції міських і шестигласних дум. Наприклад, поліція підпорядковувалася державним установам, збір податків контролювався казенними палатами, суд залежав від місцевої адміністрації.

Діяльність шестигласних дум також контролювалася з боку губернатора. Саме з його «наказу або дозволу» скликалися міські збори. Він контролював

«правильне» використання коштів міського бюджету. Дума звітувала перед губернатором і казенною палатою про формування кошторису та його виконання [1024, с. 128]. Нові органи міського самоврядування, переобтяжені контролем з боку губернської адміністрації, у реальному житті мали обмежені повноваження. Вони фактично виконували роль адміністративно-господарського придатку місцевої адміністрації та поліції.

Реалізація Грамоти щодо створення міського самоврядування йшла повільно на теренах імперії. Наприклад, у Харкові перші вибори відбулися лише в 1787 р., що було пов'язано з очікуванням приїзду Катерини II до міста. Навіть на початку XIX ст. міське положення не було запроваджено в багатьох містах. Це було пов'язано з недосконалістю самого закону, жорстким контролем з боку державних адміністрацій, нечітким визначенням сфер діяльності самоврядних структур, неготовністю суспільства сприйняти ідею всестановості, що була запозичена в західноєвропейському законодавстві.

Після смерті Катерини II імператор Павло I змінює внутрішню і зовнішню політику держави. Починається нетривалий період павлівських реформ. Жалувана грамота містам була скасована в 1798 р. 24 грудня 1797 р. був затверджений Устав про ратгаузи. З 1800 р. указом імператора в губернських містах замість магістратів створювалися ратгаузи. Устав передбачав створення забюрократизованої системи міського управління.

Нова система на чолі міського управління ставила «комісію з постачання резиденції припасами», до складу якої входило «головне міське начальство». До складу «головного начальства» входило міське правління (ратгауз), контора правління запасних магазинів та контора міських споруд [682]. Вищезгадані установи займалися загальноміськими справами. «Комісії» підпорядковувалися всі установи, що відповідали за благоустрій населених пунктів та добробут населення. До кола їхньої компетенції відносилися питання збору податків та видатки, а також виконання повинностей.

Губернські ратгаузи формувалися з коронних та виборних чиновників, президента яких призначав імператор із кандидатів, що пропонував Сенат. Крім президента, до складу ратгауза входили (директор економіки, 2 бургомістри та 4 ратсгери). Усі члени новоутвореного міського управління після обрання затверджувалися Сенатом.

Губернський ратгауз складався з двох департаментів (у столичному було три): справ юстиції та камерального. Департамент прав юстиції розглядав цивільні та кримінальні справи, а камеральний безпосередньо займався господарськими справами міста. На відміну від Грамоти Катерини II, новостворені ратгаузи отримали дещо більші повноваження. Губернські ратгаузи керували міським господарством, призначали і збирали податки, планували видатки, контролювали торгівлю на базарах, опікувалися в'язницями, лікарнями тощо. Цехи також підпорядковувалися міському правлінню. Міське правління утримувалося за рахунок збору податків. Ратгаузам були підпорядковані міські магістрати і ратуші [1024, с. 130].

Створені відповідно до Указу 1797 р. ратгаузи отримали адміністративні, поліцейські, частково судові та фінансово-господарські функції. Новоутворена система управління містами фактично не була підпорядкована певній адміністративній установі, а залежала від волі імператора Павла I. Вона носила яскраво виражений державний характер. Міське правління на місцях беззаперечно підпорядковувалося губернатору, а обрані посадові особи – поліцмейстеру. У 1801 р. уряд наказує провести вибори до губернських ратгаузів у губерніях, але обрані бургомістри і ратсгери не встигли розпочати свою діяльність на місцях. У цей час імператором стає Олександр I. Новий імператор уже в квітні 1801 р. відміняє Указ про ратгаузи і відновлює дію Жалуваної грамоти 1785 р. Її положення діяли в більшості міст, містечок і посадів Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній до 1870 р.

За правління Миколи I влада продовжує боротися з найменшими проявами непокори і самобутності. У 1831 р. імператор підписує указ про

скасування Магдебурзького права на українських землях, відповідно до якого воно було ліквідовано у Чернігові, Полтаві, Глухові, Стародубі, Козельці та інших містах Лівобережної та Слобідської України. Таким чином, влада реалізувала наступний крок щодо уніфікації міського законодавства.

Подальший розвиток соціально-економічних відносин та політичні чинники змусили владу повернутися до проблеми реформування органів міського самоврядування у середині XIX ст. У 40-х роках XIX ст. навіть представники консервативних кіл розуміють необхідність змін у системі міського управління, які найчастіше розглядалися в контексті аналізу існуючого державного устрою та загальних поглядів на суспільство [980, с. 42–88].

Для розробки нового міського положення була створена спеціальна комісія на чолі з М. Мілютіним, результатом діяльності якої стало Положення про громадське управління Санкт-Петербурга (13 лютого 1846 р.) [1165, с. 144–146]. У ньому фіксувався позастановий характер самоврядування, новий, більш високий статус, підтверджувалися контролюючі функції губернатора за діями самоврядних інституцій, більш чітко визначалися соціальні групи, що допускалися до виборів.

Усі виборці поділялися на 5 категорій: 1) потомственні дворяни, власники нерухомого майна; 2) особисті дворяни, почесні громадяни та власники нерухомого майна; 3) купці; 4) міщани, не приписані до цехів; 5) цехові ремісники. Кожна з категорій виборців обирала 100–150 гласних, які формували загальну міську думу. Виборче право отримували особи чоловічої статі з 25-річного віку, які мали річний прибуток не менше 100 руб. і дворічний ценз осілості. У 1846 р. лише 6213 мешканців Санкт-Петербурга потрапили до виборчих списків, що становило приблизно 1 відсоток від загальної кількості населення столиці [1215, с. 608], а у 1862 р. – 7005 чоловік (1,4 %).

Гласні кожної категорії складали особливе відділення думи. Загальна дума обирала постійно діючий орган – Розпорядчу думу, яку очолював

міський голова, затверджений урядом із запропонованих думою кандидатів. Кандидат повинен був відповідати ряду вимог: 1) особа до 30 років; 2) представляти місцеве дворянство або почесних громадян, чи купців 1-ої гільдії. Гласні обиралися на 4 роки, а міський голова на 6. До розпорядчої думи входила нерівна кількість представників від різних категорій виборців. Перші три категорії («старші») обирали по 3 представники, а 4 і 5 категорії («молодші») – лише 3. До складу Розпорядчої думи входив також представник місцевої адміністрації («від корони»).

Переваги, які закон надавав «старшим» виборцям, впливали при обговоренні і прийнятті рішень загальною думою. Існувала традиція, коли всі питання розглядалися кожним відділенням окремо від інших. «Старші» відділення обговорювали питання раніше за «молодших». Тому останні фактично лише затверджували вже прийняті іншими рішення. Таким чином, влада намагалася зберегти в містах вплив дворянства і підтримати купецтво за рахунок міщан та ремісників.

Повноваження загальної та розпорядчої думи мало чим відрізнялися від повноважень загальної і шестигласної думи часів Катерини II. Новим у порівнянні з Грамотою 1785 р. було залучення до виборів дворян, які за планами влади повинні були домінувати в думі, а також загальне зменшення числа виборців через запровадження майнового цензу. Дещо було розширено повноваження дум. У першу чергу, більш чітко окреслені обов'язкові повинності: утримання поліції, канцелярії повітового суду, військових підрозділів, пожежних частин, квартири губернатора, а також виплата пенсій державним службовцям та військовим [1095, с. 293]. Сподівання влади щодо активної участі дворянства в житті міста не справдилися. Підтвердженням такого стану речей був той факт, що в усіх складах думи, які обиралися з 1846 р., міським головою ставав представник від купецтва. Пасивність гласних (особливо від дворянства) постійно обговорювалася у владних колах. За 14 перших років свого існування загальна дума збиралася лише 17 разів [1215, с. 609].

Положення 1846 р. поєднало майновий і становий принципи при формуванні органів самоврядування. Воно більш чітко окреслило функції розпорядчої та виконавчої гілок влади. У той же час, як і в попередніх законодавчих актах, органи міського самоврядування залишалися під щільним контролем місцевої губернської адміністрації.

Соціально-економічні зміни, загострення політичної боротьби в Російській імперії, невдача у Кримській війні та підготовка селянської реформи 1861 р. вимагали від центральної влади подальших кроків щодо реформування міського самоврядування. Частина ліберального дворянства поставила питання про поширення дії Положення 1846 р. на інші міста. У суспільстві навіть були пропозиції і про більш радикальні зміни самоврядування.

Московське дворянство, підтримане генерал-губернатором П. Тучковим, звернулося до міністерства внутрішніх справ з клопотанням про реформування самоврядування в місті. Влада підтримала це звернення. У жовтні 1859 р. було створено Комітет для складання пропозицій щодо покращення в Москві міського громадського управління. У березні 1860 р. Комітет закінчив роботу над проектом Положення про громадське управління Москви, яке було затверджене лише 20 березня 1862 р.

Окремі статті московського Положення відрізнялися від базового петербурзького. Виконавчий орган думи – Розпорядча рада – була підпорядкована Сенату (у загальному порядку управління). У порядку ж місцевого управління вона підпорядковувалася військовому генерал-губернатору. Губернатор підписував журнали Розпорядчої думи. До компетенції міського самоврядування були віднесені лише питання благоустрою.

«Міське суспільство» в Москві поділялося на 5 основних станових груп: 1) спадкові дворяни; 2) особисті дворяни, почесні громадяни, не записані до гільдії, іноземці; 3) почесні громадяни, записані до гільдії, купці; 4) міщани; 5) цехові ремісники. На відміну від Петербурга в Москві до виборчих списків

потрапляли представники духовництва, селяни, відставні солдати, різночинці, які згадувалися як особи інших станів. До виборів допускалися особи з 21 року (гласними обирали кандидатів віком від 25 років), які володіли нерухомим майном у місті або мали капітал, що давав прибуток не менше 100 руб. Крім цього, необхідно було мешкати в Москві не менше 2 років [1046, с. 465].

Вибори до московського міського управління мали двоступеневий характер. Особи, які мали право голосу, обирали від кожного стану по 100 чоловік. Обрані складали 5 станових «виборних зборів», які обирали із свого середовища гласних загальної думи і посадовців до міських установ. До складу загальної міської думи входили старшини, що головували у своїх станових зборах, та 175 гласних (обирали по 35 чоловік від кожного стану). У Москві всі стани одночасно обговорювали і приймали рішення щодо господарських справ міста. Прийняті рішення виконувалися розпорядчою думою. У перший рік дії Положення 1862 р. до виборчих списків потрапило менше 4 % населення міста [1046, с. 477]. Головним же досягненням Положення 1862 р. можна вважати те, що воно допускало до виборів усі п'ять міських станів, а міська дума практично перетворювалася із всестанової установи у безстанову.

Наступним кроком щодо реформування міського самоврядування стало Положення 1863 р., розроблене для Одеси. Ще в 1859 р. одеський міський голова П. Местмахер зазначав, що до вирішення міських проблем закон допускав незначну кількість городян. Ідею створення нового Положення підтримав генерал-губернатор граф Строганов. Створена спеціальна комісія із 17 осіб намагалася, з одного боку, урахувати світовий досвід місцевого самоврядування, а з іншого – не порушити межі існуючого на той час законодавства. Розроблене Положення передбачало запровадження майнового цензу. До виборів допускалися власники нерухомого майна. Виборці поділялися на три стани: домовласники, купці, міщани. Зберігалася двоступенева система виборів, коли кожний стан делегував своїх

представників до загальної думи (дорадчий орган міського самоврядування). До складу думи входило 75 гласних (обирали на три роки) і станові старшини. Очолював загальну думу міський голова, кандидатура якого погоджувалася з міністром внутрішніх справ. Виконавчим органом була розпорядча дума, до складу якої входило дев'ятеро осіб. Усі вони затверджувалися генерал-губернатором.

Одеське Положення дозволяло більш активно брати участь у вирішенні справ міста представникам непривілейованих станів. У той же час запроваджений майновий ценз не дозволяв збільшити відсоток населення, яке допускалося до виборів. Під час реалізації Положення лише 2,6 % мешканців Одеси потрапили до виборчих списків [1142, с. 7–10].

Останнім містом Російської імперії, де влада дозволила реорганізувати міське управління, був Тифліс. Положення про громадське управління Тифліса, затверджене у 1866 р., спиралося на Положення Санкт-Петербурга, Москви та Одеси. Його особливістю можна вважати поділ виборців не на стани, а на 4 розряди. До 4 розряду були віднесені всі особи, які виконували всі повинності, але не володіли нерухомим майном [999, с. 146]. Тифліське Положення вперше запровадило норму, що з'явиться пізніше як результат реформи 1870 р.

На початку 60-х років XIX ст. в українських містах міське самоврядування мало строкатий характер. У частині українських міст використовувалася Грамота 1785 р. В інших містах дум не було до реформи 1870 р. У 1862 р. думи існували в 75 містах, магістрати – у 4, а ратуші – у 28 містах та посадах. У 8 містах господарськими справами завідувала поліція, а в 10 містах і 1 посаді керівництво господарством здійснювали думи, ратуші та магістрати сусідніх населених пунктів [1439, с. 19]. Для ліквідації таких розбіжностей у міському керівництві 13 квітня 1866 р. уряд затвердив правила про ліквідацію магістратів і ратуш. Замість них для управління міським господарством створювалися думи або спрощене міське управління [1040, с. 180].

Отже, можна вважати, що Жалувана грамота започаткувала процес трансформації міст у самоврядні общини, що отримали право на формування та розпорядження місцевими бюджетами. У той же час «при кріпацтві, до 60-х років..., Росія управлялася цілком урядовцями і поміщиками... недосконалість такого управління і порядків ставала все яснішою... при такому керівництві не можна було поліпшити місцеве управління; скасування ж кріпацтва висунуло питання про таке поліпшення» [939, с. 30–32]. У такій ситуації, на думку К. Пажитнова, коли «місто без схвалення адміністрації не може ступити ... жодного кроку...» [1220, с. 38], і потрібно було шукати головну причину їхньої відсталості. «Худосочне» міське самоврядування мало обмежені повноваження і знаходилося під постійним контролем губернатора та поліції [996, с. 5–7]. Це призводило до ситуацій, коли в провінційних населених пунктах не дотримувалися норм Жалуваної грамоти.

Формування міських самоврядних інституцій характеризувалося незначним відсотком населення, яке включалося до виборчих списків. Низька активність виборців та порушення чинного законодавства мали системний характер. Байдужість гласних до міських справ проявлялася у безвідповідальному ставленні до своїх обов'язків або відмові від посад. Наповнення міських бюджетів мало нерегулярний характер, а зібрані кошти головним чином йшли на утримання губернської адміністрації, поліції та в'язниць [1401, с. 337]. Кошти, що залишалися, витрачалися неефективно.

У той же час подальший розвиток ринкових відносин та зростання ролі міст у соціально-економічному житті суспільства змушували владу розуміти необхідність проведення реформи міського самоврядування. Міське самоврядування, що будувалося на організаційно-правових засадах, притаманних феодально-кріпосницькому ладу, потребувало зміни. У 60-х роках ХІХ ст. Міністерство внутрішніх справ зверталося до губернаторів і градоначальників із запитом щодо необхідності реформування міського самоврядування. І більшість із них підтримала дану ідею [1172, с. 16].

Першими кроками на цьому шляху стали Положення для Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Тифліса. Спираючись на Жалувану грамоту Катерини II, уряд в якості «експерименту» реформував виборчі міські інституції. Самоврядування зазначених міст стало перехідним етапом у процесі підготовки міської реформи 1870 р.

Отже, опрацьовані матеріали дозволяють зробити висновок, що історія міського самоврядування на українських землях формувалася і діяла під впливом різних законодавчих актів і традицій. Перебуваючи у складі різних держав, українські міста користувалися відповідними законами, що регулювали компетенцію органів міського самоврядування. Починаючи з XVIII ст., російські правителі намагалися ліквідувати існуючі особливості міського самоврядування на українських землях. Особливо ці зусилля посилювалися за часів Катерини II, яка ініціювала прийняття ряду нових законів, спрямованих на уніфікацію системи місцевого самоврядування: «Учреждения для управления губерниями» 1775 р., «Устав благочиния» 1782 р., «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. Найбільший вплив на життя міст мав останній документ.

Грамота регулювала структуру міського громадського управління і певною мірою лібералізувала життя міст, надаючи населеним пунктам обмежену самостійність. У той же час документ характеризується суперечливістю і недостатнім рівнем визначеності з окремих питань. Грамота закріплювала єдиний становий статус усього міського населення, незважаючи на рід занять («міська громада»). Місто визнавалося окремою організаційною територією зі спеціальною системою управління. «Жалувана грамота» закріплювала соціальну структуру міського населення.

Міське положення 1785 р. визначало функції дум. Вони відповідали за надходження до місцевих бюджетів, розв'язання суперечок між цехами та гільдіями. При шестигласних думах формувалися спеціальні торговельні депутації, наглядачі та інспектори, які слідкували за виконанням прийнятих рішень. Закон визначав джерела формування міських бюджетів: прибутки від

комунальної нерухомості, одноразових внесків, добровільних пожертвувань, штрафів та виморочного майна.

Позитивним моментом міського положення 1785 р. було відображення правового статусу міста як окремого суб'єкта. У результаті реалізації закону створювалися міські установи, у формуванні яких брали участь представники всього міського населення. Плануючи дещо лібералізувати міське життя, влада одночасно боялася укріплення впливу непривілейованих станів у самоврядних структурах. Саме тому було обрано шлях звуження компетенції міського самоврядування. Грамота 1785 р. багато питань міського управління вивела за межі компетенції міських і шестигласних дум. Наприклад, поліція підпорядковувалася державним установам, збір податків контролювався казенними палатами, суд залежав від місцевої адміністрації. Реалізація Грамоти щодо створення міського самоврядування йшла повільно на теренах імперії.

Після смерті Катерини II імператор Павло I змінив внутрішню і зовнішню політику держави. Жалувана грамота містам була скасована в 1798 р. 24 грудня 1797 р. був затверджений Устав про ратгаузи, який практично не було реалізовано на місцях. Олександр I в 1801 р. відміняє Указ про ратгаузи і відновлює дію Жалуваної грамоти 1785 р. Її положення діяли в більшості міст, містечок і посадів Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній до 1870 р. За правління Миколи I у 1831 р. імператор підписав указ про скасування Магдебурзького права на українських землях. Таким чином, влада реалізувала наступний крок щодо уніфікації міського законодавства.

Подальший розвиток соціально-економічних відносин та політичні чинники змусили царизм повернутися до проблеми реформування органів міського самоврядування у середині XIX ст. Навіть представники консервативних кіл розуміли необхідність змін у системі міського управління. Результатом пошуків виходу з кризової ситуації стало прийняття Положень 1846, 1862, 1863 рр., які фіксували позастановий характер самоврядування; новий, більш високий статус; підтверджували контролюючі

функції губернатора за діями самоврядних інституцій; визначали соціальні групи, що допускалися до виборів.

3.2. Суспільно-політична думка та юридична наука другої половини XIX ст. про місце і роль міського самоврядування в суспільстві. Проекти міського положення

Ідеї щодо необхідності реформування системи місцевого самоврядування висловлювалися ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Найчастіше ця проблема розглядалася в контексті аналізу існуючого державного устрою та загальних поглядів на суспільство [980, с. 4–88]. Одні стояли на позиціях поступового реформування, інші виступали за «народне правління» у формі республіки та за широкі буржуазні перетворення. Також у суспільстві зберігалися прибічники консервативної ідеології, які вважали за краще зберігати існуючу систему місцевого управління або дещо її модернізувати. У середині XIX ст. посилюються кризові явища в політичній, соціальній та економічній сферах. Влада і частина дворянства розуміли, що існуюча феодально-кріпосницька система стримувала подальший розвиток держави. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв поступовій зміні ролі міст у суспільстві.

На цьому фоні виникають настрої «очікування змін». Слов'янофіли і західники, маючи різні погляди на майбутнє Російської імперії, на той час мали спільну думку про роль влади у майбутніх реформах. Вони вважали, що зміни слід очікувати від уряду. Певною ілюстрацією зазначених позицій були слова К. Аксакова «... уряду – право, а народу – сила думки...» [884, с. 1–4].

На необхідності реформування місцевого самоврядування наголошувало ліберально налаштоване дворянство ще під час підготовки селянської реформи в 50-х роках XIX ст. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у середовищі дворянства і чиновництва продовжувалася дискусія щодо подальших реформ у державі. Ліберальний підхід до проблеми

ілюструє «Всепідданейший Адрес Тверського дворянства 1862 р.», який містив такі слова: «Ми впевнені, що всі перетворення залишаться невдалими, тому що здійснюються без вимоги і відома народу. Збори виборних усієї землі руської уявляються єдиним засобом для задовільного вирішення питань, поставлених, але не вирішених положенням 19 лютого» [1121, с. 448].

Інша частина дворянсько-бюрократичних кіл вважала радикальними селянську реформу і закони щодо міського самоврядування 40–60-х років XIX ст. Прагнучи зберегти домінуючі позиції в державі, вони звернулися до імператора зі своїми пропозиціями. Так у «Всепідданійшому Адресі Московського дворянства 1865 року» заслуговують на увагу такі слова: «Закінчіть же, государ, створену вами державну споруду скликанням загальних зборів виборних людей від землі руської для обговорення потреб, спільних для усієї держави. Накажіть вашому вірному дворянству з цією ж метою обрати між собою найкращих людей» [687]. Таким чином, дворянство декларувало перед центральною владою бажання залишити (а за можливості й посилити) свій контроль у всіх сферах життя.

У другій половині 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у суспільстві посилюються опозиційні настрої. Саме в цей час формується і набуває популярності лібералізм. Головні ідеали ліберально налаштованої частини суспільства були пов'язані з ліквідацією феодальних пережитків в економіці, сприянням підприємництву, відмовою від втручання держави у господарську сферу. Серед лібералів були помірковані і радикально налаштовані представники. Поміркована частина учасників ліберального руху практично повністю вітала всі заходи влади із запровадження реформ 60–70-х років XIX ст. Вони вважали, що це лише перші кроки на шляху до модернізації держави і суспільства, а тому слід підтримувати реформи. Апогеєм змін могла стати Конституція. Радикали вимагали негайного зрівняння в правах усіх станів, обмеження влади імператора, широкі громадянські та політичні свободи [1122, с. 175].

З 60-х років XIX ст. стає популярною народницька ідеологія. Вплив на дану політичну течію мали праці О. Герцена та М. Чернишевського. Останні покладали великі сподівання на селянську соціалістичну революцію проти основ існуючого суспільства. Щодо місцевого самоврядування, то народники вважали, що «дійсної демократизації місцевого управління можна досягти лише шляхом повалення царизму» [1374, с. 407]. Основні ідеї доктрини Герцена-Чернишевського були теоретичною основою для народників і в 70-ті роки XIX ст.

На українських землях проблема реформування місцевого самоврядування розглядалася в контексті державницьких завдань, які ставилися представниками національно-визвольного руху. Так, М. Драгоманов у своїй федеративній концепції відзначав роль місцевого самоврядування в державі. Крім ідеї федералізму, він виступав за децентралізацію і збільшення ролі громад, за автономію України через автономію земських громад, повітів, в яких може проявитися національна автономія. На його думку, боротьба за громадянські права – це необхідна умова успішного розвитку самоврядування. «...Я завше був і єсть прихильником політичної автономії українців у формі автономії... у котрій найліпше може виявитись і автономія національна» [1017, с. 471].

У той же час окремі сучасники подій відзначали, що населення міст у переважній більшості з байдужістю ставилося до проблеми реформування самоврядування. «...Населення було так... байдуже до реформ й навіть частково вороже, що ...уряду... приходилося частково насаджувати блага цього ... самоврядування за допомогою ... військових команд» [1401, с. 334].

З іншого боку, коли в урядових колах обговорювалося питання про характер та зміст майбутнього міського самоврядування, думи Санкт-Петербурга, Москви та Одеси своїми пропозиціями щодо вдосконалення громадського управління засвідчили активну позицію частини міського населення до даної проблеми. Окремі пропозиції дум були неприйнятними

для консервативних кіл: прагнення розширити компетенцію самоврядних структур, зменшення контролю з боку місцевих адміністрацій і поліції тощо.

Найбільший інтерес викликають окремі пропозиції Санкт-Петербурзької думи. Так, у 1865 р на засіданні загальної думи розглядалося питання про участь представників міського громадського управління в обговоренні урядових заходів, які стосувалися витратних статей міських бюджетів. Дана пропозиція була підтримана урядом. Державні установи повинні були заздалегідь повідомляти думу про пропозиції, які передбачали витрати міста та подальшу реалізацію запланованих проектів [778, с. 379].

На початку 1866 р. загальна дума Санкт-Петербурга обговорювала доповідь гласного гр. А. Шувалова, яка була присвячена питанню механізму затвердження рішень міського громадського управління. Гласний пропонував чітко розділити справи, які державні установи розглядають і по яких приймають рішення, а також питання, що відносяться до компетенції міських дум [776, с. 185–198; 778, с. 217]. У цьому ж році дума підняла питання про підпорядкування їй виконавчої поліції (тобто про наділення громадського управління адміністративними функціями) [776, с. 199–209]. Крім цього, загальна дума Санкт-Петербурга у своїх «Відомостях» надрукувала список своїх клопотань до влади, на які не було отримано відповіді. Така «поведінка» міського громадського управління столиці імперії непокоїла владу.

Правлячі кола турбувало не лише бажання самоврядних інституцій розширити свої повноваження, але й потенційна загроза перетворення дум на місце політичної боротьби. Підставою для таких побоювань стали дії Одеської міської думи в грудні 1865 р. На засіданні частина гласних не підтримала додаткові витрати, пов'язані з утриманням гарнізонних військ. Незадоволені навіть висунули претензії до уряду і особисто до міністра фінансів Рейтерна, пов'язані з різним тлумаченням існуючого міського законодавства [767, с. 99].

Деякі думські діячі робили спроби донести своє бачення ролі та місця органів міського самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними і місцевими органами влади. Для цього думи починають видавати свої друковані періодичні видання. У 1863–1864 рр. свої друковані органи мали Санкт-Петербурзька, Одеська та Ростовська-на-Дону міські думи. Пізніше з клопотанням про дозвіл мати свої газети зверталися думи Москви, Воронежа та Осташкова [472, с. 1–13]. До жовтня 1866 р. думські періодичні видання існували в умовах відсутності фактичного контролю. Вони були звільнені від загальної цензури і навіть цензури з боку губернських адміністрацій. Була зроблена спроба щодо створення загальноросійського видання, яке б на своїх сторінках висвітлювало діяльність міських дум та земств. Автори пропозиції сподівалися, що воно сприятиме обговоренню і вирішенню актуальних проблем міст, а також поширенню позитивного досвіду дум та управ. Реакція влади проілюструвала її реальну готовність до розширення повноважень органів самоврядування. Головне управління у справах друку не знайшло «достатніх підстав для дозволу такої газети» [471, с. 1, 2, 16]. Уже наприкінці лютого 1866 р. влада робить перші кроки для припинення безцензурного існування періодичних видань міських дум. При Головному управлінні у справах друку створюється Спеціальна комісія, мета якої «...приведення до ясності положення видаваних окремими міськими думами «Вістей», «Відомостей» у відношенні до цензури та адміністрації» [487, с. 4]. Слід зазначити, що робота комісії проходила на тлі подій після невдалої спроби замаху на царя в квітні 1866 р. Замах Д. Каракозова на імператора Олександра II став одним із факторів, що вплинув на зміну внутрішньополітичної ситуації в державі. У тому числі це стосувалося і ставлення влади до місцевого самоврядування. Тому логічними стають висновки Спеціальної комісії щодо друкованих видань міських громадських управлінь [1338, с. 174]. Результатом же діяльності комісії став циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 17 жовтня 1866 р., який фактично припинив безцензурний період діяльності

періодичних видань органів міського самоврядування. Остаточо, на думку урядовців, запобігти можливості опозиційній діяльності громадських установ повинні були закони від 13 червня 1867 р. [1174, с. 171–192], які посилювали контроль місцевих адміністрацій над самоврядними інституціями.

Але незважаючи на «неприємні» для влади дії з боку існуючих органів міського самоврядування і пропозиції щодо їхньої компетенції, уряд розумів необхідність реформування існуючої системи управління містами. На хвилі дискусії навколо майбутньої моделі міського самоврядування в 60-х роках ХІХ ст. у суспільстві поширюються ідеї про можливість гармонійного поєднання інтересів влади і громадян. Вони проявилися у державній і громадській (громадсько-господарській) теоріях місцевого самоврядування.

Основні положення громадської теорії у дореволюційній Росії вперше у своїх працях виклали В. Лешков [1129, с. 42–44] та О. Васильчиков [929]. Вони відстоювали право органів міського самоврядування займатися господарськими справами незалежно від держави. В. Лешков обґрунтовував ідеї незалежності органів міського самоврядування від держави, вважаючи, що вони є четвертою владою. У той же час не відкидалася можливість співпраці самоврядних інституцій з державними чиновниками. В. Лешков відстоював ідею різниці природи держави і місцевого самоврядування. Влада в державі – це необхідний атрибут, а самоврядування – явище громадське. Влада його органів завжди базується на принципах виборності. Тому відстоювалася ідея рівних виборів для всіх станів [1129, с. 27–30]. О. Васильчиков більш повно виклав ідеї громадської теорії, спираючись на багатий порівняльно-правовий матеріал. Перебуваючи під впливом слов'янофільства, він вважав, що самоврядування – це особлива форма самоорганізації мешканців певної території. О. Васильчиков намагався поєднати публічний характер державної влади і самоврядування як особливої форми влади. Він протиставляв «місцеві справи» і «місцеві посади» справам і посадам державним. Відомий юрист М. Коркунов так визначив основний зміст громадської теорії місцевого самоврядування: «Громадська теорія

бачить сутність самоврядування в наданні місцевій громаді права самостійно займатися своїми власними справами, за урядовими установами при цьому зберігалось право займатися одними лише державними справами. Громадська теорія виходить із протиставлення місцевої громади державі, громадських інтересів політичним, вимагаючи, щоб громада і держава віддали своїми власними інтересами» [1193, с. 397–407].

Прибічники державної теорії місцевого самоврядування інакше оцінювали місце та роль самоврядних інституцій у державі. Дана теорія набула особливої популярності у 70-ті роки ХІХ ст. Серед найбільш відомих її прихильників були В. Безобразов [903], О. Градовський [977], М. Лазаревський [1113] та інші.

Одним із відомих державних діячів, який підтримував дану теорію, Б. Нольде писав: «...самоврядні одиниці роблять ту ж справу, що і безпосередні державні установи. Самоврядування – така ж частина державного управління, що і коронне управління. І даремно ведуться безкінечні суперечки про справи громад і справи, які поклала на них держава...» [1208, с. 261–262]. Інший прибічник державної теорії, вчений В. Безобразов вважав, що вся система місцевого самоврядування є додатком до центрально-управлінського апарату. О. Градовський та М. Лазаревський відстоювали ідею, що самоврядування – це, у першу чергу, перерозподіл функції управління від центральних установ до місцевих. Розуміючи дуалістичний характер системи місцевого самоврядування, звертаючи увагу на політичне значення «самоврядування», його публічність, притаманну і для всієї держави, О. Градовський писав: «Виборні установи повинні діяти, як органи держави, користуючись даними від неї повноваженнями...» [977, с. 30].

Професор М. Лазаревський виділяв, на його думку, важливі риси місцевого самоврядування: незалежність від волі центральної державної влади, надання самоврядним інституціям свободи діяльності в межах їхньої компетенції. Для забезпечення реальної незалежності, на його погляд,

органам самоврядування слід дотримуватися принципу гласності у своїй діяльності, мати виборний характер самоврядних структур і щоб обрані посадовці були пов'язані з даною місцевістю.

Таким чином, у 60-х – на початку 70-х років XIX ст. найбільшу популярність у суспільстві мали теорії місцевого самоврядування, які передбачали більшу або меншу ступінь їхньої самостійності та коло повноважень. Пізніше з'явилися й інші теорії (політична, юридична тощо), автори яких використовували положення своїх попередників для створення нових концепцій.

Сам процес підготовки проведення міської реформи часто поділяють на два етапи [1443, с. 5]. Перший етап (1862–1864 рр.) – підготовчий, збір статистичних даних про господарство та управління містами в імперії. Другий етап (1864–1870 рр.) – розробка проектів міської реформи та обговорення їх у вищих державних установах.

На початку 1862 р. влада зробила новий крок щодо реформування міського самоврядування. Міністерство внутрішніх справ звернулося з клопотанням до Державної Ради про необхідність проведення загальної реформи міського управління. «Височайше повеління» 20 березня 1862 р. наказувало терміново приступити до покращення громадського управління в усіх містах Російської імперії, використовуючи для цього Положення, що діяло у Санкт-Петербурзі [605, с. 1–2]. Отримавши дозвіл, Міністерство 26 квітня 1862 р. направило губернаторам циркуляр про створення в губернських та інших містах «особих» комісій. Від комісії чекали не лише пропозиції щодо покращення міського управління, але й надання певної інформації про кількість міського населення, його заняття, стан торгівлі та промисловості тощо [605, с. 3–31]. Уряд виявив зацікавленість до роботи комісій, бо вони надавали можливість з'ясувати реальну ситуацію, що склалася в містах на той час. Пропозиції 509 комісій та зібраний ними матеріал був систематизований Міністерством внутрішніх справ і виданий окремими виданнями [705, с. 140].

Усі комісії виступили за всестановий характер міського громадського управління, надання самоврядним інституціям більшої самостійності та ліквідацію надмірного адміністративного контролю. Більшість комісій у питанні активного та пасивного виборчого права підтримала існуючі в Санкт-Петербурзі правила. 60 комісій виступили за включення до виборчих списків осіб, які мали освіту. Тверська комісія пропонувала допускати до виборів усіх, хто закінчив середні та вищі навчальні заклади і постійно мешкав у місті не менше 2-х років. Архангельська, Таганрозька та інші комісії допускали можливість допускати до виборів, за рішенням міської громади, осіб, які надали місту важливі послуги в науковій сфері, мистецтві, ремеслах тощо. Близько 40 комісій виступили проти встановлення майнового цензу, бо його введення (особливо високий ценз) віддав би рішення громадських справ до рук нечисельних міських багатіїв. 30 комісій вважали достатньою умовою для отримання виборчого права володіння нерухомим майном або самостійне ведення господарства. Тобто пропонувалося реалізувати принцип загальності, коли б кожний мешканець мав право на участь у міському громадському управлінні. На думку багатьох свідків подій середини ХІХ ст. діяльність комісій відображала настрої тогочасного суспільства.

Уряд планував залучити міське населення до вирішення лише господарських проблем, а тому критично ставився до пропозицій, які порушували допустимі межі. Деякі комісії пропонували замінити в містах державну поліцію на виборну громадську. Це фактично передбачало передачу адміністративних функцій органам міського самоврядування.

Уряд звернув увагу на одностайність комісій в оцінці окремих питань. Так, вони негативно поставилися до станової організації міського управління. Це змусило урядовців відмовитися від намірів провести міську реформу, спираючись на Положення 1846 р. Залучення суспільства до розробки міської реформи через діяльність комісій, обговорення найбільш актуальних питань

у пресі та інших установах засвідчує, що влада в той час перебувала під впливом ліберальних ідей.

Другий етап підготовки міської реформи розпочався з опрацювання пропозиції комісій Міністерством внутрішніх справ, яке передало для висновків проект міського положення у друге відділення Його Імператорської Величності канцелярії.

Перший проект міської реформи став продовженням ліберального розуміння місцевого самоврядування. У ньому містилися положення про всестанове представництво, майновий ценз, розподіл на розпорядчі та виконавчі органи міського самоврядування. Запроваджувалося поняття «міська громада», до якої відносилися всі постійні мешканці міста, які виконували повинності з нерухомого майна, торгівлі чи промислів, незалежно від станової приналежності. Пропонувався розподіл міської влади на виконавчу та розпорядчу. Новим у проекті було розуміння «міської громади». На відміну від попередніх положень проект 1864 р. до «міської громади» відносив усіх мешканців міста, які постійно в ньому мешкали і сплачували податки з нерухомого майна або торгів чи промислів незалежно від стану.

У той же час не всі мешканці, включені до «міської громади», допускалися до виборів. До виборчих списків мали право записувати власників нерухомого майна; купців 1 та 2 гільдій, які вносили платежі зі своїх свідоцтв. Також до виборів допускалися особи, які платили збори з торговельних і промислових документів та власники патентів на роздрібну торгівлю. Сплата інших платежів не надавала права участі у виборах. До участі в управлінні міст проект не допускав, таким чином, не лише частину цеховиків, найманих робітників, домашню прислугу, але й представників вільних професій, інтелігенції та чиновництво.

Проект не містив мінімального цензу, що відкривало шлях до виборів і представникам малозабезпечених верств населення. Для виправлення такої «ситуації» було використано принцип пропорційності. Участь у

громадському управлінні залежала від кількості сплачених податків. Тобто обґрунтовувалася необхідність трьохрозрядної системи виборів, яка була запозичена із пруського законодавства. Дана система повинна була забезпечити вплив у міському громадському управлінні представників привілейованих станів та потенційних союзників влади. Розробники проекту підтримували ідею розподілу влади (виконавчої та розпорядчої) в міському громадському управлінні. Пропонувалося організувати громадське управління за зразком Одеси, де розпорядчі функції належали загальній думі, а виконавчі – розпорядчій думі на чолі з міським головою.

Передбачалося, що міський голова очолюватиме розпорядчу думу, а загальна дума повинна обирати спеціального голову, який фактично відіграватиме другорядну роль у порівнянні з міським головою. У проекті порушувався принцип відокремленості виконавчої і розпорядчої функції дум, бо наділяв розпорядчу думу (підзвітну загальній думі) правом опротестовувати постанови загальної думи. Передбачалося, що самоврядні інституції будуть вирішувати справи, які «...стосуються виключно місцевих інтересів міської громади і складають суспільні справи, інші – виходять за межі місцевих інтересів і належать до розряду справ державних адміністрацій, вирішення яких покладається на громадське управління» [605, с. 262–263].

Безпосередньо до громадських справ були віднесені: 1) внутрішній устрій міського самоврядування; 2) міське громадське господарство; 3) зовнішній благоустрій міст; 4) суспільний добробут. Передбачалося, що самоврядні інституції будуть: 1) здійснювати заходи щодо забезпечення населення продовольством; 2) розвивати протипожежну систему і розробляти заходи в разі стихійних лих; 3) забезпечувати медичне обслуговування населення; 4) допомагати поліції; 5) вживати заходи проти жебрацтва; 6) розвивати освіту. Слід відзначити, що проект не містив чітких меж компетенції органів міського самоврядування, що разом з відсутністю примусової влади значно зменшувало їхні можливості.

Справами державних адміністрацій у документі вважалися:

- 1) спостереження за виконанням правил торгівлі та промисловості;
- 2) надання дозволів на відкриття торговельних і промислових закладів;
- 3) клеймування мір та терезів;
- 4) нагляд за виконанням державних та земських повинностей, які повинні виконувати міські мешканці;
- 5) нагляд за виконанням інших повинностей, доручених громадському управлінню.

У випадках, коли виникали суперечки між громадським управлінням і місцевою адміністрацією, справа передавалася на розгляд до Сенату.

Перша редакція положення 1864 р. не потрапила на розгляд до Державної Ради, бо отримала зауваження у другому відділенні Його Імператорської Величності канцелярії. Протягом 1865–1866 рр. документ доопрацьовували з урахуванням зауважень міністерства юстиції, фінансів та інших державних установ.

Друга редакція проекту була представлена до Державної Ради 31 грудня 1866 р., але події 1866 р. суттєво вплинули на долю законопроекту. Замах Д. Каракозова на імператора Олександра II негативно позначився на оцінці проекту, який передбачав наділити міські громадські управління певною незалежністю від місцевих адміністрацій [1338, с. 174]. Також показником деяких політичних змін у державі стала відставка П. Валусєва. Без обговорення проект положення пролежав у Державній Раді до весни і лише у березні його повернули на доопрацювання до Міністерства внутрішніх справ на чолі з А. Тімашевим.

Актуальність реформування міського самоврядування змусило Міністерство внутрішніх справ піти шляхом не відмови від розробленого проекту, а його доопрацювання (у питанні посилення контролю над громадським управлінням з боку держави). Новий проект положення містив ряд важливих змін. У першу чергу, вони стосувалися виборчої системи. До виборів пропонувалося допускати власників нерухомого майна, навіть якщо вони не мешкали в місті два роки перед виборами. Також передбачалося вносити до списків усіх співвласників майна. У проекті збільшувався віковий

ценз (з 21 до 25 років). Виборчими правами наділялися лише російські піддані (проект 1864 р. дозволяв іноземцям, які сплачували податки, брати участь у виборах). До управління містами планувалося також залучати прикажчиків першого розряду. У запропонованому варіанті положення було змінено окремі статті, пов'язані з трьохрозрядною системою. Передбачалося, що до кожного з розрядів відносили виборців у відповідності від вартості їхнього нерухомого майна та розміру сплачуваних податків.

До підготовленої редакції не були внесені зміни щодо компетенції громадських управлінь. Чиновники II відділення зробили зауваження стосовно відсутності в проекті чіткого розподілу повноважень між органами міського самоврядування та поліцією в питаннях благоустрою міст і добробуту населення. На їхню думку, така нечіткість повинна була призвести в реальному житті до конфліктних ситуацій між зазначеними установами. Залишився без змін порядок взаємовідносин міського самоврядування і державних установ (сформульований у проекті 1864 р.).

Спочатку проект положення пройшов обговорення у спеціальній комісії, сформованій із чиновників Міністерства внутрішніх справ, а потім був відправлений до Ради Міністрів, де до його розгляду були залучені губернатори і голови окремих міст (зокрема Одеси). Остаточний варіант законопроекту надійшов на розгляд Державної Ради 28 березня 1869 р. Але члени Державної Ради підтримали ідею, що передбачала ознайомлення з проектом положення осіб, які безпосередньо брали участь у роботі міських громадських управлінь. У ролі «експертів» пропонувалося залучити міських голів Санкт-Петербурга та Москви, а також голів інших міст або гласних [605, с. 397].

Для подальшого обговорення і доопрацювання законопроекту була створена нова комісія на чолі з князем С. Урусовим (очолював друге відділення Його Імператорської Величності канцелярії). До участі у перших п'яти засіданнях новоутвореної комісії були залучені лише чиновники, а до роботи у наступних чотирнадцяти були допущені «експерти» (міські голови

Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Єльця, Череповця, Динобурга, двоє гласних від Санкт-Петербурзької та Московської загальних дум). Головна увага членів комісії була прикута до питань, пов'язаних із виборчою системою, головуванням у розпорядчих та виконавчих міських самоврядних структурах.

Із самого початку з'ясувалося, що члени комісії мали різні погляди та оцінку трьохрозрядної виборчої системи. Одні, на чолі з колишнім головою Вознесенського посаду Гареліним, пропонували відмовитися від неї у маленьких містах та містечках, кількість населення в яких становила менше трьох тисяч осіб. У таких населених пунктах пропонувалося допускати до виборів усіх, використовуючи при цьому лише умовний ценз. У великих містах пропонувалося виборців ділити не за майновим цензом, а за територіальним принципом. Прибічники трикурійної системи виступили проти таких новацій, приводячи на свою користь досвід західноєвропейських країн. Вони стверджували, що розряди повинні попередити плутанину на зборах, а також небажану перевагу більшості певних категорій населення над меншістю у випадку спільної реєстрації виборців на дільниці [605. с. 216–217].

У результаті обговорення питання цензу осілості в проекті були зроблені певні кроки щодо його лібералізації. Правило обов'язкового дворічного проживання у місті до виборів було скасоване лише для купців, які мали у даному місті власні торговельні або промислові заклади.

Сподіваючись розширити коло осіб, які б допускалися до виборів, частина членів комісії внесла пропозицію про зміни щодо квартирного податку. Запропоновані варіанти сприяли би збільшенню платежів на користь міст та розширювали склад виборців (за рахунок, у першу чергу, представників вільних професій). Ці кроки могли б залучити до управління міст значну кількість освічених людей. Але дана пропозиція наštтовхнулася на серйозний опір окремих членів комісії та експертів.

Думки членів комісії також розділилися і під час обговорення статусу головуючих у розпорядчих і виконавчих установах міського самоврядування (запропонованих у попередніх редакціях). Міські голови Москви, Санкт-Петербурга, Одеси відстоювали точку зору, за якою міський голова повинен очолювати розпорядчий і виконавчий органи. Дану ідею підтримала частина членів комісії, які відзначали, що законопроект наділяв міського голову повноваженнями щодо припинення постанов міських зборів і надавав йому право представляти самоврядні інституції перед державними установами.

Новий варіант проекту Міського положення був переданий на розгляд до Державної Ради 31 березня 1870 р. Разом із законопроектом було надіслано пояснювальну записку міністра внутрішніх справ князя С. Урусова. Вона містила інформацію про статті положення, що викликали суперечки у членів комісії, та думку міністра із зазначених питань.

Запропонований комісією законопроект розглядався 15 і 16 квітня 1870 р. на засіданнях Об'єднаних департаментів Законів, Державної економії, Цивільних та духовних справ. Головна увага була приділена питанням, які викликали у розробників проекту найбільше суперечок. Об'єднаний департамент підтримав ідею, що міський голова повинен очолювати думу і збори. Також було запропоновано створити губернські у міських справах присутствія, а для збільшення міських надходжень запровадити платежі з квартир та житлових приміщень. 11 травня 1870 р. проект було розглянуто на Загальних зборах Державної Ради, де була визнана нагальність найшвидшого вдосконалення міського самоврядування. Загальні збори найбільше уваги приділили двом питанням, що викликали суперечки серед авторів законопроекту: 1. Про об'єднання обов'язків голів дум і управ у містах. 2. Про створення губернських у міських справах присутствій.

З першого питання на зборах було підтримано пропозицію Об'єднаних департаментів. У результаті обговорення другого питання про наділення губернського присутствія правом безпосереднього втручання в діяльність міського самоврядування дана пропозиція була відхилена. Загальні збори

змінити в проекті положення рішення Об'єднаних департаментів про включення до змісту Міського положення статей щодо права міст клопотати про запровадження податків з квартир і пов'язаним з ним правом участі у виборах. Відмова від даної пропозиції посилила недемократичний характер виборчої системи і позбавляла міські громадські управління можливості отримувати додаткові кошти.

16 червня 1870 р. проект положення був підписаний імператором Олександром II і вступив у силу [1020, с. 121].

Отже, проблема реформування системи місцевого самоврядування обговорювалася в контексті аналізу існуючого державного устрою та загальних поглядів на суспільство. Існували прибічники поступового реформування, інші виступали за «народне правління» у формі республіки та за широкі буржуазні перетворення. Консерватори вважали за краще зберігати існуючу систему місцевого управління або дещо її модернізувати.

Слов'янофіли і західники, маючи різні погляди на майбутнє Російської імперії, на той час мали спільну думку про роль влади у майбутніх реформах. Вони вважали, що зміни слід очікувати від уряду. Народники виступали за повалення царизму, що сприятиме демократизації органів самоврядування (О. Герцен, М. Чернишевський).

Ліберали вимагали розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Прибічники консервативних поглядів вважали, що наділення самоврядних інституцій додатковими повноваженнями негативно позначиться на політичній та соціально-економічній ситуації в імперії.

М. Драгоманов розглядав місцеве самоврядування в контексті своєї федеративної концепції. Він виступав за децентралізацію і збільшення ролі громад, за автономію України через автономію земських громад, повітів, в яких може проявитися національна автономія.

На хвилі дискусії навколо майбутньої моделі міського самоврядування в 60-х роках XIX ст. у суспільстві поширюються ідеї про можливість гармонійного поєднання інтересів влади і громадян. Вони проявилися у

державній і громадській (громадсько-господарській) теоріях місцевого самоврядування.

Основні положення громадської теорії у дореволюційній Росії вперше у своїх працях виклали В. Лешков та О. Васильчиков. Вони відстоювали право органів міського самоврядування займатися господарськими справами незалежно від держави. Прибічники державної теорії місцевого самоврядування інакше оцінювали місце та роль самоврядних інституцій у державі. Дана теорія набула особливої популярності у 70-ті роки XIX ст. Серед найбільш відомих її прихильників були В. Безобразов, О. Градовський та інші.

Таким чином, у 60-х – на початку 70-х років XIX ст. найбільшу популярність у суспільстві мали теорії місцевого самоврядування, які передбачали більшу або меншу ступінь їх самостійності та коло повноважень.

Сам процес підготовки проведення міської реформи часто поділяють на два етапи. Перший етап (1862–1864 рр.) – підготовчий, збір статистичних даних про господарство та управління містами в імперії. Другий етап (1864–1870 рр.) – розробка проектів міської реформи та обговорення їх у вищих державних установах.

Спеціально створені підготовчі комісії виступили за всестановий характер міського громадського управління, надання самоврядним інституціям більшої самостійності та ліквідацію надмірного адміністративного контролю. Найбільше суперечок під час підготовки міської реформи викликали питання виборчого законодавства та компетенції органів міського самоврядування.

У результаті тривалого обговорення змісту нового міського положення було обрано варіант, який засвідчував часткову перемогу лібералів. Незважаючи на певні обмеження виборчої системи і компетенції, Положення 1870 р. стало кроком уперед у розвитку системи місцевого самоврядування [1282, с. 12].

3.3. Міське положення 1870 р.

Міське положення 1870 р. запроваджувалося в Російській імперії після низки пояснювальних указів: від 23 червня 1870 р. «Про осіб, що позбавляються права участі у міських виборах», від 15 липня 1870 р. про дозвіл тиражування законоположення та про порядок його реалізації на місцях від 19 серпня 1870 р. Міська реформа 1870 р. замінила існуючі органи місцевого управління на нові, що базувалися на буржуазному принципі майнового цензу. На відміну від земств, дія Положення поширювалася практично на всю територію Російської імперії, за виключенням Фінляндії, Прибалтики та ряду інших областей. У 1872 р. Положення було запроваджено в Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі шляхом внесення змін до вже існуючого Положення [1169, с. 50], що остаточно зрівняло права та обов'язки всіх міських самоврядних інституцій у державі.

Міське Положення складалося із 7 глав та 161 статті [538]. Перша глава визначала основні принципи діяльності новоутворених органів міського самоврядування та їхню компетенцію (ст. 1–14). Друга глава («Про установи міського громадського управління») складалася з чотирьох відділів. У першому відділі розкривалися основи виборчої системи (ст. 16–47); у другому – організація та діяльність міської Думи (ст. 48–69); у третьому – міської управи та виконавчих комісій (ст. 70–81); четвертому – вимоги до гласних та посадових осіб самоврядних структур (ст. 82–102). Третя глава роз'яснювала роль міського самоврядування щодо благоустрою своїх населених пунктів (ст. 103–115). Четверта глава регулювала майнові питання міст (ст. 116–127), п'ята – присвячена питанню міських податків (ст. 128–138), шоста – складанню кошторисів, звітності тощо (ст. 139–147), сьома – роз'яснювала порядок оскарження рішень органів самоврядування та відповідальності міських посадовців (ст. 148–161).

За Положенням міські самоврядні інституції повинні були опікуватися культурно-господарськими справами (ст. 1). На них покладалося завдання з благоустрою міст (відповідно до затверджених владою планів), утримання та розвитку міських комунікацій, вирішення соціально-гуманітарних проблем населення. Також міське самоврядування повинно було виконувати функції з утримання представників державної влади, забезпечення військового постю, надання владі клопотань про потреби міст.

У другій главі визначався порядок формування органів міського самоврядування. Виборча система була важливим елементом у реалізації міської реформи. Хоча сама система і була запозичена у Пруссії і вважалася найменш демократичною, але для Російської імперії це був крок уперед.

В основу виборчої системи 1870 р. було покладено майновий ценз. До виборів допускався «обиватель», який відповідав ряду вимог: 1. Якщо він підданий імперії (запроваджувався статевий ценз, який виключав жінок). 2. Вік не менше 25 років. 3. Він є власником нерухомого майна в межах населеного пункту, з якого сплачує податки на користь міста, або власником торговельного чи промислового підприємства за купецьким свідоцтвом (майновий ценз). 4. Мешкає в місті не менше двох років (ценз осілості) та сплачує податки. 5. Якщо «обиватель» не має недоїмок за міськими платежами (ст. 17).

Нова виборча система надавала найбільше переваг серед міського населення власникам нерухомого майна, а також промисловцям і торгівцям. Влада сподівалася, що головну роль серед виборців будуть відігравати саме власники нерухомого майна (у першу чергу, дворянство).

Позиція влади стосовно допуску до виборів лише платників податків на користь міста була викладена у Пояснювальній записці до проекту «Положення про міське громадське управління». У ньому зазначалося, що «...оскільки міський благоустрій може підтримуватись і розвиватись лише завдяки коштам, ...які формуються головним чином з податків з майна, яким володіють у місті платники податків, а також з торгівлі та промислів, то

закономірно, що лише власники нерухомого майна, які сплачують податки з торговельних документів, повинні користуватися правом участі у громадському управлінні» [608, с. 47]. Дані вимоги, на думку влади, повинні були сприяти наповненню міських бюджетів і допустити до управління міськими справами заможних та освічених людей. У реальному житті до участі у виборах допускалися власники невеликого нерухомого майна, а також дрібні торгівці, ремісники, які сплачували інколи копійки на користь міста.

Виборчі права отримували платники не всіх податків, а лише визначених у ст. 17 Положення. До виборів не допускалися особи, які сплачували непрямі податки і навіть деякі прямі (платежі з трактирів і «питейных» закладів, з візництва, лікарняні тощо). Інколи суми, що отримували міста від згаданих платежів, перевищували кошти від оціночного збору та інших податків, визначених законом [605, с. 38]. Такий стан речей викликав нарікання під час дії Положення 1870 р. Критики реформи зазначали, що міська каса наповнювалася за рахунок прямих і непрямих платежів.

Ще під час підготовки міської реформи обговорювалося питання виборчих прав квартиронаймачів. Часто у невеликих містах більшість чиновників, лікарів, учителів та ремісників були домовласниками. У великих губернських містах, промислових центрах чиновники, представники так званих вільних професій, інтелігенція, рантьє, робітники часто не мешкали у власних будинках. Тому вони не могли розраховувати на включення навіть до третього розряду. Згадані мешканці (квартиронаймачі) позбавлялися виборчих прав. Після прийняття Положення закон таким чином відсторонив від управління містом досить заможних городян, які часто винаймали дорогі квартири, були освіченими людьми і могли принести користь містам. У випадку, коли «квартиронаймачі» хотіли отримати право голосувати, то вони були змушені купувати хоч якусь нерухомість або фіктивно оформити на себе прикажчицьке свідоцтво [482, с. 77].

Запроваджуючи віковий ценз та обмеження для жінок, Положення в той же час допускало до виборів жінок та осіб до 25 років, якщо вони відповідали вимогам майнового цензу. У ст. 20 зазначалося, що вони можуть голосувати через своїх довірених осіб. Малолітніх на зборах могли представляти їхні опікуни, які повинні були відповідати всім цензовим вимогам. За відсутніх та осіб, які досягли 21 року (і відповідали майновому цензу), у виборах брали участь їхні уповноважені за дорученням. Жінку на виборах міг представляти батько, чоловік, син, рідний брат, зять, навіть якщо даний виборець не відповідав вимогам майнового цензу. Особа, яка передавала за дорученням своє активне й пасивне виборче право іншій особі, сама до виборів не допускалася [996, с. 524]. Як показав час, дана норма виборчої системи в багатьох регіонах викликала численні скарги і порушення. Право голосу через своїх представників мали також товариства, компанії, установи, у тому числі й духовні, якщо вони володіли у місті на правах власності нерухомим майном та сплачували з нього податок (ст. 21).

Міське положення надавало певні переваги у виборчих правах тим особам, які були власниками частини нерухомого майна у спільному нероздільному володінні. У такому випадку кожний із власників майна мав право голосу на міських зборах (ст. 22). У той же час нова виборча система обмежувала участь купецтва. До виборів допускався лише голова родини, на якого було виписане купецьке свідоцтво. Також до виборчих списків не допускалися особи, які втратили своє майно, та незаможна частина міського населення (наймані робітники, домашня прислуга та інші).

Положення передбачало й інші вимоги до виборців. Позбавлялися виборчих прав особи, які були засуджені з позбавленням або обмеженням станових прав; особи, усунуті від посади (протягом трьох років з часу усунення); ті, що перебували під слідством або судом; особи, позбавлені станових звань і привілеїв за вироками тих станів, до яких вони належали (ст. 18). До списків виборців не вносилися прізвища городян, які мали недоїмки за міськими платежами.

Виборчих прав закон позбавляв і вищих чиновників, які могли впливати на хід виборів та їх результат. До даної категорії були віднесені губернатор, члени губернського у міських справах присутствія (за виключенням міського голови), члени губернського правління, чини місцевої поліції.

Критерії, за якими окремі категорії городян допускалися до виборів, активно обговорювалися у правлячих колах та суспільстві. Різне тлумачення окремих статей Положення лише посилювало плутанину на місцях. Так, у 70-ті роки ХІХ ст. Сенат, коментуючи статтю 17 Міського положення, відзначав, що закон надавав виборчі права власникам нерухомого майна і в тому випадку, якщо вони не були звільнені від даних платежів органами громадського управління [486, с. 14]. Таке трактування статті допускало власників незначного нерухомого майна, звільненого від оціночного збору, брати участь у виборах. Наприкінці 70-х років тлумачення даної статті змінюється. У цей час Міністерство внутрішніх справ роз'яснювало свою позицію на містах так: особи, які були власниками малоцінного майна і звільнені від оціночного збору, до виборів не допускалися [487, с. 241зв.]. Сенат підтримав тлумачення Міністерства внутрішніх справ лише у 80-ті роки, вказуючи, що до виборів допускаються лише городяни, які сплачують податки на користь міста. У випадку, коли власники нерухомого майна не сплачують оціночний збір, то вони позбавляються виборчого права [483, с. 287зв.].

За законом усі виборці поділялися на три розряди («курії») в залежності від суми сплачуваних на користь міста прямих податків. Кожна курія обирала третину гласних (ст. 24). За два місяці до виборів списки платників податків оприлюднювалися Управою. Допущені до виборів були записані у списку в залежності від суми сплачуваних податків до міської казни. Законодавчо був закріплений принцип, коли особа, яка сплачувала більшу суму податків на користь міста, мала більше прав у міському громадському управлінні. Закон, таким чином, надавав переваги найбільш заможній меншості населення міст [487, с. 241зв.]. Така ситуація повинна була сприяти

подальшому економічному розвитку і впливу в містах представників привілейованих станів та захищати їх від посягань з боку непривілейованих категорій громадян. Кожний розряд проводив свої збори під керівництвом міського голови, обираючи однакоvu кількість представників (одну третину від загального числа гласних) [484, с. 197, 484].

Сама процедура виборів була досить складною. У першу чергу, проводилася робота зі складання виборчих списків. До них вносилися прізвища городян, які відповідали всім цензовим вимогам у порядку зменшення суми сплачуваних податків на користь міста. Стаття 27 Положення надавала виборцям право протягом двох тижнів після публікації списків виборців подати до міської управи скаргу про невключення до списків, неправильне внесення або допущені неточності. виправлені списки управа надавала міській думі. За місяць до виборів уточнені й затверджені списки передавалися до управи (ст. 28). Городяни мали право подавати скарги щодо порушення виборчих прав губернатору, який передавав їх на розгляд до губернського у міських справах присутствія (ст. 29).

Закон не надавав роз'яснення щодо самого механізму висування кандидатів у гласні. У кожному розряді формували свій список кандидатів. Як правило, кожний бажаючий у своєму розряді пропонував стільки кандидатів, скільки бажав (ст. 37). Передвиборча агітація не проводилася. Кандидати у гласні розташовувалися у списках за алфавітом. Ніякої іншої інформації список не мав. Така ситуація призводила до того, що серед кандидатів нерідко були випадкові, нікому не відомі особи. У першому розряді спостерігалася інша тенденція, коли кількість виборців даного розряду дорівнювала необхідній кількості гласних. Тобто на вищому розряді часто була відсутня здорова конкуренція серед кандидатів і ротація гласних.

Положення вперше в Російській імперії вводило голосування шляхом закритого балотування (ст. 31). Сама процедура голосування відбувалася за допомогою балотувальних шарів та ящика. Залежно від того, як голосували за кандидата, шар відправляли в праву або ліву частину ящика (у праву – за,

у ліву – проти). Для кожного кандидата був свій ящик для голосування. Така процедура голосування була обтяжливою для виборців, займала багато часу і давала можливості для різних порушень.

Гласні обиралися кваліфікованою більшістю голосів. Якщо після виборів залишалися вакансії, то відбувалося повторне голосування по тих кандидатах, які не отримали підтримки при першому голосуванні. До списку для голосування включалися особи, які отримали найбільшу кількість голосів після вже обраних. При цьому їхня кількість не повинна була перевищувати кількість вакансій більше ніж у два рази. Обраними вважалися ті кандидати, які отримали просту більшість голосів. Для тих представників, які мали рівну кількість голосів, був передбачений жереб. Дану процедуру проводив міський голова [485, с. 5].

Закон також запроваджував ценз за релігійною ознакою. Кількість гласних нехристиян не повинна була становити більше однієї третини від загального числа гласних.

Підсумки голосування фіксувалися у виборчому листі, який підписував міський голова і всі члени виборчих зборів. Після закінчення виборів ці листи передавалися до міської управи, яка складала списки обраних гласних і публікувала їх. У Положенні зверталася увага на те, що виборчі збори не мали права давати обраним гласним ніяких інструкцій. При достроковому припиненні повноважень гласного в думі (смерть тощо) його місце займала лише та особа, яка отримала найбільшу кількість голосів після обраних гласних [674, с. 291].

Також у другій главі Міського Положення 1870 р. визначалося, що розпорядчим органом міського громадського управління була Дума. Міська дума складалася з гласних «...уповноважених представників від громад...» [608, с. 52], яких обирали на чотири роки. Кількість гласних була прямо пропорційною від кількості виборців у місті. У населених пунктах, де число мешканців, які отримали виборчі права, не перевищувало трьохсот осіб, кількість гласних у думі складала тридцять чоловік. У містах, де кількість

виборців була більше трьохсот, на кожні нові сто п'ятдесят осіб додатково припадало по шість гласних. Максимальна кількість гласних могла становити сімдесят дві особи. Виключенням із цього правила були думи Санкт-Петербурга та Москви. Столичні думи склалися із двохсот п'ятдесяти двох та ста вісімдесяти гласних (ст. 48). Загалом передбачалося, що гласним міської думи міг обиратися кожний мешканець міста, який мав право голосу. Ст. 35 передбачала, що кількість гласних нехристиян обмежувалася однією третиною від загальної кількості гласних.

Обрані гласні складали думу, яку очолював міський голова (ст. 48), в окремих випадках його заміняв гласний з першого розряду, який отримав найбільшу кількість виборчих шарів (ст. 53). Дума була дорадчим органом і діяла від імені міської громади в усіх випадках, коли закон передбачав рішення громадського управління (ст. 54). Саме рішення вважалося законним у випадку, коли на засіданні була присутня хоча б третина гласних (ст. 63).

Міське Положення визначало компетенцію міських дум. До їхніх завдань закон відносив турботу з вирішення культурно-господарських справ: зовнішній благоустрій міста, утримання міських комунікацій, поліпшення добробуту населення, турбота про народну освіту тощо. Крім цього, громадське управління виконувало ряд функцій з утримання урядових установ, із забезпечення військового постю, а також надавало інформацію уряду про місцеві потреби (ст. 55).

Закон визначав питання для прийняття рішень, по яких необхідна була присутність половини всіх гласних і з яких дві третини повинні були підтримати проект рішення. До таких питань були віднесені: придбання або продаж міського майна, позики, міські гарантії (фінансові), відсторонення міських чиновників з посад та передача їх під суд. Гласні, не згодні з рішенням більшості, мали право, ставлячи свої підписи в журналі засідань, фіксувати свою особисту точку зору. Саме рішення в думі ухвалювалося простою більшістю голосів. У випадку, коли голоси гласних розділялися

порівну, то голос головуючого вважався вирішальним (це правило діяло у випадку відкритого голосування) [486, с. 27].

Для того, щоб засідання думи вважалось легітимним, закон вимагав, щоб його ініціювали міський голова або губернатор чи одна п'ята гласних (від загальної їх кількості) (ст. 56). Гласні, які ініціювали засідання думи, були зобов'язані за три дні повідомити про те, які питання вони хочуть винести на обговорення. Це дозволяло підготуватися міському голові та управі до обговорення винесених питань та прийняття остаточних рішень.

Закон надавав думам право створювати комісії двох типів: підготовчі і виконавчі. Підготовчі комісії створювалися з метою перевірки окремих доповідей управ, а також для обговорення найбільш важливих справ. Вони не були наділені виконавчою і розпорядчою владою, а лише збирали інформацію. Її членами могли бути лише гласні міських дум (ст. 61). Виконавчі комісії створювалися за ініціативи міської управи. Вони контролювалися управою. Міська дума не мала права піддавати членів комісії адміністративним стягненням. Вона лише надавала схвальну або незадовільну оцінку діяльності комісії. Міська дума повинна була проводити не менше двох засідань на рік, на яких обговорювався бюджет і звіт міської управи. Копії всіх рішень думи надавалися губернатору або градоначальнику, які мали право їх призупиняти (ст. 155). За рішенням думи призначалася заробітна плата посадовим особам міського громадського управління, суми податків та різноманітних зборів і платежів, приймала правила щодо розпорядження міським майном, затверджувала обов'язкові постанови міського громадського управління та приймала рішення про клопотання перед центральною владою. На засіданнях також вирішувалися питання щодо порушення кримінальних справ проти членів управ. Обрання або звільнення з посад членів управ на думських засіданнях проводилося шляхом таємного голосування без права передачі голосу іншим особам (ст. 64). Засідання дум за законом мали право відвідувати за бажанням усі

громадяни. Це повинно було посилити довіру до новостворених органів та активізувати участь населення у міському житті.

За виконанням прийнятих думою обов'язкових правил і рішень слідкувала поліція. Зібрані щодо порушників матеріали поліція передавала до мирового суду, який приймав по них рішення. Міські думи самі повинні були визначати порядок вирішення справ і документації. Ст. 69 була спрямована на недопущення небажаних дебатів у громадських зібраннях [1118, с. 155].

Очолював міську думу та управу міський голова (ст.ст. 16, 48, 54, 70). Це порушення принципу розподілу виконавчої та розпорядчої влади повинно було гарантувати діяльність думи в межах закону. Наділяючи міського голову значною владою, уряд приділяв значну увагу питанню підбору кандидатур на дану посаду. Особи, обрані на посади міських голів, у губернських містах та Одесі затверджувалися міністром внутрішніх справ, а в негубернських – губернатором (ст. 77). Міським головою не дозволялося обирати представників духівництва, судового відомства, чиновників казначейства та іудеїв. Коли політична благонадійність кандидата на посаду міського голови викликала сумнів, то в таких випадках Міністерство внутрішніх справ зверталось за інформацією до III відділення з проханням повідомити, чи є компрометуюча інформація на представленого кандидата. Обирався міський голова зі складу гласних. Він мав право призупиняти виконання рішень думи, якщо вважав їх незаконними, а також передавати їх на розгляд губернатору (ст. 77). У термінових справах міський голова за законом мав право приймати самостійні рішення, але ставити до відома членів управи (ст. 78). Як і гласні, він мав право вносити на розгляд думи свої пропозиції (ст. 58). Міський голова попередньо затверджував доповіді, які виносилися на слухання в думі, а потім вони передавалися до друку за його відповідальності (ст. 59). Як впливова посадова особа, він міг залишати місто не більше ніж на два місяці і лише з відома губернатора (ст. 100). Закон передбачав і відповідальність міського голови у судовому порядку за рішенням міської думи, а також губернского у міських справах присутствія

та постановою Першого департаменту Сенату (ст. 159). Отже, влада через статті закону, з одного боку, підіймала авторитет міського голови як представника громади, а з іншого – ставила його у пряму залежність від губернської адміністрації.

Важливим елементом у системі міського самоврядування була управа. «Розпорядча влада належала міській думі..., а виконавча належала міській управі» [1338, с. 178]. Статті 70, 55, 182 Положення роз'яснювали, що члени міської управи обиралися гласними думи зі свого складу (кількість гласних визначала дума). Закон надавав право думам у невеликих повітових містах, містечках та посадах не обирати управи, а використовувати спрощене громадське управління. У такому випадку повноваження управи передавалися міському голові. Рішення про спрощене громадське управління підлягали узгодженню з Міністерством внутрішніх справ (ст. 71).

У містах, де створювалися управи, вони мали певну самостійність від дум. Це було пов'язано із системою формування самоврядних інституцій. По-перше, думу та управу очолював міський голова. По-друге, на відміну від членів дум, члени управи вибували з її складу не разом, а поступово. Через кожні два роки половина членів управ виводилася з її складу, а їхнє місце займали новообрані (серед них могли бути й «вибувші»). На думку авторів закону, дана норма повинна була сприяти присутності серед членів управ досвідчених представників громади і поліпшити роботу новостворених інституцій.

Положення чітко окреслювало коло осіб, які допускалися до формування управ. Так, у члени управи не дозволялося одночасно обирати батька й сина, рідних братів, тестя й зятя (ст. 87). Нехристияни не мали права складати в управі більше однієї третини всіх її членів (ст. 83). Ст. 89 вказувала, що членами управ заборонялося обирати осіб духовного звання, чиновників казначейства, прокурора та його товаришів, голову і членів судів (виключення існувало лише для мирових суддів). Інші чиновники, які

перебували на державній службі, мали обиратися членами управи лише з дозволу свого начальника (ст. 90).

Управа діяла згідно з правилами та рішеннями думи. Вона періодично надавала думі свої звіти (ст. 72), отримуючи від останньої інструкції щодо своїх дій (ст. 76). Голова управи мав право призупиняти прийняті рішення, якщо вважав їх протизаконними. У такому випадку він передавав спірний документ на розгляд до губернського у міських справах присутствія (ст. 77). У свою чергу, коли управа визнавала більшістю голосів рішення думи протизаконним, то напярвляла останній відповідне рішення. І якщо дума відмовлялася змінювати свою позицію, то управа зверталася до губернатора, а він передавав справу на розгляд губернського у міських справах присутствія (ст. 80).

Отже, міська реформа 1870 р. замінила існуючі органи місцевого управління на нові, що базувалися на буржуазному принципі майнового цензу. За Положенням міські самоврядні інституції повинні були опікуватися культурно-господарськими справами. На них покладалося завдання з благоустрою міст (відповідно до затверджених владою планів), утримання та розвитку міських комунікацій, вирішення соціально-гуманітарних проблем населення. Також міське самоврядування повинно було виконувати функції з утримання представників державної влади, забезпечення військового постюю, надання владі клопотань про потреби міст.

Виборча система була важливим елементом у реалізації міської реформи. Хоча сама система і була запозичена у Пруссії і вважалася найменш демократичною, але для Російської імперії це був крок уперед. Нова виборча система надавала найбільше переваг серед міського населення власникам нерухомого майна, а також промисловцям і торгівцям. Влада сподівалася, що головну роль серед виборців будуть відігравати саме власники нерухомого майна (у першу чергу, дворянство). Положення вперше в Російській імперії вводило голосування шляхом закритого балотування.

Закон запроваджував ценз за релігійною ознакою. Кількість гласних нехристиян не повинна була становити більше однієї третини від загального числа гласних.

Закон визначав компетенцію самоврядних інституцій і питання для прийняття рішень, по яких необхідна була присутність половини всіх гласних і з яких дві третини повинні були підтримати проект рішення. За виконанням прийнятих думою обов'язкових правил і рішень слідувала поліція. Положення містило чіткі роз'яснення щодо процедури обрання міського голови, складу управ і комісій.

Нове Положення стало кроком уперед у порівнянні з попередньою системою міського самоврядування. Закон наділяв новостворені самоврядні інституції певною самостійністю і незалежністю від місцевих адміністрацій при вирішенні проблем, передбачених Положенням. Г. Джаншиєв відзначав: «... якими не великими були недоліки Міського Положення ... дух самоврядування і надане їм право самостійного управління міськими справами були ... необхідні і своєчасні, що не могло не залишити позитивних наслідків в історії руської культури» [996, с. 540].

У той же час нечітке визначення прав та обов'язків самоврядних структур, контроль місцевих адміністрацій та відсутність примусової влади негативно вплинули на рівень ефективності роботи органів міського самоврядування.

3.4. Зміни міського законодавства за Положенням 1892 р.

Перші роки дії Положення 1870 р. показали його певну слабкість та недоліки. Консервативні кола вбачали в новостворених інституціях загрозу існуючому ладу. У 70-х роках XIX ст. в урядових колах починає домінувати думка, що кризові явища у суспільстві та, перш за все, революційний рух –

наслідки реформ. Тому для ліквідації революційної хвилі в суспільстві необхідно посилити репресії до опозиції та «доопрацювати» попередні реформи. Еволюція поглядів на реформи і майбутнє держави можна прослідкувати на прикладі сенатора О. О. Половцова. У 1862 році він писав: «Мені все більше здається, що в майбутньому виникне союз слов'янських республік, що буде спиратися на самостійний народний розвиток...» [761]. Ідея поступової еволюції монархії та критика бюрократичного апарату з часом поступається консервативним поглядам. У 1874 р. він же заявляв: «Нехай береже мене Бог від думки про республіку або навіть від так званого конституційного правління...» [761, с. 8]. Терористичні акти, що набули популярності серед представників ліворадикального руху, та участь у сенаторській ревізії Київської та Чернігівської губерній (1880–1881 рр.) лише зміцнили скептицизм сенатора щодо реформ 60–70-х років XIX ст. О. О. Половцов вважав, що населення імперії надто неосвічене, щоб сприймати цілі і завдання реформ.

Саме з таких позицій слід розуміти дії уряду на початку 80-х років XIX ст. У цей час ряд законодавчих пропозицій було спрямовано на те, щоб частково обмежити дію принципів самоврядування, проголошених у попередні роки. У лютому 1880 р. М. Лоріс-Меліков був призначений головою Верховної розпорядчої комісії з охорони державного та громадського порядку. З серпня 1880 р. він очолив Міністерство внутрішніх справ. Для багатьох сучасників М. Лоріс-Меліков асоціювався з ліберальним курсом Олександра II. 28 січня 1881 р. він виклав своє бачення подальших реформ у доповіді царю. Високопосадовець обґрунтував основні напрямки, етапи підготовки реформи за участі «цензової громадськості». Наприкінці лютого того ж року було підготовлено проект урядового повідомлення про скликання у Санкт-Петербурзі підготовчих комісій. Також передбачалося створити загальну комісію, куди повинні були увійти представники земств і міст. Убивство Олександра II 1 березня 1881 р. повністю змінило плани уряду.

У зв'язку із загибеллю імператора Олександра II заплановане засідання Ради Міністрів щодо пропозиції М. Лоріс-Мелікова відбулося лише 8 березня. На засіданні йшлося не про конституції, що діяли в окремих країнах Західної Європи, а про створення в Санкт-Петербурзі тимчасової підготовчої комісії. Результати роботи комісії повинні були передаватися на розгляд загальної комісії. До обговорення пропозицій пропонувалося залучити виборних представників від земств та міст. Цю ідею підтримали великі князі Костянтин Миколайович та Володимир Олександрович, а також Д. Мілютін, П. Валусь, Д. Набоков, А. Сабуров, А. Абаза. Проти продовження ліберального курсу виступили граф С. Строганов, Л. Маков і К. Посвет. Частина членів Ради Міністрів під час обговорення зайняла нейтральну позицію. Вирішальну роль у дискусії щодо майбутніх дій влади зіграв К. Побєдоносцев. У своєму виступі він не лише засудив внутрішню політику Олександра II, що призвела до смерті самого імператора, але й закликав Олександра III змінити курс і врятувати імперію. Імператор фактично підтримав виступ обер-прокурора словами: «Так, ми всі винні» [1047, с. 225–226].

У ситуації, що склалася після смерті Олександра II, плани М. Лоріс-Мелікова не мали шансів на реалізацію. Сам міністр змушений був піти у відставку. Новим міністром внутрішніх справ став Н. Ігнатов. Він навіть зробив спробу продовжити ліберальну місію свого попередника, у тому числі реалізувати ліберальний варіант реформи місцевого самоврядування. Підтвердженням цього можна вважати той факт, що М. Каханов очолив спеціальну комісію з цього питання. У підготовленій доповіді царю 19 жовтня 1881 р. було сформульовано головне завдання комісії – перебудова існуючої системи місцевого самоврядування, не лише адміністративного, але й громадського: селянського, земського, міського.

Під час реалізації реформ місцевого самоврядування пріоритет надавався земствам. Однак зміни губернського і повітового управління не могли не вплинути на статус міського управління. Члени спеціальної комісії

вважали за необхідне ліквідувати «помилки», що були допущені при складанні Міського Положення 1870 р. На їхню думку, саме вони заважали ефективному вирішенню специфічних міських проблем. Новий курс офіційної влади у внутрішній політиці було озвучено під час коронування Олександра III в травні 1883 р. Саме з другої половини 1883 р. серед урядовців відкрито обговорюється питання виправлення помилок 60–70-х рр. XIX ст. На цей же період припадають кадрові зміни в уряді. У відставку були відправлені ліберально налаштовані урядовці: міністр народної освіти А. Ніколаї (1882 р.), міністр юстиції Д. Набоков (1885 р.), міністр фінансів М. Бунге (1886 р.). Замість них в уряді з'являються консерватори на чолі з міністром внутрішніх справ Д. Толстим (1882 р.).

У контексті цього природнім можна вважати рішення влади про розпуск комісії М. Каханова у жовтні 1888 р. Таким чином було вирішене питання про припинення всіх законодавчих ініціатив із вдосконалення Міського положення з позицій лібералізму. Отже, початок 80-х років XIX ст. стає зворотним пунктом у житті Російської імперії. Першим кроком на шляху до реалізації консервативного варіанту Міського положення вважається доповідь Д. Толстого Олександрові III 18 грудня 1886 р. Він пропонував міські і земські громадські установи ввести до загального устрою державних установ шляхом максимального посилення підпорядкованості громадського управління бюрократичному апарату. Дану ситуацію прокоментував відомий дослідник Г. Шрейдер: «Бюрократії навіть удавана та номінальна самостійність виборних громадських установ є зовсім нестерпною і принципово неприпустимою, як початок чогось антиурядового, антидержавного, анархічного» [1047, с. 186].

Царизм починає використовувати державну теорію самоврядування, готуючи нове Міське положення. Як уже згадувалося, прихильники даної теорії наполягали на визнанні тісного зв'язку органів міського самоврядування із загальним державним устроєм та обов'язковим

включенням самоврядних інституцій до системи державних установ. Саме в руслі даної теорії було розроблено Положення 1892 р.

Вітаючи проведення нової міської реформи, консервативні кола вважали, що Положення 1892 р. «...змінює застарілий і невдалий досвід 1870 р. і являє собою важливий крок до розвитку нашого місцевого управління. ...міське управління повинно прагнути... до збереження єдності влади, проявляється вона в загальнодержавному управлінні чи місцевому. Цей принцип був сильно порушений в епоху 1860–1870-х років» [944, с. 235].

Відповідно до нового Положення суттєво змінився характер відносин між суспільними управліннями та місцевими адміністраціями. Міське Положення 1870 р. визнавало, що самоврядні інституції мали право діяти «в межах наданих повноважень самостійно». Адміністрації ж лише здійснювали нагляд «за законністю дій міського управління, без права втручатися в його суть», закон 1892 р. спирався на принцип «опіки та нагляду» [1330, с. 175]. У Положенні 1892 р. поняття «міське суспільство» замінюється на «міське поселення» (тобто адміністративна одиниця). Замість міського громадського управління запроваджувалося управління казенне (ст. 7) як одне з «адміністративних місць та осіб» (ст. 137) [1402, с. 193–194].

За реформою 1892 р. зберігався чотирирічний термін повноважень для міських гласних, але змінювалися пропорції при їх отриманні. У невеликих населених пунктах, де кількість виборців не перевищувала ста чоловік, обирали двадцять гласних. У більших містах використовувався інший метод визначення числа гласних. На кожних додаткових п'ятдесят виборців додавалося троє гласних.

Закон також передбачав зменшення складу міських дум. У Москві та Санкт-Петербурзі кількість гласних не повинна була перевищувати ста шістдесят чоловік. У губернських містах з населенням більше ста тисяч чоловік та Одесі максимальна кількість гласних становила вісімдесят чоловік. Інші адміністративні центри могли обирати в думи не більше шістдесят чоловік, а невеликі міста та поселення – не більше сорока [1118,

с. 156]. Положення зафіксувало новий порядок виборів у містах. Відбувалося формування лише одних виборчих зборів, які для зручності можна було поділяти на дільниці. Гласних дозволялося обирати лише серед мешканців дільниці. Губернатор приймав рішення про створення та роботу таких зборів (виключення було встановлено для двох столиць).

У новому законі були закріплені зміни у виборчій системі. До виборів допускалися фізичні та юридичні (навчальні, наукові, благодійні, державні установи) особи (ст. 24), якщо протягом останнього року вони відповідали вимогам майнового цензу. Залежно від статусу міста встановлювався обсяг цензу. Для губернських міст з населенням у сто тисяч чоловік та Одеси він становив не менше 1500 руб. Для інших міст він коливався від 1000 руб. до 300 руб. і встановлювався міністром внутрішніх справ [1118, с. 157]. Розрядна система була ліквідована у зв'язку із запровадженням значного майнового цензу. Це вплинуло на кількість виборців.

Положення обмежило виборчі права представників купецтва та торговельно-промислових підприємств. Їх допускали до виборів, якщо вони володіли своїм підприємством у місті не менше одного року до виборів і мали свідоцтво першої або другої гільдії. До виборчих списків не включали осіб, які знаходилися під наглядом поліції, власники винних лавок та «питейних домов», особи, позбавлені духовного сану, власники публічних будинків, а також частина місцевих чиновників. Г. Шрейдер так оцінив нову виборчу систему: «...в основу міського управління закладена виборча система, головне завдання якої – забезпечити такий склад міського розпорядчого органу, який би проявив найменшу схильність до «самостійності» [1047, с. 194].

Нове Положення встановлювало дві форми громадського управління (ст. 22): у повному обсязі та спрощеному. Спрощене громадське управління передбачало, що роль думи замінять збори уповноважених у кількості 12–15 чоловік. Уповноважених обирали на зборах місцевих домовласників. На зборах уповноважених обирали міського старосту та одного або двох

помічників (на розсуд губернатора) [1173, с. 18]. Вирішальними факторами при обранні форми громадського управління були чисельність населення, фінансове становище міста, заняття міського населення, рівень розвитку торгівлі та промисловості [488, с. 17–17зв]. Спрощене громадське управління позбавлялося права приймати обов'язкові постанови, складати та змінювати плани міст, здійснювати нагляд над торгівлею. Міський же староста одночасно виконував і функції міщанського старости.

Міська реформа 1892 р. поставила міське самоврядування під суворий контроль місцевих адміністрацій. Статті положення не містили навіть декларативного визнання самостійності громадського управління. Поправка про нагляд за законністю дій органів міського самоврядування розширила повноваження губернаторів щодо самоврядних інституцій [1144, с. 250]. Громадське управління фактично переводилося в розряд «казенного». Губернатор мав право затверджувати не лише список питань, що планувалися для обговорення на думських засіданнях, але й усі копії думських постанов.

Нове Положення залишало за думою розпорядчі функції, але змінило повноваження міської управи. Номінально залишаючись виконавчим органом, управа стала цілком залежною від адміністративної влади. Стаття 89 допускала таку можливість, коли виконавчий орган здійснює повноваження розпорядчого. Свого часу Г. Шрейдер зауважив, що відбувся процес включення міського громадського управління до складу державного управління. Члени управ фактично переводилися на державних службовців [1047, с. 198]. Ці та інші зміни в Положенні 1892 р. яскраво засвідчують перемогу прибічників державної теорії самоврядування при розробці міської реформи. Змінилися і повноваження міських голів та дум. Новий закон дозволяв міському голові без згоди думи знімати включені до порядку денного питання, якщо вважав їхній розгляд недоцільним або незаконним. Думи ж позбавлялися права засуджувати членів управ за порушення законів. Таке рішення передавалося губернським у міських справах присутствіям.

Новий закон також звужував права самоврядних інституцій у фінансово-господарській сфері. Положення дозволяло обкладати податками незначну кількість міських об'єктів. Міське громадське управління позбавлялося права розпоряджатися коштами, що надходили до міської каси, за своїм розсудом. Воно мало лише повноваження планувати майбутні прибутки і витрати. Контроль за господарсько-фінансовою діяльністю органів міського самоврядування передавався губернатору, який здійснював його через казенну палату [1047, с. 199].

Отже, міське самоврядування на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. пройшло достатньо складний шлях у своєму розвитку. Проводячи політику боротьби із залишками української автономії, царизм прагнув уніфікації і міського управління. Кінець XVIII ст. характеризувався активізацією політики на ліквідацію особливого статусу українських земель і перетворення їх у звичайні адміністративні одиниці. Русифікаторська політика особливо посилилася за часів Катерини II. Саме в контексті цих процесів необхідно розглядати дії Катерини II та прийняття Жалуваної грамоти на права і вигоди міст Російської імперії 1785 р.

Новий закон мав достатньо суперечливий характер. Грамота передбачала ліквідацію Магдебурзького права в українських містах, встановлювала стану структуру населення, створювала структуру громадського управління (загальна та шестигласна думи). «Міська громада» на своїх зборах обирала міського голову, бурмістрів і ратманів. Поза компетенцією дум залишалися поліція, суд, податки тощо. Грамота характеризувалася нечітким визначенням компетенції самоврядних структур і передбачала жорсткий контроль з боку місцевих адміністрацій.

Після смерті Катерини II Павло I зробив спробу реалізувати в імперії пруську систему самоврядування, яка б у разі її запровадження повинна була ліквідувати залишки демократичних устоїв міського управління. Устав про ратгаузи 1797 р. перетворював органи міського самоврядування у

придаток місцевих адміністрацій, який повинен був виконувати певні господарські функції. Нова система міського управління повинна була залежати від волі імператора і була кроком назад у порівнянні з Грамотою 1785 р. Нетривале перебування на престолі Павла I не дало можливості втілити в реальне життя пруську модель міського управління.

Олександр I з приходом до влади відновив дію Жалуваної грамоти 1785 р., яка використовувалася в більшості міст імперії до 60-х років XIX ст. В окремих містах та посадах України Грамота діяла аж до 1870 р. Міське самоврядування в українських губерніях зберігало строкатий характер, що дратувало уряд.

Подальший розвиток ринкових відносин, посилення опозиційних настроїв у суспільстві, зростання ролі міст поставили проблему реформування місцевого самоврядування серед найактуальніших, які царизм хотів розв'язати. Поширення ліберально-демократичних ідей у суспільстві та наростання національно-визвольного руху наклали відбиток на суть окремих теорій самоврядування. Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів тогочасного суспільства необхідно аналізувати пропозиції щодо змін місцевого управління. У середині та другій половині XIX ст. існувало п'ять основних теорій місцевого самоврядування (громадська, громадсько-господарська, державна, політична, юридична). Головною відмінною рисою серед них було розуміння питання про співвідношення місцевого самоврядування і державної влади, а також державного управління. Головне протистояння відбувалося між прибічниками громадської (та громадсько-господарської) і державної теорій. Перші виступали за розширення повноважень і демократизацію самоврядних інституцій, а другі – за більший контроль над останніми з боку влади.

Переосмислення існуючих протиріч у сприйнятті державного і недержавного характеру місцевого самоврядування спостерігається у працях О. Градовського, М. Коркунова, Б. Чічеріна. На їхню думку, повноваження державних та самоврядних інституцій розмежовує законодавство, що і є

результатом певного балансу між суспільством і державою. Також заслуговує на увагу оцінка ролі і місця місцевого самоврядування в системі державного управління, сформульована М. Драгомановим. У своїх працях він доводив, що існує взаємозв'язок і вплив правових ознак місцевого самоврядування та соціальної ролі і його цінності в суспільстві.

Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів необхідно сприймати Положення, розроблені для Санкт-Петербурга, Москви та Одеси. Розробка та реалізація даних Положень стала першим кроком на шляху пошуку компромісу між владою та ліберально-демократичною частиною суспільства. Як кожний компроміс, Положення повністю не влаштувало жодний із таборів.

Необхідність подальших кроків щодо реформування міського самоврядування в цей час розуміли навіть представники консервативних кіл. Сам хід підготовки міської реформи припав на період, коли в суспільстві особливо чітко простежувалася тенденція «очікування змін». Це позитивно позначилося на остаточному варіанті Положення, яке було прийняте у 1870 р. і несло на собі відбиток громадської теорії місцевого самоврядування.

Міська реформа 1870 р. була кроком уперед у порівнянні з попередньою системою організації міського самоврядування. Відповідно до закону в містах реалізовувалася пруська модель виборчої системи, що базувалася на існуванні трьох курій виборців. Позитивним моментом була заміна станового представництва на буржуазне, в основі якого був майновий ценз. У той же час ценз відстороняв значну кількість міського населення від управління містом, і це надавало системі недемократичний характер.

До компетенції міського самоврядування було віднесено вирішення місцевих культурно-господарських справ та утримання державних установ. Відсутність примусової влади в органів громадського управління знижувала ефективність їхньої діяльності і ставила у залежність від поліції та місцевих адміністрацій. А нечітке визначення прав та обов'язків органів самоврядування у Положенні дозволяло місцевим адміністраціям втручатися

в діяльність останніх. Але навіть маючи недосконалий характер та недоліки, Положення 1870 р. вивело міста Російської імперії з певного застою і сприяло їхньому подальшому розвитку.

Незважаючи на загальні скромні успіхи міської реформи, консервативні кола вбачали у реформованому міському самоврядуванні загрозу існуючій владі. Саме в цей час набуває популярності державницька теорія самоврядування. З позиції даної теорії розроблялося нове Міське Положення [1104, с. 31].

Положення 1892 р. суттєво змінило характер міського громадського управління та місцевих адміністрацій. Воно навіть не містило згадки про самостійність самоврядних інституцій. Міське самоврядування фактично перетворювалося на «казенне». Скорочувалося коло виборців, у першу чергу, за рахунок представників купецтва та власників промислово-торговельних підприємств. Закон передбачав збільшити чисельність виборців дворян, представників різних установ і товариств. Передбачалося скорочення числа гласних. Дума стала більш залежною від місцевої адміністрації і фактично перетворилася в орган, що відбивав інтереси незначної кількості найбільш заможної частини міського населення. Відбулися зміни в статусі міської управи.

Частина повітових міст позбавлялася права реалізації громадського управління в повному обсязі, що однозначно мало довготривалі негативні наслідки для подальшого соціально-економічного розвитку таких населених пунктів.

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

4.1. Реалізація Положення 1870 р. Міські виборці

Нове Міське Положення після підписання його Олександром II 16 червня 1870 р. не одразу запроваджувалося в містах і посадах Російської імперії [538]. Сенатський указ містив перелік губерній та міст, в яких Міське положення застосовувалося негайно. До нього потрапили Полтава, Харків та Чернігів [482, с. 50]. В інших містах і посадах, що були віднесені указом 1870 р. до першої черги, Положенням пропонувалося запровадити у «найближчий по можливості термін, відповідно до місцевих обставин, на розсуд міністра внутрішніх справ» [537, с. 189–191]. 20 червня 1872 р. були прийняті Правила щодо використання Міського положення у Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі [606, с. 498]. Зміни стосувалися, головним чином, процедурних питань і були спрямовані на спрощення роботи дум великих міст, де число гласних було найбільшим. У двох столицях запроваджувалася посада товариша міського голови. Кандидатури очільників міст Санкт-Петербурга та Москви затверджував особисто імператор. Така процедура збільшувала контроль влади щодо підбору кандидатів на згадані посади. Часто на розгляд імператора пропонувалося дві кандидатури, з яких він обирав найбільш лояльного та прогнозованого. У 1874 р. дія Положення була поширена на міста Закавказзя, у 1875 р. – на Західні губернії, а у 1877 р. – на Прибалтійські губернії. До 1892 р. міська реформа була реалізована у 621 із 707 міських населених пунктів, що потрапляли під дію законодавчих актів 1870–1877 рр. [1172, с. 257]. Слід відзначити, що в переважній більшості міст громадське управління було реорганізовано вже протягом

першого десятиріччя дії Положення.

У Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях процес реалізації Положення 1870 р. тривав з 1871 по 1880 р. У кожній з них усе відбувалося поступово, як і передбачалося владою. На Харківщині у 1871 р. воно було запроваджено лише у Харкові; у 1872 р. – в Охтирці та Сумах; у 1873 р. – у Валках, Змієві, Ізюмі, Куп'янську, Лебедині; у 1874 р. – у Вовчанську; у 1876 р. – у Богодухові. У Полтавській губернії з 1871 р. реформа була реалізована у Полтаві та Кременчуці, у 1872 р. – у Гадячі, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинограді, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Пирятині, Прилуках, Ромнах та Хоролі; у 1874 р. – у Глинську; у 1879 р. – у Зінькові [17, с. 66–76]. У Чернігівській губернії Положення спочатку запровадили у Чернігові та Глухові в 1871 р.; у 1872 р. – у Ніжині та Стародубі; у 1873 р. – у Борзні, Конотопі, Кролевці, Мглині, Новгород-Сіверському, Сосниці, Суражі, Погарі та посаді Клинці; у 1874 р. – у Городні, Козельці, Новозибкові, Бережному, Коропі, посаді Добрянки; у 1895 р. – в Острі; у 1876 р. – у посаді Климів; у 1878 р. – у посаді Воронка; у 1879 р. – у посаді Лужки; у 1880 р. – у посаді Єленка. Спрощене громадське управління було запроваджено в заштатному місті Нове Місто (Новозибківського повіту); посадах: Ордон і Свяцьке (Суразького повіту), Митькове, Злинка, Шеломаха, Чуровичі (Новозибківського повіту), Мглинка (Стародубського повіту), слободі Радухи (Городяньського повіту); містечках: Вороніж (Глухівського повіту), Середина-Буда (Новгород-Сіверського повіту), Нових Мглинах (Сосницького повіту) [389, с. 367–369]. Як видно, Міське положення запроваджувалося, у першу чергу, у губернських містах та значних торговельних центрах [674, с. 68–68зв.].

Для запровадження Положення громада міста, як правило, зверталася з клопотанням до губернатора. Відповідно до циркуляру Міністерства внутрішніх справ від 19 травня 1871 р. питання про введення Міського положення губернатор повинен був поставити на обговорення в губернське у міських справах присутствіє [482, с. 57], які відповідно до статті

11 Положення передбачалося створити у кожній губернії під головуванням губернатора. До його складу, крім губернатора, повинні входити віце-губернатор, керівник казенної палати, прокурор окружного суду, голова мирового суду, голова губернської земської управи та голова губернського міста. Діловодство присутствія доручалося секретарю губернського міста.

Після розгляду клопотання присутствієм, незалежно від прийнятого рішення, губернатор відправляв матеріали справи до Міністерства внутрішніх справ. У відповідності до вимог циркуляру від 19 травня 1871 р. він повинен був надати свої пропозиції щодо реалізації Положення в місті, а також повідомити позицію губернського у міських справах присутствія щодо доцільності реорганізації громадського управління у місті, що зверталось з клопотанням [468, с. 57]. Остаточне рішення щодо запровадження нового Положення в місті приймав міністр внутрішніх справ (ст. 2 Указу Правлячого Сенату від 16 червня 1870 р.). 29 січня 1872 р. Міністерство внутрішніх справ надало роз'яснення стосовно того, що Міське положення можна запроваджувати і за відсутності клопотання, бо існуючі органи самоврядування не представляли всю міську громаду [468, с. 57, 58, 80, 81, 89, 89зв.].

Полтава, Харків та Чернігів потрапили до категорії тих міст, де Положення 1870 р. запроваджувалося в першу чергу. У містах організацію виборів здійснювали члени шестигласних дум, які склали списки виборців та публікували їх у місцевих «Відомостях». У Харкові 13 серпня 1870 р. було створено Губернське у міських справах присутствіє [244, с. 1], а вже 17 серпня 1870 р. на його першому засіданні було прийнято ряд рішень щодо організації виборів: 1) необхідно скласти списки виборців Харкова; 2) сформувати тимчасову комісію з домовласників міста для складання списків виборців; 3) розподілити виборців за розрядами (до 1 жовтня 1870 р.) [244, с. 1, 2]. 27 серпня 1870 р. Харківська міська дума надала губернатору рішення Харківської міської громади та домовласників Харкова (№ 7797) про створення комісії для складання виборчих списків та її асигнування

(500 руб.) [1335, с. 8–13]. Повні списки виборців I та II розрядів були опубліковані у «Харківських губернських відомостях» 18 жовтня 1870 р. Списки виборців III розряду були підготовлені та оприлюднені пізніше [244, с. 24]. Відповідно до розпорядження харківського губернатора всім мешканцям міста надавався певний термін для оскарження списків або виправлення неточностей [244, с. 25].

Після проведення всіх підготовчих робіт вибори гласних першого розряду у Харкові були призначені на 7 січня 1871 р., другого – на 8 січня, а третього – на 9 січня [244, с. 33]. За результатами проведених виборів 6 січня 1871 р. виборці III розряду звернулися зі скаргою в думу. У ній вони повідомили про порушення, що відбувалися під час виборів. Скаргу з поясненнями міського голови 22 січня розглянуло Губернське у міських справах присутствіє і визнало факт порушень. Спираючись на ст. 46 Положення, було прийнято рішення про вибори гласних третього розряду, які призначили на 9 лютого 1871 р. [244, с. 87]. Новосформована дума Харкова провела своє перше засідання 25 лютого 1871 р., де була призначена управа та обраний міський голова [898, с. 292].

У Полтаві та Чернігові шестигласні думи також взяли на себе обов'язки з організації виборів за новим Положенням. Списки мешканців, які отримали виборче право, були підготовлені, уточнені та опубліковані восени 1870 р. Наприкінці року в кожному з губернських міст були проведені вибори гласних до дум. Кожна курія шляхом таємного голосування делегувала своїх представників (у Чернігові по 14 чол. від курії сформували думу у складі 42 чол.) [1388, с. 34]. 17 грудня 1870 р. на першому засіданні Чернігівської думи гласні обрали міського голову (купець Селюк Я.О.) та членів управи [703, с. 145]. 21 грудня відбулося друге засідання думи, на якому були визначені обсяги заробітної плати голові, секретарю, двом членам управи (1500 руб., 900 руб., 600 руб. на рік відповідно). Неординарним у даній ситуації був вчинок Я.О. Селюка. Він відмовився від призначених в оплату його діяльності коштів на користь міста [703, с. 2].

Перше засідання новоутвореної міської думи Полтави відбулося 15 грудня 1870 р. У результаті запеклої боротьби між кандидатами більшість голосів (46 «за» і 23 «проти») полтавським міським головою було обрано С. Кочубея. Наступного дня на засіданні думи було обрано членів міської управи. Із 53 кандидатів обрали лише 1 особу. Відповідно до закону вибори було визнано недійсними і перенесені на 18 грудня. У такій ситуації новообраний міський голова С. Кочубей у зв'язку з сімейними обставинами відмовився від своєї посади. За результатами нових виборів міським головою Полтави став С. Кованько. Також були заповнені всі вакантні місця в управі. У новому складі дума розпочала роботу 16 лютого 1871 р. [790, с. 2].

Після губернських міст процес запровадження нового Положення відбувався в інших населених пунктах. Так, 9 вересня 1871 р. воно було введено у Кременчуці. Міським головою став В. Рахлін [796, с. 1]. Кременчук був єдиним містом Полтавщини (окрім Полтави), де Положення було запроваджено у 1871 р. [1184, с. 128] В інших містах губернії впровадження Положення відбувалося з 1872 р. Наприклад, у Хоролі на засіданні новообраної думи обрали міського голову та членів управи, а також сформували комісію, що повинна була опікуватися міським господарством. У Гадячі 28 серпня 1872 р. відбулися вибори міського голови, членів управи та комісії з торговельної справи. Гласні теж обговорили та затвердили графік роботи думи на 1873 р. [807, с. 2] Аналогічні процеси відбувалися і в інших містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній.

Відповідно до вимог Положення 1870 р. виборче право отримала лише невелика група міського населення. За даними Департаменту Міністерства внутрішніх справ, у 46 містах Російської імперії до виборчих списків потрапило в середньому 5,6 % мешканців від загального їх числа. У 10 найбільших містах держави (з населенням більше 50 тис. чол.) виборчі права отримало 4,4 %. Складалася досить своєрідна ситуація, коли найбільший відсоток виборців фіксували в містах з населенням від 20 до 35 тис. чол. (6,6 %) [1172, с. 61–67] І в межах трьох зазначених губерній

спостерігалася певна зворотна закономірність: чим меншою була чисельність населення міста, тим більше його мешканців отримувало виборче право. Наприклад, у Харкові в 1871 р. 4 295 чол. (з 82 562 чол. усього населення міста) відповідали вимогам виборчої системи і були включені до списків, що становило 5,2 % усіх мешканців. У 1875 р. уже 5,5 % населення міста було допущено до виборів [182, с. 10], у 1879 р. – 5,1 % [191, с. 10], у 1883 р. – 3,3 % [469, с. 126], у 1890 р. – 1,7 % [190, с. 11], тобто при збільшенні чисельності населення Харкова зменшувався відсоток осіб, допущених до виборів (з 4 295 чол. у 1871 р. до 3 316 чол. у 1891 р.). У Чернігові із загального числа мешканців (14 008 чол.) у 1871 р. виборчі права отримало 636 осіб, що становило 3,5 % [400, с. 1]. У 1879 р. спостерігалася певне зростання числа виборців – 1 075 чол. або 6,4 % від загалу жителів Чернігова (16 810 чол.) [389, с. 7]. Аналогічна ситуація була зафіксована і в Полтаві, де до виборчих списків було включено лише 6,9 % (2 924 чол.) від загального числа мешканців [1172, с. 61–67] (Додаток Б 1.1).

Міське положення 1870 р. дало початок створенню системи муніципального самоврядування в містах Російської імперії, заснованого на виборчих засадах. Як і в земській реформі, у містах була реалізована пруська модель виборчої системи, що базувалася на обранні трьох курій виборців. Про пряму участь усіх городян у голосуванні не могло бути й мови. У той же час необхідно відзначити, що практично всі більш-менш значні групи інтересів отримали своє представництво в міських думах, а останні – право обирати власні виконавчі органи з достатньо широкими повноваженнями у сфері місцевого управління, які за законом не були залежні від губернаторської та урядової влади. Майновий ценз на участь у виборах був адаптований для великих, середніх і малих міст, а до числа виборців включалися не лише особи, які володіли нерухомістю, але й ті, хто не мав нерухомості, сплачуючи міські податки.

У середньому у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях приблизно 1/10 частина міського населення допускалася до участі в

управлінні містами. Від управління містами усувалася велика група представників привілейованих звань, що турбувало владу. Виступаючи головною її опорою в містах, вони, на думку уряду, повинні були асоціювати свої інтереси з інтересами держави. До цього потрібно додати й те, що саме серед представників даної категорії міського населення був найбільший відсоток освічених людей.

У різних містах зазначених губерній співвідношення кількості виборців до числа мешканців було неоднаковим. Інколи спостерігалось значне коливання. В одних містах виборці становили 1/5 всього населення (Остер, Глинськ, Сураж, Куп'янськ, Пирятин, Костянтиноград), а в інших – лише 3–5 % (Ніжин, Стародуб, Охтирка, Лебедин, Кременчук). Наприклад, у 1879 р. у Ніжині мешкало 31 787 чол., з яких до виборчих списків потрапило лише 3,8 %, а в Городні з населенням у 2 391 чол. – 17,6 % [514, с. 7] (Додаток Б 1.2).

Нерівні можливості використання свого виборчого права підтверджували результати всіх виборчих зборів до органів міського самоврядування. Наприклад, у Чернігові у 1870 р. право участі у виборах отримало 636 чол. Із них 26 виборців (3,6 %) належали до першої курії, 75 чол. (11,8 %) – до другої та 538 чол. (84,6 %) – до третьої [1388, с. 33]. Отже, при різній чисельності курій кожна з них обирала однакове число гласних.

У Харкові при проведенні перших виборів до міської думи за новим Положенням спостерігалася аналогічна ситуація. У 1870 р. виборче право отримали 4 295 мешканців. Із них перший розряд складала 64 чол., другий – 356 чол., а третій – 3 875 чол. Кожний із розрядів обирав по 24 гласних. Складалася нерівноцінна ситуація, коли у першому розряді одного гласного обирало 2,7 виборця, у другому – 14,8, у третьому – 161,4. Таким чином, голос виборця першого розряду мав більшу перевагу (у 59,8 рази), ніж голос виборця третього розряду [1336, с. 74–84]. Вищезгадана тенденція зберігалася у Харкові весь час дії Положення 1870 р. [182, с. 14–56]. За

підсумками виборів до органів міського самоврядування у Харкові з'ясувалося, що для обрання одного гласного на кожному з розрядів за претендентів голосувала незначна група виборців. У середньому на одне місце гласного у першому розряді претендувало 1,9 виборців, у другому – 5, у третьому – 10. Отже, число виборців, які взяли участь у виборах, перевищувало число гласних, яких було обрано, у середньому по розрядах у 19,5 та 10 разів. У першому розряді у 1871–1879 рр. практично всі виборці обиралися гласними. Звичайним явищем під час виборів гласних на першому розряді як у губернських, так і в повітових та заштатних містах було обрання майже всіх осіб, які відносилися до вищого розряду. Відсутність ротації гласних знижувала ефективність їхньої роботи у самоврядних інституціях.

Уже під час голосування у 1870–1871 рр. у багатьох містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній були зафіксовані різноманітні порушення. Найчастіше вони були пов'язані з недотриманням термінів, що надавало законодавство для оскарження списків виборців. У 1874 р. П. Савич, мешканець Стародуба, голосував за декількох кандидатів [263, с. 1]. Під час організації виборів у Кролевці виборці йшли до дільниць через декілька днів після затвердження списків виборців [410, с. 579]. Непоодинокими були випадки, коли до виборів допускалися особи, які перебували під слідством, неповнолітні (Ніжин, Ромни, Суми) [389, с. 18; 98, с. 53–56]. Наприклад, у вересні 1872 р. до складу Новгород-Сіверської міської управи було обрано братів Богдановських, один з яких на цей час перебував під слідством [415, с. 33]. Інколи на дільницях були відсутні представники місцевої адміністрації (Остер, Мглин, Лебедин, Кременчук) [264, с. 1–3; 118, с. 201-204, 286–286зв.]. Достатньо частими явищами на виборах були агітація за певного кандидата, підкуп або інші різноманітні порушення як під час голосування, так і підрахунку голосів (Суми).

Достатньо часто серед офіційних документів зустрічаються повідомлення про порушення статті 17 Міського положення. У ній регламентувалося складання виборчих списків, тобто допущення до виборів

осіб, які відповідали всім вимогам закону. Неясна редакція даної статті, в якій не було точно зазначено обов'язковість сплати податків протягом двох років, приводила на практиці до того, що до виборчих списків включали тих торгівців, які мешкали в місті два роки, сплачуючи кошти з торговельних документів протягом меншого терміну або навіть уперше перед самими зборами. Таке тлумачення 17 статті давало широкий простір для зловживань на зборах. До списків виборців міг потрапити кожен, хто сплачував незначну суму за промислове або прикажчицьке свідоцтво. Іноді ж кандидати на посади гласних купували масу дешевих торговельних документів перед самими зборами, а потім – необхідну кількість відданих виборців, які пізніше за них голосували. Для запобігання такої практики окремі чиновники пропонували доповнити до виборчого закону норму, яка б не дозволяла користуватися правом голосу особам, які хоч і придбали по місту торговельні документи, але не проводили по них ніякої торгівлі або промислів.

У деяких містах (Чернігов) не велися постійні щорічні виправлення виборчих списків (ст. 26). Їх замінювали: 1) податкова книга з нерухомого майна, в якій не завжди своєчасно відмічалися всі зміни про перехід нерухомого майна від однієї до іншої особи; 2) книга про видачу різним особам торговельних документів. Саме на базі цих двох книг перед зборами управи і складали загальний список осіб, які мали право голосу. На даній підставі у деяких з них не вимагалися докази про їхнє мешкання у місті протягом останніх двох років [570, с. 105].

Розподіл виборців за станами частково відповідав чисельності основних груп серед міського населення зазначених губерній. Особи привілейованих звань та станів у середньому не складали і 1/5 частини всіх виборців у містах зазначених губерній. Певним винятком були Харків, Полтава, Чернігів, Сураж, Козелець, Лубни, Куп'янськ, Зміїв, де на долю представників привілейованих звань припадало від 1/3 до 1/2 частини виборців. Найбільше представників привілейованих звань та станів було зафіксовано серед виборців Чернігова (1879 р.–58,1 %; 1883 р.–58,3 %) [508, с. 33]. У Харкові та

Полтаві у 1883 р. на долю даної категорії виборців відповідно припадало 40,3 % та 33,3 % [97, с. 53–56]. Купці та почесні громадяни становили у губернських містах другу за чисельністю категорію виборців (Харків – 54,1 %, Полтава – 48,6 %, Чернігів – 30 %).

Значна частина виборців – біля 4/5 – була делегована від представників непривілейованих звань та станів. Так, наприклад, міщани, які складали трохи більше половини виборців, були представлені майже 60 % серед загального числа непривілейованих виборців (Ромни). У багатьох містах чисельність виборців від непривілейованих станів сягала 80–90 % (1879 р. – Городня, Стародуб, Остер, Новозибків) [389, с. 33] (Додаток Б 1.3, Б 1.4, Б 1.5). Таке зростання призводило до збільшення представників міщан у виборчих списках багатьох міст. В окремих містах ця чисельність сягала від 6/10 до 9/10 (Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Новозибків, Сураж, Золотоноша, Лохвиця). Таким чином, у багатьох містах спостерігалось переважання міщан у середовищі виборців.

Селяни складали в середньому в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній майже 1/4 частину всіх виборців, що відповідало їх відсотковому представництву і серед міського населення. У деяких містах відсоток селян серед виборців перевищував середньостатистичні дані і сягав 30–50 % від усіх, хто отримав виборчі права (Недригайлів, Золочів, Валки, Глинськ, Остер, Мглин, Борзна, Конотоп) [508, с. 33] (Додаток Б 1.6, Б 1.7, Б 1.8).

Незначний відсоток усіх виборців у містах зазначених губерній становили купці. Найбільше представництво відносно інших міст останні мали у Харкові, Ніжині, Городні, Полтаві та Костянтинограді. Невеликий відсоток купців серед виборців Чернігова був пов'язаний з рівнем економічного розвитку губернського міста. У другій половині XIX ст. Чернігів більше відіграв роль адміністративного та культурного центру, ніж торговельно-промислового.

Хоча міщани й становили разом із селянами найбільшу, а особи

привілейованих звань з купцями – найменшу частину виборців, але саме останні користувалися виборчими правами значно ширше. На жаль, відсутні точні дані з цього питання по Полтавській та Харківській губерніям, але матеріали звітів Чернігівського губернського правління за 1880 р. дають можливість простежити певну тенденцію. У середньому в містах Чернігівської губернії до виборчих списків були включені майже 50 % мешканців міст від привілейованих звань та станів. Тоді як представники непривілейованих звань мали представництво на рівні 1/10 (9,05 %). У деяких містах губернії відсоток осіб даної групи був незначний (Чернігів – 21,1 %, Остер, Ніжин – майже 22 %, Новгород-Сіверський – 32,2 %) [570, с. 36–37].

Головними категоріями серед виборців були домовласники і торгівці. Інколи 80 % усіх виборців належали до домовласників. Торгівці, у порівнянні з домовласниками, складали значно меншу за чисельністю групу виборців (приблизно 1/10). Наприклад, у Чернігівській губернії торгівці у виборчих списках складали від 18,7 % до 26,1 % (Остер, Чернігів, Стародуб). В інших містах вони мали мінімальне представництво (Борзна – 1,6 %, Городня – 6,7 %, Сураж – 6,8 %, Кролевець – 7,3 %) [389, с. 38–39].

У більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній серед мешканців переважали особи з початковою освітою або неписьменні. За даними 1897 р. письменні становили в містах зазначених губерній лише близько 40 % (Полтавська – 39,8 % [663, с. 13], Харківська – 39,4 % [664, с. 13], Чернігівська – 38,4 % [665, с. 13]). Найбільший відсоток осіб, які отримали середню та вищу освіту, припадав на представників привілейованих звань та станів. Така ситуація не могла не позначитися на виборцях. До виборчих списків потрапляли не лише представники вищих станів, але й прості люди, які недавно переїхали із сіл, не мали не те що вищої чи середньої, але й навіть початкової освіти. Наприклад, на початку 80-х років XIX ст. у містах Чернігівської губернії 50 % виборців були неписьменними, а в деяких містах дана категорія складала від 6/10 до 7/10

усіх виборців (Глухів, Конотоп, Остер, Мглин) (Додаток Б 1.9).

Особи, які отримали середню та вищу освіту, були в меншості і їхнє число не перевищувало 3 % від загальної кількості виборців. У більшості міст Чернігівщини їхнє представництво складало 1 % від осіб, які потрапили до виборчих списків. У Глухові та Новозибкові цей показник був ще нижче [570, с. 29]. У містах Полтавської та Харківської губерній спостерігалася аналогічна ситуація з рівнем освіти виборців. Необхідно зазначити, що в губернських містах трьох губерній відсоток виборців з вищою та середньою освітою був дещо вищий у порівнянні з повітовими та заштатними містами, але це не могло кардинально змінити загальну ситуацію.

Прогнозовано серед виборців домінували православні, що відповідало чисельності останніх серед мешканців міст. У середньому на їхню долю припадало 80 % місць у виборчих списках. Другу за чисельністю групу виборців складали іудеї. У Полтавській та Чернігівській губерніях частка іудеїв-виборців коливалася в межах 10–14 % (Додаток Б 1.10, Б 1.11). На Харківщині цей показник був значно меншим, що пов'язано з меншою чисельністю представників даної конфесії серед міського населення краю. У містах, де відсоток іудеїв був більшим за середньостатистичні дані по губернії, їхнє представництво у виборчих списках досягало 20–40 % (Стародуб, Чернігів, Сураж, Кременчук, Кобеляки, Золотоноша). Представники інших конфесій (католики, протестанти, магометани) мали мінімальне представництво або взагалі були відсутні у виборчих списках.

У звітах місцевих адміністрацій за весь період дії Положення 1870 р. часто із занепокоєнням констатувалося, що найменший відсоток виборців у багатьох містах зазначених губерній складали ті особи, які сплачували до міської казни максимальні та середні податки. У невеликих та економічно слабо розвинених містах вони взагалі не були представлені (Козелець, Кролевець, Мглин, Краснокутськ, Куп'янськ, Хорол, Кобеляки, Нове Місто, Короп, Березне, Погар). Навіть у Чернігові та Полтаві найчисельнішу групу виборців складали особи, які платили від 10 до 1 рубля. Наприклад, у містах

Чернігівської губернії в середньому виборці за сумою платежів розподілялися таким чином (1879 р.): більше 100 руб. платило 0,1 % усіх виборців, від 100 до 50 руб. – 0,3 %, від 50 до 10 руб. – 5,7 %, від 10 до 1 руб. – 27,9 %, від 1 руб. до 50 коп. – 19,3 %, менше 50 коп. – 46,7 % [570, с. 52]. Отже, особи, які сплачували на користь міста від 1 рубля до декількох копійок, домінували серед виборців більшості міст Чернігівщини. Аналогічна ситуація спостерігалася і в переважній більшості міст Харківщини та Полтавщини.

Дещо іншою була ситуація з розміром платежів у Харкові. З 1871 по 1892 рр. загальна сума податків, що сплачувалася виборцями губерньського міста, зростала. Це було пов'язано з економічним розвитком Харкова, збільшенням числа заможних городян та поступовим розширенням виборчих списків. Якщо у 1871 р. один виборець у середньому сплачував на користь міста 25 руб. 50 коп., то в 1891 р. уже 31 руб. 40 коп. У вказаний період змінювалася і сума платежів на кожному з розрядів. Відповідно на першому розряді – із 569 руб. 30 коп. до 518 руб. 70 коп., на другому – із 102 руб. 30 коп. до 118 руб. 20 коп., на третьому – із 9 руб. 40 коп. до 11 руб. 80 коп. [898, с. 403–405; 184, с. 1]. Виборці першого і другого розрядів чисельно поступалися виборцям третього, а тому кожний із них сплачував більшу суму платежів на користь міста (Додаток Б 1.12, Б 1.13).

Швидкі темпи розвитку промисловості і торгівлі у Харкові вплинули і на розміри платежів, що повинні були сплачувати виборці губерньського міста, і були захмарними для мешканців більшості міст зазначених губерній. Так, у 1875 р. до першого розряду відносилися особи, які сплачували на користь міста від 201 руб. 77 коп. та вище, до другого – від 51 руб. 44 коп., до третього – менше 51 руб. 44 коп. [185, с. 2] У 1879 р. вимоги майже не змінилися. У першому розряді сума платежів коливалася від 200 руб. і більше, у другому – від 200 до 50 руб., у третьому – до 50 руб. [184, с. 1]. У 1887 р. розмір податків для першого розряду зріс від 209 руб. 33 коп. і більше, а в третьому – від 53 руб. 65 коп. [188, с. 12]. Як і в інших містах, у

Харкові серед виборців була певна кількість дрібних платників податків. Наприклад, у 1891 р. список виборців Харкова розпочинався з виборців, які платили на користь міста (з оціночного збору або торговельних документів) 5 263 руб. 51 коп., а закінчувався особами, які сплачували по 14 коп. [1336, с. 10–13] (Додаток Б 1.14).

Дані про розподіл виборців за категоріями залежно від платежів дають можливість з'ясувати соціальний склад виборців Харкова. У 1883 р. виборче право отримало 1 667 осіб, які сплатили податки з нерухомого майна, що становило 83,2 % від загального числа виборців. 16,8 % (945 чол.) отримали виборче право після оплати збору з торговельних документів [470, с. 8]. Платниками податків з нерухомого майна були представники дворянства, духівництва, заможні міщани та купці. Платежі з торговельних документів та оціночного збору з нерухомого майна здійснювали купці, міщани, ремісники та селяни. До останньої категорії відносилися й окремі представники дворянства, які займалися підприємницькою діяльністю.

Також заслуговує на увагу співвідношення виборців кожного розряду до числа гласних, які обиралися цими розрядами. Виборці першого розряду складали приблизно 2,5 % від загального числа, із них 80 % потрапляли гласними в думу. У той же час 9/10 виборців відносилися до третього розряду, а обирали зі свого середовища приблизно 2 % гласних. На долю виборців другого розряду в середньому приходилося 20 % гласних [517, с. 54–55]. Статистичні дані засвідчують певну тенденцію, коли всі або майже всі виборці першого розряду обиралися гласними [185, с. 104–105; 184, 14–56]. Це було пов'язано з тим, що кількість гласних дорівнювалася, а інколи й перевищувала число виборців того ж розряду. Наприклад, у Новозибкові гласні I розряду складали 95 % загальної чисельності виборців даного розряду. У Борзні ця цифра становила 96 %, а в Глухові та Новгород-Сіверському кількість гласних перевищувала число виборців. Це призвело до того, що відсоткове відношення гласних до виборців складало 122 % та 114 % [389, с. 55–56]. Таким чином, обрання гласними більшості виборців I

розряду було явищем звичайним і вже традиційним. Ця процедура перетворилася на просту формальність.

Додаткову інформацію про склад виборців надають матеріали, що містять відомості про розподіл виборців за станами по розрядах. Ці дані допомагають відтворити загальну ситуацію в містах зазначених губерній. На жаль, до нашого часу найбільш повні відомості із зазначеного питання дійшли по Чернігівській губернії (містяться в матеріалах ревізії сенатора О. Половцова). По Харківській та Полтавській губерніях матеріали неповні. Однак можна допустити, що у двох останніх губерніях тенденції розподілу були аналогічні з Чернігівщиною з певними кількісними коливаннями.

У містах Чернігівської губернії у 1880 р. у всіх трьох розрядах спостерігалася перевага виборців, які належали до непривілейованих звань та станів. Якщо в I та II розрядах представництво привілейованих осіб серед виборців складало приблизно однаковий відсоток (25,3 % та 27,8 %), то в III він значно зменшувався (16,4 %). Ця тенденція передусім пояснюється, мабуть, тим, що сама система розподілу на розряди обумовлювала саме такий кінцевий результат представництва. У I розряді найбільший відсоток мали представники привілейованих звань навіть не в губернському місті, а в Городні, Глухові, Борзні, де вони становили від 40 % до 50 % виборців. У більшості ж міст губернії представництво привілейованих осіб було значно нижчим навіть від середніх даних по губернії (Кролевець, Остер, Мглин, Новозибків, Новгород-Сіверський, Стародуб). Ураховуючи той факт, що представники даної групи складали незначний відсоток усього населення міст, то їхня кількість серед виборців була досить великою, хоча, мабуть, і не стовідсотковою.

У більшості міст губернії виборці непривілейованих станів складали від $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{8}$ загальної кількості. Мінімальне представництво було в Городні та Глухові, а максимальне – у Кролевці, але розподіл місць серед даних виборців був неоднаковий. Найбільший відсоток належав купцям, які отримували від $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{8}$ всіх місць. Максимальне представництво вони

мали в Кролевіці, Мглині, Новгород-Сіверському та Стародубі. Це повною мірою співпадає з центрами місцевої торгівлі, що існували на той час.

Особливістю виборчих списків I розряду можна вважати відсутність у них міщан. Із 13 міст, що надавали інформацію, 6 не мали міщан-виборців у найвищому розряді. У цих містах спостерігалось досить значне коливання цього представництва (від 2 % до 31 %).

Цікавим фактом можна вважати невеликий відсоток виборців від інших станів. Виборці цієї категорії були представлені лише в Острі, Новозибкові, Конотопі та Чернігові. Їхня кількість була мінімальна, за винятком Остра (від 15,8 % у I розряді до 41,7 % у III), але присутність останніх свідчила про формування нових соціальних груп серед міського населення [512, с. 97].

Ситуація у II розряді також мала певні особливості. Співвідношення між виборцями привілейованих та непривілейованих звань та станів майже співпадало з I розрядом. За винятком губерньського міста, в інших виборці від привілейованих станів мали майже рівне представництво з певними коливаннями. Відповідна картина складалася і з виборцями з непривілейованих станів.

Значні відмінності спостерігалися при аналізі складу непривілейованих виборців. На відміну від вищого розряду кількість купців у II розряді відчутно зменшилася, і в різних містах спостерігалось сильне коливання в їхньому представництві. Найбільша кількість останніх буда відзначена у Ніжині, Глухові та Новгород-Сіверському (від 50 % до 70 %), а мінімальна – у Борзні та Козельці (від 5 % до 17 %). У всіх інших містах чисельність купців у виборчих списках була більш-менш рівною. У цьому ж розряді спостерігалось значне збільшення міщан-виборців, які, на відміну від попереднього, мали достатньо рівне представництво у всіх містах. Їхня кількість здебільшого сягала 40 %–50 %. Певним винятком у даній ситуації був лише Ніжин (6,4 %) [570, с. 52].

У II розряді відзначається зменшення представництва виборців від привілейованих звань та станів на користь непривілейованих. Лише в

Чернігові був майже рівний розподіл місць. В інших же містах (за винятком Козельця) привілейовані виборці не склали і 20 % від загального числа даного розряду. Від 7/10 до 9/10 усіх виборців належали до числа непривілейованих станів. Більшість дрібних домовласників, прикажчиків, ремісників та інших підприємців потрапили під назвою міщан до II та III розрядів.

Повідомлення місцевих чиновників засвідчували переважання платників великих податків у першому розряді в більшості міст зазначених губерній. Певним виключенням можна вважати, наприклад, Кролевець, Глинськ, де всі виборці даного розряду належали до осіб, які сплачували від 1 до 10 руб. на рік на користь свого міста. Платники дрібних платежів не потрапляли до вищого розряду, що певною мірою влаштовувало уряд.

У той же час у другому розряді більшість виборців сплачували мінімально допустимі за розмірами податки. У деяких містах таке переважання доходило до 90 % (Недригайлів). В останньому розряді панували саме дрібні платники податків, які щорічно сплачували копійки на користь міста. Певним винятком були Чернігів, Полтава, Остер, Кременчук, Суми. В окремих містах дана категорія виборців складала від 3/10 до 9/10 виборців розряду.

Таким чином, можна вважати, що в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній більшість серед виборців становили саме платники дрібних податків, які відігравали домінуючу роль в останніх розрядах. Наприклад, у Чернігівській губернії мінімальні платежі серед виборців третього розряду були зафіксовані у Новгород-Сіверському – 5 коп., Ніжині – 13 коп., Острі та Новозибкові – 20 коп. [570, с. 104–105]. Як уже згадувалося раніше, у Харкові мінімальна сума складала 14 коп. Але найменші суми деякі виборці третього розряду сплачували з оціночного збору (від 2,5 коп. у Кролевець до 9 коп. у Мглині та Глинську).

Значний відсоток дрібних платників податків, низький освітній рівень серед виборців позначилися на активності останніх під час формування

органів міського самоврядування. Звітні матеріали місцевих адміністрацій та органів міського самоврядування засвідчують майже однакове ставлення представників привілейованих і непривілейованих звань та станів до питання формування самоврядних інституцій. Чого можна було чекати від мешканців повітових і заштатних міст, якщо навіть у Полтаві, Харкові та Чернігові явка на вибори залишала бажати кращого. У 1871 р. активність виборців становила відповідно у Полтаві – 17,2 %, Харкові – 7,2 %, Чернігові – 26,4 %. Під час проведення наступних виборів активність виборців знизилася до 16 % (649 чол.), 7 % (395 чол.), 25,8 % (299 чол.) [1172, с. 61–62]. Зібрані місцевими чиновниками дані за 1871–1883 рр. показують більш активну участь виборців перших двох розрядів у голосуванні, ніж третього [1234, с. 39–50; 1439, с. 10–17]. Таким чином, складалася ситуація, коли до формування органів міського самоврядування допускався незначний відсоток мешканців, а фактично у виборі гласних брала участь невелика група осіб. У всіх інших містах зазначених губерній ситуація була також невтішною. Наприклад, у 1885 р. у 16 містах Полтавської губернії до виборчих списків було включено 18 637 чол., із них своїм правом скористалося лише 3 279 чол. (майже 17,6 %). У Чернігівській губернії негативними лідерами щодо участі у виборах були Козелець і Конотоп. У цих містах участь у виборах проігнорувало відповідно 90,5 % та 90,4 % привілейованих та 75,6 % і 93,6 % непривілейованих виборців [389, с. 120–121] (Додаток Б 1.15, Б 1.16).

Пасивність виборців спостерігалася і по розрядах. Тобто, чим нижчий був розряд, тим більший відсоток серед виборців складала непривілейовані особи, які були й активнішими (виключенням можна вважати Харків). Наприклад, якщо у містах Чернігівської губернії в першому розряді дана категорія виборців мала достатньо рівне представництво, то в другому були серйозні розбіжності між мінімальними та максимальними даними (Мглин – 7,9 %, Конотоп – 38,5 %). У третьому розряді ця тенденція знаходила своє продовження (Конотоп – 27,1 %, Мглин – 77 %) [570, с. 393зв.].

Місцеві чиновники вважали головною причиною пасивності виборців у

містах у недостатній готовності останніх до розуміння проблем своїх міст і шляхів до їх розв'язання [484, с. 168]. Вони вважали, що обрання гласних другого та третього розрядів часто давало випадковий результат. Більшістю виборців третього розряду були малоосвічені та неписьменні міщани, дрібні платники податків. Закономірно, що їхні інтереси не співпадали із цілями заможних виборців і, тим більше, уряду. Певним виключенням були губернські центри та окремі міста (Остер), де виборці з вищою та середньою освітою складали до 10 %.

Така ситуація призводила до різноманітних зловживань. Крім згаданих раніше тлумачень статей 17, 41 Положення, відмічалися й інші. У багатьох містах не були розроблені правила для виборів у думи. Особа виборця засвідчувалася або міським головою, або опитуванням інших виборців чи наявністю запрошення на вибори. Крім того, досить великою проблемою було повідомити неписьменних виборців, які не могли прочитати розклеєні по місту листівки, що інформували про дату зборів. Поліція відмовлялася надсилати виборцям повідомлення, посилаючись на те, що це не входить до їхніх обов'язків. До того ж при голосуванні неписьменні не знали, за кого віддають голоси. Часто надписи на урнах були відсутні або нечіткі.

Також формою впливу на виборця чиновники вважали і голосування за дорученням. Ураховуючи низьку явку на вибори, зацікавлені особи, маючи доручення, могли без проблем скласти більшість або, навпаки, забалотувати неугодну кандидатуру. Тому міські голови окремих міст пропонували обмежити або взагалі заборонити практику голосування за дорученням, зобов'язати жінок особисто відвідувати збори. Дітей виборців, які також часто користувалися даним правом, пропонувалося допускати лише в тому випадку, коли вони одночасно брали на себе й майнову відповідальність за своїх заступників.

Логічним наслідком різноманітних порушень були достатньо часті випадки, коли виборчі збори не відбувалися. Заслуговує на увагу той факт, що всі ці випадки припадали на вибори у першому розряді, хоча саме в ньому

перебували крупні платники податків. Наприклад, у Глухові, Кролеві та Стародубі збори не відбулися по 2–3 рази. Подібна пасивність виборців вищого розряду не могла не турбувати владу, бо саме вони повинні були задавати тон у діяльності новостворених самоврядних інституцій.

Під час реалізації положення 1870 р. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній простежувалася певна закономірність. Представники привілейованих звань та станів мали максимальне представництво серед гласних саме в губернських містах [1234, с. 40–50]. Матеріали звітів органів міського самоврядування вказують на той факт, що домінування дворян і духівництва в думах Полтави, Харкова та Чернігова було тотальним. Так, після обрання першого складу думи Харкова вона складалася головним чином із представників дворянства та купецтва (майже однаково). У 1875 р. із 72 гласних, обраних до думи, 35 належали до представників привілейованих звань, 34 до купецтва і 3 гласних до міщан, ремісників та селян. При цьому до гласних першого розряду було обрано 5 осіб від дворян і духівництва, 11 гласних від купців та почесних громадян (із купецького стану). До складу гласних другого розряду було обрано 11 представників привілейованих станів та 14 осіб від купців. Розподіл гласних за станами у третьому розряді також підтвердив перевагу осіб привілейованих станів (13) над непривілейованими (9 гласних від купецтва, 3 від міщан, ремісників та селян). Таким чином, у результаті проведення других виборів до Харківської думи гласні від дворянства та купецтва мали майже однакову кількість голосів (відповідно 35 і 34). Але в разі об'єднання останніх із гласними від міщан, селян та ремісників (3) непривілейовані особи переважали дворян та духівництво і могли прийняти вигідні для них рішення [184, с. 9]. Дана тенденція простежувалася і під час виборів у 1883 р. Із 72 гласних від купецтва було обрано 39, привілейовані особи отримали 29 місць у думі, а міщани, ремісники та селяни – 4 [186, с. 10–23]. Отже, за часів дії Положення 1870 р. у Харківській думі йшов процес збільшення ролі і впливу гласних, обраних із купецького середовища. Дума Харкова певною

мірою була органом міської буржуазії.

Дещо іншою була динаміка протистояння представників привілейованих та непривілейованих станів у Чернігівській міській думі. У 1871 р. із 42 гласних думи 23 належали до купецтва, 14 – до міщан, 4 – дворян та 1 – священник [703, с. 145]. Із 54 депутатів думи у 1875 р. половина належала до дворян (27 чол.), а друга – до купців, почесних громадян та міщан [716, с. 28]. Тобто спостерігалася збільшення активності та інтересу дворянства до міських справ. У 1879 р. за результатами виборів до думи серед гласних уже мали перевагу дворяни (30 чол.) та священники (2 чол.) над купецтвом (20 чол.) та міщанами (8 чол.) [716, с. 145]. У 1883 р. депутати Чернігівської думи від привілейованих звань та станів знову мали перевагу (34 гласних із 60) [716, с. 145]. Під час останніх двох виборів до думи у 1887 р. та 1891 р. серед гласних уже повністю домінували купці та міщани (відповідно із 72 депутатів 40 чол. [399, с. 1] та 41 чол. [716, с. 132]) (Додаток Б 1.17). Аналогічні процеси відбувалися і при формуванні Полтавської думи.

Наведені дані підтверджують тенденцію, характерну для більшості міст Російської імперії. У думках 613 губернських міст Російської імперії за період 1871–1891 рр. зафіксовано переважання гласних від купецтва та почесних громадян (47 %), а серед депутатів повітових дум – міщан, ремісників і селян (51 %) [1232, с. 153]. Такий стан речей непокоїв не лише владу на місцях, але й уряд. Влада сподівалася на домінування серед депутатів міських дум та управ саме представників привілейованих звань та станів, а замість цього отримала «неприємний сюрприз» у вигляді домінування депутатів від купецтва, міщан та селян, які сплачували дрібні податки і мали, у кращому випадку, початкову освіту. Наприклад, у 80-х роках XIX ст. лише 2 % депутатів у містах Чернігівської губернії мали лише початкову освіту, інші представляли собою «сіру неграмотну масу» [389, с. 37].

Додатковим чинником, що дратував владу, було значне чисельне представництво іудеїв серед гласних дум та управ. Наприклад, за часів дії Положення 1870 р. у Чернігівській думі на долю іудеїв приходилося від

18,5 % до 33,3 % усіх депутатських мандатів [1388, с. 36–38]. Такою ж ситуація була і в повітових містах. Наприклад, у 1874 р. у Кобеляках 17 думців були іудеями, у Кременчуці – 13, у Золотоноші – 10 [910, с. 155]. Значне, а інколи й максимально допустиме законодавством чисельне представництво іудеїв серед гласних, на думку влади, у цілому негативно впливало на роботу органів міського самоврядування.

Характерною для більшості міст зазначених губерній була не лише пасивність виборців, але й гласних. Непоодинокими були випадки, коли не могли зібрати кворум для проведення засідання думи. Інколи робилося по 2–3 спроби, перш ніж засідання відбувалося. Наприклад, у Ромнах у 1887 р. із 20 запланованих засідань відбулося 17. Із 49 гласних міської думи 5 осіб жодного разу не були присутніми на засіданнях, 15 брали участь у половині, а інколи і в меншій кількості думських засідань. Навіть у Харкові за період 1887–1891 рр. не відбулося 27 думських засідань [184, с. 29]. А всього за весь час дії Положення 1870 р. не відбулося 78 думських засідань [128, с. 64; 187, 1–73]. Для вирішення даної проблеми у Чернігові гласний К. Ходот у 1881 р. пропонував (і дума ухвалила дане рішення): 1. Складати списки непроведених засідань і гласних, які їх проігнорували. 2. Ці списки надсилати виборцям. 3. Списки «прогульників» вивішувати в думі під час обрання гласних на новий термін [389, с. 247]. Але дані пропозиції не могли зламати негативних тенденцій.

Багато гласних продовжувало вважати роботу в думі чи управі обтяжливою і надто клопіткою. Тому і намагалися усілякими засобами їх позбутися або ігнорувати. Наприклад, у 1871 р. у Березному один із претендентів на посаду міського голови дав самовідвід, мотивуючи відмову поганим станом здоров'я. Однак після виборів продовжив активно займатися підприємницькою діяльністю [266, с. 16].

Отже, у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях процес реалізації Положення 1870 р. тривав з 1871 по 1880 р. Відповідно до вимог виборче право отримала лише невелика група міського населення.

Складалася досить своєрідна ситуація, коли найбільший відсоток виборців фіксували в містах з населенням від 20 до 35 тис. чол. (6,6 %). У межах трьох зазначених губерній спостерігалася певна зворотна закономірність: чим меншою була чисельність населення міста, тим більше його мешканців отримувало виборче право. У середньому у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях приблизно 1/10 частина міського населення допускалася до участі в управлінні. Від цього процесу усувалася велика група представників привілейованих звань, що турбувало владу. Виступаючи головною її опорою в містах, вони, на думку уряду, повинні були асоціювати свої інтереси з інтересами держави. Слід додати й те, що саме серед представників даної категорії міського населення був найбільший відсоток освічених людей. У різних містах зазначених губерній співвідношення кількості виборців до числа мешканців було неоднаковим. Інколи спостерігалася значне коливання. В одних містах виборці становили 1/5 всього населення (Остер, Глинськ, Сураж, Куп'янськ, Пирятин, Костянтиноград), а в інших – лише 3–5 % (Ніжин, Стародуб, Охтирка, Лебедин, Кременчук).

Майновий ценз на участь у виборах був адаптований для великих, середніх і малих міст, а до числа виборців включалися не лише особи, які володіли нерухомістю, але й ті, хто не мав нерухомості, сплачуючи міські податки.

У 1870–1871 рр. у багатьох містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній були зафіксовані різноманітні порушення. Найчастіше вони були пов'язані з недотриманням термінів, що надавало законодавство для оскарження списків виборців.

Розподіл виборців за станами частково відповідав чисельності основних груп серед міського населення зазначених губерній. Особи привілейованих звань та станів у середньому не складали й 1/5 частини всіх виборців у містах зазначених губерній. Певним винятком були Харків, Полтава, Чернігів, Сураж, Козелець, Лубни, Куп'янськ, Зміїв, де на долю представників

привілейованих звань припадало від 1/3 до 1/2 частини виборців. Найбільше представників привілейованих звань та станів було зафіксовано серед виборців Чернігова. Значна частина виборців – біля 4/5 – була делегована від представників непривілейованих звань та станів. Селяни склали в середньому в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній майже 1/4 частину всіх виборців, що відповідало їх відсотковому представництву і серед міського населення. У деяких містах відсоток селян серед виборців перевищував середньостатистичні дані і сягав 30–50 % від усіх, хто отримав виборчі права. Незначний відсоток усіх виборців у містах зазначених губерній становили купці. Головними категоріями серед виборців були домовласники і торгівці. Інколи 80 % усіх виборців належали до домовласників.

Серед виборців домінували особи з початковою освітою або неписьменні. Особи, які отримали середню та вищу освіту, були в меншості і їхнє число не перевищувало 3 % від загальної кількості виборців. Прогнозовано серед виборців домінували православні, що відповідало чисельності останніх серед мешканців міст (у середньому 80 % місць у виборчих списках). Другу за чисельністю групу виборців склали іудеї. У Полтавській та Чернігівській губерніях частка іудеїв-виборців коливалася в межах 10–14 %. На Харківщині цей показник був значно меншим.

Особи, які сплачували на користь міста від 1 рубля до декількох копійок, домінували серед виборців більшості міст Чернігівщини. Аналогічна ситуація спостерігалася і в переважній більшості міст Харківщини та Полтавщини (за виключенням Харкова). У містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній представники привілейованих звань та станів мали максимальне представництво серед гласних лише в губернських містах.

4.2. Введення Міського положення 1892 р.

Революційне піднесення на рубежі 70–80-х років XIX ст. та вбивство Олександра II посилює розчарування в реформах 60–70-х рр. У правлячих колах поширюється думка про необхідність виправлення допущених за часів Олександра II помилок, а також про неготовність народу використати надані йому права. Правлячі кола найбільше турбувала ситуація, коли у новостворених органах міського самоврядування спостерігалось домінування торгово-промислової буржуазії над представниками привілейованих станів.

Для виправлення такої диспропорції влада, спираючись на скарги і пропозиції дворянства, вирішила внести зміни до існуючого виборчого законодавства. Головною метою цих змін було розширення складу виборців за рахунок так званих квартиронаймачів. Дана категорія міських мешканців була достатньо матеріально забезпечена і могла сплачувати значні податки на користь міста. В їхньому середовищі був більший відсоток осіб із вищою та середньою освітою. Одночасно планувалось позбавити виборчих прав платників дрібних податків, що пояснювалось їх мізерним економічним внеском до міської казни, а також низьким освітнім рівнем та пасивністю до вирішення проблем міста.

Спеціальна комісія під головуванням М. Каханова планувала змінити засади формування трикурійної системи. Пропонувалось враховувати не суму податків, а інтереси міського населення. Для отримання необхідних за складом дум планувалось групувати виборців у курії квартиронаймачів та власників нерухомого майна, торгово-промислових закладів та купців [1028, с. 379]. Передбачалось поступове розширення повноважень міських управ. Для покращення їхнього складу пропонувалось запровадження освітнього цензу для членів управ, а також введення системи штрафів для гласних, які недбало ставилися до своїх обов'язків [958, с. 101–102].

Члени Спеціальної комісії планували надавати право місцевим адміністраціям формувати та контролювати виконання міських бюджетів. Для зменшення міських недоїмок рекомендувалось вилучити з обов'язкових

міських витрат статтю на освітлення та опалення в'язниць, зменшити платежі на рекрутську повинність (після військової реформи).

Підготовлений проект нового Положення було передано на обговорення та можливих змін до Особливої комісії (жовтень 1884 р.). Різне бачення членами комісії обов'язків та завдань самоврядних інституцій стримувало остаточне ухвалення рішення. Зміна внутрішньополітичного курсу влади призвела до розпуску кахановської комісії у квітні 1885 р. [1273, с. 22]. Усі її напрацювання були відкладені на три роки. Лише у 1888 р. Міністерство внутрішніх справ повернулося до ідеї реформування міського самоврядування. Як і в попередні роки, нове Положення планували перевірити у Санкт-Петербурзі та Москві. Положення для двох столиць було підготовлено у господарському департаменті Міністерства внутрішніх справ, а після його затвердження (листопад 1888 р.) уведено у столичних містах [1049, с. 152]. У всіх інших містах продовжували користуватися Положенням 1870 р., що викликало невдоволення зацікавленої частини інтелігенції та представників привілейованих станів, які були відсторонені від управління містами або становили меншість у самоврядних інституціях.

2 липня 1890 р. міністр внутрішніх справ І. Дурново підписав циркуляр з проханням негайно розпочати підготовку нового Міського положення [1028, с. 411–412]. У кожній губернії створювалася спеціальна комісія, яка мала право надавати свої пропозиції щодо змісту майбутнього Положення. До її складу були включені особи з представників влади. Органи міського самоврядування в ній не були представлені. 1 березня міністр внутрішніх справ І. Дурново надав Державній раді проект нового Міського положення, до якого були включені всі прийнятні для влади пропозиції. Надіслані комісіями зауваження мало чим урізноманітнили проект Міського положення, розроблений каханівською комісією. Найбільші дискусії відбувалися стосовно нового виборчого закону. Міністр юстиції М. Манасеїн пропонував надати виборче право квартирнаймачам, бо дана група мешканців мала високий освітній рівень і могла покращити роботу

самоврядних структур. На противагу такій точці зору міністр фінансів вважав, що до виборчих списків необхідно включати лише власників нерухомого майна та купців.

У проекті було реалізовано владну ідею щодо скорочення самостійності органів міського самоврядування та переведення їх під ще більший контроль місцевих адміністрацій. Запропоновані нові виборчі статті усували від управління містами дрібних платників податків. Одіозність окремих положень проекту нового Положення змусила владу навіть пом'якшити деякі його статті. Так, до виборів допускалися купці II гільдії, було зменшено ценз осілості з двох років до одного (дане положення не стосувалося Санкт-Петербурга і Москви) тощо. Негативне ставлення влади до іудеїв також знайшло своє відображення у проекті. Іудеї не отримали виборчих прав поза межею осілості [1028, с. 417].

Після обговорення проекту Міського положення в Об'єднаних департаментах Державної ради 11 червня 1892 р. закон був підписаний Олександром III. У преамбулі Положення була дана оцінка міської реформи 1870 р. та пояснювалися причини прийняття нового Міського положення. «...Міське положення 1870 р. принесло протягом двадцяти років його використання немалу користь, ... але ... проявилася його недосконалість, яка вимагає виправлення. Унаслідок цього ... ми наказали ... піддати Положення 1870 р. перегляду» [576, с. 1].

Відповідно до нового Положення майновий ценз для виборців значно підвищувався і залежав від адміністративного значення міста та його розміру. Ще на стані підготовки міської реформи 1892 р. чернігівський губернатор О. Афанасьєв повідомляв Міністерство внутрішніх справ, що, наприклад, у Чернігові за новим виборчим законом до управління містом будуть допущені 300 осіб. Тобто, у порівнянні з 1887 р. у 1892 р. число виборців повинно було скоротитися у 5 разів (Додаток Б 2.1). Для зменшення хвилі незадоволення серед міського населення О. Афанасьєв навіть зменшив розмір майнового цензу, щоб розширити загальне число виборців. Однак

його пропозиція не була підтримана [427, с. 2–3]. Наприклад, у Чернігівській губернії в результаті реалізації нового виборчого законодавства більшість міського населення відсторонялася від управління містами і не була представлена в органах самоврядування. За підрахунками влади в містах Чернігівської губернії виборчі права могли отримати лише 3 483 особи, які сплачували на користь міста від 1 тис. руб. до 300 руб. на рік. Усі вони головним чином належали до привілейованих станів та промислово-торговельної буржуазії [401, с. 1–5; 399, с. 7–9] (Додаток Б 2.2, Б 2.3). Саме такого складу майбутніх органів міського самоврядування хотіла досягти влада.

Сам процес реалізації Положення 1892 р. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній тривав чотири роки. Але не всюди воно було введено. Міська реформа 1892 р. запроваджувала так зване спрощене управління в заштатних містах та посадах. Воно певним чином повторювало колишні волосні правління. У населених пунктах, де вводилося спрощене управління, до виборів допускалися домовласники, які сплачували щорічні платежі оціночного збору у розмірі 100 руб. Замість дум створювалися збори уповноважених чисельністю 12–15 чоловік. Поточними справами займався староста з помічниками, яких обирали на 4 роки. Староста керував зборами уповноважених, слідкував за виконанням прийнятих рішень, займався господарськими справами [30, с. 31].

Наприклад, у Чернігівській губернії спрощене управління було запроваджено у всіх посадах і трьох заштатних містах (крім Березного) – усього у 20 населених пунктах (Погар, Нове Місто, Короп, Середина-Буда, Вороніж, Клинці та ін.). У цих заштатних містах та посадах у 1894 р. мешкало 94 208 чол., а виборчі права отримали 1 871 чол. Тобто лише 2 % міського населення обирало уповноважених (272 чол.), які керували міськими справами [398, с. 2–7; 403, с. 94–100; 404, с. 1–20]. У Полтавській губернії спрощене управління вводилося у Миргороді, Глинську та Градизьку [118, с. 40]. На Харківщині ст. 22 нового Положення була

застосована до заштатних міст.

В усіх інших містах трьох зазначених губерній Положення 1892 р. запроваджувалося в повному обсязі (як і в попередні часи, у першу чергу, у губернських містах (1893 р. – Харків, Полтава, Чернігів). У результаті підготовки та проведення перших виборів до органів міського самоврядування за новим законом з'ясувалося, що число виборців скоротилося у 6–7 разів. Особливо сильно проявлялася диспропорція між числом мешканців та виборців у найбільш заселених містах (Ніжин, Кременчук, Суми, Конотоп, Охтирка, Ромни). Наприклад, у 1894 р. у Ніжині до виборчих списків було включено 396 осіб, а загальне число мешканців становило 45 560 чол. [399, с. 1–2; 588, с. 25–27]. У порівнянні з часом дії Положення 1870 р. число виборців Ніжина скоротилося на 91 %. Аналогічною ситуація була і в інших містах. Право формувати самоврядні інституції отримав у середньому 1–2 % мешканців міст.

Слід зазначити, що під час обговорення проекту нового Міського положення та його реалізації після затвердження на місцях робилися спроби внести зміни. Як уже згадувалося, чернігівський губернатор пропонував зменшити оціночний збір в окремих містах з 1 тис. руб. до 500 руб (Ніжин, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Новозибків), а в деяких – і до 100 руб. Дане клопотання категорично було відкинуто [403, с. 2].

28 вересня 1891 р. на засіданні Роменської міської думи обговорювалася процедура формування виборчих списків та кількісний склад новообраних дум. Після певних дискусій було підтримано думку, що в повітових містах максимальне число гласних повинно становити 30 осіб [118, с. 28]. 8 квітня 1894 р. Кременчуцька дума звернулася до Міністерства внутрішніх справ з клопотанням про зміну ст. 90 Положення. Закон передбачав обрання 3 членів міської управи, а дума зверталася до міністерства за дозволом добирати ще одного члена. Дане клопотання обґрунтовувалося значним обсягом роботи, який виконували члени управи. Однак на звернення Кременчуцької думи Міністерство внутрішніх справ відповіло відмовою [118, с. 286–286зв.].

Положення 1892 р. створило умови, за яких виборче право отримали представники привілейованих звань та станів, а також платники великих платежів на користь міста від непривілейованих категорій населення. Однак, як і в попередні роки, спостерігалася апатія виборців до процесу формування самоврядних інституцій. У середньому у виборах брало участь від 30 до 40 % осіб, які були включені до виборчих списків. Наприклад, у Чернігівській губернії максимальна явка на вибори у 1894 р. була зафіксована в Острі – 56 % (48 чол.) та Суражі – 57 % (26 чол.), а мінімальна – у Конотопі (19 %, 66 чол.). Отже, складалася ситуація, коли до виборів допускалося близько 1 % міського населення, а з їх числа приходило лише декілька десятків чоловік, які і формували самоврядні інституції. Так, у Ромнах із 264 осіб, які мали виборчі права, взяли участь у голосуванні лише 64 чол., які обрали 27 гласних [118, с. 197–204]. Навіть у Чернігові менше половини виборців брали участь у виборах (Додаток Б 2.4). Аналогічна ситуація спостерігалася в містах Полтавської та Харківської губерній. Слід відзначити, що пасивність виборців фіксувалася у всіх містах Російської імперії. Наприклад, у Москві на вибори у 1893 р. прийшло 17 % від загальної кількості виборців, в Одесі – 33 % [389, с. 202; 403, с. 99–100].

Прогнозованим був і склад новообраних органів міського самоврядування. У переважній більшості міст зазначених губерній дворяни отримали від 70 до 90 відсотків мандатів (Новозибків, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лубни, Кременчук). Наприклад, у Сосниці, Суражі, Конотопі та Кролевці міські думи повністю були сформовані з дворян. Депутати від торгово-промислової буржуазії та інших непривілейованих груп населення мали своїх гласних лише в окремих містах (Суми, Кременчук, Охтирка, Ніжин, Лебедин, Новозибків, Остер та ін.). Наприклад, торгово-промислова буржуазія Чернігівщини мала своїх представників у 1894 р. у Глухові (1 чол.), Ніжині (6 чол.), Чернігові (1 чол.). Так звані різночинці отримали 34 депутатські мандати: Чернігів – 5, Борзна – 2, Городня – 2, Козелець – 3, Мглин – 3, Новгород-Сіверський – 4, Новозибків – 7, Остер – 5, Стародуб – 2 [389,

с. 94–100]. Закономірно, що в такій ситуації практично всі посади в органах міського самоврядування також обіймали представники дворянства. Лише в окремих містах зазначених губерній, де достатньо розвинутою була торгівля, серед міських чиновників зустрічалися купці та міщани (Додаток Б 2.5).

Певну особливість мав процес формування самоврядних структур у губернських містах, що пов'язано з адміністративними функціями та ступенем економічного розвитку. Розглянемо даний процес на прикладі Чернігова та Харкова.

У 1893 р. до виборчих списків у Чернігові потрапив лише 301 чоловік, що складало 1,1 % від загального числа мешканців (27 871 чол.) [404, с. 1–2]. Безпосередньо у виборах взяло участь 115 чол. (із 301). Тобто активність виборців становила 38,2 % [402, с. 99–100]. У 1900 р. до виборів було допущено 1,5 % мешканців Чернігова. Разом із ростом числа виборців спостерігалось зростання виборчої активності до 49 % (227 чол.) [402, с. 99–100]. Також відбувався процес поступової трансформації складу Чернігівської думи. У 1893 р. із 32 обраних гласних 26 чол. були дворянами, 5 чол. – різночинцями, а 1 особа представляла місцеву буржуазію. У відсотковому значенні це дало такі результати: відповідно 81,3 %, 15,6 % та 3,1 % [402, с. 94, 100]. У 1897 р. із 41 обраного гласного до дворян належали 32 особи (78 %) та 9 чол. (22 %) до різночинців [402, с. 94, 100].

Харків у порівнянні з містами трьох губерній (у тому числі і губернськими) відрізнявся більш високим ступенем економічного розвитку. Це вплинуло на вимоги до виборців. Майновий ценз для потенційних виборців-харків'ян був встановлений у розмірі 1 500 руб. Також до формування самоврядних інституцій допускалися купці I та II гільдій [1415, с. 26]. Нове виборче законодавство зменшило число виборців Харкова. У 1892 р. до виборчих списків потрапило 2 291 особа, що в 3 рази менше за часів дії Положення 1870 р. (1889 р. – 6 890 чол., що становило 4 % усього міського населення) [1407, с. 68]. Отже, лише 1,3 % мешканців Харкова допускалося до формування органів міського самоврядування. Усі платники

дрібних платежів, які представляла третій розряд, були усунуті від керівництва містом (Додаток Б 2.6).

Після прийняття нового Міського положення 1892 р. харківський губернатор О. Петров наказав розпочати підготовку виборів до думи, хоча повноваження останньої закінчувалися у 1896 р. [852]. У результаті підготовчої роботи з'ясувалося, що виборчі списки скоротилися відповідно до нового закону з 2 292 особи до 1 813 чол. [851]. Число виборців зменшилося з 488 чол. до 294 чол., які обрали 80 гласних [852–854]. Тобто простежується процес постійного зменшення числа виборців за рахунок боржників з платежів та інших. Під час виборів у 1897 р. не було обрано повний склад Харківської думи, хоча проводилося декілька зборів з 15 листопада до 1 грудня [187, с. 12].

Досить цікаві результати дає аналіз складу виборців Харкова 1893–1897 рр. Положення 1892 р. поділяло виборців на категорії (А та Б). До першої категорії (А) відносилися власники нерухомого майна, а до другої (Б) – власники торговельних і промислових свідоцтв I та II гільдій. Серед виборців Харкова першої категорії у 1893 р. домінували почесні громадяни, чиновники, які разом з дворянами, військовими, професорами, священиками та представниками від установ залишали у меншості міщан, цехових та селян. У другій категорії виборців почесні громадяни (187 чол.) складали майже половину загального числа осіб, допущених до виборів [1415, с. 300–301].

У 1897 р. спостерігалось зростання числа виборців. На їхню долю припадало 1,14 % від загального числа мешканців Харкова (173 898 чол.) [779, с. 149]. Як і в містах сусідніх губерній, серед харків'ян зростало число власників нерухомого майна та підприємців. Даний процес засвідчують відомості щодо виборців за 1897 р. За чотири роки виборчі списки зросли з 1 794 чол. до 2 030 чол. Але крім зростання числа осіб, допущених до голосування, зростала й частка окремих категорій виборців. У першій категорії зросла чисельність дворян, військових, чиновників, селян та міщан

(інколи суттєво). Серед виборців другої категорії збільшилося представництво дворян, військових, професорів, почесних громадян, селян, міщан та осіб від установ [1415, с. 300–301]. Але, незважаючи на збільшення осіб від непривілейованих звань, домінуючі позиції зберігалися за виборцями від привілейованих звань та станів. Також у 90-х роках ХІХ ст. серед виборців зростає частка осіб, майно яких оцінювалося у 2 001–3 000 руб. та більше 1 000 руб. Цей процес напряду був пов'язаний з достатньо швидкими темпами розвитку промисловості та торгівлі у Харкові. Саме збільшення даної категорії виборців та селян можна вважати певною особливістю виборчих перегонів у Харкові 1893–1900 рр.

У той же час аналіз соціальної належності гласних Харківської думи показує, що зміни в складі виборців не вплинули на домінування привілейованих осіб. Дані за 1893–1897 рр. засвідчують зростання ролі дворянства, чиновництва, військових та інтелігенції в управлінні містом та визначенні пріоритетних проблем, що потребували вирішення. Паралельно йшов процес зменшення депутатів від почесних громадян та купецтва. Міщани та цехові мали мінімальне представництво і не могли вплинути на роботу думи [593, с. 11].

Отже, прийняття Положення 1892 р. засвідчило перемогу консервативних кіл в питанні організації діяльності і компетенції органів міського самоврядування. Процес реалізації Положення 1892 р. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній тривав чотири роки. Але не у всіх містах воно було запроваджено. Міська реформа 1892 р. запроваджувала так зване спрощене управління в заштатних містах та посадах. Воно певним чином повторювало колишні волосні правління. У населених пунктах, де вводилося спрощене управління, до виборів допускалися домовласники, які сплачували щорічні платежі оціночного збору у розмірі 100 руб. Замість дум створювалися збори уповноважених чисельністю 12–15 чоловік. Поточними справами займався староста з помічниками.

У результаті підготовки та проведення перших виборів відповідно до закону 1892 р. з'ясувалося, що число виборців скоротилося у 6–7 разів. Особливо сильно проявлялася диспропорція між числом мешканців та виборців у найбільш заселених містах (Ніжин, Кременчук, Суми, Конотоп, Охтирка, Ромни). Положення 1892 р. створило умови, за яких виборче право отримали представники привілейованих звань та станів, а також платники великих платежів на користь міста від непривілейованих категорій населення. Однак, як і в попередні роки, спостерігалася апатія виборців до процесу формування самоврядних інституцій. У середньому у виборах брало участь від 30 до 40 % осіб, які були включені до виборчих списків.

У переважній більшості міст зазначених губерній дворяни отримали від 70 до 90 відсотків мандатів (Новозибків, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лубни, Кременчук). У переважній більшості міст зазначених губерній дворяни отримали від 70 до 90 відсотків мандатів (Новозибків, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лубни, Кременчук). Депутати від торгово-промислової буржуазії та інших непривілейованих груп населення мали своїх гласних лише в окремих містах (Суми, Кременчук, Охтирка, Ніжин, Лебедин, Новозибків, Остер та ін.).

Особливістю виборів до органів самоврядування Харкова можна вважати зростання числа виборців (у тому числі непривілейованих звань та станів). Але зростання числа виборців не змінило співвідношення між представниками привілейованих і непривілейованих станів. Міське положення 1892 р. за рахунок різних обмежень посилило роль представників привілейованих звань та станів в органах міського самоврядування.

4.3. Взаємовідносини органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та земствами

Міські положення другої половини XIX ст. регламентували

взаємовідносини органів міського самоврядування та місцевих адміністрацій, а також поліцією та земствами. Положення 1870 р. найбільше повноважень надавало думах і управам під час вирішення міських господарських справ. Бюджети міст приймалися без адміністративного затвердження. Закон наділяв губернаторів наглядовими функціями, одночасно обмежуючи їхні можливості щодо втручання у справи самоврядних інституцій [1282, с. 12]. Губернатор мав право здійснювати нагляд за законністю постанов і рішень муніципальних структур. Лише із санкції губернаторів міські думи мали право видавати обов'язкові постанови. Закон не допускав, щоб міські самоврядні структури мали свою політичну думку. Губернатор мав право опротестувати питання, внесені до розгляду органами міського самоврядування, або призупинити виконання муніципальних постанов (на термін до одного місяця). У таких випадках спірні питання розглядалися губернськими у міських справах присутствіями, які очолювали самі губернатори (ст. 76 Положення). Склад присутствія гарантував підтримку офіційної позиції, бо до нього входили губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати, прокурор окружного суду, міський голова губернського центру, голова губернської земської управи, голова губернського мирового з'їзду. Рішення присутствія негайно вступали в силу. Закон дозволяв думах оскаржувати рішення присутствія у Сенаті. Однак до остаточної ухвали вищезгаданої інстанції дума повинна була виконувати рішення, які прийняло губернське у міських справах присутствіє. Для попередження таких конфліктів міські голови (у тому числі в Харківській та Чернігівській губерніях) заздалегідь ознайомлювали губернську адміністрацію з питаннями, що вносилися до розгляду муніципальними структурами. Усі ці та інші ситуації були досить чітко розтлумачені Положенням 1870 р. (ст.ст. 56, 57, 68, 141 тощо) [389, с. 554].

Створивши губернське у міських справах присутствіє, держава сподівалася, що це буде самостійна і незалежна місцева касаційна інстанція із судово-адміністративними правами. У реальному житті ситуація була

іншою. За період 1876–1880 рр. із 68 засідань Харківського присутствія тільки 8 відбулися згідно з вимогами Міського положення. Усі інші 60 засідань пройшли за присутності неповного її складу [179, с. 2–21]. Отже, отримавши досить значні повноваження, присутствія та його члени проявляли байдужість до міських потреб. Причина даного явища пояснюється залежністю членів присутствія від губернатора. Стаття 152 Міського положення чітко не вказувала, як повинно було відбуватися голосування (відкрито чи таємно). Тому, на думку чиновників, при відкритому голосуванні члени присутствія боялися займати принципову позицію при вирішенні конкретних питань.

Додатковим фактором впливу губернатора було його право розглядати кадрові питання. Він затверджував міських голів повітових і заштатних міст. При подальшому розгляді цього питання міністром внутрішніх справ оцінка губернатора щодо кандидата могла стати вирішальною. У Чернігівській губернії було зафіксовано два таких випадки, а в Харківській – один [909, с. 154].

Для попередження роз'яснення повноважень органів міського самоврядування 9 лютого 1873 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр «Про відношення міських голів з Начальником губернії». У ньому досить чітко сформульовано офіційну точку зору на розподіл повноважень на місцях: «... внаслідок виниклих нещодавно сумнівів щодо відносин, у яких повинні знаходитися Міські Голови до Начальників губерній, з ... дозволу імператора маю честь повідомити ..., що відповідно до змісту статей закону про межі влади Губернаторів ... Міські Голови підвідомчі Губернаторам на тих же засадах, як і інші особи, що служать в губерніях по виборах. ... Міські Голови виявляють Губернатору, якому надано право нагляду за законним виконанням міським громадським управлінням покладених на нього обов'язків, належну повагу, як представнику вищої державної влади ...» [578, с. 1–2].

Прикладом зверхнього ставлення губернатора до самоврядних

інституцій може бути суперечка, що сталася між чернігівським губернатором та думою у 1879 р. З дозволу думи міська управа для поповнення міської скарбниці здавала в оренду міські орні землі. Навесні 1879 р. губернатор вирішив ліквідувати городи орендаторів. Дума не заперечувала, але звертала увагу, що це можна зробити лише восени після збирання врожаю (так було записано в договорі). Поки справа обговорювалася в губернському у міських справах присутствії, губернатор звернувся до поліції, щоб ті «вирішили проблему». У результаті загін поліції просто знищив урожай орендаря Єршова. Звернення останнього за грошовою компенсацією за втрати (900 руб.) до управи не дало очікуваний результат. На скаргу управи і міського голови губернатор відповів, що вважає дії поліції правильними [517, с. 56–58]. Відправлена ж до Сенату скарга була розглянута у 1889 р. Сенат підтримав позицію міської влади і вказав на перевищення повноважень губернського у міських справах присутствія. Але орендар компенсації не отримав. Такі випадки підривали авторитет самоврядних інституцій та посилювали апатію до міських справ з боку мешканців.

Складними були стосунки між губернатором та міською владою Харкова у 90-х роках XIX ст. У 1890–1892 рр. поліція на чолі з поліцмейстером фон Вількеном за підтримки губернатора постійно втручалася у справи, що були у компетенції думи. «Адміністрація, втручаючись в область відання думи, не завжди стояла на ґрунті закону ...» [898, с. 304]. Після запровадження Положення 1892 р. місцева адміністрація на законних підставах посилила свою опіку [898, с. 309].

Більшість губернаторів вважала, що міська реформа 1870 р. надала їм недостатньо влади над новоствореними міськими самоврядними структурами. Дану позицію ілюструють слова Харківського губернатора Д. М. Кропоткіна: *«Становище губернатора до міських громадських установ ще більш незручне (у порівнянні з земствами). Особисто губернатор по відношенню до міських установ не має майже ніякого значення й виступає лише посередником, через якого передаються до губернського по міських*

справах присутствія різні справи, які стосуються неправильних дій міських громадських установ. Губернатор у розгляді цих справ має голос абсолютно рівний з усіма іншими особами, які складають міське присутствіє» [607, с. 298].

Бажання отримати більше влади над органами міського самоврядування достатньо успішно реалізувалося губернаторами у повітових і заштатних містах. Невисокий освітній рівень більшості провінційних думців, безгрошів'я створювали сприятливі умови для поліції, губернських чиновників та інших посадовців для їхнього незаконного втручання у міські справи. Це впливало на формування пасивності, боязні проявити ініціативу [141, с. 65].

Прагнення консервативних кіл імперії до посилення контролю за діяльністю муніципальних структур було реалізовано у Міському положенні 1892 р. Безпосередньо справами місцевого самоврядування повинні були займатися новоутворені губернські у земських та міських справах присутствія. До його складу входили губернатор, губернський предводитель дворянства, міський голова губернського центру та голова губернської земської управи. Ст. 12 Положення передбачала, що коли у новоствореному колегіальному органі обговорювали міські справи, на цей час до його складу додатково вводився один із депутатів міської думи. Новостворені державні установи характеризувалися бюрократичною тяганиною. Наприклад, розроблений Ізюмською міською управою проект «Обов'язкових постанов для мешканців міста Ізюма» блукав по кабінетах присутствія з 1899 до 1901 р. Після цього документ було відправлено назад на доопрацювання [178, с. 23, 51–53].

Новий закон розширив права губернаторів. Вони затверджували на своїх посадах міських голів (крім губернських міст) та членів управ. На відміну від попереднього часу, губернатори отримали право затверджувати щорічні міські кошториси. Також вони мали право притягати до дисциплінарної відповідальності членів управ та міських голів. Положення містило ще одну

неприємну для депутатів норму, яка наділяла губернське у земських та міських справах присутствіє правом віддавати до суду осіб, обраних до самоврядних інституцій [909, с. 160].

Наділені такими повноваженнями губернатори користувалися ними у повному обсязі, що негативно позначилося на ефективності роботи самоврядних інституцій. Порівнюючи взаємовідносини між місцевими адміністраціями та органами міського самоврядування в досліджуваних губерніях, можна відзначити, що в Полтавській та Чернігівській губерніях плідна співпраця була відсутня. Так, одіозний за своєю поведінкою та консервативними поглядами О. Афанасьєв відверто підозріло й негативно ставився до органів міського самоврядування взагалі. Найбільш гучним вчинком губернатора був наказ про обшук приміщення губернської земської управи [1028, с. 210]. Діяльність органів міського самоврядування О. Афанасьєв вважав підозрілою [1028, с. 309]. Аналогічні погляди щодо самоврядних інституцій мав і полтавський губернатор Є. Янковський [1414, с. 34].

На цьому фоні позитивною виглядає діяльність харківського губернатора Г. Тобізена, який розглядав скарги про порушення процедури виборів до Харківської міської думи у 1897 р. Під час голосування міський голова І. Голеніщев-Кутузов допустив порушення ряду статей Міського положення. Проводилася агітація за окремих кандидатів, був відсутній протокол засідання, сам міський голова відверто підтримував декількох претендентів. Невдоволені порушеннями гласні (49 осіб) написали скаргу до губернського у земських та міських справах присутствія. Губернатор особисто розбирався у цьому питанні і після розслідування погодився, що порушення були. Присутствіє ухвалило рішення про скасування результатів виборів до Харківської думи та проведення повторних [187, с. 14–15, 45–63]. У губернаторів часто викликало незадоволення порушення норми про обов'язкове ознайомлення їх із порядком денним думських засідань. Вони тлумачили відповідну статтю на свою користь і виступали проти найменших

відхилень або розгляду додаткових питань [170, с. 8–10, 15–16]. Отже, можна зробити висновок, що рівень співпраці між присутствіями та органами міського самоврядування напряду залежав від політичних поглядів та переконань губернаторів.

Постійне бажання перевищити свої повноваження з боку місцевих адміністрацій і часті скарги міст на ці факти змусили уряд внести в дане питання ряд уточнень. Так, Сенат ухвалив ряд рішень (1895 р., 1896 р., 1897 р.), що роз'яснювали процедуру оскарження міськими думами постанов, прийнятих губернськими у земських та міських справах присутствіями. У 1897 р. Сенат дав тлумачення спірної статті Положення щодо обов'язкових ухвал. До цього часу губернатори інколи самі готували і в думі або в присутствії видавали необхідні, на їхню думку, обов'язкові для міст рішення. Така практика призводила до постійних скарг самоврядних інституцій на дії місцевих адміністрацій. Надане ж Сенатом тлумачення підтверджувало виключне право дум на прийняття обов'язкових постанов [1088, с. 268]. Для запобігання практики втручання губернаторів у процедуру виборів до міських дум це роз'яснення було розіслано по губерніях. У ньому наголошувалося, що начальникам губерній не слід ототожнювати себе з губернськими у земських та міських справах присутствіями [1088, с. 114].

Земська реформа 1864 р. та Міське Положення 1870 р. поставили перші питання у взаємовідносинах новостворених установ і змусили їх йти на співпрацю. Міські самоврядні структури згідно закону відповідали за культурно-господарські справи: зовнішній благоустрій, утримання міських комунікацій, турбота про добробут населення, освіту, утримання державних установ. Муніципальні структури, як і земства, вели своє окреме від держави самостійне господарство. Одним із найважливіших завдань, яке вирішувала влада міст, було збирання податків. Крім податків на користь міста (Положення 1892 р. ст. 127), закон встановив збір на користь повітового і губернського земств з нерухомого майна, промислових свідоцтв та «питейных» патентів у містах (Устав про земські повинності 1899 р. ст. 37). У

той же час закон не встановлював межі обкладання цих статей. На місцях губернатори часто опротестовували кошториси з високими відсотками платежів. Закон від 8 червня 1898 р. визначив, що вищою межею податку з промислових свідоцтв на торгіві підприємства 1 і 2 розрядів, на промислові підприємства перших п'яти розрядів та на пароплавні підприємства становили 15 %, з інших промислових документів – 10 %. На користь земств сплачувався збір лише з прибутковості або цінності торговельних і промислових приміщень, а не з прибутку підприємств або суми їхнього обігу. Отримавши кошти (Устав ст. 32–36), земства часто не витрачали їх на потреби міст (хоча закон зобов'язував це робити губернські земства). Створена система оподаткування ставила у більш вигідніше становище землевласників, підприємців і купців, які мешкали у сільській місцевості (платили податки лише земству). Домовласники, підприємці та купці, які жили в містах, сплачуючи міські та земські платежі, опинялися у менш вигідному економічному становищі. Дані, зібрані у 51 губернії, вказують на те, що домовласники сплачували до держскарбниці і земств більше, ніж на користь міст. При цьому податок на користь земств становив половину від загальних платежів (земських і міських) [1314, с. 33].

Положення про земські установи передбачало, що власники нерухомого майна, які сплачують платежі на користь земств, мають право обиратися земськими гласними (ст. 16). Однак у реальному житті представництво від міст у земствах було мінімальним. Міське населення фактично не контролювало витрати земств. Навіть обов'язкова участь міського голови у повітових земських зборах (ст. 57 земського Положення) не сприяла вирішенню проблеми. Лише Санкт-Петербург, Москва та Одеса згідно із земським Положенням 1890 р. були виділені у самостійні земські одиниці. На думку багатьох представників міських дум і управ сформована в містах система оподаткування створювала ситуацію, коли міста додатково фінансували земства, а самі страждали від зростаючих недоїмок. У Харкові в 1899 р. співвідношення земського збору до міського оціночного становило

77,8 %. За період 1872–1890 рр. міські платежі на користь земств збільшилися в середньому у два рази (особливо з міського нерухомого майна) [1314, с. 35]. Така ситуація, що склалася в системі оподаткування, викликала незадоволення депутатів міських дум. Тому більшість з них виступала за виділення своїх міст зі складу повітового земства (у тому числі і влади Харкова).

У той же час міські самоврядні інституції та земства досить вдало співпрацювали. У першу чергу це стосувалося питань освіти та медицини. Детально дане питання буде розглянуто у наступних розділах. Лише відзначимо, що завдяки принципу дольового фінансування діяла значна кількість навчальних закладів різних типів та лікарень у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. У разі важкого фінансового становища дум і управ земства погоджувалися лише власним коштом утримувати повітові лікарні (Лебедин, Новгород-Сіверський).

Злагоджена взаємодія міських і земських установ простежувалася під час боротьби з епідемічними захворюваннями. При поширенні інфекційних захворювань міська влада часто виділяла земельні ділянки під будівництво інфекційних відділень (1885 р., Остер), а земства надавали кошти. Для запобігання поширення епідемій серед населення земства допомагали міській владі купувати сироватку для проведення заходів з імунізації.

Отже, у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній реалізація Положення 1870 р. тривала до 1880 р. У середньому в містах зазначених губерній до виборчих списків потрапила лише 1/10 частина населення. Склалася зворотна закономірність: чим меншою була чисельність мешканців міста, тим більший відсоток допускався до виборів.

Розподіл виборців за станами відповідав чисельності основних груп серед міського населення. Значна частина виборців (близько 4/5) відносилася до представників непривілейованих звань та станів (інколи 80–90 %). Найбільше представництво у багатьох містах належало міщанам. Селяни в середньому складали майже 1/4 частину всіх виборців (інколи 30–50 %).

Незначний відсоток виборців становили купці. Найбільше представництво вони мали в торговельних центрах (Харків, Ніжин, Полтава та ін.). Особи привілейованих звань та станів у середньому складали 1/5 частину всіх виборців. Максимально дана категорія була представлена у виборчих списках в губернських містах, де на їхню долю припадало від 1/3 до 1/2 частини всіх, хто отримав виборчі права.

Переважає більшість виборців була неписьменною. Лише близько 40 % осіб мали освіту (більшість початкову). У всіх містах зазначених губерній домінували православні виборці. Другу за чисельністю групу складали іудеї. В окремих містах їхнє представництво сягало 30 % (максимально допустиме законом). Практично в усіх містах (за виключенням Харкова) серед виборців переважали платники дрібних податків. Пасивність при формуванні органів самоврядування була характерним явищем. На вибори приходила незначна частина виборців навіть у губернських центрах (1871 р. Харків – 7,7 %, Полтава – 17,2 %, Чернігів – 26,4 %).

Типовим для виборів до самоврядних інституцій було часте порушення статей Положення. У результаті таких порушень гласними обирали випадкових і незацікавлених у громадських справах осіб, або навпаки тих, хто сподівався покращити своє матеріальне становище за рахунок міста. Це призводило до низької ефективності в роботі громадських управлінь та формування недовіри до них з боку значної частини міського населення.

Міська реформа 1892 р. стала певним наслідком перемоги консервативних сил у Російській імперії. Посилилася роль представників привілейованих звань та станів в органах міського самоврядування. Зміни у виборчому законодавстві відсторонили від управління міськими справами платників середніх та дрібних податків, які раніше складали III розряд виборців. Закон наділяв виборчим правом лише 1–2 % мешканців міст зазначених губерній. У деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній число виборців скоротилося в 5–7 разів. Серед виборців і гласних у більшості міст переважали дворяни та почесні

громадяни. У великих торговельних центрах та губернських містах незначне представництво мали підприємці і торгівці. Особливістю Харкова можна вважати постійне зростання числа виборців від привілейованих та непривілейованих звань та станів. Частина міст і посадів досліджуваних регіонів відповідно до Положення 1892 р. отримала спрощене управління, що фактично прирівнювалося до селянських волосних правлінь.

Рівень співпраці та взаєморозуміння між губернаторами та обраними гласними до муніципальних структур залежав від політичних уподобань та рівня культури начальників губерній. Взаєморозуміння між губернаторами і самоврядними інституціями в Чернігівській та Полтавській губерніях було практично відсутнім. Губернатори, чиновники та поліція часто зверхньо ставилися до міських депутатів та проблем, що ними піднімалися. Вони намагалися по-своєму трактувати окремі статті законодавства з метою розширення своїх повноважень (інколи всупереч законам). Для запобігання даного процесу, зменшення скарг з боку самоврядних інституцій та підвищення ефективності їхньої роботи Сенат у 90-х роках ХІХ ст. ухвалив ряд рішень, що відстоювали права міського самоврядування. У Харківській губернії громадські управління та губернська адміністрація достатньо часто знаходили взаєморозуміння, що позитивно позначилося на ефективності практичної діяльності останніх при вирішенні нагальних міських проблем.

Неоднозначними були взаємовідносини між органами міського самоврядування та земствами. Найбільше протиріч викликала необхідність сплати податків на користь повітового і губернського земств із нерухомого майна, промислових свідоцтв і «питейных» патентів у містах. Існуюча система оподаткування ставила у більш вигідне становище осіб, які мешкали у сільській місцевості, бо вони, на відміну від населення міст, не сплачували міські та земські платежі. При цьому податок на користь земств становив половину від загальних платежів. Органи міського ж самоврядування фактично не контролювали витрати земств. У той же час міські самоврядні інституції та земства досить вдало співпрацювали в питаннях утримання

закладів освіти і медицини, що позитивно позначилося на повсякденному житті міського населення зазначених губерній.

РОЗДІЛ 5. ГОСПОДАРСЬКО-ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУНІЦИПАЛЬНИХ СТРУКТУР

5.1. Формування міських бюджетів

Положення 1870, 1892 рр. покладали на органи міського самоврядування культурно-господарські завдання, які неможливо було вирішити без певної фінансової бази. З 1870 р. у відповідності до закону самоврядні інституції отримали право формувати свої бюджети та розпоряджатися отриманими коштами. Статті 68, 141 регламентували процедуру розробки розписів прибутків та видатків. Спочатку міська управа у визначений думою термін

складала щорічний кошторис. Підготовлений документ затверджувався думою, а потім протягом двох тижнів направлявся до губернатора або градоначальника. Якщо зазначені посадовці не знаходили в документі порушень існуючого законодавства, то розпис передавався для публікації до місцевих губернських відомостей.

Ст. 143 визначала, що губернатор повинен слідкувати за виконанням певних вимог щодо структури кошторисів. Закон не дозволяв, щоб міська влада встановлювала завищені ставки податків. Не порушувався принцип рівномірності обкладання податками (державних установ і приватних осіб). Кошторис повинен був передбачати достатню кількість коштів на загальнодержавні і міські потреби [706, с. 104, 162]. Міська дума отримала право не тільки затверджувати кошторис, але й спосіб виконання тієї чи іншої господарської операції. У разі, коли дума не визначалася в даному питанні, то воно могло бути вирішене управою (ст. 142). Надавши самоврядним інституціям право обкладати мешканців міст податками (ст. 128), закон одночасно передбачав і певні обмеження. «...бюджетне право міст було обмеженим. Міське управління позбавлялося права запроваджувати податки, які не згадував закон, і не перевищувати максимум платежів» [1403, с. 22].

Прибутки всіх міст поділялися на дві категорії: 1) постійні джерела; 2) випадкові джерела. Постійні джерела були встановлені законом і складали звичайні доходи. Ці прибутки формувалися: 1) із надходжень від міського нерухомого майна та капіталів; 2) з платежів на користь міста. До випадкових джерел відносили кошти, які отримували при вилученні міських земель, позик у держскарбниці тощо. До таких джерел також відносили прибутки, що місто отримувало понадпланово (недоїмки за попередні роки). Саме з цих випадкових джерел формувалися надзвичайні прибутки. Основу ж міського господарства складали звичайні доходи, тому що їх можна було планувати при складанні кошторисів.

Представники органів міського самоврядування ніколи не завжди могли прогнозувати точну суму грошових надходжень на наступний рік. З іншого боку, частину витрат можна було планувати, бо вони передбачалися чинним законодавством. Міське Положення 1870 р. розподіляло міські витрати на дві категорії: 1) витрати обов'язкові, 2) інші витрати (ст. 140).

У відповідності до ст. 139 Положення 1870 р. до обов'язкових витрат відносили: утримання міського суспільного управління; утримання суспільних будівель і пам'ятників; виплати по міських позиках; утримання вулиць, каналів, освітлення; фінансування учбових, благодійних закладів; кошти на військовий постій; опалення та освітлення в'язниць; утримання поліції та пожежної команди. Обов'язкові витрати, у свою чергу, можна поділити на дві групи. Перші п'ять згаданих вище витрат йшли на задоволення місцевих потреб. Останні ж три статті – на забезпечення загальнодержавних потреб.

Основу прибуткової частини бюджетів міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній складали звичайні прибутки. До них відносилися: надходження від майна, що належало місту; платежі на користь міста (оціночний з нерухомого майна приватних осіб, з промислових документів тощо).

Оціночний збір сплачувався з усього нерухомого майна, що розташовувалося у місті. Виключення було передбачено лише для імператорських палаців, казенних споруд, що були зайняті державними установами або благодійними, навчальними чи духовними закладами. У пільговому становищі перебували землі, зайняті залізницями та відповідними приміщеннями. Також від сплати оціночного збору звільнялося малоцінне, на думку думи, майно (ст. 129).

З 1872 р. у містах отримали право не лише оподатковувати нерухоме майно, але й визначати розмір податку і термін його сплати (ст. 55, 128) [12, с. 21]. Члени міської управи здійснювали оцінку, розподіляли платежі і за місяць до визначеного (думою) терміну його сплати повідомляли населення

міста. Суми, які не були внесені у визначений думою термін, вважалися недоїмкою і пізніше стягувалися разом з пенею. Розмір пені визначала дума, але не більше одного відсотка із суми недоїмки за кожний прострочений місяць. Якщо недоїмка з пенею протягом шести місяців не сплачувалася, то залучалася поліція. З її допомогою накладався арешт на прибутки з обкладеного нерухомого майна. Коли прийняті заходи не допомагали, то майно боржника продавалося (ст. 130).

Обсяг податку обмежувався 1 % цінності майна або 10 % прибутковості. Розмір платежу змінювався в разі здачі його в оренду. Слід відзначити, що не у всіх містах трьох губерній майновий податок почали збирати після запровадження Положення (Ромни та ін.) [125, с. 45–47]. Навіть у Чернігові його стали включати до кошторису з 1874 р. Оцінку нерухомого майна в містах робили спеціально створені комітети або члени міської управи. Для більш об'єктивної оцінки майна до роботи комісії залучалися мешканці міст. В окремих містах до сформованих оціночних комісій залучалися фахівці, але їхня діяльність не завжди влаштовувала населення і міське самоврядування. Так, у 1875 р. у Чернігові міська дума запросила страхових агентів, щоб вони здійснили оцінку приватної комунальної і державної нерухомості, виділивши на дану роботу 800 руб. На думку залучених агентів, з більшості майна необхідно було брати більш високі платежі [703, с. 7]. Така пропозиція не влаштовувала не лише мешканців Чернігова, але й самих гласних, бо для багатьох навіть попередні більш низькі ставки податку були дуже високими. Усе це змусило міську владу відмовитися від послуг страхових агентів і відновити діяльність оціночних комісій.

За часів дії Положення 1870 р. обсяги надходжень від оціночного збору з нерухомого майна мали тенденцію до зростання. Вона стосувалася нерухомості, що належала приватним особам і місту. Наприклад, у 1870 р. міська влада Харкова отримала оціночного збору з нерухомого майна приватних осіб 75 629 руб., а з міської нерухомості – 48 683 руб. 62 коп. Отримані кошти становили відповідно 40,5 % та 20,6 % від загальних

прибутків міста. У 1891 р. обсяги грошових надходжень зросли і становили відповідно 160012 руб. 63 коп. (22,6 %) та 151097 руб. 66 коп. (21,4 %) [898, с. 392, 403]. Зростання прибутків міста від оцінюючого збору з приватного нерухомого майна було пов'язано з швидкими темпами економічного розвитку Харкова і відповідним збільшенням числа домовласників та цінності їхнього майна. З 1871 р. по 1891 р. прибутки від нерухомого майна харків'ян зросли в 1,7 рази. У той же час значна частина даної статті у загальноміських прибутках зменшилася в 1,5 рази. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших містах досліджуваних губерній. Тільки отримані міською владою прибутки були меншими. Наприклад: Лебедин – 2769 руб. 48 коп., Суми – 5351 руб. 31 коп. [87, с. 1–7зв.; 63, 8зв. –9] (Додаток В 1.1, В 1.2).

Різниця в прибутках з нерухомого майна приватних осіб та громадських і державних установ виникала через різні ставки оподаткування. Для останніх податок нараховували за спеціальною шкалою, яка майже в 10 разів перевищувала коефіцієнт для приватної власності.

Влада міст, прагнучи поповнити міську скарбницю, постійно шукала додаткові джерела фінансування. Так, у 1874 р. Суразька управа, спираючись на ст. 4 Положення, нараховувала оціночний збір з будинку вдови священика І. Вербицького. Вдова стверджувала, що нерухомість знаходилася за межами міста, а управа навпаки. Підставою для такої суперечки стала відсутність чіткого визначення територіальних меж повітового центру. І. Вербицька звернулася зі скаргою до губернського правління, яке після вивчення справи підтримало вдову і скасувало рішення управи [405, с. 65]. Аналогічні ситуації виникали в багатьох містах. Наприклад, у Харкові територіальні межі були встановлені лише у 1876 р. після затвердження плану міста [1226, с. 265]. У багатьох інших містах зазначених губерній кордони не були визначені до кінця ХІХ ст.

Управи більшості міст (Суми, Новозибків, Сураж, Конотоп, Чернігів та ін.) [396, с. 1–3] піднімали питання про підвищення податку у випадку, коли

житлове приміщення або його частина здавалися в оренду. Дана пропозиція часто стосувалася вчителів та учнів, які винаймали такі приміщення. Місцеві адміністрації не підтримували подібні клопотання (встановлення квартирних зборів в 10 % річної ренти). Губернатори та інші чиновники вказували на те, що введення нового податку призведе до зростання квартирної плати, а це, у свою чергу, негативно позначиться на матеріальному становищі вчителів. А окремі малозабезпечені родини змушені будуть відмовитися від наміру віддати дітей до школи [389, с. 619]. Можна припустити, що такі ідеї у членів управи виникали у зв'язку зі змістом ст. 129 Положення. У даній статті йшлося про те, що у випадку здачі в оренду звільненої від оподаткування нерухомості вона оподатковується на загальних засадах.

Інкони міські самоврядні інституції намагалися скористатися відсутністю законодавчо закріпленого механізму оцінки нерухомого майна та збільшити надходження, постійно збільшуючи платежі. Такі спроби найбільш часто відбувалися в другій половині 70-х років XIX ст. Наприклад, міська влада Сум визнавала єдиним шляхом поповнення бюджету запровадженням нових податків. Для сплати платежів сумські домовласники сплачували від 30 % до 75 % прибутковості свого нерухомого майна [61, с. 40–40зв.]. Економічну ситуацію в місті ілюструє приклад, коли відомий місцевий підприємець Суханов побудував для своєї родини будинок, вартість якого дорівнювала 75 тис. руб. Через рік він не міг його продати за 25 тис. руб. [61, с. 40–40зв.]. Падіння цін на хліб призвело до економічного застою не лише Сум, але й багатьох інших міст, тісно пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції. Це, у свою чергу, збільшувало чисельність боржників по платежах на користь міста та недоїмок.

Отже, встановлений спеціальною комісією податок з нерухомого майна (травень-червень) необхідно було сплатити до 1 жовтня. Як уже зазначалося, боржникам нараховувалася пеня. Але такі санкції не допомагали, що призводило до формування заборгованості [297, с. 16]. У 1873 р. недоїмка з

даного платежу у Ніжині сягала 5517 руб., Борзні – майже 2 000 руб., Суражі, Стародубі та Новгород-Сіверському – більше 1 000 руб., в інших містах – від декількох сотень рублів до 79 руб. (Конотоп) [333, с. 549, 612] (Додаток В 1.3, В 1.4, В 1.5, В 1.6). У містах Полтавської та Харківської губерній заборгованості не було у Сумах, Недригайлові, Золочеві, Охтирці, Вовчанську, Ромнах. У Харкові заборгованість складала 1405 руб. [737, с. 113].

Аналіз статистичних звітів дозволяє зробити висновок, що думи та управи враховували стан економічного розвитку міста, встановлюючи розмір оціночного збору з нерухомого майна. Наприклад, у 1875 р. у Харкові він дорівнював 8 %, Охтирці, Валках, Вовчанську, Лебедині, Слов'янську, Сумах та Чугуєві – 1 %, Змієві – 0,5 %, Золочеві та Старобільську –0,25 % [737, с. 115–116].

Слід відзначити, що в губернських містах обсяги оціночного збору перевищували аналогічні платежі навіть в економічно розвинених повітових центрах (Харків – 87 779 руб. 85,25 коп. [737, с. 114], Полтава – 28 927 руб. 90 коп. [670, с. 92], Чернігів – 20 743 руб. [389, с. 6–17]). У той же час були міста, в яких надходження від даного податку складали близько 300–400 руб. (Богодухов, Золочів) або взагалі не поступали (Білопілья, Куп'янськ, Краснокутськ, Глинськ).

Отже, у невеликих містах зі слабкою торгівлею, не чисельними промислами платоспроможність населення залишалася на низькому рівні. Закономірними результатами такої ситуації були недоїмки, які накопичувалися із року в рік. Окремі боржники зверталися до самоврядних інституцій або до місцевих адміністрацій з проханням про зменшення розмірів платежів чи надання відстрочок. Але такі звернення рідко знаходили підтримку. Наприклад, у 1897 р. чернігівський губернатор надав дозвіл лише 7 особам виплачувати свою заборгованість частинами [397, с. 1–4].

Відсутність в органів міського самоврядування права примусово стягувати податки перетворювало дану процедуру у важкий і довготривалий

процес. Самоврядні інституції намагалися залучати поліцію та суди до стягування платежів із боржників. Необхідно визнати, що поліція із судами найчастіше не поспішали з допомогою. Тому справи окремих неплатників розглядалися роками. Наприклад, після тривалого очікування допомоги від поліції Стародуба міський голова був змушений звернутися зі скаргою до губернатора. Лише він зміг вплинути на місцевого поліцмейстера, і з боржників були отримано недоїмки [272, с. 78]. Інколи для отримання коштів суди продавали навіть майно неплатників податків. На аукціони виставлялися як дрібні речі («пальто синього кольору» священника Г. Колтунова у Мглині в 1885 р.) [275, с. 1] до земельних ділянок (3 дес. землі селянина І. Галькова в Кролевці) [273, с. 1, 4]. У той же час місцеві адміністрації оперативно переривали спроби самоврядних інституцій окремих міст зазначених губерній силовими методами стягувати кошти з боржників. Чиновники вказували, що думи та управи виходили за межі своєї компетенції, порушуючи ст. 18 Положення.

Не дивлячись на всі труднощі як для населення, так і для міського самоврядування, надходження від оціночного податку приватних осіб зростали. Наприклад, у Харкові за 1871–1891 рр. надходження від нього до міського бюджету зросли в 1,7 рази [554, с. 51]. У Чернігові обсяги платежів майнового податку з 1875 р. по 1895 р. зросли у 2,7 рази (з 20 743 руб. до 56 086 руб.) [389, с. 17; 618, с. 54]. Залежно від ступеня економічного розвитку зростали й надходження. У заштатних містах і посадах майновий податок був невеликий, як і надходження від нього, або взагалі був відсутній. На обсяги надходжень впливав і той фактор, що нерухоме майно обкладалося тричі: державним податком, міським оціночним та земським збором.

З 1893 р. міська дума та управа Харкова встановили максимальну норму оподаткування нерухомості (10 %). Методику нарахування податку розробила управа [1415, с. 103]. Обсяг податку залежав від чистої прибутковості. Реальні прибутки власника нерухомості до уваги не бралися [623, с. 2]. Міське самоврядування Харкова недоотримувало кошти з

оціночного збору ще й через відсутність дозволу губернатора на переоцінку майна в місті. Хоча кількість нерухомості зростала, як і її цінність. Наприклад, у Чернігові у 1896 р. нараховувалося 1756 дерев'яних будинків та 288 кам'яних [11, с. 7, 50] (у 1862 р. відповідно 803 та 43 [541, с. 54]), у Харкові в 1875 р. – 4876 дерев'яних та 2164 кам'яних [730, с. 113]. Отже, самоврядні інституції недоотримували кошти від майнового податку як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Не покращувала фінансове становище органів міського самоврядування «фінансова недисциплінованість» інституцій державної влади. Вони часто або затримувалися зі сплатою податку, або вимагали зменшити його обсяг. Наприклад, у 1881 р. у Чернігові виникла суперечка між губернською канцелярією та міською управою. Причина її полягала в тому, що канцелярія вимагала зменшення розміру податку до 10 руб. (тобто до 1 % податкової ставки). Управа, спираючись на закон 1876 р., пояснювала, що ставки оподаткування державних та громадських установ у 10 разів вищі, ніж для приватної нерухомості (ст. 2077). Саме тому будинок чернігівського губернатора і був оцінений у 1 000 руб. Чиновники канцелярії змушені були визнати дії міської управи законними і сплатити податок [296, с. 1, 18].

Важливим джерелом поповнення бюджетів міст залишалася муніципальна власність. Передача земельних ділянок, що належали місту і передбачені міським планом під площі, вулиці, тротуари, мости, переправи, а також для водного сполучення (у межах міста), не можна було віддати у виключне користування окремих приватних осіб. Також заборонялося без спеціального дозволу будувати на вказаних землях споруди, які б заважали пересуванню мешканців міста. Дозвіл на таке будівництво надавали: у губернських містах – Міністерство внутрішніх справ, а в повітових – губернатор.

Самоврядні інституції намагалися отримати кошти з рухомого та нерухомого комунального майна. Від якісного складу дум і управ залежала ефективність їхньої діяльності у даній сфері. Влада кожного міста особливу

увагу звертала на орні землі, пасовища, ліси та водні ресурси, які могли приносити стабільні прибутки.

Орні землі найчастіше здавалися в оренду. Містам було вигідніше здавати землю орендарям за гроші або за частину врожаю. Наприклад, управи Глухова та Новозибкова отримували по 75 % урожаю орендарів, а Чернігівська – 50 % [859]. Влада ж кожного міста вирішувала долю отриманих продуктів залежно від ситуації. Її могли продати або направити до закладів освіти, медицини, до інших міських установ та на інші потреби.

Але не у всіх містах зазначених губерній співпраця між самоврядними інституціями та орендарями муніципальних земель була плідною. Наприклад, у Харкові в 1875 р. міська влада від оренди пасовищ отримала 4147 руб. 88 коп. [472, с. 1]. Наприкінці 80-х років XIX ст. оренда орної землі та сінокосів поповнила бюджет міста на 8 000 руб. [898, с. 38]. У середині 90-х років місто здавало в оренду 2183 дес. вигінних та 1295 дес. орних земель [1310, с. 1]. Частина депутатів управи і думи звертала увагу на те, що кошти, отримані від орендарів, не покривають шкоди, яку вони наносять землі. Селяни, які брали в оренду землю, як правило, не використовували нові технології для її обробки, що призводило до зниження родючості. Але Харківська управа не приймала заходів із запровадження нових вимог до орендарів. Таке ставлення до проблеми ілюструю думку про взаємозв'язок між компетентністю депутатів міського самоврядування та ефективністю роботи останніх. У той же час Харківська управа мала й більш вдалі приклади її діяльності. У середині 90-х років вона продала 40 дес. землі під забудову біля Балашівського вокзалу [593, с. 32]. У результаті даної торговельної операції місто не лише отримало значні кошти, але й сприяло подальшому промислового розвитку губерньського центру (на проданих землях було побудовано корпуси ХПЗ).

Наступним прикладом прозорливості самоврядних інституцій щодо управління муніципальним майном може бути випадок у Ромнах. У 1886 р. міські депутати підняли питання про необхідність докласти зусиль до того,

щоб у Ромнах об'єдналися дві залізниці Ромни-Кременчук та Лібаво-Роменська. Члени думи та управи справедливо вважали, що проходження через місто залізниці буде сприяти підвищенню економічного потенціалу Ромен. Міська влада безкоштовно віддала 11 дес. під будівництво залізниці. Крім цього, самоврядні структури виплатили 12 300 руб. власникам знесених будівель під час прокладання колій [115, с. 145–148].

На Чернігівщині також були непоодинокі випадки дбайливого ставлення самоврядних структур до муніципальної власності. Крім здачі в оренду родючих ділянок землі під городи, управа організувала обробіток 170 дес. малородючих земель. Для цього зазначені території удобрювали і вирощували овочі на продаж. У результаті такого підходу до справи місто додатково отримало кошти: у 1879 р. – 600 руб., у 1887 р. – 1 200 руб., 1893 р. – 2 000 руб. [716, с. 204]. У багатьох містах зазначених губерній влада передавала глинисті ділянки в оренду для виробництва цегли [278, с. 8].

Управи багатьох міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній зробили «відкриття», як збільшити надходження від зданих в оренду пасовищ та сінокосів. Через декілька років з початку дії Положення 1870 р. в управах підраховали, що вигідніше міські сінокоси та пасовища передавати не одному орендарю, а невеликими ділянками багатьом особам. Такий підхід відразу позитивно позначився на бюджетних надходженнях Сум, Ромен, Глухова, Мглина, Новозибкова. У таких містах прибутки від муніципальних сінокосів становили 60–70 % від прибутків з орендарів. У Чернігові надходження до бюджету по даній статті зросли майже в 2,2 рази (з 4535 руб. до 10 300 руб) [704, с. 201]. У Сумах цифра була дещо меншою – 4 125 руб. 30 коп. [63, с. 7зв.–8]. Окремі управи почали перетворювати орні землі на сінокоси і пасовища для отримання більших прибутків.

Дана ідея ґрунтувалася на способі життя, що вела значна частина мешканців міст. Як уже зазначалося раніше, в окремих повітових і заштатних містах, та особливо в посадах, селяни становили значний відсоток серед населення. Головними заняттями даної категорії мешканців залишалися

сільське господарство та промисли. Тому не дивно, що міське населення у значній кількості тримало велику та дрібну рогату худобу. Наприклад, у Чернігові в 1895 р. нараховувалося лише 1 500 голів великої рогатої худоби [1388, с. 63].

Управи кожного міста розробляли правила випасу худоби. Один із членів управи наймав пастухів і слідкував за виконанням правил. Розроблені правила містили тарифи платежів і термін користування пасовищем (квітень-листопад). У середньому власники сплачували на користь міста за коня 1,5 руб., корову – 1 руб., за козу, свиню або вівцю по 50 коп.

У центральних регіонах торгівлі (Ніжин, Кременчук, Ромни, Суми) та окремих містах муніципальні пасовища брали в оренду гуртові торговці худобою, які сплачували більші кошти, ніж місцеве населення. Такий стан речей викликав невдоволення у мешканців міст, бо для них запроваджувалися обмеження в кількості ділянок та можливості випасати свою худобу. Особливо гострою складалася ситуація в невеликих заштатних містах та посадах. Мешканці таких населених пунктів у переважній більшості жили за рахунок сільського господарства, і перспектива втрати чи скорочення джерел прибутку їх не влаштовувала [278, с. 27]. Самоврядні інституції під тиском міського населення приймали протекціоністські заходи. Для торговців худобою вони встановлювали підвищені орендні тарифи. Наприклад, у посаді Клинці обсяг платежів сягав 3 руб. за велику рогату худобу та 1–1,5 руб. за козу або вівцю [336, с. 899].

Ще одним напрямком отримання прибутків із нерухомого муніципального майна в містах було впорядкування базарів. Влада міст будувала торговельні ряди, лавки, ларьки, які потім здавалися в оренду. Нагляд за правильним використанням даного майна здійснювали спеціально створені базарні комісії або призначені депутати. Наприклад, у Харкові влада міста впорядкувала Благовіщенський, Кінний, Нечетинський базари. У 1875 р. міське самоврядування отримало від оренди торговельних лавок на Благовіщенському базарі майже 20 000 руб., з Кінного – 2 572 руб.,

Нечетинського – 3 112 руб. [636, с. 25]. Через 24 роки надходження до бюджету Харкова зросли і становили 38 824 руб. з Благовіщенського базару та 5 952 руб з Кінного [898, с. 388–389]. Крім цього, влада міста здавала в оренду місце для торгівлі за межами базарів, за що у 1889 р. було отримано 20 706 руб. [898, с. 388–389].

У деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній самоврядні інституції здавали у довготривалу оренду міську землю для будівництва житлових або торгово-промислових об'єктів. Місто й орендар заключали договір, в якому зазначалося, що по закінченню терміну угоди ділянка повинна повернутися місту. У залежності від місця розташування ділянок (близько чи далеко від центру) встановлювалися розміри оплати. Наприклад, у Чернігові за одну десятину землі біля центру влада міста з орендаря брала по 15–45 руб. Лише на околицях Чернігова було здано в оренду місцевим ремісникам і підприємцям близько 200 таких ділянок. Передача в оренду муніципальних земель з кожним роком приносила міській владі все більше прибутків. За 9 років загальні надходження зросли у 7 разів (з 239 руб. до 1 587 руб. у 1880 р.) [331, с. 3]. Але у невеликих містах дана стаття бюджету не приносила великих прибутків. Наприклад, у Лебедині у 1888 р. міський бюджет поповнився від орендної плати на 210 руб. 44 коп. [87, с. 2зв.–3]. Таким чином влада міст не лише боролася за наповнення бюджету, але й упорядковувала стихійну торгівлю, що було актуальним для покращення санітарно-гігієнічної ситуації та повсякденного життя городян. Крім цього, самоврядні інституції могли вплинути на економічну ситуацію в містах, створюючи умови для розвитку торгівлі, промислів, підприємств.

Додатковим ресурсом, який допомагав у формуванні міських бюджетів, були озера. Міста, що володіли озерами та ставками, здавали їх в оренду для розведення риби. Як і в інших випадках, управою розроблялися спеціальні правила оренди, які пізніше затверджувалися. У залежності від запланованого прибутку орендарі спочатку сплачували одну третину річної

суми податку, а пізніше всю суму. У Лебедині, Чернігові влада отримувала досить значні кошти від даної статті (від 300 руб. до 1 109 руб.) [716, с. 182].

Міські сади, сквери та парки також здавалися в оренду і приносили дохід владі міст. У 1887 р. Полтавська управа отримала 1 150 руб за оренду міського саду біля вокзалу, за Олександрівський сквер (там було організовано влітку продаж сельтерської води) – 479 руб. [670, с. 91]. Лебединська управа у 1888 р. за оренду міських скверів на Троїцькій та Майданній площах отримала 100 руб. [87, с. 1–2зв.]. У Чернігові міська влада брала по 800 руб. за оренду Костянтинівського парку (у 80-х роках ХІХ ст.) [704, с. 233]. З кінця весни до початку осені 1890 р. Ніжинська управа отримала 75 руб. за оренду міського саду [443, с. 1, 9]. У Ромнах у 1887 р. управа здала в оренду на 5 років міський парк площею 1 дес. 1 163 саж.² Орендар був зобов'язаний щорічно сплачувати місту 150 руб. та утримувати його в належному стані. Він отримав право два дні на тиждень (неділя, четвер) брати плату за вхід. У зазначені дні в парку грала музика. В інші дні вхід до парку був безкоштовний. Орендар повинен був побудувати за свої кошти ротонду та альтанку для музикантів [115, с. 153–153зв.].

Також окремі органи міського самоврядування брали плату за користування міськими шляхами, тротуарами, а також за ганки, розташовані на муніципальній землі. Так, Лебединська управа у 1888 р. отримала 19 руб. 50 коп. як оплату за ганки (у розрахунку 10 коп. за квадратний аршин) [87, с. 6зв.]. У Полтаві управа за користування мостовими отримала у 1887 р. 6 707 руб. [670, с. 92]. Як видно з наведених прикладів, надходження від зазначених статей приносили кожному місту різні обсяги коштів до бюджету.

Серед муніципальних податків друге за важливістю місце належало платежам з торговельних та промислових свідоцтв (ст. 128 Положення 1870 р.) [256, с. 22]. Збори з документів на право торгівлі та промислів мали право встановлювати думи з купецьких і промислових свідоцтв та квитків на торговельні та промислові заклади. Крім цього, міська влада отримувала кошти з різних патентів, що видавалися заводам з виробництва напоїв зі

спирту та вина, а також на заклади, що продавали зазначену продукцію. Розмір платежів залежав від обсягів державного мита. Відповідно до указу від 28 жовтня 1870 р. платежі з документів на право торгівлі та промислів, а також з купецьких свідоцтв першої та другої гільдії не повинні були перевищувати 15 %, а з інших свідоцтв та квитків – 10 % казенного мита. Найголовніший збір у 20 % встановлювався на вищезгадані заводи (ст. 132).

Міське Положення 1870 р. надавало думах право визначати податок з постійних дворів, трактирів та лавок. Самоврядні інституції при встановленні розмірів платежів спиралися на положення про трактирні заклади [608, с. 175].

З подальшим розвитком ринкових відносин у більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній спостерігалось зростання платежів з торговельних і промислових посвідчень та квитків на роздрібну торгівлю. Наприклад, у 1871 р. міська влада Харкова від вказаної статті отримала 13 679 руб. 16 коп., у 1875 р. – 39 386 руб. 88 коп., у 1888 р., – 42 171 руб., 33 коп. [636, с. 35]. Отримані платежі становили від 4,2 % (1883 р.) до 7 % (1873 р.) усіх надходжень до міської скарбниці. Полтавська управа у 1887 р. з торговельних свідоцтв та квитків отримала 5 905 руб. 40 коп. [670, с. 92]. Влада Чернігова отримала від реалізації торгових та промислових посвідчень найменше коштів у порівнянні з Харковом та Полтавою: у 1875 р. – 1 815 руб. та 1 538 руб. у 1880 р. [389, с. 6–17; 588, с. 89].

У повітових містах зазначених губерній надходження до міських скарбниць від даних платежів становили від 9 % до 10 % загальної суми всіх платежів. Так управа Лебедина у 1888 р. від продажу торгових посвідчень отримала 1 038 руб. 95 коп. [87, с. 8зв.–10зв.], а влада Сум – 1 605 руб. 29 коп. [63, с. 8зв.–9]. На Полтавщині найбільші надходження від даних платежів отримали управи Кременчука і Ромен (1871 р. – 2 028 руб. 65 коп.) [125, с. 45–47]. У Чернігівській губернії «лідерами» серед повітових центрів за статистичними звітами 1875 р. були Ніжин (4 137 руб.) та Конотоп

(2 292 руб.) [389, с. 6–17]. Серед посадів найбільші надходження до бюджетів отримували у Клинцях (6 464 руб.), Злинці (1 432 руб), Добрянці (1 431 руб.). Цей феномен пояснювався тим, що в даних населених пунктах щорічно проходило 3–5 ярмарків, товарообіг яких сягав 20 тис. руб. [691, с. 302]. Серед заштатних міст Чернігівщини питома частка всіх надходжень від торговельних свідоцтв (85 %) припадала на Короп та Березне. У той же час у кожній із губерній були міста, де управи по даній статті отримували лише по декілька десятків рублів (1875 р. – Золочів – 10 руб. 60 коп., Старобільськ – 52 руб.) [730, с. 116].

Наступним важливим джерелом наповнення міських бюджетів були платежі з ліцензій на утримання трактирів та акцизний збір. Статут про питейні збори 1872 р. регламентував процедуру відкриття та утримання трактирів у містах. У статті 310 зазначалося, що лише самоврядні інституції могли дозволити відкрити трактир у місті. Наприкінці кожного року в управах збирали заявки від бажаючих відкрити питейний заклад. Члени управ вивчали заявки, що містили інформацію про місце розташування, майбутній асортимент і дані про самого претендента. Від підприємця вимагалася довідка про благонадійність у поліції [415, с. 4]. Трактири не можна було відкривати поруч із будівлею місцевої адміністрації, культурними спорудами, базарними плащами, підприємствами тощо. Заявки ретельно перевіряли і не завжди задовольняли. Наприклад, управа Городні відмовила купцю Л. Фрідкіну у клопотанні про відкриття трактиру, бо він не надав довідку про благонадійність з місцевого поліцейського відділку [411, с. 249].

Після того, як претендент отримував дозвіл на відкриття питейного закладу, він купував патент на підприємницьку діяльність. За порушення терміну сплати збору на порушника накладався штраф або управа могла анулювати ліцензію [389, с. 41]. У 1885 р. управа Борзни прийняла рішення про закриття трактиру, який належав міщанину Ш. Клейнеру. Підставою для цього стала заборгованість останнього за користування ліцензією [433, с. 5].

У випадку, коли підприємець купив патент, але з різних причин трактир не відкрив, то управа сплачені кошти йому не повертала. Саме на такій підставі Новомлинська управа залишила у себе 35 руб., які були сплачені за ліцензію П. Шагановим [269, с. 3].

Отже, можна зробити висновок, що органи місцевого самоврядування розуміли, що трактири могли принести містам не лише прибутки, але й негативні наслідки, тому намагалися жорстко їх контролювати. За період з 1870 р. по 1891 р. збір з трактирних закладів у Харкові склав 1081697 руб. 35 коп., що становило 11,1 % від загальноміських прибутків [1226, с. 2–3]. У Полтаві лише за 1887 р. міська скарбниця отримала 5 440 руб. 45 коп. за патенти з питейних закладів [670, с. 92]. У Чернігові надходження від даних платежів зросли з 688 руб. у 1875 р. до 1 090 руб. у 1885 р. [703, с. 35, 39, 59; 704, с. 277]. У повітових центрах трьох губерній, заштатних містах і посадах самоврядні інституції поступово отримували все більше коштів з реалізації торгових і промислових посвідчень. Хоча були міста, де дана стаття не була прибутковою (Недригайлів, Золочів).

У кожному трактирі велася торгівля алкогольними напоями, які обкладалися акцизним збором [15, с. 16]. Законодавство регулювало встановлення розміру податку. Сплачувані за акцизним збором кошти залежали від кількості реалізованої продукції. У той же час передбачалося, що вони не повинні були перевищувати 60 руб. на рік. Заборгованість зі сплати акцизного збору могла призвести до того, що самоврядні інституції у майбутньому не нададуть боржнику дозвіл на підприємницьку діяльність [394, с. 4; 412, с. 1]. Отримані міським самоврядуванням кошти від даної статті в окремих містах становили від 2–3 % до 9–11 % усіх надходжень до бюджетів. Наприклад, у 1875 р. найбільші обсяги надходжень від акцизу в Чернігівській губернії були в Ніжині, Суражі та Новгород-Сіверському. Полтавська управа лише за 1887 р. отримала 15 000 руб. за акциз трактирів [670, с. 92]. У Харкові самоврядні інституції встановили різні ставки платежів для закладів, що продають алкоголь. По 200 руб. сплачували

трактири та буфети в садах (188 зареєстровано), а також із заїжджих дворів [730, с. 116–117]. У Чернігові надходження від даної статті мали тенденцію до зростання (1872 р. – 882 руб., 1880 р. – 2 139 руб.) [704, с. 35, 39, 59].

У 70-80 х роках XIX ст. у багатьох містах зазначених губерній органами самоврядування та громадськими організаціями проводилися антиалкогольна пропаганда, яка дала свої результати. Так, у повітових містах Чернігівської губернії кількість трактирів, де продавали алкоголь, скоротилася до 82. Відповідно і зменшилися прибутки міст від акцизного збору. У 1880 р. вони становили 2 % від загальної суми надходжень.

Додаткові надходження до міських бюджетів гарантувала ст. 128 Положення 1870 р. Вона засвідчувала право самоврядним інституціям оподатковувати візницький промисел. Пізніше Положення 1892 р. підтвердило це право. Обсяг зборів із візників не повинен був перевищувати максимально дозволеного законом.

Харківська дума скористалася наданою Положенням можливістю і продовжувала збір платежів з візницького промислу за тарифом, що був затверджений у 1868 р. Власники фаєтонів та лінійок платили по 12 руб., дροжок – по 6 руб., ломових та дрягильських візників – по 3 руб. на рік. Масштаби промислу та можливі прибутки міста ілюструють дані про кількість зареєстрованих перевізників у Харкові в 1879 р. До початку вересня до міського самоврядування подали заявки та отримали дозвіл 1 468 осіб на ломові перевезення, 287 – на дрягильський, 424 – на фаєтонах та дрожках. За надані свідоцтва місто отримало 12 069 руб. Прибутку [187, с. 98]. За період 1870–1891 рр. самоврядні інституції Харкова отримали платежі від перевізників на суму 257055 руб. [898, с. 405]. Найбільші надходження від даних зборів отримувала влада Слов'янська та Сум (у 1875 р. відповідно 501 руб. та 361 руб. 50 коп.) [730, с. 118].

У Полтавській губернії найбільші ставки з перевізників були встановлені у губернському місті: за фаєтони або дροжки з парою коней – по 20 руб., з брички – по 7 руб. 50 коп., з ломових – по 6 руб. і по 2 руб. за

простий віз. За рік місто отримувало від перевізників 5577 руб. [670, с. 91]. Візництво також було розвинуто у Кременчуці, Ромнах, Прилуках, Гадячі, Лохвиці.

У більшості повітових і заштатних міст Чернігівської губернії візництво не набуло поширення. Даний промисел був популярним у Чернігові, Ніжині, Стародубі та Суражі [11, с. 89]. У Чернігові в 1880 р. розмір збору залежав від кількості коней та місця проживання перевізника. З візників, які мешкали у місті, влада брала по 4 руб. за парокінні екіпажі щорічно, 2 руб. – за однокінні. Селяни, які приїздили до Чернігова з навколишніх сіл і займалися візництвом, платили на користь міста відповідно по 5 та 3 руб. Такий протекціонізм Чернігівської думи та управи був спрямований на захист інтересів чернігівських перевізників. Лише в 90-х років XIX ст. усі, хто займався візництвом, стали сплачувати однакові суми зборів (парокінні екіпажі – 6 руб., однокінні – 3 руб.) [389, с. 415]. Наприкінці XIX ст. обсяги надходжень від перевізників до міської скарбниці зросли у 2,7 рази (1898 р. – 1 428 руб., 1900 р. – 4 052 руб.) [631, с. 203; 716, с. 450]. Отже, у містах, де візницький промисел розвивався, він приносив прибуток не лише власникам, але й містам.

Наступним стабільним джерелом поповнення міських бюджетів була перевірка і постачання торгівцям терезів. Практично у кожному місті та посаді декілька днів на тиждень відбувалася базарна торгівля (у Сумах щодня) [510, с. 42]. До цього потрібно додати проведення ярмарків, які також самоврядні інституції забезпечували перевіреними пристроями. Закон забороняв користуватися терезами, що не пройшли відповідну перевірку. Наприклад, у 1899 р. міщанину Д. Вульфсону Остерська дума заборонила займатися торгівлею у місті, бо у нього було виявлено декілька своїх мір та терезів, які не були «сертифіковані» міською владою [280, с. 1]. Такі випадки були не поодинокими. У деяких містах трьох губерній використовувався принцип оренди зважувальних пристроїв на конкурсній основі. Маючи справу лише з однією або декількома особами, управа могла більш успішно

організувати збір відповідного платежу. Для бажаючих відбувалися спеціальні аукціонні торги. У залежності від обсягів товарообігу базарів та ярмарків самоврядні інституції встановлювали і розміри річної ренти. Так, за зважування сипучих речовин до міського бюджету бралось по 1 коп. (з відра або четвертака) [23, с. 228]. Наприклад, міщанин С. Голубов за 1874 р. в якості орендної плати виплатив Чернігівській управі 272 руб. У менш економічно розвинутих містах надходження були скромнішими (Березне – 40 руб.) [270, с. 1–2]. У сусідній Полтавській губернії найбільші обсяги надходжень від зазначеної статті отримувала влада губернського міста (1887 р. – 350 руб.) [670, с. 92]. У Харківській губернії за міські терези та міри кошти отримували лише у Старобільську (12 руб. 50 коп.), Сумах (8 руб. 42 коп.) та Ізюмі (8 руб. 35 коп.). В інших повітових центрах зазначений збір не було запроваджено [730, с. 118]. У Харкові ж за 1871–1891 рр. до міського бюджету надійшло 557 004 руб. 36 коп. [1227, с. 31].

Додаткові надходження до міських бюджетів забезпечували збори за торгові місця. Поширення ринкових відносин сприяло торговельній активності в містах зазначених губерній, що, у свою чергу, призводило до поступового зростання платежів від даної статті. Наприклад, у Чернігові за 1870–1899 рр. обсяги надходжень від зборів за торгові місця зросли на 8 665 руб. (з 1 223 руб. до 9 888 руб.) [716, с. 181].

У той же час місцеві адміністрації виступали проти спроб самоврядних інституцій перевищити свої повноваження при встановленні додаткових не передбачених законом зборів. Так, у 1899 р. міській владі Сум було заборонено брати гроші із селян, які торгували на міських площах, бо площі були для загального користування, а торгівля велася не зі стаціонарних точок [63, с. 186–187зв.]. Чернігівський губернатор заборонив Кролевецькій управі запроваджувати особливий податок з осіб, які торгували постійно [410, с. 379].

Як уже відзначалося раніше, у деяких містах був запроваджений шосейний або мостовий збір. Держава надала дозвіл органам міського

самоврядування брати оплату за перевезення вантажів і товарів міськими шляхами. Уряд сподівався, що самоврядні інституції отримані кошти будуть витратити на ремонт мостових та утримання їх у належному стані. Наскільки плани влади справдилися, розглянемо пізніше. У тих же містах, де існували забруковані мостові, торгівці перевозили по них товари і повинні були сплачувати дорожній збір. Обсяги платежів визначали думи. Як і у випадку з терезами, влада більшості міст віддавала збір даного платежу в оренду. Орендар заключав з владою міста контракт, в якому визначалися розмір ренти та вимоги щодо утримання та ремонту мостових. Якщо орендар порушував статті угоди, то на порушника накладався штраф або контракт розривався. За ухилення від сплати мостового збору з торгівців та промисловців стягувався штраф, який у 16 разів перевищував сам податок [450, с. 196]. Найчастіше вказаний збір і кам'яні мостові існували у містах, що були торговельними центрами. Наприклад, у Ніжині влада міста отримала до бюджету від даного податку 4 500 руб. у 1884 р., а в 1892 р. – 6 000 руб. [405, с. 465]. У повітових містах Харківської губернії лише в Старобільську самоврядні інституції збирали мостовий збір (1875 р. – 453 руб. 45,75 коп.) [730, с. 118].

У той же час влада окремих міст запроваджувала рідкісні для того часу податки. Так, після довгих обговорень і консультацій у 1899 р. у Харкові почали стягувати збір за утримання собак. У тому ж році міська скарбниця отримала від нового податку 3 457 руб. [898, с. 405]. В інших містах губернії дана ініціатива не була підтримана (Суми).

У містах, де активно розвивалася торгівля або вони були місцями транзитного перевезення, самоврядні інституції запроваджували податок за склади. Вони, як правило, розташовувалися на берегах річок або на околицях міст. Ст. 136 Положення передбачала, що розмір платежів повинен був залежати від місця знаходження місць для зберігання товарів [314, с. 33]. Кожне місто визначало розмір плати за зайняту землю. У Чернігові 1 саж.² коштувала орендарю по 10–30 коп. [716, с. 499], що давало місту щорічно по

200–400 руб надходжень до бюджету [716, с. 499]. Однак Положення 1892 р. зобов'язувало владу міст, де існував даний збір, знизити його обсяги на 10 % щорічно (ст. 135). Можливо, таким чином уряд хотів стимулювати розвиток річкових перевезень. Але сподівання не виправдалися. Слід зазначити, що міське Положення 1892 р. було недосконалим щодо визначення зборів на користь міст [931, с. 406].

Ще одним додатковим джерелом поповнень міських бюджетів були муніципальні скотобійні. Вони не лише давали можливість отримувати містам прибутки, але й дозволяли самоврядним інституціям поліпшити забезпечення населення м'ясом та санітарно-гігієнічну ситуацію міст. У Харкові на будівництво боень було заплановано витратити 418785 руб. [191, с. 248]. Сам комплекс повинен був складатися із загального та карантинного загонів для худоби, бойні для різних порід худоби, а також декілька невеликих переробних заводів, чинбарний двір, водогін, адміністративні споруди та під'їзні шляхи. Будівництво було завершено у 1897 р. [722, с. 22–23, 62–63].

Тривалим був процес будівництва боень і в Чернігові. Уперше пропозицію щодо їх будівництва підняв гласний Д. Лавриненко у 1875 р., але, підтримавши ідею, дума не знайшла потрібних коштів. У 1883 р. чернігівський губернатор князь С. Шаховський вказав на незаконність існуючої практики забою худоби в домашніх умовах. У 1883 р. Чернігівська дума розробила кошторис будівництва, але знову не знайшла необхідних коштів [716, с. 60]. Протягом 1884–1886 рр. влада міста шукала кошти і місце для майбутніх боень. Перебуваючи у фінансовій скруті, дума навіть взяла в борг 650 руб. від місцевих підприємців за умови передачі на певний час боень до приватних рук. Декілька років між самоврядними інституціями та губернським присутством тривали суперечки щодо місця розташування комплексу, а пізніше і єпархіальним архієреєм. Останні зауважили, що бойні планували побудувати занадто близько від лікарні та жилих будинків. У результаті протистояння дума повернула кошти позичальникам. У 1887 р.

вона отримала дозвіл на будівництво (і ділянку), а також взяла позику на 12 тис. руб. для майбутнього комплексу [716, с. 63]. У 1891 р. бойні були побудовані. У 1891 р. місто отримало від них прибуток у розмірі 3 500 руб., а в 1899 р. – 9 220 руб. Населення сплачувало за забій по 85 коп. за бика, 70 коп. за корову [716, с. 65]. Не менш прибутковими скотобійні були і в Полтаві (1887 р. – 7 500 руб.) [1392, с. 70]. У більшості повітових центрів трьох губерній функціонували муніципальні бойні (Суми, Ізюм, Слов'янськ, Глухів, Городня, Конотоп, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Кременчук, Прилуки, Ромни).

Комунальне майно у вигляді водогонів (Харків, Полтава, Чернігів), трамвайних перевезень (Харків) та електростанцій також поповнювало бюджет міст. У Чернігові лише за 1886–1899 рр. місцева електростанція дала місцевій владі 3 300 руб. прибутку [1392, с. 70]. У Харкові в 1897 р. міська влада власним коштом побудувала електростанцію, яка забезпечила електричним струмом у тому числі й міські трамваї [187, с. 56, 340]. На жаль, будівництво водогонів, електростанцій, трамвайних ліній було недоступним для більшості міст через фінансову скруту самоврядних інституцій.

Наповненню міських бюджетів сприяла діяльність самоврядних інституцій у кредитно-фінансовій сфері. Для вирішення різних завдань органи міського самоврядування укладали довготермінові (найчастіше цільові) або короткотермінові (для покриття бюджетного дефіциту) позики. При створенні фінансових установ самоврядні інституції спиралися на примірний статут міських банків 1862 р. Закон передбачав, щоб відкрити банк у місті, для цього повинно було мати відповідне приміщення та стартовий капітал (10 тис. руб.). Розроблені статутні документи затверджувалися міністром фінансів. У статуті фіксувалися умови організації та мета банківської установи, види фінансових операцій, а також система діловодства. Міські думи формували та затверджували правління банків [19, с. 17].

У містах Харківської губернії у другій половині XIX ст. діяло 15 фінансово-кредитних установ (7 із них у Харкові). Міські банки функціонували лише у таких містах, як Харків (1866 р.), Старобільськ (1866 р.), Білопілля (1866 р.), Суми (1868 р.), Слов'янськ (1869 р.), Зміїв (1871 р.), Куп'янськ (1874 р.), Ізюм (1875 р.), Золочів (1875 р.) [730, с. 379].

Найбільш потужним був Харківський банк, заснований з ініціативи міського голови О. Скринника [1310, с. 132]. Починаючи з 1877 р., дана установа перерахувала до міського бюджету значні кошти (5 000 руб.). За період з 1877 р. по 1891 р. міська влада Харкова отримала від банківських операцій 962686 руб. 50 коп. [632, с. 78–87; 637, с. 16–22]. У 1894 р. капітал Харківського міського купецького банку становив 1 785 тис. руб. Того ж року міська влада отримала прибутків від його фінансових операцій на 124471 руб. (тобто 12 % усіх міських доходів) [723, с. 30–31]. Міський банк був надійним і зручним джерелом кредитування Харківського самоврядування. Наприклад, з 1870 р. з його прибутків щорічно перераховувалося на Олександрівську лікарню по 5 тис. руб., а за 1880–1882 рр. – більше 100 тис. руб. на утримання ремісничого училища. Кошти також виділялися на інші лікарні, школи та комерційне училище [142, с. 1–6]. За своєю потужністю в цей час з міським банком Харкова в Україні міг зрівнятися лише муніципальний банк Катеринослава [1415, с. 114].

У Чернігівській губернії міські банки функціонували лише в окремих містах: Кролевець (1863 р.), Глухів (1865 р.) [366, с. 6], Стародуб (1870 р.), Новгород-Сіверський (1870 р.) [400, с. 22], Ніжин (1873 р.) [747, с. 312], Чернігів (1875 р.) [704, с. 279]. У Чернігові та Ніжині певний час самоврядні інституції не могли зібрати необхідний стартовий капітал для відкриття муніципальних банків. У Глухові та Кролевіці шестигласним думами навпаки вдалося зібрати по 50 тис. руб. на відкриття міських банків [366, с. 3]. Деяко пізніше самоврядні інституції Стародуба і Новгород-Сіверського також назбирали по 10 тис. руб. на відкриття своїх банківських установ [400, с. 22].

У Ніжині частину потрібної суми позичив місту депутат М. Куликов, що дозволило відкрити банк, а позичальника обрали директором [747, с. 312].

У Чернігові влада міста, навіть перебуваючи у фінансовій скруті, відмовилася позичати необхідні кошти для заснування банку у приватної особи. Депутати не пристали на умови позичальника (купця П. Цвєта), який за свою послугу вимагав призначити свого знайомого головою міського банку. Лише продавши частину міських земель, а інші здавши в оренду, самоврядні структури майже отримали потрібні кошти. Остаточо питання з відкриттям банку було вирішено, коли місто змогло продати виморочне майно (маєток міщанина А. Крапівцева) та збрало необхідну суму [704, с. 121, 132].

З аналогічними проблемами зіткнулися органи самоврядування в містах Полтавської губернії. На процес відкриття банківських установ вплинуло падіння цін на зерно та цукор у 70-х роках ХІХ ст., що уповільнило темпи економічної активності. У багатьох містах зазначених губерній банки мали мінімальний передбачений законом уставний капітал. А самі установи найчастіше надавали позику міській владі, приватним особам, приймали кошти від населення та здійснювали операції з цінними паперами та векселями. У залежності від економічної ситуації в країні та губернії знаходилися прибутки муніципальних банків та відповідно й наповнення міських бюджетів.

Міські бюджети також поповнювали надходження від державних дотацій, із земських зборів, відсотків з міських капіталів, недоїмок за попередні роки, продаж муніципальної землі від виморочного майна, добровільні пожертвування тощо.

Отже, головною запорукою ефективної діяльності органів міського самоврядування було наповнення міських бюджетів. Кожна міська управа у визначений думою термін складала щорічний кошторис. Підготовлений документ затверджувався думою, а потім протягом двох тижнів направлявся до губернатора або градоначальника. Якщо зазначені посадовці не знаходили

в документі порушень існуючого законодавства, то розпис передавався для публікації до місцевих губернських відомостей. Закон не дозволяв, щоб міська влада встановлювала завищені ставки податків. Кошторис повинен був передбачати достатню кількість коштів на загальнодержавні та міські потреби.

Основу прибуткової частини бюджетів міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній складали звичайні прибутки. До них відносилися: надходження від майна, що належало місту; платежі на користь міста (оціночний з нерухомого майна приватних осіб, з промислових документів тощо). За часів дії Положення 1870 р. обсяги надходжень від оціночного збору з нерухомого майна мали тенденцію до зростання.

Аналіз статистичних звітів дозволяє зробити висновок, що думи та управи враховували стан економічного розвитку міста, встановлюючи розмір оціночного збору з нерухомого майна. У губернських містах обсяги оціночного збору перевищували аналогічні платежі навіть в економічно розвинених повітових центрах. У той же час були міста, в яких надходження від даного податку складали близько 300–400 руб. (Богодухов, Золочів) або взагалі не поступали (Білопілля, Куп'янськ, Краснокутськ, Глинськ).

У невеликих містах із слабкою торгівлею, не чисельними промислами платоспроможність населення залишалася на низькому рівні. Закономірними результатами такої ситуації були недоїмки, які накопичувалися із року в рік. Відсутність в органів міського самоврядування права примусово стягувати податки перетворювало дану процедуру у важкий і довготривалий процес.

Важливим джерелом поповнення бюджетів міст залишалася муніципальна власність. Громадськими управліннями практикувалася передача земельних ділянок, що належали місту, в оренду і були передбачені міськими планами під площі, вулиці, тротуари, мости, переправи. Самоврядні інституції намагалися отримати кошти з рухомого та нерухомого комунального майна. Від якісного складу дум і управ залежала ефективність їхньої діяльності у даній сфері.

Ще одним напрямком отримання прибутків із нерухомого муніципального майна в містах було впорядкування базарів. Влада міст будувала торговельні ряди, лавки, ларьки, які потім здавалися в оренду. Нагляд за правильним використанням даного майна здійснювали спеціально створені базарні комісії або призначені депутати. У деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній самоврядні інституції здавали у довготривалу оренду міську землю для будівництва житлових або торгово-промислових об'єктів. Додатковим ресурсом, який допомагав у формуванні міських бюджетів, були озера, міські сади, сквери, парки, що також здавалися в оренду і приносили дохід.

Серед муніципальних податків друге за важливістю місце належало платежам з торговельних та промислових свідоцтв. У повітових містах зазначених губерній надходження до міських скарбниць від даних платежів становили від 9 % до 10 % загальної суми всіх платежів. Важливим джерелом наповнення міських бюджетів були платежі з ліцензій на утримання трактирів та акцизний збір. Стабільним джерелом поповнення міських бюджетів було регулювання візницького промислу, а також перевірка і постачання торгівцям терезів.

Комунальне майно у вигляді водогонів, боень, трамвайних перевезень та електростанцій також поповнювало бюджети міст. У Чернігові лише за 1886–1899 рр. місцева електростанція дала місцевій владі 3 300 руб. прибутку. Наповненню міських бюджетів сприяла діяльність самоврядних інституцій у кредитно-фінансовій сфері.

Отже, міські бюджети формувалися завдяки надходженню коштів з різних джерел та активності гласних.

5.2. Обов'язкові видатки міст державним інституціям та на розвиток протипожежної охорони

Відповідно до Положень 1870, 1892 рр. на органи міського самоврядування покладался ряд функцій із забезпечення загальнодержавних потреб.

У Харкові обов'язкові видатки на загальнодержавні потреби за 1871–1891 рр. склали 7132051 руб. [632, с. 175–178; 647, с. 78–87], що становило 45,2 % від загальної суми обов'язкових витрат. У Чернігові за 1871–1897 рр. влада міста на дану статтю витратила 71 219 руб. [389, с. 175–178; 691, с. 271–273] (Додаток В 2.1) Тенденція до зростання обсягів обов'язкових витрат фіксувалася і в Полтаві.

Достатньо обтяжливою витратною статтею для влади міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. було утримання приміщень місцевих державних адміністрацій та Міністерства внутрішніх справ. Якщо у 1871 р. самоврядні інституції Чернігівської губернії витрачали на згадані потреби 6 588 руб., то вже у 1895 р. вони склали 56 812 руб. [332, с. 253; 333, с. 302; 363, с. 4–5]. Отже, витрати міст зросли у 8,6 рази (або на 762 %). Найбільші обсяги платежів здійснювала влада Чернігова, Ніжина, Глухова, Новозибкова та Стародуба. Після запровадження Положення 1892 р. міське самоврядування було змушене додатково утримувати Губернське у земських та міських справах присутствіє. Тільки за перший рік дії Міського положення самоврядні інституції Чернігівщини виплатили на вищезгадані потреби 1421 руб. [26, с. 32] (Додаток В 2.2).

Витрачаючи значні кошти на утримання поліції, влада міст часто не могла досягнути з нею порозуміння і плідної співпраці. Поліція часто відмовлялася допомагати збирати недоїмки з боржників і при цьому постійно вимагала збільшення фінансування [253, с. 6]. Витрати на поліцію мали тенденцію постійного зростання. У 1870 р. видатки за цією статтею на Чернігівщині склали 4 546 руб. від усіх доходів міст, у 1871 р. – 4 546 руб., у 1872 р. – 6 748 руб. [253, с. 6]. Думи не лише виділяли кошти на визначені чинним законодавством потреби (житло, заробітна плата), але й на кухарів,

ординарців, ремонт одягу, додаткові роз'їзди тощо. Наприклад, у Чернігові в 1876 р. дума профінансувала роз'їзди поліцейських у розмірі 200 руб., у 1879 р. – 600 руб., у 1886 р. – 700 руб. (видатки збільшилися на 250 %) [389, с. 324]. Крім цього, додатковим тягарем для міст було обов'язкове фінансування іногородніх поліцейських (оплата квартирних), що було закріплено законом 1876 р. (ст. 582) [249, с. 147, 333]. Також заборонялося скорочувати склад поліцейських команд. Звіти місцевих чиновників засвідчують, що за десять років після міської реформи витрати на утримання міської поліції зросли більше ніж у 2 рази. Забезпечення господарських та інших потреб поліції часто вело до збільшення податків, запровадження нових (як правило, натуральних), що погіршувало життєвий рівень пересічних громадян (Додаток В 2.3).

У Харкові дана стаття у 1871 р. становила 25,6 % від усіх обов'язкових витрат на державні інституції. У 1891 р. обсяги витрат дещо скоротилися до 18,2 %, поступившись коштам на військові потреби [637, с. 36–41] (Додаток В 2.4). В інших містах губернії самоврядні структури також віддавали певну частку прибутків на покриття вищезгаданих статей. Наприклад, у 1875 р. витрати на поліцію та оренду приміщень для поліції і державних установ становили: у Сумах – 9 731 руб. 1,5 коп., у Старобільську – 5 115 руб. 23 коп., у Чугуєві – 4 422 руб. 32 коп., у Слов'янську – 4 566 руб. 1,25 коп., у Білопіллі – 4797 руб. 11,5 коп. [730, с. 122–123].

У Харківській губернії конфліктні ситуації між поліцією та владою міст були нерідким явищем. У 1898 р. самоврядні інституції Сум витратили на утримання державних установ 1 507 руб. 94 коп. та на міську поліцію 7 704 руб. 25 коп. [63, с. 4зв.–5]. Дума та управа сподівались на їхню підтримку під час збору податків. Однак місцева адміністрація і поліція відмовили у допомозі через завантаженість та відсутність кадрів. З огляду на таку ситуацію Сумська дума обговорювала питання про створення муніципальної поліції. Але потрібних коштів для цього у міста не знайшлося (6 000 руб. на рік). До того ж ідея суперечила чинному законодавству, про що

думі нагадала місцева адміністрація [61, с. 11–12]. У містах Харківської губернії від 11 % до 20 % міських видатків йшли на утримання поліції та місцевих адміністрацій. Наприклад, у 1888 р. у Лебедині зазначені видатки становили 2071 руб. 73 коп. (загальні ж витрати 12053 руб. 73,75 коп.) [87, с. 17–19].

У Полтавській губернії, як і в сусідніх, найбільші видатки на користь державних інституцій здійснювала влада губернського міста (13,4 % від загальних видатків) [670, с. 92–93]. У повітових центрах обсяги платежів коливалися від 1000 руб. до майже 6000 руб. Найбільші відрахування були в економічно розвинених містах [125, с. 50–51].

Але, незважаючи на фінансове становище міського самоврядування, закон вимагав від влади міст утримувати поліцію. Законодавство забороняло зменшувати чисельний склад поліцейських установ. Наприклад, спроба місцевої влади Глухова скоротити штат поліцейської команди у 1899 р. на 8 чоловік наštтовхнулася на заборону з боку губернатора. Останній мотивував свою негативну реакцію зростанням числа мешканців у місті, а скорочення могло негативно позначитися на громадському порядку [268, с. 1–2]. Закон забороняв міським інституціям припиняти фінансування поліцейських команд навіть у разі відсутності коштів у достатній кількості. У 1888 р. чернігівський губернатор відмовився затверджувати кошторис Суразької думи, коли в ньому були відсутні статті витрат на поліцію [249, с. 216]. Аналогічні ситуації виникали і в Полтавській та Харківській губерніях.

У той же час законодавство надавало право поліцейським чинам бути присутніми на засіданнях, коли обговорювалися міські бюджети, і надавати свої пропозиції, які самоврядні інституції не мали права не брати до уваги. Саме у такий спосіб Городнянська дума була змушена включити до кошторису витрати на будівництво порохового складу [410, с. 35]. Відвідуючи засідання дум, поліцмейстери та справники періодично піднімали питання про підвищення заробітної плати. Такі пропозиції знаходили

підтримку з боку губернаторів. Заробітна плата поліцейських у середньому коливалася від 5 до 15 руб. [405, с. 22]. Постійне зростання витрат на державні інституції, а особливо поліцію, змушувало самоврядні інституції йти на непопулярні кроки. Влада міст повинна була збільшувати обсяги платежів або запроваджувати додаткові податки (від декількох копійок до 1 руб.) [62, с. 175зв. –177; 362, с. 1; 670, с. 92].

Отже, фінансування поліцейських та державних установ було обтяжливим для міських громадських управлінь.

Наступною статтею обов'язкових витрат на користь державних установ, що потребувала значних коштів, це утримання в'язниць [28, с. 84]. До міської реформи 1870 р. шестигласні думи опікувалися в'язницями. Вони виділяли кошти на заробітну плату, опалення та освітлення [336, с. 885]. Положення 1870 р. покладало на новостворені самоврядні інституції зобов'язання лише з освітлення та опалення в'язниць. Від зазначених видатків закон звільняв владу тих міст, де такі заклади були відсутні.

У Полтавській губернії в'язниці розташовувалися в казенних приміщеннях у Полтаві, Кременчуці, Ромнах, Гадячі, Зінькові, Костянтинограді, Пирятині, Хоролі, Переяславі, Прилуках та Кобеляках. У Полтаві, Кременчуці та Костянтинограді у зв'язку з недостатньою площею казенних приміщень винаймалися приватні споруди. У Лохвиці та Золотоноші арештантів утримували у приватних приміщеннях, бо казенних не було взагалі. У Миргороді в'язниці не було, тому арештантів тримали в поліцейському відділку, а засуджених – у в'язницях сусідніх міст. Існуючі в містах губернії в'язниці були розраховані на 782 арештанта (по 2 саж.³ повітря на людину), але взимку 1892 р. там перебувало 1324 ув'язнених [655, с. 82]. Така ситуація виникла через незадовільний стан таких закладів у Золотоноші, Кобеляках, Ромнах та Кременчуці. Керівництво було змушене переводити арештантів з одного міста до іншого. У в'язницях Полтави і Хорола були відкриті школи. На території Хорольської в'язниці також за рахунок Міністерства внутрішніх справ побудували церкву, на що було

витрачено 863 руб. 99 коп. [655, с. 82]. Міські самоврядні інституції на освітлення та опалення в'язниць витратили у 1892 р. 14744 руб. 53,75 коп. [655, с. 83]. Найбільшими видатки по даній статті були в Полтаві. У 1875 р. влада міста витратила на зазначені потреби 1827 руб. [670, с. 92], а в 1892 р. сума зросла до 3185 руб. 60 коп. [655, с. 84–85].

У Чернігівській губернії, в основному, освітлення та опалення в'язниць здійснювалося через систему підрядів. Для цього організовувався конкурс серед претендентів. Переможець заключав договір з містом про надання зазначених послуг [360, с. 3]. В інших містах самоврядні інституції брали на себе виконання необхідних робіт (Ніжин, Кролевець, Козелець), бо таким чином сподівалися заощадити громадські кошти. Але такі сподівання не завжди реалізовувалися через людський фактор. Окремі члени громадського управління шукали різні шляхи до самозбагачення. Такий випадок був зафіксований у Козельці. Козелецька управа прийняла рішення про виділення 211 руб. на освітлення в'язниці [360, с. 9]. Міський голова В. Тихонов, бухгалтер І. Стрижевський та член управи В. Перцов здійснили фінансову оборудку. Замість конопляної олії (за 286 руб.) вони придбали гас на 176 руб. для освітлення в'язниці. Різниця ж у 110 руб. була ними привласнена. За даним фактом у 1888 р. було порушено кримінальну справу [411, с. 60]. Найбільшими видатки на опалення та освітлення в'язниць були в Конотопі, Козельці, Новгород-Сіверському та Новозибкові. Усього ж за даними 1872 р. за згаданою статтею витрати міст дорівнювали 12850 руб. [256, с. 3–5, 188; 321, с. 6].

У Харківській губернії в'язниці функціонували у Харкові, Лебедині, Старобільську, Ізюмі, Охтирці, Куп'янську, Вовчанську, Сумах, Змієві та Валках. У більшості міст губернії також спостерігалася тенденція до зростання видатків на утримання в'язниць (Суми – 1646 руб. 99 коп. [63, с. 4зв.–5], Лебедин – 1096 руб. 73,75 коп. [87, с. 16зв.–20]). Лише у Харкові відбувалося певне зменшення міських видатків на в'язниці. Якщо у 1871 р. вони становили 2,4 % від усіх обов'язкових платежів на загальнодержавні

потреби, то в 1891 р. – 0,9 % [1226, с. 2–3]. Але необхідно пам'ятати, що загальний обсяг міських зборів та видатків на цей час зростає. Отже, загальні витрати влади Харкова по даній статті також зростали. Загальні ж витрати самоврядних інституцій Харківської губернії на утримання в'язниць лише у 1875 р. склали 11721 руб. 49 коп.

Таким чином, видатки міст на утримання в'язниць «з'їдали» значну частину міських коштів самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Спроби органів самоврядування «забути» профінансувати дану статтю видатків нашоувалися на «попередження» з боку місцевих адміністрацій. Наприклад, управи Новозибкова та Сосниці, вказуючи на фінансову скруту, припинили освітлення в'язниць, що викликало незадоволення губернатора. Він нагадав про обов'язки самоврядних структур, закріплених законодавчо. У результаті влада міст відновила фінансування даної статті видатків за рахунок інших [405, с. 204; 408, с. 323].

Наступною статтею витрат міських бюджетів, що викликала багато нарікань серед населення, були видатки на військовий постій та інші військові потреби. До місцевої реформи 1870 р. військова повинність була натуральною. Спеціальні квартирні комісії розміщували війська в будинках місцевих мешканців. Це повинно було сприяти економії державних коштів, яка обходилася населенню імперії у 40 млн. руб. на рік [1117, с. 151].

Законодавство передбачало часткову компенсацію власникам помешкань, але даний процес займав багато часу і компенсація була незначною. Органи самоврядування зверталися до місцевих адміністрацій та уряду з пропозиціями замінити натуральну повинність на грошову. З різних причин це не було реалізовано. Лише у 1872 р. у дію вступили нові правила розквартирування військ у містах. Державна скарбниця виділяла господарям житла «квартирні кошти», а муніципальні структури займалися організацією розміщення військових частин у населених пунктах. Дума кожного міста створювала для цього спеціальні розпорядчі комітети [11, с. 26], які в разі

необхідності або будували казарми для військових, або орендували приміщення у мешканців міст [389, с. 210].

Закон передбачав виділення з державної скарбниці по 6 руб. 50 коп. за одного розквартированого військового у вигляді компенсації (за місяць) [301, с. 6]. Але визначених коштів завжди не вистачало, і перераховувалися вони із затримкою. Для виконання військової повинності самоврядні інституції були змушені часто залучати кошти з інших бюджетних статей або брати кредити. Наприклад, влада Березного із передбаченої законом компенсації у 1174 руб. за виконання даної повинності отримала лише 285 руб. (1886 р.) [431, с. 29]. Найбільші видатки на військовий постій фіксувалися в губернських центрах. У 1887 р. влада Полтави витратила на дану статтю 60745 руб. 31 коп. [670, с. 93], Чернігівська дума у 1882 р. 12564 руб. [282, с. 36], самоврядні інституції Харкова у 1875 р. 30011 руб. 95 коп. [737, с. 123]. Значні кошти виділяли і думи повітових міст на військову повинність: Суми – 7797 руб. 85,5 коп., Борзна – 3695 руб., Новозибків – 3267 руб., Ромни – 12944 руб. 75 коп. [115, с. 161–161зв.; 282, с. 36]. Видатки міст на виконання даної витратної статті мали тенденцію до зростання. Так, Чернігівська дума лише за період 1882–1889 рр. витратила на військовий постій 89240 руб. У Харкові дана стаття за період 1871–1891 рр. становила 16,6 % загальних витрат на забезпечення загальнодержавних потреб.

Виконання військової повинності не обмежувалося наданням військовим житла та фуражу для коней. Органи міського самоврядування повинні були забезпечити військові підрозділи також їдальнями, складами, лазнями тощо. Влада Ромен у 1886 р. для штабів 9 кавалерійської, 25 драгунської дивізій та штабу 1 бригади 9 кавалерійської дивізії побудувала пороховий склад, їдальню та кухню караульного ескадрону, надала місце для лазарету, карцер, майстерню тощо [115, с. 160]. Сосницька управа у 1891 р. виділили кошти на будівництво хлібопекарні та міські землі під лазню для 2 батальйону 20 піхотного Галицького полку [386, с. 2]. У Конотопі за муніципальні гроші (550 руб.) було побудовано пороховий склад [361, с. 1].

Окремо в бюджетах міст передбачалися кошти на покриття квартирних витрат розміщених офіцерів. Розмір компенсацій здійснювався за спеціально розробленою шкалою (коливався від 2200 руб. до 50 руб.) [17, с. 9]. Навіть під час проведення військових навчань самоврядні інституції повинні були виділити кошти на фураж для коней, а також на опалення та освітлення [12, с. 123].

Під час проведення військових кампаній у другій половині XIX ст. самоврядні інституції також допомагали армії. Виділялися кошти на формування підрозділів добровольців або на лікування поранених. Наприклад, у 1879 р. влада Чернігова надала 500 руб. на лікування поранених військових у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. [422, с. 1].

Але були випадки, коли деякі депутати міських управ, отримавши компенсаційні кошти від держави за військовий постій у приватних будинках, «забували» розрахуватися з квартирновласниками. Так, у 1876 р. було порушено кримінальну справу проти Суразької управи, яка не передала місцевим мешканцям 949 руб. за військовий постій [405, с. 61].

Законодавство також зобов'язувало органи міського самоврядування опікуватися протипожежною охороною. Щорічно пожежі наносили значні збитки містам та їхнім мешканцям. Однією з причин такої ситуації було те, що в містах і селах головним будівельним матеріалом залишалося дерево. Відсутність у достатній кількості цегли, черепиці, заліза, інших будівельних матеріалів та їхня висока ціна довгий час впливали на вигляд населених пунктів. Саме тому проблема пожежної безпеки гостро стояла перед населенням українських міст.

У 1870–1874 рр. більшість споруд у містах зазначених губерній була дерев'яною. У містах Полтавської губернії кам'яних будівель в середньому було 2,2 %. Лідерами з кам'яного будівництва були Полтава – 14,9 % та Кременчук – 10,4 %. В інших містах цей відсоток коливався від 0 % (Глинськ) до 2,3 % (Ромни). Ще гіршою ситуація була на Чернігівщині, де середня кількість кам'яних споруд становила 1,34 %. Лідером було губернське місто –

6,8 %, а в інших містах кам'яна забудова коливалася від 0,2 % (Борзна) до 2,2 % (Ніжин). Наявність більш розвинутої промисловості та торгівлі сприяли розбудові міст Харківської губернії, що позначилося й на кам'яному будівництві (особливо Харкова (22,8 %), Чугуєва (8,5 %) та Сум (6,1 %). Середні ж дані для регіону становили 2,8 % [1041, с. 170–183]. Слід відзначити, що переважання дерев'яних споруд у містах пояснювалося, у першу чергу, невисоким рівнем життя більшості населення.

Для покращення пожежної безпеки в містах імперії ще у 1853 р. було прийнято «Нормальний табель складу пожежних команд у містах» [382, с. 1–6]. До складу команд входили військові. Після прийняття Міського положення 1870 р. покращення пожежної безпеки було одним із завдань, що намагалися розв'язати міські думи та управи. Законом передбачалося, що саме органи міського самоврядування повинні були виділяти кошти на утримання пожежних команд (п. 9 ст. 103 Міського положення). Однак муніципальні структури не обмежувалися лише фінансуванням уже існуючих команд. Вони проводили ряд протипожежних заходів та широку роз'яснювальну роботу серед населення, розробляли нові будівельні стандарти забудови, допомагали діяльності добровільних протипожежних товариств, запроваджували систему страхування будівель від пожеж тощо, що сприяло підвищенню безпеки життя в містах.

Однак заходи, що приймалися самоврядними інституціями, не завжди давали очікувані результати. Так, у містах Полтавської губернії у 1886 р. відбулося 134 пожежі. Найбільше постраждали від цього лиха мешканці Полтави, Кременчука, збитки яких склали відповідно 16 тис. руб. та 23 тис. руб. [654, с. 180]. У 1890 р. було зафіксовано 139 пожеж, які коштували населенню 599515 руб. Найбільша кількість із них припадала на Кременчук (24) [522, с. 86–87]. У 1895 р. пожежі нанесли збитків у містах губерній на 208307 руб. [742, с. 152].

У містах Харківської губернії за 1875 р. влада міст зареєструвала 204 таких випадки, які нанесли збитків на 135 620 руб. Лєвова частка пожеж

припадала на Харків (144 – втрати населення 97 850 руб.). У той же час жодної пожежі не було у Старобільську, Слов'янську та Змієві [730, с. 116–117]. У 1895 р. 18 пожеж нанесли збитків мешканцям Сум на 6 520 руб., а в Охтирці відповідно 8 на 13410 руб. [742, с. 86].

У містах Чернігівської губернії спостерігалася тенденція до зменшення кількості пожеж. На початку 70-х років ХІХ ст. у середньому в рік фіксували 63 таких випадки, то у 1886 р. – 60 (збитків на 138386 руб.). У 1895 р. у містах губернії кількість пожеж скоротилася до 42. Відповідно зменшилися й загальні збитки мешканців у 3,2 рази (42065 руб.) [358, с. 7–50]. Ці дані щодо скорочення пожеж, а відповідно і втрат населення в містах зазначених губерній свідчать про результати діяльності самоврядних інституцій з розвитку протипожежної охорони.

В окремих містах витрати на протипожежну охорону ставали важким тягарем для бюджетів. У 1881 р. зазначені обов'язкові витрати в Полтавській губернії становили 78 454 руб., Харківській – 50 228 руб., Чернігівській – 16 270 руб. [1041, с. 846–48]. Зазначені кошти йшли на утримання пожежних команд, на оплату приміщень, квартирні, лікування. Міські самоврядні структури займалися вирішенням господарських питань, а адміністративні функції щодо пожежних команд належали поліції. Поліцейські чиновники часто намагалися використовувати «міські пожежні кошти» на свій розсуд, що призводило до конфліктів з муніципальними інституціями [395, с. 1].

Практично при постійній хронічній нестачі коштів на потреби міст самоврядні структури робили все можливе для виконання своїх зобов'язань перед пожежними командами. Так, у Харкові витрати на згадані потреби постійно зростали (1871 р. – 17 401 руб. 40 коп., 1880 р. – 40 950 руб. 61 коп., 1891 р. – 58 220 руб. 61 коп.) [1226, с. 2–3] (Додаток В 2.5) Дещо менше зростання спостерігалось в містах Чернігівської та Полтавської губерній. Наприклад, на Чернігівщині у 1870 р. на дану статтю міста витрачали 16 072 руб., у 1880 р. – 31 988 руб., у 1893 р. – 36 546 руб. [615, с. 30; 618, с. 42] (Додаток В 2.6). Крім коштів на утримання пожежних команд,

муниципальні структури додатково фінансували різні потреби вогнеборців: ремонт обладнання, закупівля коней тощо. Наприклад, у Сумах у 1888 р. на утримання команди було витрачено 1 498 руб. 35 коп., на ремонт інструментів – 234 руб. 91 коп., на лікування коней – 45 руб. 41 коп., на фураж – 229 руб. 42 коп. А в місті було 2 команди (тільки на їхнє утримання йшло 10 218 руб. 94 коп. [62, с. 178зв.; 87, с. 16–20зв.]).

Органи міського самоврядування також забезпечували пожежні команди всім необхідним спорядженням. У 1888 р. у 18 містах Полтавської губернії функціонували пожежні депо, в яких працювало 256 чоловік (14 брандмейстерів, 242 члени пожежних команд, 189 коней, 82 пожежні труби). Найбільш чисельною була команда у Полтаві (75 чол.) та Кременчуці (32 чол.). Значними були і їхні витрати (відповідно 24567 руб. 10 коп. та 12 751 руб. 12 коп.). У той же час влада Глинська профінансувала дану статтю бюджету на 100 руб. Загальні ж витрати міст Полтавщини на пожежні команди становили 64 928 руб. 96 коп. [522, с. 88–89].

У Харківській губернії чисельність вогнеборців постійно зростала, як і витрати на їхнє утримання. У 1893 р. пожежні команди нараховували 338 чоловік. Природно, що найбільшою вона була у губернському місті (164 чол.). В інших повітових і заштатних містах чисельність команд коливалася від 6 чол. (Зміїв, Недригайлів) до 31 чол. (Суми). У депо було 282 коня та 1148 одиниць спорядження. Загальні ж витрати самоврядних інституцій на протипожежну охорону у 1893 р. становили 96 475 руб. 1 коп. (з яких 54 079 руб. 71 коп. витрачала влада Харкова) [723, с. 120]. Для поліпшення стану пожежного обозу Харківська дума у 1875 р. асигнувала 5 400 руб. на нагороди та заохочення пожежників. У 1876 р. Харківська пожежна команда отримала пристрій для гасіння вогню. Він використовував рідину, насичену вуглецевим газом, який перешкоджав поширенню вогню (об'ємом 40 відер).

У Слов'янську дума в 1875 р. прийняла рішення про збільшення чисельності команди до 10 чоловік та закупівлю додаткових труб і коней.

Влада Куп'янська додатково спорудила 4 колодязя, а також зобов'язала домовласників, майно яких було оцінено в 1 000 руб. та вище, власним коштом надсилати на пожежу бочку з водою чи сплачувати 2 руб. Для більшої оперативності боротьби з пожежами серед мешканців розподілялося спеціальне обладнання. У багатьох містах губернії самоврядні інституції йшли шляхом обкладання спеціальним податком багатих домовласників, щоб отримати додаткові кошти на протипожежну охорону (Охтирка, Золочів та ін.) [730, с. 196–198].

У Чернігівській губернії протягом 1870–1893 рр. видатки органів міського самоврядування на протипожежну охорону невпинно зростали, як і в сусідніх регіонах. У 1870 р. загальна сума витрат становила 17 578 руб. (з них влада Чернігова сплатила 2 835 руб., Ніжина – 2 500 руб.). У 1893 р. видатки зросли до 38726 руб. [618, с. 42]. Для підвищення ефективності пожежних команд самоврядні інституції не лише купували спорядження і збільшували їхню чисельність, але й запрошували фахівців даної справи. Наприклад, у 1878 р. міська влада Чернігова запросила помічника київського брандмейстера М. Іохвея очолити чернігівську команду (з платою 400 руб. на рік) [703, с. 333]. Найкращими в Чернігівській губернії вважалися пожежні депо Глухова, Чернігова та Ніжина. У містах, які не мали муніципальних приміщень для розміщення вогнеборців, самоврядні інституції орендували пристосовані будівлі [1389, с. 81–86]. Сосницька управа наймала будинок купця І. Люблінського для пожежної частини (50 руб.) [295, с. 47]. Влада Остра за оренду сплачувала по 175 руб. [370, с. 1].

Нестача коштів найчастіше була головним фактором, що стримував розвиток пожежної безпеки в містах зазначених губерній. Навіть у повітових містах, які були центрами місцевої та регіональної торгівлі, самоврядні інституції могли планувати досить скромні кошти на протипожежну безпеку. Наприклад, у Ромнах у 1870 р. на дані потреби влада витратила 3 590 руб. 2 коп., у 1871 р. – 2 774 руб. 56 коп., у 1886 р. – 4 758 руб. 94 коп. [115, с. 118–137; 124, с. 34; 127, с. 19]. Тому в містах часто складалася традиція, коли

кількість пожежних команд та пожежників повністю залежала від фінансових можливостей самоврядних структур. Так, на Чернігівщині за період 1870–1895 рр. чисельність пожежників зростає з 127 чол. до 180 чол. [364, с. 1, 178]. Аналогічні темпи спостерігалися на Полтавщині. У Харківській губернії динаміка була дещо кращою, але головним чином за рахунок губернського міста.

Важливим напрямком роботи муніципальних структур з підвищення пожежної безпеки були зусилля щодо впорядкування забудови населених пунктів. Для цього в містах працювали штатні архітектори або техніки, які слідкували за виконанням правил забудови. Але в багатьох повітових містах управи не мали коштів, щоб фінансувати даних спеціалістів (зарплата архітектора у Сумах становила у 1896 р. – 1 200 руб.) [61, с. 70]. У Чернігівській губернії з 15 повітових міст лише в 5 працювали архітектори або техніки [389, с. 370–372]. Аналогічна ситуація була і в сусідніх губерніях. Ставлення міської влади щодо впорядкування забудови міст ілюструють слова харківського гласного Е. Гордєєнка: «Наша дума без бажання займається спорудами і якщо це робить, то лише в разі крайньої необхідності або за вимогою інших відомств...» [759, с. 29]. Саме тому центральна вулиця Харкова часто викликала багато критики за свій зовнішній вигляд (крива на плані і часто неприбрана).

Чинне законодавство передбачало, що думи, управи та поліція повинні були слідкувати за будівництвом. У разі порушення «Будівельного статуту» управи і поліція складали протоколи, які містили перелік порушень та пропозиції щодо їх виправлення. У разі невиконання рішення справа потрапляла до мирового судді. У реальному житті ситуація була дещо складнішою. Переважне число мешканців міст будувало житло та інші споруди за власними проектами, які затверджувалися управами. Контроль за будівництвом практично повністю був відсутній (виключення становили, в основному, губернські центри). Переважна більшість міст Лівобережжя та Слобожанщини не мала генеральних планів забудови. Деякі з них

користувалися схемами часів Катерини II або першої половини XIX ст. Наприклад, у Харкові були розроблені два плани генеральної забудови міста (1875 р., 1885 р.), але жодний з них не був затверджений. Усе це створювало хаос у забудові міста. Така практика будівництва часто призводила до ситуації, коли пожежники не мали змоги навіть під'їхати до палаючого будинку і виконати свою роботу.

Однак, слід відзначити, що органи міського самоврядування намагалися упорядкувати забудову міст. Виконуючи вимоги «Будівельного статуту», міська влада стежила, щоб при спорудженні дерев'яних будинків відстань між ними дорівнювала 10 саж. (кам'яні дозволяли будувати суцільним масивом). Від власників дерев'яних споруд вимагали замінити дерев'яні димові труби на цегляні, тримати біля будинків діжки з водою, драбини, а солом'яні дахи обмазувати глиною [179, с. 4]. У Харкові пожежники змушували городян замінювати старі солом'яні стріхи на нові. У випадку, коли домовласники не могли виконати дану вимогу, муніципальна влада інколи надавала їм пільги (прирівнювала до погорільців при сплаті податків), щоб вони зробили необхідну реконструкцію. Самоврядні інституції і пожежники слідкували і за тим, щоб подвір'я будинків не були захарашчені вогненебезпечними матеріалами. Особливу увагу приділяли сараям і лазням. Часто домовласникам пропонувалося будувати їх на городах подалі від житла [341, с. 1].

Міська влада закликала населення використовувати під час будівництва цеглу та камінь, що набагато краще як з точки зору естетики, так і протипожежної безпеки. При плануванні центральної частини населених пунктів передбачалася саме кам'яна забудова. Однак слабкий економічний розвиток міст позначався на постійній нестачі коштів у муніципальних структур. Пересічні ж городяни у переважній більшості не могли дозволити собі такі витрати. Наприклад, оплата за день роботи каменяра становила 43 коп., пічника – 57 коп., покрівельника – 86 коп. До цих витрат слід додати й кошти на самі будівельні матеріали.

До кам'яних будинків міська влада і пожежники мали свої вимоги. Небезпечною з точки зору протипожежної безпеки вважалася відстань між будинками 2 саж. У разі недотримання даної вимоги домовласник був зобов'язаний збудувати високу суцільну кам'яну стіну між будинками [335, с. 15–20]. З появою кам'яних дво- і триповерхових будинків влада міст вимагає від їхніх власників побудувати пожежну драбину [188, с. 12].

Спираючись на чинне законодавство, представники пожежних і самоврядних структур проводили перевірки. Деякі пожежні команди мали загони сажотрусів, що проводили профілактичний огляд та чистку димарів. Дуже рідко в обов'язкових постановах органи міського самоврядування звертали увагу на попередження пожеж. У них згадуються штучні водоймища для гасіння пожеж, посадка дерев, запровадження нічних пожежних варт, а згодом обговорюється проблема будівництва приміщень для добровільних пожежних дружин.

Спільними зусиллями самоврядні інституції і пожежники проводили роз'яснювальну роботу серед населення. Проводилися лекції та бесіди, які були присвячені проблемам протипожежної безпеки. Також видавалися спеціальні брошури з даної тематики, які поширювалися серед мешканців міст. Крім профілактичних заходів, міська влада та пожежники прикладали зусилля до запровадження в життя постанов та правил протипожежної безпеки. Наприклад, під час проведення традиційного Іллінського ярмарку в Полтаві міська управа розробила правила, за якими кожний продавець зобов'язувався мати спеціальну легку трубу для можливої допомоги пожежникам. На час ярмарку біля кожної криниці додатково встановлювався резервуар з водою. Вогнебезпечне сміття потрібно було постійно прибирати. Заборонялося несанкціоноване будівництво тимчасових наметів, лавок для ведення торгівлі. Члени спеціальної комісії (представники управи, страхових товариств і торгівців) слідкували за виконанням правил [46, с. 39]. Торгівці, які торгували пальним, повинні були виконувати більш жорсткі правила. Гас та інші пожежно-небезпечні речовини треба було зберігати у

герметичних ємкостях і в певній кількості (не більше 2 пудів нафти та 5 пудів газу). Тримати такий специфічний товар вимагали у спеціально обладнаних складах [47, с. 147].

Позитивну роль у покращенні пожежної безпеки відіграли «обивательські варти», які створювалися при поліційних установах. Члени цих варт чергували з 21 години вечора до 6 години ранку, охороняючи по 10–15 будинків (ділянку приблизно 250 саж.). У посушливий період (травень–жовтень) запроваджувалося посилене чергування (по два чоловіки). У разі небезпеки вартові піднімали тривогу спеціальними тріскачками [1, с. 2–3зв.].

Важливу роль у посиленні протипожежної безпеки та відшкодуванню постраждалим від пожеж відіграло страхування. Практика взаємного страхування пов'язана з указом Олександра II від 10 жовтня 1861 р. Після запровадження Міської реформи 1870 р. це було взято на озброєння органами міського самоврядування. На відміну від земств, муніципальні структури не мали права обов'язкового страхування. Передбачалося, що влада міст зможе проявити певну ініціативу з поширення системи страхування (знижки, безкоштовні поліси тощо). Однак у реальному житті ситуація була неоднозначною. Часто гласні недостатньо розуміли або були байдужі до нагальних потреб міста. З іншого боку, пересічні городяни не були спроможні з фінансових причин застрахувати своє житло. Наприклад, у Чернігівській губернії під час сенаторської ревізії 1880–1881 рр. лише управи Чернігова, Новозибкова, Сосниці та Остра надали інформацію про кількість застрахованих будинків. Управи інших міст або епізодично займалися даною проблемою, або взагалі не зверталися до неї (Сураж). Глухівська управа на запит чиновників відповіла, що «свідчення про кількість будинків, застрахованих в приватних компаніях, в управі відсутні, бо це не входить до її обов'язків...» [389, с. 403–404]. У Чернігові, Новозибкові, Острі та Сосниці у 1881 р. у різних компаніях і товариствах було застраховано будівель відповідно на 2 095 483 руб., 1 009 716 руб., 180 386 руб. та 105 082 руб. (Додаток В 2.7, В 2.8).

Але, не дивлячись на таке ставлення до страхування з боку деяких самоврядних інституцій і мешканців міст, у 1870–1900 рр. спостерігається певна позитивна тенденція у цій справі, коли відбувалося зростання кількості застрахованих будівель і коштів, залучених до цього [1041, с. 159–160]. Незважаючи на недосконалу систему оцінки майна і встановлення страхових премій, страхові товариства щорічно оплачували достатньо великі кошти на благоустрій міст, удосконалення технічного обладнання пожежних команд, розбудову систем водопостачання, допомогу малозабезпеченим клієнтам необхідними будівельними матеріалами. Наприклад, у Харкові наприкінці 80-х – 90-х рр. XIX ст. страхове товариство виділило кошти на будівлю четвертої пожежної частини (25 тис. руб.) та на придбання ділянки під п'яту пожежну частину. В імперії існувало правило, коли страхове товариство відраховувало 75 коп. з кожних 1 000 руб. страхової оцінки майна на користь поліції та пожежного обозу [3, с. 21зв.]. Подальшому розширенню взаємного страхування від пожеж сприяла нова система диференційованих страхових платежів. Загалом зазначені фактори призвели до збільшення фінансування протипожежної безпеки в містах зазначених губерній наприкінці XIX ст.: у Полтавській – 260 руб. від суми отриманих премій, у Харківській – 619 руб., у Чернігівській – 360 руб. [1355, с. 47].

Отже, діяльність страхових товариств була вигідною і для держави, і для міської влади, і для мешканців міст. Усі фінансові операції щодо страхування оподатковувалися. До держскарбниці йшли достатньо великі кошти.

У той же час підпорядкування пожежних команд поліції часто викликало незадоволення міської влади. Міські положення 1870, 1892 рр. залишали відкритими питання про організацію активного пожежогасіння в містах Російської імперії. У реальному житті кожне місто, виходячи із своїх фінансових можливостей і розуміння актуальності проблеми, проводило протипожежні заходи, що призводило до непоодиноких суперечок між самоврядними інституціями з одного боку і місцевими адміністраціями та поліцією з іншого. Різне розуміння шляхів вирішення проблеми організації

пожежної допомоги (поліцейської або громадської) та рівень повноважень пожежних команд постійно обговорювався самоврядними інституціями. Влада Харкова пропонувала вилучити пожежні команди з-під контролю поліції, в Одесі міська влада виступала за реорганізацію вже існуючих пожежних команд, в інших містах обговорювали варіанти команд, які б відрізнялися від поліцейських і громадських, у деяких населених пунктах почали повертатися до пожежної повинності (але зіткнулися з проблемою небажання виконувати дану повинність пересічними городянами).

Ще за часів дії Положення 1870 р. міські думи Чернігова, Харкова та повітових центрів трьох губерній зверталися з клопотаннями до Міністерства внутрішніх справ про передачу пожежних команд під контроль муніципалітетів [384, с. 1–2; 553, с. 19]. Але центральна влада та Міністерство внутрішніх справ під різними приводами відмовляли їхнім клопотанням. У той же час Міністерство внутрішніх справ ще у 1862 р. рекомендувало організувати добровільні пожежні товариства. Протягом 70–80-х рр. XIX ст. багато міст Лівобережжя та Слобожанщини скористалося цим правом. Часто члени добровільних товариств не отримували за свою роботу платню, але звільнялися від служби в армії та отримували пільги під час виконання певних міських повинностей. У 80-х рр. XIX ст. добровільні пожежні товариства були зареєстровані у Полтаві, Градизьку, Золотоноші, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Прилуках, Хоролі; Харкові, Богодухові, Білопільлі, Валках, Лебедині, Старобільську, Сумах, Чернігові, Городні, Глухові, Козельці, Суражі [1395, с. 21–177]. Однак лише в середині 90-х рр. XIX ст. добровільні пожежні товариства отримали офіційний статус, структуру та закріплені повноваження (1896 р. «Нормальний статут міських пожежних товариств», циркуляри Господарського Департаменту від 1 лютого та 18 липня 1897 р.).

На добровільні пожежні товариства покладалося завдання щодо організації гасіння пожеж у містах. Створювалися спеціальні дружини або відділення. Увесь інвентар зберігався у пожежних депо. Технічне оснащення

добровільних пожежних товариств напряду залежало від фінансового становища міських самоврядних інституцій. У депо цілодобово знаходилися чергові, які в разі пожежі викликали всіх членів команди. Як правило, пожежні товариства існували на членські внески, пожертви, кошти міста, за рахунок допомоги земств, благодійних акцій [915, с. 6]. Кожна дума розробляла план заходів профілактичного характеру, а також дії дружинників під час пожежі.

Влада міст не лише фінансувала державні та громадські пожежні команди, але й намагалася надавати членам цих команд певні соціальні гарантії. Приймаючи на роботу кандидата (віком від 21 до 40 років), міська влада, виходячи зі своїх фінансових можливостей, гарантувала: отримання платні або пільг при сплаті міських податків, житло, відпустки, медичну допомогу, у разі каліцтва – пенсію. Наприклад, міська влада Харкова фінансувала інвалідний будинок для пожежників, які постраждали під час виконання своїх професійних обов'язків [645, с. 2].

Позитивним моментом у діяльності добровільних пожежних товариств можна вважати те, що вони планували свою роботу, враховуючи місцеву специфіку. З кожним роком створені громадські команди накопичували цінний практичний досвід із гасіння пожеж, а органи міського самоврядування вдосконалювали організаційні навички з вирішення нагальних проблем міст.

Але тих заходів, що приймали міські самоврядні інституції, було недостатньо (Додаток В 2.9). Характерною рисою в діяльності офіційних і добровільних пожежних команд була нестача кваліфікованих кадрів та велика плінність серед пожежників. У багатьох містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній накопичувалися борги з оплати праці пожежників. Хронічна нестача коштів у бюджетах міст призводила до слабкого технічного оснащення вже існуючих пожежних команд та неможливості створення нових. На озброєнні вогнеборців були фактично ті ж інструменти, якими гасили пожежі ще на початку XIX ст. Лише в окремих містах команди мали

нові механізми для боротьби з вогнем. Головними ж знаряддями праці пожежників продовжували залишатися ломи, сокири, багри, відра. Для того, щоб впевнено з ними працювати, пожежники повинні були мати добру фізичну форму.

Отже, відповідно до Положень 1870, 1892 рр. на органи міського самоврядування покладался ряд функцій із забезпечення загальнодержавних потреб.

Обтяжливою витратною статтею для влади міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. було утримання приміщень місцевих державних адміністрацій та Міністерства внутрішніх справ. У Полтавській губернії, як і в сусідніх, найбільші видатки на користь державних інституцій здійснювала влада губернського міста (13,4 % від загальних видатків). Після запровадження Положення 1892 р. міське самоврядування було змушене додатково утримувати губернське у земських та міських справах присутствіє. Тільки за перший рік дії Міського положення самоврядні інституції Чернігівщини виплатили на вищезгадані потреби 1421 руб.

Витрачаючи значні кошти на утримання поліції, влада міст часто не могла досягнути з нею порозуміння і плідної співпраці. Поліція часто відмовлялася допомагати збирати недоїмки з боржників і при цьому постійно вимагала збільшення фінансування. Витрати на поліцію мали тенденцію до постійного зростання. Забезпечення господарських та інших потреб поліції часто вело до збільшення податків, запровадження нових.

Видатки міст на утримання в'язниць «з'їдали» значну частину міських коштів самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Спроби органів самоврядування «забути» профінансувати дану статтю видатків наштовхувалися на «попередження» з боку місцевих адміністрацій.

Витрати міських бюджетів на військовий постій та інші військові потреби викликали багато нарікань серед населення. Виконання військової

повинності не обмежувалося наданням військовим житла та фуражу для коней. Органи міського самоврядування повинні були забезпечити військові підрозділи також їдальнями, складами, лазнями тощо.

Законодавство зобов'язувало органи міського самоврядування опікуватися протипожежною охороною. Муніципальні структури не обмежувалися лише фінансуванням уже існуючих команд. Вони проводили ряд протипожежних заходів та широку роз'яснювальну роботу серед населення, розробляли нові будівельні стандарти забудови, допомагали діяльності добровільних протипожежних товариств, запроваджували систему страхування будівель від пожеж тощо, що сприяло підвищенню безпеки життя в містах. Нестача коштів найчастіше була головним фактором, що стримував розвиток пожежної безпеки в містах зазначених губерній. Навіть у повітових містах, які були центрами місцевої та регіональної торгівлі, самоврядні інституції могли планувати досить скромні кошти на протипожежну безпеку. Спільними зусиллями самоврядні інституції і пожежники проводили роз'яснювальну роботу серед населення. Організовувалися лекції та бесіди, присвячені проблемам протипожежної безпеки. Важливу роль у посиленні протипожежної безпеки та відшкодуванню постраждалим від пожеж відіграло страхування.

Протягом 70–80-х рр. XIX ст. у багатьох містах Лівобережжя та Слобожанщини були створені добровільні пожежні товариства. Позитивним моментом у їх діяльності можна вважати те, що вони планували свою роботу, враховуючи місцеву специфіку.

Таким чином, обов'язкові видатки самоврядних інституцій на сплату майнового податку, фінансування інституцій державної адміністрації, поліції, на виконання військової повинності та розвиток протипожежної безпеки мали тенденцію до зростання. Законодавство ставило міста в ситуацію, коли ті були змушені здійснювати обов'язкові витрати, а на всі інші статті, що мали для міського населення першочергове значення, уже не було коштів.

5.3. Благоустрій міст

Зміни у соціально-економічному житті міст ставили перед новоствореними муніципальними структурами нові більш складні завдання щодо задоволення запитів населення. Міські реформи 1870 р., 1892 р. покладали на органи міського самоврядування завдання й з благоустрою населених пунктів. У другій половині XIX ст. актуальним стало завдання із запровадження в містах досягнень науково-технічного прогресу на зразок Західної Європи.

Визначаючи пріоритети розвитку комунальної галузі, виборні інституції враховували співвідношення трьох вагомих чинників: життєву необхідність для населення, доцільність з точки зору рівня соціально-економічного стану міст, фінансові можливості місцевого бюджету [1387, с. 85].

Аналіз діяльності органів міського самоврядування з благоустрою міст доцільно розпочати з обов'язкових постанов, що приймалися думами. Вони охоплювали всі аспекти. Слід відзначити, що муніципальні структури у переважній більшості не розробили точних правил прийняття та реалізації обов'язкових постанов. У більшості міст зазначених губерній ці вони або не приймалися взагалі, або приймалися епізодично. Наприклад, у Чернігівській губернії в 1880 р. лише у 7 повітових містах (із 14) думи прийняли обов'язкові постанови. Майже половина з них була ініційована губернатором або поліцією. Головним чином зазначені постанови стосувалися розв'язання наступних проблем: 1) утримання в чистоті вулиць, 2) прийняття певних протипожежних заходів. Але часто ці рішення носили декларативний характер і не були підкріплені конкретними діями. Наприклад, у Глухові дума заборонила робити солом'яні стріхи у приватних будинках [389, с. 328]. В окремих містах Харківської губернії (Харків, Ізюм, Лебедин, Старобільськ, Вовчанськ) постанови після прийняття друкувалися для того, щоб населення

у своїй діяльності керувалося ними. Усі обов'язкові постанови думи Охтирки, Валок та Білопілля у 1875 р. перебували на виправленні у поліцейських справників або в губернському у міських справах присутствії для подальшого затвердження та публікації. Усі постанови були пов'язані з питаннями впорядкування будівництва, санітарно-гігієнічної роботи та протипожежної безпеки. Однак допомогти населенню виконувати прийняті рішення влада міст не могла, а часто й не перевіряла їх виконання. Навіть коли думи приймали обов'язкові постанови, то в них виявлявся ряд недоліків: довгий термін прийняття, постанови за формулюванням мали суперечливий характер, що стримувало їхню публікацію. Іноді думи, ухваливши ці рішення, обмежувалися або складанням проекту, або обранням комісії для розробки проекту обов'язкової постанови, але самої постанови так і не приймали. В інших містах прийняті думами обов'язкові рішення інколи відмінялися губернським у міських справах присутствієм. Це було пов'язано з тим, що у постановах згадувалися питання, які не входили до компетенції міських самоврядних структур. Незрозумілий і суперечливий характер постанов також ставав причиною їхньої відміни з боку місцевої губернської адміністрації. Новостворені міські самоврядні структури часто пояснювали невиконання обов'язкових постанов поганою роботою поліції, яка недостатньо допомагала муніципальним структурам.

Важливим аспектом міського життя була постійна розбудова міст, розширення їхніх адміністративних кордонів. Більшість міст зазначених регіонів України не мали перспективних планів забудови і часто користувалися планами, складеними наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Навіть у Харкові проект забудови міста розроблявся більше двадцяти років [757, с. 29]. Лише третя спроба розробки такого плану у 1896 р. стала успішною, коли думський комітет на чолі з інженером Ф. Шустером запросив до співпраці землеміра-таксатора К. Бранднера. Спочатку планувалося підготувати проект забудови північної частини Сумської вулиці,

території Балашевського вокзалу. План передбачав обов'язкове виведення за межі міста боєнь, кладовищ, заводів. Міські депутати схвалили запропонований проект, яким користувалися до 1917 р. [1120, с. 32–33]. Новий план передбачав вирівнювання та розширення старих вулиць, будівництво нових мостів, упорядкування набережних. Частина депутатів самоврядних інституцій та населення розуміло: «Правильне розпланування міста мало за мету збереження необхідної кількості вільних площ, які повинні мати зелені насадження. Міські вулиці слід прокладати з урахуванням сонячного світла та вітру, характерного для даної місцевості. Торгові частини... виділяти у спеціальні райони міста. Фабрики та заводи виносити за місто» [1365, с. 3]. У більшості міст зазначених губерній самоврядні структури не мали посад архітекторів. Це було пов'язано або з браком коштів, або з нерозумінням користі в їхній діяльності [62, с. 159зв.].

Бурхливий розвиток ринкових відносин у другій половині XIX ст. сприяв у тому числі й росту чисельності міського населення, промисловості та розбудові міст. З 1871 р. міська управа Харкова щорічно в середньому затверджувала 269 проектів різних споруд [757, с. 2–3]. Однак у містах (навіть губернських) у цей час переважали дерев'яні будинки. У Харкові міська влада намагалася запобігати стихійній забудові, але підсумки цієї роботи не завжди були задовільними [1120, с. 32–33].

Важливим напрямком діяльності муніципальних структур було впорядкування вулиць. У переважній більшості міст навесні та восени після дощів та повеней дороги переставали функціонувати. Наприклад, у Чернігові в другій половині XIX ст. після дощів вулиці тонули у багнюці, яка майже переривала зв'язок між різними частинами міста [1033, с. 3]. Більшість доріг була у ямах та вибоїнах, які важко об'їжджали навіть візники. Мешканці Чернігова засипали ями землею, господарськими відходами, а інколи навіть померлими тваринами [1209, с. 1].

У першій половині XIX ст. влада деяких міст робила дерев'яні тротуари, але це створювало певні незручності для домовласників. Вода після дощів

накопичувалася біля фундаментів і поступово руйнувала споруди або спричиняла утворення плісняви. Тому найбільш актуальним для самоврядних інституцій багатьох міст було питання з брукування доріг. При заощенні вулиць деякі муніципалітети віддавали перевагу цегляній, а не кам'яній бруківці. Використання цегли дозволяло зробити дорогу більш рівною, а рух транспорту тихішим [1207, с. 153–154].

У Харкові проблему брукування спільно вирішували мостильна комісія, міська управа та завідувач інженерного відділу. Проаналізувавши свої досягнення і прорахунки у вирішенні даної проблеми, громадське управління Харкова у 1875 р. прийняло ряд рішень: використовувати для брукування лише кременчуцький граніт (як найбільш якісний), особливо в центральній частині міста; бувшим у вжитку каменем заощувати бокові вулиці; розширювати тротуари для пішоходів; у спеціально відведених місцях зобов'язувати домовласників висаджувати дерева. У результаті такої діяльності Харківської думи та управи у 1875 р. було забруковано кременчуцьким гранітом 792 кв. саж. доріг, 11210 кв. саж. мостових і тротуарів, перебруковано 9902 кв. саж. старих мостових із валеріанівського та савинського каменю [730, с. 186–187]. На купівлю каменю влада міста виділила 99 123 руб., піску – 12 305 руб, за виконання земляних робіт виплачено 11 838 руб 64 коп. тощо. Загальні ж витрати міста на брукування у 1875 р. склали 147731 руб. 25 коп., що на 99 122 руб. більше, ніж у 1874 р. [730, с. 187]. Під час проведення даних робіт відбувалося нівелювання вулиць та будівництво водостоків, що покращувало зовнішній вигляд Харкова і позитивно позначалося на повсякденному житті його мешканців.

У 1880 р. у Харкові було забруковано 36 верст доріг. Міська влада Сум, як і Харкова, вимагала від домовласників за свій кошт облаштовувати під'їзди до своїх будинків. Для цього домовласникам продавали браковану або бувшу у вжитку тротуарну плитку. З неї вони повинні були зробити містки через стічні канали та облаштовані виходи до тротуарів. У 1899 р. влада повітового міста на згадані потреби витратила 6225 руб. [61, с. 22].

Починаючи з 1875 р., Сумська дума за прикладом Харкова почала будувати на вулицях водостоки.

Дума Слов'янська проводила мостильні роботи за рахунок податку, яким обклала «розсіл», що видобувався з бурових свердловин (0,5 коп. з відра). В Охтирці у 1876 р. влада міста асигнувала 400 руб. на виправлення вулиць Сумської та Новокиївської. Самоврядні інституції Вовчанська за 1873 р. провели нівелювання торгової площі, вирівнювання вулиць та побудували водостоки вздовж тротуарів. Аналогічні роботи проводилися у Куп'янську та Старобільську [730, с. 190–191].

У Чернігівській губернії навіть губернське місто до 1870 р. не мало кам'яних мостових. Існували спеціальні люди (носії), які заробляли гроші, переносючи людей через грузькі місця. І хоча вперше питання викладання вулиць і мостових у Чернігові обговорювалося в 1859 р., але реальне втілення розпочалося у 70-х роках XIX ст. [716, с. 110]. Перші справжні кроки із впорядкування вулиць Чернігова припали на 1875 р. Депутати запропонували утворити стартовий капітал для поліпшення міських вулиць і площ. Однак з різних причин справа затягнулася. Лише у 1876 р. було складено проект вимощування вулиць [704, с. 514]. У 1878 р. була створена спеціальна комісія, яка розробила план брукування. Було складено кошторис робіт і визначені місця для вимощування [716, с. 137]. Після проведення конкурсу серед постачальників каменю дума у 1879 р. закупила 234 куб. саж. каміння (по 80 руб. за куб.) [704, с. 680]. Ураховуючи фінансові можливості, муніципальна влада почала роботу з упорядкування центральної частини Чернігова у 1879 р. (Базарна площа, Богоявленська та Богуславська вулиці). Підрядник зобов'язувався не лише впорядкувати вулиці, а й протягом двох років після завершення робіт стежити за їхнім станом, а в разі потреби ремонтувати [704, с. 718]. До кінця 1879 р. підрядник упорядкував 33846 кв. саж. центральної частини Чернігова. Муніципальна влада витратила на це 29459 руб. За два роки в місті впорядкували 6167 кв. саж. доріг. Це коштувало місцевій владі 48 559 руб. (40 190 руб. – за матеріали, 8369 руб. –

за виконання робіт) [389, с. 390]. Міська влада Чернігова після проведення робіт у 1879–1880 рр. повернулася до проблеми брукування вулиць лише наприкінці 80-х років. За 1898–1900 рр. видатки на облаштування доріг склали 42 135 руб. [716, с. 140]. З 1879 по 1900 рр. у Чернігові було забруковано 7 верст доріг та вуличних мостових [349, с. 103].

Роботи із брукування вулиць, крім Чернігова, проводилися лише у Глухові, Ніжині, Конотопі та Новгород-Сіверському. При введенні Положення 1870 р. у Глухові було забруковано 7397 кв. саж., а до кінця 70-х років XIX ст. – ще 2956 кв. саж. міських вулиць. Витрати управи на ці потреби становили 27957 руб. 65 коп. (19301 руб. 87 коп. – за матеріали, 8655 руб. 73 коп. – за роботу) [389, с. 391]. У Ніжині завдяки зусиллям міського голови купця 1-ї гільдії Павла Федоровича Кушакевича була облаштована кам'яна мостова – під'їзний шлях до Ніжинської станції на Курсько-Київській залізниці (6 верст) [439, с. 20–21]. З 1877 р. зусиллями муніципальної влади забруковано центральну частину Новгород-Сіверського. У Конотопі ями на вулицях засипали хмизом (1 кв. саж. гаті коштував місту від 2 до 3 руб.). В інших повітових містах робота з облаштування вулиць зводилася до прибирання сміття. Наприклад, управа в Острі вважала, що брукування вулиць не потрібне, тому що місто розташоване на високому та сухому місті. Мглинська управа звітувала, що «мостових у Мглині немає і не було» [389, с. 15].

Міська влада Полтави у 1871 р. за прикладом інших регіонів почала залучати домовласників до облаштування вуличних доріг і тротуарів. Брукувати почали з головних вулиць (Новобазарна вулиця). Крім грошей домовласників, дума прийняла рішення використовувати на брукування доріг кошти, отримані від коробочного та свічного зборів [793, с. 2–3]. З 1872 р. постановою полтавської думи натуральна повинність на згадані потреби була переведена у грошову. Муніципальна влада губернського міста планувала закінчити замощення вулиць у 1877 р., на ці потреби в разі необхідності передбачалося взяти кредити. У повітових містах та містечках Полтавської

губернії самоврядні структури часто були у скрутному фінансовому становищі, але й вони намагалися проводити облаштування вулиць. Наприклад, міська дума Кременчука з початку 70-х років XIX ст. починає вести роботу у цьому напрямку. Брукуванню сприяв і той факт, що міська влада мала у своєму розпорядженні каменоломні. Вони постачали граніт у необхідній кількості не лише для заощення повітового міста, але й задовольняли потреби Києва, Катеринослава та інших населених пунктів. Менш успішно проблему брукування доріг вирішувала міська влада Кобеляк, Гадяча та інших міст губернії.

Наступними важливими проблемами, які вирішували міста з часу їхньої появи, були водопостачання, вивіз сміття та боротьба з епідеміями. Збільшення міського населення, часті епідемії змушували муніципалітети вирішувати зазначені проблеми, використовуючи досягнення науки і техніки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. мешканці більшості населених пунктів Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній брали воду у річках або колодязях. У багатьох містах головним джерелом води були річки (Кременчук, Конотоп, Гадяч, Ніжин, Пирятин, Ізюм та інші). Колодязі, як головне джерело постачання води, існували у Глухові, Глинську, Богодухові, Хоролі та інших містах. Часто в населених пунктах для потреб населення одночасно використовували річкову і колодязну воду [973, с. 196, 198, 202]. У залежності від свого фінансового становища міські самоврядні структури з різним успіхом вирішували дану проблему.

Основними джерелами водопостачання багатьох міст Харківської губернії були річки Псел, Сула, Сіверський Донець та ін. Але часто вода в них не завжди відповідала санітарно-гігієнічним вимогам. Не могли повністю забезпечити потреби мешканців та виробництва існуючі джерела. Найбільш стабільними були підземні водні ресурси. Міські самоврядні структури облаштовували колодязі, слідкували за чистотою навколо криниць. Пересічні мешканці міст не мали змоги будувати власні криниці, а тому користувалися громадськими або водою з річок. Часто вода у криницях мала високу

концентрацію розчинних солей [711, с. 17]. У Слов'янську після перевірки води у 80 колодязях з'ясувалося, що лише у 5 вода відповідає санітарним нормам.

Альтернативою колодязям були артезіанські свердловини. Влада Харкова, Сум, Ізюма, Вовчанська, Лебедина та Охтирки організувала постачання мешканців своїх міст саме артезіанською водою. Її добували з глибоких водоносних шарів, тому вона відповідала санітарно-гігієнічним вимогам і не потребувала додаткового очищення. Виключенням була вода у Слов'янську, що містила значну кількість заліза і вапнякової солі. Через нестачу коштів не кожне місто могло собі дозволити буріння артезіанських свердловин. Для реалізації подібних витратних проектів влада окремих населених пунктів йшла на кооперацію із земствами. Наприклад, у 1881 р. повітове земство асигнувало 800 руб. самоврядним інституціям Стародуба на буріння свердловин [711, с. 3].

У Харкові ідея будівництва водогону обговорювалася з кінця 40-х років XIX ст., але всі спроби закінчилися невдачею. Після запровадження Положення 1870 р. новостворені самоврядні структури знову повернулися до згаданої проблеми. У грудні 1872 р. дума сформувала спеціальні комісії (фінансову і технічну), які повинні були підготувати відповідну документацію і знайти підрядника. Через два роки міська дума обрала концесійний варіант будівництва водогону. У 1878 р. міська влада підписала контракт з підприємцями К. Диллем та А. Рейсом на будівництво водогінної системи. Їм надавалося виключне право експлуатувати системи протягом 45 років [184, с. 1–2]. У 1881 р. водогін у Харкові було відкрито [1310, с. 147–151]. Але міська комісія знайшла багато недоліків у новобудові і підняла питання про розірвання договору з підприємцями. Судовий розгляд тривав до 1902 р. Влада міста викупила водогін за 1250000 руб. Судові ж витрати Харківської управи за період слухань склали 281 500 руб. [1310, с. 151]. Але водогін був прибутковим, що й змусило владу міста боротися за нього.

В інших містах губернії використовувалася річкова і колодезна вода. Наприклад, у Сумах населення споживало колодезну і річкову воду. Для запобігання поширення хвороб міська дума зробила спробу впорядкування даної справи. За рішенням управи водовози міста повинні були зареєструватися у відповідній комісії, отримати номер, прикріпити його на свою бочку. У залежності від того, звідки вода (з річки або з колодезя), бочки фарбувалися у відповідний колір (зелений або червоний). У місті функціонували також приватні і громадські колодезі. Міська влада віддавала перевагу так званим абісинським колодезям. Витрати на один колодезь обходився міській владі від 341 до 720 руб., у разі використання машин та іншого обладнання один колодезь коштував до 1268 руб. (платня машиністу – 300 руб., ремонт насосної станції – 100 руб., механізмів – 150 руб., гас для двигунів та освітлення – 337 руб. 50 коп., вугілля для опалення та приготування їжі – 80 руб.) [61, с. 24, 97зв., 168зв., 185зв.].

Холерна епідемія 1872 р. змусила Чернігівську думу обговорити питання щодо створення водогінної системи. Було проведено тендер на будівництво водогону і за його результатами розглянуто пропозицію російських інженерів та англійських промисловців. Однак ця перша спроба закінчилася нічим. Лише у квітні 1875 р. дума повернулася до цього питання. Концесію на будівництво водогону отримав шведський інженер Лаурель [704, с. 244]. Але розпочате будівництво затягувалося, і міська влада у 1878 р. розірвала договір з Лаурелем. Уповноважені від Чернігівської думи провели ряд консультацій з технологами Ободовським та В. Суботіним. Перший мав досвід роботи із системою водопостачання Києва, а другий – відомий вчений, професор Київського університету. Після переговорів міська влада підписала новий контракт на будівництво водогону з Ободовським. Роботи тривали до 1880 р. [934, с. 1–3]. Чернігівська управа встановила плату для населення за користування водогоном. Влада міста розробила цілу систему знижок для збільшення бажаючих брати воду з нього [704, с. 902]. Загальні витрати громадського управління на водогін та всю належну

інфраструктуру у 1890 р. становили 201 879 руб. [934, с. 12]. Однак з початком роботи водогону проблема безперебійного постачання води населенню не була вирішена. Тому у 1880 р. у Чернігові воду постачали: водовозні міські команди (8 парокінних бочок), 10 водовозів-промисловців, 80 кінних бочок, що належали домовласникам. Але під час весняних розливів у місті чистої питної води не вистачало. Колодязі не могли допомогти вирішити це питання, бо вода в них була неякісною [484, с. 10].

У повітових містах губернії питання водопостачання вирішувалося по-різному. У них взагалі не йшлося про будівництво водогонів. У залежності від фінансових можливостей муніципальні органи збільшували кількість колодязів, слідкували за чистотою природних водойм і намагалися регулювати підвіз чистої питної води. Водовозний промисел існував лише в Конотопі – тут працювали 6 водовозів. Найбільш складною ситуація з водопостачанням була в Ніжині. Чистка річки, де населення брало воду, коштувало б приблизно 100 000 руб. Самоврядні органи таких коштів не мали, що змушувало ніжинців (30 000 чол.) пити солону воду з колодязів [484, с. 4].

Полтавська дума у 1872 р. створила спеціальну комісію, яка провела конкурс на кращий проект водогону. Переміг проект англійського інженера Гардельстана. Під його керівництвом було збудовану водогінну систему (8 верст), яка мала потужність 30 тис. відер води на добу. Але потреби міста у 1874 р. ця система вже не задовольняла [816, с. 3–4]. Лише у середині 90-х років XIX ст. після звернення у 1896 р. полтавського губернатора О. Бельгардта при міській думі була створена комісія для вирішення даної проблеми. Після цілого року роботи члени водопровідної комісії прийняли ряд принципів рішень. По-перше, водогін повинен був належати міській владі. По-друге, кошти на будівництво місто може отримувати через позики. Міська влада звернулася до уряду, щоб отримати позику, і, не чекаючи коштів, розпочала роботи з будівництва. Нова система водопостачання (на 70–80 тис. відер води) була завершена у 1900 р. [1025, с. 82].

Кожне місто намагалося знайти свій рецепт вирішення проблеми водогонів при фінансовій скруті. Так, у Чернігові, паралельно з практикою, коли муніципалітет сам проектував і намагався самостійно побудувати центральний водогін, з 80-х років XIX ст. робилися спроби активного залучення коштів міського населення для розв'язання даного питання. При бажанні замовника і на його кошти до нього підводилася вода. Кожний «абонент» міг отримати лише певний обсяг води (на 3 руб. 50 коп.). Якщо замовник перевищував ліміт, то за перші два порушення сплачував штраф по 15 руб. Наступне порушення могло призвести до повного відключення від системи водопостачання. Однак слід відмітити, що така практика водопостачання не набула популярності у місті. У 1887 р. абонентами вищезгаданої системи стали 9 домовласників, у 1892 р. – 27 (при загальній чисельності населення Чернігова близько 17 тис. чол.). На початок 1892 р. міська влада витратила на будівництво водогону 135 579 руб. (95 579 руб. склали міські кошти та пожертви громадян). Загальна сума витрат на будівництво системи водопостачання у Чернігові за період 1892–1900 рр. склала 66 300 руб. (близько 90 % з яких – позика Міністерства внутрішніх справ). А загальні видатки становили 201 879 руб. (з них 98 300 руб. – позика міністерства, 66 392 руб. – кошти міста, 37 187 руб. надавав міський банк).

Скрутне фінансове становище міських самоврядних структур ставало часто вирішальним чинником, який стримував будівництво сучасних систем водопостачання. Так, дума Кременчука на початку 70-х років почала обговорювати згадану проблему. Вважаючи, що водогін повинен належати міській владі, дума відмовилася від концесійної ідеї будівництва, яку запропонував Дюбуа. У 1875 р. за браком коштів дума була змушена відмовитися від проекту, що був запропонований компанією Лондонського торговельного дому «Гарплетон і Комп.» [473, с. 825]. У 90-х роках XIX ст. міська дума схвалила проект водогону, автором якого був професор Харківського технологічного інституту А. Єнша. Однак бажання влади побудувати водогін за рахунок лише позик затягнуло цей процес до 1909 р.

Отже, завдяки зусиллям муніципальних структур спостерігалися певні позитивні зрушення у вирішенні проблеми водопостачання в містах Лівобережжя та Слобожанщини. Але загальна картина щодо водопостачання залишалася невтішною.

Досить важливою для успішного життя міст була діяльність санітарно-епідеміологічного напрямку. Низький рівень знань у галузі боротьби з інфекціями, дорогі або малоефективні ліки, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів – усе це лише ускладнювало діяльність самоврядних структур у даній сфері. Після запровадження Міського положення 1870 р. управи відповідно до вимог чинного законодавства намагалися утримувати міста в чистоті. У цей час починають розроблятися правила щодо утримання помийних і ретирадних ям та утилізації сміття. Найчастіше нечистоти вивозилися в нічний час за межі населеного пункту. У більшості міст зазначених губерній існувала практика, коли помийна яма заповнювалася, її засипали землею, а поруч викопували нову. Громадські управління вимагали від мешканців та підприємств для нейтралізації неприємних запахів та попередження інфекцій використовувати розчин мідного купоросу [704, с. 159]. Заможні громадяни викладали ями деревиною або цементували, щоб запобігти потраплянню нечистот у ґрунтові води. У Недригайлові, Слов'янську та Краснокутську були відсутні навіть помийні ями. Мешканці багатьох міст вважали, що господарські відходи може з'їсти худоба, а тому зайва справа витрачатися на утилізацію сміття. Також серед деяких з них існувала практика закопувати сміття та відходи.

Загальний аналіз діяльності міських суспільних управлінь у Чернігівській губернії засвідчує, що останні проводили недостатню роботу із санітарного оздоровлення міст. У жодному з них думи не розробили і не прийняли комплексних програм з даного питання. Опрацьовувалися й приймалися лише окремі постанови для вирішення локальних завдань. Але відсутність контролю за виконанням рішень дум часто мінімізувала позитивні наслідки діяльності органів міського самоврядування. Лише у

Чернігові та Сосниці були розроблені і прийняті санітарні правила. У жодному місті Чернігівської губернії не піднімалися питання будівництва каналізації. Найбільш поширеним методом очищення міст був вивіз сміття за межі населеного пункту. У Чернігові це проводилося за кошти домовласників (особливо активно навесні). Нечистоти з площ, вулиць, дворів та інших місць вивозилися на розташовані поблизу міста поля і береги р. Стрижня. Загиблу під час епідемій худобу транспортували за рахунок муніципалітету у спеціальні могильники поблизу міста. З 1871 р. у Чернігові на санітарні потреби витрачено 170 руб. 0,5 коп., а в 1880 р. витрати сягали 1200 руб. [504, с. 107].

У місті була сформована депутатська санітарна комісія (очолив гласний І. Ладога), яка здійснювала контроль за санітарним станом. Для перевірки чистоти проводилися спеціальні рейди. У разі невиконання санітарних вимог на порушників накладався штраф (від 3 до 25 руб.) або їх заарештовували (під час арешту порушники працювали на громадських роботах) [328, с. 82–85]. Окремо перевірялися установи, пов'язані зі зберіганням, переробкою та продажем продуктів харчування. Загроза харчових отруєнь та інших інфекційних хвороб спонукали органи міського самоврядування виділяти кошти на вирішення зазначеної проблеми. Наприклад, у 1873 р. Чернігівський муніципалітет виділив 50 руб. власникам м'ясних лавок на придбання найпростіших дезінфікуючих засобів (мідного купоросу та вапна) [704, с. 159].

Влада Стародуба і Мглина організувала асенізаційні роботи через систему підрядів. Виконавці робіт отримували від міста від 75 коп. до 1 руб. за вивезення 40 відерної бочки відходів [473, с. 827]. Для контролю за санітарно-гігієнічним станом міст самоврядні інституції створювали спеціальні комісії. Їхній склад затверджувався міськими головами. Найчастіше вони формувалися із представників поліції, місцевих адміністрацій, лікарів, гласних, членів громадських організацій. Так, влада Ніжина залучила до роботи санітарної комісії науковців історико-

філологічного інституту та офіцерів із розквартированих у місті частин [453, с. 2–4].

Для підвищення ефективності своєї роботи у санітарній сфері влада міст обирала серед мешканців спеціальних попечителів. Кожний громадський попечитель слідкував за чистотою відведеної частини території (як правило, де він сам мешкав). Разом із санітарними комісіями попечителі слідкували за виконанням населенням санітарно-гігієнічних норм. На злісних порушників складалися протоколи і передавалися до поліції. Так, одного із домовласників Сосниці було оштрафовано за антисанітарний стан подвір'я [322, с. 283]. Якщо господар не міг оплатити штраф, то він відпрацьовував декілька днів на громадських роботах. Наприклад, 5 порушників санітарних норм відпрацьовали на користь міста 2 дні [323, с. 5].

Окремим напрямком громадських управлінь з покращення санітарно-гігієнічної ситуації в місті було впорядкування торгівлі. У містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній самоврядні інституції розробляли санітарні норми для власників торговельних закладів та промисловців. Особлива увага приділялася бойням та торгівцям м'ясом. У таких місцях вимагалось мати достатньо води, проводити дезінфекцію. Окремі санітарні вимоги були до продавців [339, с. 1–3]. Так, Чернігівська комісія наклала штраф у 3 руб. на торгівців м'ясом лише за відсутність фартухів [330, с. 9].

Обов'язком органів самоврядування було й прибирання сміття на міських вулицях та площах (як правило, 2 рази на місяць). У деяких містах Чернігівської губернії дану роботу виконували підрядники (Городня), наймані працівники або арештанти (Ніжин, Конотоп, Мглин, Остер) [349, с. 79].

У Харкові дискусія щодо будівництва каналізаційної системи точилася двадцять років. Завдяки зусиллям міського голови (І. Голеніщев-Кутузов) та місцевих фахівців (проф. А. Шимков та інженер-технолог М. Салтиков) почався новий етап вирішення проблеми. Наприкінці 1897 р. міська дума

прийняла рішення викупити 100 десятин землі поблизу Харкова (с. Жихар) під будівництво каналізаційної станції. Однак лише у 1911 р. міська влада перейшла від обговорень до конкретної справи. Але до того часу проблема вивозу відходів залишалася і викликала часті суперечки у місті. Гостроту цього питання ілюструє лист губернатора Харківської губернії князя А. Кропоткіна до управи, в якому йшлося «...про необхідність крім прийняття обов'язкових для мешканців постанов перейти до конкретних справ, щоб такі частини міста, що утримуються за його рахунок: площі, вулиці, бійні і особливо найняті за міські кошти приміщення для військ з наявними відхожими місцями утримувалися у постійній чистоті...» [186, с. 3]. У 1873 р. міські нечистоти вивозилися на звалище над Білгородським шляхом (недалеко від місця масових гулянь, яке в народі отримало назву «Сокольники»). Залишені таким чином нечистоти після дощів разом із дощовою водою з пагорбів поверталися у місто і посилювали небезпеку епідемії. Особливо від цих стічних вод страждали мешканці Сумської вулиці, учениці Інституту шляхетних дівчат та жіночого єпархіального училища. Представники міської громади та чиновники муніципальних структур висували різні варіанти вирішення даної проблеми. Одні пропонували вивозити сміття і нечистоти за межі міста у спеціальні місця, що були розташовані у низинах (на так званій Урал – долина за містом). Інші, спираючись на передовий світовий досвід, висловлювалися за проведення сортування сміття з подальшим спаленням у печах. Рідкі ж нечистоти треба було вилучати з міста через каналізаційну систему.

На теренах Харківської губернії міста за відсутності каналізаційних систем намагалися слідкувати за систематичним очищенням помийних ям. Влада Лебедина та Сум вважала, що бродячі собаки поширюють епідемії, тому і вела з ними боротьбу. За міські кошти для боротьби з собаками купувалася отрута і наймалися люди, які вели облік дворових собак та знищували бродячих [88, с. 7]. Влада Сум, витрачаючи щорічно на дезінфекцію та вивіз відходів з усіх міських будівель 550 руб., навіть не

ставила питання про будівництво каналізації. Маючи обмежені фінансові можливості, самоврядні структури міста сконцентрували увагу на вирішенні інших проблем. Проводилася активна робота з упорядкування торгових місць та базарних площ. Будувалися нові криті павільйони та реконструювалися старі. На облаштування громадських боєнь та місць утримання худоби муніципальна влада Сум у 1897 р. виділила 2 407 руб. 24 коп. Також була профінансована робота 5 громадських бань та купалень [62, с. 146зв.–184зв.]. Окремим напрямком діяльності громадського управління був контроль за якістю продукції на базарах. У 1890 р. у місті починає працювати станція перевірки якості продуктів. У Сумах навіть планували купити машину, яка б могла мити вулиці, збирати сміття та виконувати інші роботи, але постійна фінансова скрута не дозволила запровадити нову техніку (ціною 3 525 руб.) [55, с. 37, 70–101].

Важливим питанням санітарії міст муніципальні структури вважали відповідний рівень облаштування міських боєнь. На Полтавщині міська влада шукала свої шляхи вирішення даної проблеми. Так, дума Кременчука 29 вересня 1871 р. своїм рішенням відкрила бойні для великої рогатої худоби за межами міста (у с. Крюків). Таким чином, робилася спроба запобігти можливим епідеміям у місті. У самому ж Кременчуці вже існуючі бойні були обладнані невеликою рейковою дорогою (довжиною 1 версту) для вивезення відходів за межі виробництва у спеціальні ями. Таке технічне нововведення обійшлося місту у 26 006 руб. [816, с. 2–4].

Проблема санітарії міст вирішувалася досить повільними темпами з декількох причин. Освітній рівень міського населення та членів муніципальних структур був низький, що часто вело до недостатнього розуміння необхідності вирішення нагальних потреб міста. Скрутне фінансове становище дум і управ було додатковим стримуючим фактором. Відсутність чітких планів міст і перспективних проектів розбудови часто заводи муніципалітети у глухий кут у пошуках зручних і вільних ділянок під будівництво асенізаційних систем.

Вимоги часу спонукали владу міст вирішувати проблему освітлення вулиць і площ. Необхідність безпечного руху транспорту, міського населення, а також зовнішнє оформлення населених пунктів вирішувалося повільно.

У Харкові газове освітлення було запроваджене з 1871 р. Згідно з підписаним контрактом з міською владою цю роботу розпочала компанія «Діксон і К». Вона встановила у губернському місті 100 ліхтарів, що працювали на зрідженому газі. Крім чавунних ліхтарів, у місті були прокладені комунікації та побудований газовий завод. Компанія на 50 років отримала право освітлювати Харків. Після закінчення даного терміну все обладнання (ліхтарі, комунікації, завод) переходило у власність міста [1310, с. 232]. Слід відзначити, що на початку ХХ ст. ситуація з освітленням Харкова залишалася майже на рівні 70-х років ХІХ ст. З 1895 р. у губернському місті починають використовувати також і електричне освітлення. Приємною несподіванкою для населення став той факт, що електричні ліхтарі (згідно з контрактом) почали встановлювати з окраїн. Це позитивно вплинуло на повсякденне життя громадян.

Але зазначені нововведення майже не вплинули на життя повітових міст і містечок губернії. Там продовжували користуватися ліхтарями, що працювали на гасі. Так, у Сумах у 1899 р. функціонувало 290 ліхтарів, які в середньому за 10 місяців роботи обійшлися міській владі у 3 314 руб. [62, с. 98зв.]. У Чугуєві у 1875 р. прийняли рішення про збільшення кількості ліхтарів на міських площах та біля торговельних лавок. Влада Вовчанська асигнувала кошти на додаткові 12 ліхтарів (було 40). У Старобільську в 1876 р. дума прийняла рішення про встановлення 40 ліхтарів у різних районах міста [730, с. 198].

Фінансовий фактор був визначальним при організації освітлення міст Полтавської губернії (у 1887 р. влада Полтави асигнувала на дану статтю 3 470 руб.) [670, с. 93]. Як і в сусідніх регіонах, влада більшості міст використовувала гасові ліхтарі. Найбільш освітленими були центральні

райони. На околицях населення найчастіше було змушене сидіти по домівках або ходити в темряві, сподіваючись на місячне світло.

Газове освітлення не було запроваджено в жодному місті Чернігівської губернії. Лише в 6 містах – Чернігові, Глухові, Городні, Сосниці, Ніжині та Новгород-Сіверському – використовували гасові ліхтарі для освітлення вулиць. Але їхня загальна кількість не відповідала потребам міст. До запровадження Положення 1870 р. вуличне освітлення існувало лише у Чернігові та Глухові. У Чернігові кількість ліхтарів за десять років самоврядування збільшилося з 158 до 275. Освітлення вулиць тривало упродовж 9 місяців на рік. Щомісяця у період повня (12 днів) ліхтарі не включалися. Освітлення міста тривало з 17–20 години вечора до 2 години ночі. На утримання освітлювальної системи чернігівська управа витрачала 420 руб. У Глухові кількість ліхтарів з 1870 р. по 1880 р. збільшилася із 71 до 112, а витрати на їхнє утримання збільшилися з 213 руб. до 438 руб. [389, с. 386]. У Городні та Стародубі тільки починалася робота з освітлення міст. У 1880 р. у першому місті встановили 40 ліхтарів, у другому – 130 (на утримання ліхтарів у Стародубі управа витрачала 800 руб.). Завдяки ініціативі муніципалітету справа вуличного освітлення починає вирішуватися у Новгород-Сіверському. Там встановили 25 ліхтарів на Губернській та Глухівській вулицях. З 1875 р. самоврядні структури Ніжина також починають займатися даною проблемою. Згідно з постановою міської управи кожен домовласник повинен був перед своєю садибою встановити стовп з ліхтарем та освітлювати вулицю впродовж усієї ночі. Була визначена і відстань між ліхтарями (200 саж.). В інших містах губернії системи освітлення взагалі не було (у Борзні був лише один ліхтар на подвір'ї пожежної команди). З 1895 р. ліхтарне освітлення з'являється у посадах Добрянка та Климів, з 1896 р. – у Митьківці, з 1899 р. – у Свяцькому. Наприкінці XIX ст. освітлення існувало в 14 повітових містах, 1 заштатному (із 4) та 5 посадах (із 15). Щороку в губернії збільшувалися витрати міст на освітлення вулиць та площ.

Управління освітлювальною мережею здійснювалося управами. Вони призначали депутатів, які за рахунок міського бюджету наймали робітників і керували їхньою роботою. Ліхтарники згідно з розробленими графіками регулювали освітлювальні пристрої. У кожному місті норми розташування та освітлення диференціювалися залежно від категорії вулиць: у центрі ліхтарі розміщувалися частіше, ніж на околицях. Зростання попиту в містах на ліхтарі вело до збільшення їхньої кількості. Так, у 1899 р. у Ніжині міська управа утримувала 16 ліхтарів, а у 1900 р. – 23. Міська влада прагнула залучити кошти городян для купівлі та обслуговування ліхтарів (бажано сучасних моделей). У 1890 р. дума Ніжина обговорювала пропозицію про організацію централізованого освітлення, яка надійшла від нафтогазового товариства. Комерсанти пропонували використовувати конденсований газ у ліхтарях. Товариство просило виділити безкоштовно землю (30 кв. саж) під газову станцію та оплатити нові моделі ліхтарів (по 9 руб. за кожний). Запропонована новинка дозволяла зменшити на 10 % витрати на освітлення. Після закінчення терміну концесії (20–25 років) уся освітлювальна система повинна була перейти у власність міста. Через високу собівартість міській владі довелося відмовитися від проекту [442, с. 421].

У 1889 р. влада Чернігова обговорила питання щодо запровадження електричного освітлення. З ініціативи депутата П. Цвета дума створила спеціальну комісію для вивчення даної пропозиції. У цей же час міській владі було запропоновано ще один проект освітлення міста (механіка М. Зюкова). М. Зюков обіцяв освітлювати в першу чергу ті вулиці, на які б отримувал за замовлення від населення та підприємців. За попередніми підрахунками проект коштував би місту 6 тис. руб., експлуатація самої мережі 2540 руб. на рік. Автор проекту брав на себе зобов'язання утримувати ліхтарі у робочому стані за свій рахунок при міській дотації у 500 руб. на рік [253, с. 29–30]. Створена електрична компанія «Зюков і К» отримала в оренду на 12 років приміщення водогінної станції, яке було переобладнане в електростанцію. Залучивши кошти місцевих підприємців та приватних абонентів (98),

компанія утримувала 27 ліхтарів у місті. У 1900 р. Чернігів мав два види освітлення: електричне (у центрі) і газове (400 ліхтарів).

Але більшість міст зазначених губерній у першу чергу через фінансові проблеми могли дозволити собі лише незначну кількість газових ліхтарів на вулицях, що негативно позначалося на побуті пересічних громадян.

У другій половині XIX ст. у багатьох містах зазначених регіонів муніципальна влада робить спроби впорядкування вже існуючої транспортної системи. Великі міста намагалися також вкласти кошти у розвиток нових видів транспорту. Так, у Харкові міська влада почала обговорення питання щодо створення «конки» у 1878 р. 31 травня 1882 р. міська дума заключила договір на будівництво «конки» з бельгійським підприємцем Бонне та французьким банкіром Едуардом Отле. Із самого початку робіт підприємці постійно порушували умови угоди (використовуючи неякісні матеріали і не дотримуючись графіка будівництва). У 1884 р. думська комісія відзначала, що замість двох колій на вулицях укладалася одна, використовувалися неякісні рейки, а також лінії «конки» не доводилися до кінцевих зупинок. Так, лінія по Старомосковській вулиці була недобудована на 40 саж. У 1885 р. комісія звітувала, що Сумська і Москалевська лінії також не відповідають попередньому проекту. Постійна критика міської влади змусила Бонне і Отле передати побудований об'єкт Бельгійському товариству Харківських кінно-залізничних шляхів (яке за чинним законодавством не мало права ним володіти). У результаті тривалих переговорів у жовтні 1893 р. місто заключило угоду з товариством. Однак пізніше з'ясувалося, що замість передбачених 17,5 верств шляхів місто отримало 14 верст 280 саж. [779, с. 101–102; 781, с. 15–16]. У 1899 р. дума Харкова вперше починає обговорювати проблему необхідності будівництва у місті трамвайних ліній на електричній тязі. Гласний П. Твердохлібов виступав за найшвидше позитивне вирішення даної проблеми. Але бажання муніципальної влади розширити за власний кошт транспортну систему Харкова зіштовхнулося з опором монополіста у цій сфері (Бельгійського

товариства), яке намагалося різними засобами завадити або затягнути нове будівництво. Представники товариства почали вести з містом переговори для отримання права на концесію. Вони тривали до 1901 р. і закінчилися невдачею, але будівництво було затримано [780, с. 165–167]. Невдачі концесій з іноземцями стали частим явищем у містах. Це змусило Міністерство внутрішніх справ спеціальним циркуляром № 41 у 1896 р. рекомендувати міським громадським управлінням відмовитися від концесій і шукати власні кошти для вирішення міських проблем. Саме таким шляхом пішла влада окремих міст. У Кременчуці з 1890 р. функціонувала лінія «конки», яка забезпечувала перевезення будівельних матеріалів та інших вантажів з каменоломні до вокзалу. Через шість років дума заключила угоду з підприємцем Поляковим про будівництво трьох ліній «конки» (по вулицях Катерининській, Олександрівській, Херсоно-Київській) [1161, с. 41].

Крім вищезгаданих видів транспорту, у містах зазначених губерній продовжувало розвиватися візництво. Міська влада намагалася навести лад у роботі візників. Так, у Сумах муніципальна влада реєструвала візників і зобов'язувала їх дотримуватися розроблених правил. Більш яскраво робота у цьому напрямку зафіксована у документації органів самоврядування Чернігівщини. Відповідні матеріали засвідчують, що візники мали свою ієрархію. Серед них найбільший інтерес викликали «ваньки», «живейші» та «лихачі». «Лихачі» мали добрих коней та екіпажі. «Ваньки» керували підводами з поганими кіньми (часто це були селяни з навколишніх сіл, які приїздили за підробітком). «Живейші» займали середню позицію між першими двома категоріями візників [1350, с. 145]. Усі вони були зобов'язані реєструватися у міських управах та отримувати ліцензію – дозвіл на свою діяльність. Кожний візник повинен був обслуговувати лише певні вулиці й отримувати плату згідно з існуючими і затвердженими тарифами. Візник, кінь і сам транспорт регулярно перевірялися. Вони повинні були бути здоровими й технічно безпечними. У випадку, коли візник був п'яний,

одягнений не за формою, брав більшу плату за проїзд, то на нього могли накласти штраф або навіть заборонити займатися своєю діяльністю.

Управи міст визначали тариф для перевізників. Так, у 1888 р. у Полтаві була встановлена така тарифна сітка: в один кінець міста проїзд коштував 20 коп. (фаетон) і 15 коп. (дрожки), погодинно відповідно 40 та 30 коп.; винайняти перевізника з 8 ранку до 23 години коштувало 4 руб. (фаетон) та 3 руб. (дрожки) [654, с. 199]. У нічний час тариф за перевезення Полтавою подвоювався. Візники повинні були возити пасажирів уночі із запаленими ліхтарями. Загублені речі перевізник зобов'язувався відвезти власнику або до поліції. У Харкові оплата була дещо більшою у порівнянні з Полтавою. Вдень проїзд на фаєтоні коштував 4 руб. і дрожках (з одним конем) 3 руб. [654, с. 200]. Тарифи чернігівських візників були ближчими до полтавських цін (відповідно 40 та 20 коп.) [654, с. 202].

Міські управи зазначених губерній слідкували, наскільки система перевезень відповідала вимогам часу, і в разі необхідності ініціювали розробку нових обов'язкових постанов щодо візництва. Наприкінці 90-х років XIX ст. такі питання обговорювали думи Чернігова, Конотопа та Харкова [402, с. 174; 403, с. 15; 782, с. 6–7; 783, с. 219]. Для більш ефективного контролю за діяльністю перевізників міська влада заохочувала обрання серед останніх старост, які координували співпрацю міської влади і візників. Така схема співпраці існувала у більшості міст зазначених губерній. Також слід відзначити, що взимку кількість візників була більшою, ніж улітку. Це підтверджує думку про те, що у даному промислі активну участь брали селяни з навколишніх сіл. У 1900 р. лише у Глинську, Зінькові, Змієві, Недригайлові, Сосниці та Старобільську так і не було створено системи міського транспорту [1380, с. 194]. Але попри всі вищезгадані проблеми необхідно зазначити, що навіть такі скромні результати у вирішенні транспортного питання позитивно впливали на повсякденне життя мешканців міст.

Наступною важливою проблемою, яку намагалися вирішити муніципалітети, була нічна охорона міст. До реформи 1870 р. це питання було в компетенції поліції. Після запровадження Положення поліція, посиляючись на фінансову скруту, нестачу кадрів та перевантаженість, спробувала перекласти цю роботу на міську владу. Поліція, як правило, забезпечувала чергування у центрі міст, а за іншими районами пропонувала слідкувати нічним сторожам (тобто за кошти міста). Кожне місто шукало свої шляхи вирішення даної проблеми. У деяких з них нічна охорона була віднесена до натуральної повинності. У такому випадку місто ділилося на квартали. Кожний квартал мав свого старосту, який складав графік чергувань [4, с. 44]. Пересічні мешканці виконували дану повинність без бажання. Такі «охоронці» часто не з'являлися на роботу або раніше її залишали, вимагали за її виконання плату тощо. Мізерна ефективність таких чергувань змусила міську владу замінити натуральну повинність грошовою. Наприклад, у Чернігові міська влада найняла 31 охоронця, заробітна плата яких становила 2 232 руб. на рік. У Сумах муніципалітет щорічно сплачував сторожу 144 руб. за охорону торговельної площі. Лебединська управа сплачувала 96 руб. на рік селянину Пилипу Васильченку за охорону міських посадок [62, с. 8; 88, с. 35]. Права та обов'язки сторожів були чітко регламентовані міською владою. Вони мали спеціальні жетони та свистки. Ідея охорони громадського порядку в окремих містах була активно підтримана мешканцями. Городяни і меценати фінансували міську владу у вирішенні даної проблеми. У Новгород-Сіверському власники торговельних лавок погодилися сплачувати по 30 руб. на нічну охорону. Але цей приклад не набув масового поширення. Також не була реалізована ідея створення спеціальної міської поліції, яка повинна була б займатися й даним питанням.

Потреби часу вимагали від муніципальної влади розуміння необхідності телефонізації міст. Як правило, у містах згаданих губерній створення телефонної мережі брав на себе приватний капітал. Муніципалітети намагалися підтримати слухні на їхню думку пропозиції. Так, у Сумах у

1896 р. міська дума дозволила безкоштовно використовувати свої телеграфні стовпи для проведення декількох телефонних ліній (у тому числі й до земства). Щорічно місто виділяло 50 руб. на утримання існуючих ліній [61, с. 25]. У Ніжині у 1892 р. міською управою були встановлені перші телефонні апарати на вокзалі та інших найважливіших міських установах. Створення ж міської телефонної мережі розпочалося у 1895 р. Абонентська плата на рік коштувала 75 руб., що суттєво стримувало телефонізацію міста [450, с. 20, 26, 35–37]. В інших повітових містах ситуація була схожою. У губернських центрах це відбувалося більш швидкими темпами, що було пов'язано з кращим фінансовим становищем частини населення.

Подальший розвиток промисловості та посилення урбаністичних процесів у другій половині ХІХ ст. гостро поставили перед міськими самоврядними структурами екологічне питання. Навіть діяльність дрібних та середніх підприємств на Полтавщині, Харківщині та Чернігівщині все більш негативно впливала на навколишню природу. Великі ж підприємства Харкова були *«найбільшими лідерами»* у цій справі. Існуючі у достатньо значній кількості в той час підприємства з обробки шкіри, дерева, а особливо чавунно-ливарні, миловарні, салотопні, цукрові та інші заводи, не мали очисних споруд. Промислові відходи підприємств разом з міськими нечистотами сприяли виникненню й поширенню певних хвороб. Залишки виробничої діяльності забруднювали повітря, річкові та ґрунтові води. Ці шкідливі елементи негативно впливали на людський організм. Статистичні звіти лікарень засвідчують збільшення захворювань, пов'язаних з діяльністю нирок, нервової системи, печінки, органів дихання та серцево-судинної системи.

У 1872 р. під час боротьби з епідемією холери на Чернігівщині студент-практикант Київського університету звітував, що в процесі бродіння й розкладу заводських решток створюються сприятливі умови для розмноження епідемічних *«міазмів»*, які збуджували повальні епідемії, у тому числі й холеру [1259, с. 14]. У 80–90-х роках ХІХ ст. міські лікарі все

частіше визнають факти існування професійних хвороб. Екологічні проблеми негативно впливали на життєвий рівень населення. Спостерігається знищення міських лісів, рибних запасів, забруднення водою тощо. Органи міського самоврядування, розуміючи гостроту проблеми, включалися до її вирішення. У першу чергу муніципалітети намагалися проводити роботу з озеленення міст. Сади, сквери, алеї, парки створювалися як за кошти самоврядних структур, так і за рахунок меценатів. Саме завдяки місцевій громадськості виникають і набувають популярності парки у Чернігові, Ніжині, Кролеві, Харкові, Сумах, Полтаві та інших населених пунктах. Велика кількість зелених насаджень відіграла роль легенів і покращувала якість повітря. Також проводилася робота щодо збереження існуючих міських лісів. Велику увагу муніципалітети приділяли охороні та збереженню водних ресурсів. Для зменшення шкідливих викидів у водою міська влада приймала різні постанови, що забороняли таку практику. Наприклад, спираючись на постанову Міністерства внутрішніх справ (1872 р.) *«Про будівництво та експлуатацію промислових підприємств»*, Клинцівська дума у 1887 р. видала положення *«Про заборону спускати у р. Туросну неочищені промислові стоки»* [412, с. 412]. За наявності коштів у міста муніципалітети робили спроби очищення водою. Головною причиною малих успіхів у цій діяльності було скрутне фінансове становище та інколи недостатнє розуміння гостроти існуючої проблеми.

Отже, опрацьовані матеріали дозволяють зробити висновок, що формування міських бюджетів відбувалося за рахунок надходжень з різних джерел. Ступінь наповнення міських скарбниць залежав від стану економічного розвитку як кожного міста та губернії, так і від економічної ситуації в державі. Додатковим чинником успішної фінансової діяльності самоврядних інституцій була компетентність їхніх депутатів, які визначали основні напрямки діяльності міської влади. Далекоглядність або некомпетентність міських дум та управ впливали на рівень надходжень до бюджетів.

Серед загальних надходжень до бюджетів міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній значна частина припадала на платежі від оподаткування нерухомого майна населення, державних та громадських установ, а також продажу торговельних та промислових свідоцтв (в окремих містах до 50 % і більше). Протягом другої половини XIX ст. обсяги даних надходжень мали стійку тенденцію до зростання, що пояснюється подальшим розвитком ринкових відносин. Найбільші темпи росту міських прибутків спостерігалися в губернських центрах (Харків – лідер).

Важливим джерелом поповнення міських бюджетів була комунальна власність (здача в оренду окремих земель, сінокосів, пасовищ, садів, парків, озер, боєнь тощо). В окремих містах самоврядні інституції відкривали муніципальні банки (отримували 2/3 їхніх прибутків). Зазначені фінансові установи не лише надавали кошти владі міст на реалізацію окремих проектів, але й сприяли активізації торгівлі та промисловості. Влада багатьох міст, виходячи з наданого їй законом права, призначала платежі з трактирів, візницького промислу, за проведення аукціонів, оренду міських зважувальних пристроїв, мостових тощо, які приносили достатньо стабільний прибуток міському самоврядуванню.

Не дивлячись на постійне зростання міських прибутків, самоврядні інституції у переважній більшості перебували у фінансовій скруті. Це було пов'язано з обов'язковими видатками, що передбачалися Міськими положеннями. Обсяги останніх мали тенденцію до зростання. Лише витрати на утримання місцевих адміністрацій та поліцію (до 20 % від усіх видатків) в окремих містах становили чверть від загальних міських витрат. Після 1892 р. самоврядні інституції змушені були додатково утримувати Губернські у земських та міських справах присутствія. Серед обов'язкових видатків найбільш обтяжливою для органів міського самоврядування залишалася військова повинність, яка постійно зростала (становила від 10 до 30 % усіх витрат).

Органи міського самоврядування опікувалися протипожежною охороною. Вони проводили ряд протипожежних заходів та широку роз'яснювальну роботу серед населення, фінансували діяльність пожежних команд та їхнє технічне оснащення, розробляли нові будівельні стандарти забудови, допомагали діяльності добровільних протипожежних товариств, запроваджували систему страхування будівель від пожеж тощо (від 30 до 50 % усіх міських витрат). У результаті діяльності органів міського самоврядування з розвитку протипожежної охорони в окремих містах спостерігалася тенденція щодо зменшення кількості пожеж (особливо на Чернігівщині).

Органи міського самоврядування брали активну участь у становленні комунального господарства зазначених губерній. Важливим напрямком діяльності муніципальних структур була робота з упорядкування будівництва та брукування вулиць. У переважній більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній було відсутнє тверде покриття доріг. Навіть у губернських містах лише частина вулиць була забрукована зусиллями міського самоврядування. До цієї роботи залучалося міське населення. В окремих містах самоврядні інституції запроваджували спеціальні податки, кошти від яких йшли на брукування доріг та площ. У той же час влада деяких міст вважала дану проблему недостатньо актуальною, а тому й не витрачала на її розв'язання значні кошти.

Збільшення чисельності міського населення, часті епідемії, розвиток промисловості змушували муніципалітети вирішувати проблему водопостачання. Лише в поодиноких містах зусиллями самоврядних інституцій були побудовані водогони. Для реалізації даних проектів громадські управління залучали не лише свої кошти, але й кредити державних та комерційних банків. Однак більшість міського населення продовжувала отримувати воду з колодязів та природних водойм. Така практика була небезпечною. Колодязі і природні водойми, особливо в межах міст, часто були забруднені в результаті господарської та промислової

діяльності населення. Влада намагалася попередити виникнення епідемій серед мешканців, а тому розроблялися санітарно-гігієнічні правила. Зусилля самоврядних інституцій з упорядкування водопостачання в містах дали певні позитивні наслідки.

Низький рівень знань у галузі боротьби з інфекціями, дорогі або малоефективні ліки, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів ускладнювали діяльність муніципальних структур у санітарно-гігієнічній сфері. Громадські управління розробляли спеціальні санітарні правила, спрямовані на попередження епідемій та покращення санітарного стану міст. Муніципалітети здійснювали нагляд за вивозом нечистот за межі міст, упорядкуванням торгівлі. Але відсутність контролю за виконанням рішень дум часто мінімізувала позитивні наслідки діяльності органів міського самоврядування. Самоврядні інституції залучали й міське населення до нагляду за чистотою в містах. Серед мешканців проводилася роз'яснювальна робота щодо попередження інфекційних хвороб.

Відповідно до вимог часу громадські управління вирішували питання освітлення і телефонізації міст. До реформи 1870 р. у більшості міст узагалі не існувало систем освітлення. Лише Харків та Чернігів з кінця 90-х років XIX ст. мали електричне і газове освітлення. Усі інші міста через скромні фінансові можливості використовували гасові ліхтарі. Часто ліхтарі починали встановлювати з окраїн, що позитивно позначалося на повсякденному житті пересічних громадян. Телефонізація міст знаходилася на початковому етапі і розвивалася головним чином за рахунок співпраці влади міст з приватним капіталом.

Самоврядні інституції зазначених губерній не лише впорядковували візницький промисел, але й намагалися створювати муніципальну транспортну систему («конка» у Харкові та Кременчуці). Міські управи розробляли правила вуличного руху, тарифи за перевезення, санітарні вимоги до перевізників. Для більш ефективного контролю за діяльністю перевізників

міська влада заохочувала обрання серед останніх старост, які координували співпрацю міської влади і візників.

Нічна охорона була серед завдань, які вирішували громадські управління багатьох міст досліджуваних губерній, бо поліція намагалася усунути від розв'язання даного питання. Влада кожного міста шукала свої методи забезпечення нічної охорони: натуральна повинність, наймані охоронці. Однак стан нічної охорони у більшості міст залишався на незадовільному рівні.

Самоврядні інституції розуміли значення природоохоронної діяльності, тому що екологічні проблеми негативно впливали на життєвий рівень населення. Для покращення ситуації в містах громадські управління проводили роботу з озеленення населених пунктів, охорони міських лісів та очищення водойм.

РОЗДІЛ 6. ОСВІТНЬО-ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ САМОВРЯДНИХ ІНСТИТУЦІЙ

6.1. Зусилля муніципальних структур щодо розвитку системи лікувальних закладів

Важливим напрямком діяльності органів міського самоврядування була організація та розвиток системи медичного обслуговування населення. Ступінь вирішення даної проблеми впливав не лише на повсякденне життя городян, але й на соціально-економічні та культурні процеси.

Ще до міської реформи 1870 р. в окремих містах Російської імперії існували посади міських лікарів. Виконуючи Указ Сенату 1737 р., ратуші виділяли кошти штатним лікарям за їхню працю (12 руб. на місяць), а також надавали житло [1157, с. 301]. Наприклад, на Чернігівщині в цей час лише влада Чернігова, Ніжина та Стародуба змогла асигнувати кошти на утримання міських лікарів та лікувальні заклади. В інших містах цього регіону у 1775 р. кількість лікарів і кваліфікованого медичного персоналу була недостатньою [1035, с. 62]. Міські лікарі займалися не лише лікуванням населення, але й проведенням судово-медичної експертизи, профілактичною роботою та вирішенням санітарно-гігієнічних проблем.

Роз'їзна система медичного обслуговування була недосконалою, коли 4–5 днів на тиждень лікарі виїжджали в різні населені пункти (своїх повітів), де

оглядали й лікували хворих. І лише 2–3 дні вони працювали в місті. Така система лікування була малоефективною, бо не всі хворі отримували належну допомогу. Існуючі в містах лікарні не мали належного обладнання і були розраховані на незначну кількість людей. Лише заможні городяни були в дещо кращому становищі, тому що мали кошти для приватного виклику лікаря. Однак це не завжди гарантувало отримання кваліфікованої медичної допомоги.

Така ситуація сприяла популярності місцевих знахарів, які залишалися альтернативою тогочасної медицини. У багатьох населених пунктах Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини, крім знахарів, прості люди користувалися послугами цирульників, які виконували різні операції (пускали кров тощо) [1350, с. 200]. Брак кваліфікованих лікарів і медичних закладів змушував пересічних городян звертатися до народних «знахарів». Окремі з них були відомі навіть за межами своїх повітів і губерній. Так, у 1889 р. навіть Леся Українка приїздила до Сум, щоб пройти курс лікування у Параски Назарівни Богущ на хуторі Косівщина. Олена Пчілка так оцінила результати лікування: «...баба лікує дуже вдало. Леся у неї дуже поправилась і поповніла. Та й з ногою стало їй краще...» [1313, с. 8, 55–69]. Але такі випадки часто були виключенням і не могли задовольнити потреби населення в якісному медичному обслуговуванні. Ситуацію з рівнем надання медичної допомоги ілюструє той факт, що навіть у Полтаві до середини XIX ст. міське управління не мало своєї лікарні. Медичну допомогу в місті і повіті надавав один лікар (посада з 1847 р.) [707, с. 67].

Результатом такого стану речей були масові епідеміологічні захворювання. Система медичного обслуговування, що існувала в Російській імперії, поступалася за рівнем ефективності багатьом європейським країнам. Так, на межі XIX ст. рівень смертності у Великій Британії становив 16 чол. на 1 тис. населення, у Бельгії – 17 чол., у Франції та Німеччині – 19 чол., а в Російській імперії – 33 чол. [707, с. 82].

Положення 1870 р. поклало на громадські управління розбудову медичної галузі. Серед основних напрямків своєї діяльності у даній сфері були: реконструкція старих і відкриття нових лікувальних установ, вдосконалення матеріально-технічної бази, підбір та підготовка кваліфікованих кадрів, просвітницька робота серед населення. Міські гласні (у переважній більшості) виступали за максимально безкоштовну та доступну медицину.

Враховуючи соціальне значення медичної проблеми і свої фінансові можливості, муніципальні структури намагалися відкрити лікарні, у першу чергу, у повітових містах. Так, у Чернігівській губернії завдяки самоврядним органам у всіх повітових містах (крім Сосниці та Мглина) були додатково введені посади штатних міських лікарів. Пріоритетним їхнім завданням було надання медичної допомоги малозабезпеченим мешканцям міст. Нагальність медичної проблеми підтверджували часті епідемії, які забирали багато життів. Наприклад, у 1830 р. під час епідемії холери в імперії померло 230 тис. чоловік (46 % від усіх хворих) [1309, с. 261]. У 1871 р. спеціальна протихолерна комісія Полтавської думи на засіданні 28 серпня прийняла рішення про поділ міста на дільниці. Кожну дільницю очолював попечитель із міських лікарів, який слідкував за ситуацією у підпорядкованих кварталах.

Один із факторів, що стримував діяльність органів міського самоврядування стосовно створення мережі медичних закладів, були скромні фінансові можливості останніх. Це підштовхнуло самоврядні інституції до прагматичного рішення. У багатьох містах Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини ще до 1870 р. функціонували земські лікарні, які потрапляли до компетенції муніципальних структур. Органи міського самоврядування погоджувалися залишати лікарні земствам, а міста орендували в них певну кількість ліжок для лікування городян. Така співпраця дозволяла економити кошти містам (яких хронічно не вистачало). У Чернігівській губернії за один день перебування хворого в лікарні міста витрачали 25 коп. На рік це становило від 200 руб. (Мглин) до 576 руб. (Березне) [365, с. 1; 430, с. 28].

У Полтавській губернії головний фінансовий тягар і відповідальність щодо медичного обслуговування населення несли земства. Міські лікарі функціонували лише у Полтаві (на 280 хворих) та Кременчуці (на 120 хворих). У Ромнах лікування проводилося у богадільні. Також у губернському місті працювала лікарня для душевно хворих (заснована кн. Куракіним) [654, с. 175]. Часті епідемії змушували активізувати роботу самоврядних інституцій з покращення медичного обслуговування городян.

Так, 28 серпня 1871 р. на засіданні Полтавської думи була створена спеціальна комісія по боротьбі з холерою. До її складу були включені відомі лікарі, які запропонували поділити місто на дільниці. Кожною дільницею опікувався призначений лікар-попечитель. Під час епідемії міська влада Полтави ініціювала відкриття додаткових аптек та доставку ліків до хворих. Прийняті заходи повинні були підвищити ефективність боротьби самоврядних інституцій з епідеміями. Малозабезпеченим мешканцям ліки відпускалися в міській аптеці безкоштовно [707, с. 67]. 2 листопада 1871 р. за дорученням Полтавської думи було відкрито лікарню для «чорно робочих». Дане рішення повинно було покращити стан медичного обслуговування пересічних громадян Полтави. Необхідно відзначити, що в останній чверті XIX ст. лікарі почали звертати увагу громадськості та влади на появу серед робітників професійних захворювань. Вони вказували на певний зв'язок між поширенням окремих хвороб серед працівників та технологічними процесами, які використовувалися на цукрових, текстильних, металургійних та інших фабриках і заводах.

У Кременчуці міську лікарню було відкрито восени 1871 р. Одночасно міська влада прийняла санітарні правила, спрямовані на впорядкування торгівлі та дотримання санітарно-гігієнічних норм щодо вивозу сміття. Самоврядні інституції сподівалися, що прийняті заходи позитивно вплинуть на здоров'я мешканців міста [795, 796, 800].

У Ромнах влада брала участь у фінансуванні вже існуючої лікарні, бо на відкриття міської не було коштів. Громадське управління виплачувало

заробітну плату лікарю (1886 р. – 600 руб.), орендувало ліжка та власним коштом вивозило з території лікувального закладу нечистоти (1886 р. – 542 руб. 70 коп.). Лише за 1886 р. у лікарні отримали медичну допомогу 370 чол., а 538 дітей були прищеплені від віспи [115, с. 118–137, 156–156зв.]. Лікування було платним. У 1886 р. існуючі в Полтавській губернії медичні заклади надали допомогу 4 638 чол. Крім лікарень та богаділень, працювали амбулаторії при лікарнях Полтави та Кременчука [654, с. 175]. З кожним роком зростали і витрати самоврядних інституцій на медичну сферу. Так, у 1887 р. влада Полтави витратила лише на заробітну плату міського лікаря, двом віспощеплювачам, повитухам та ветеринарному лікарю 2 074 руб. 60 коп. [670, с. 93].

Нестача коштів в органів міського самоврядування на розвиток мережі лікувальних закладів змушувала населення долучатися до вирішення даної проблеми. Так, у Полтаві іудейська громада відкрила лікарню на власні кошти. У її штаті було 2 лікаря (1 – з жіночих захворювань, 1 – з чоловічих), 1 фельдшер, 1 акушерка, які здійснювали щоденний прийом хворих (крім суботи) з 14 до 17 години [524, с. 127].

Лише в 90-х роках XIX ст. справа з розвитку мережі лікувальних закладів у містах Полтавської губернії дещо поліпшилася, що напряму було пов'язано з економічним розвитком. За даними 1892 р. у містах губернії діяли 55 медичних установ (лікарень та прийомних покоїв) на 1690 ліжок [521, с. 24]. У той же час необхідно пам'ятати, що влада більшості міст фінансувала їх на дольовій основі разом із земствами. Інколи участь органів міського самоврядування у фінансуванні лікарень, амбулаторій та прийомних покоїв була мізерною.

Харківська губернія в другій половині XIX – на початку XX ст. була регіоном, який за темпами економічного розвитку випереджав Полтавщину та Чернігівщину. Як і в сусідніх губерніях, місцеві лікарі часто ставили питання про пряму залежність і соціальний характер рівня захворюваності частини місцевих робітників. Харківщина в той час спеціалізувалася на

виращенні та переробці цукрових буряків. Незамінним компонентом даного виробництва була вода. Потреба в ній залежала від технічного оснащення підприємств і технології виробництва. Обстеження заводів Харківської губернії в 1885–1893 рр. засвідчило, що один цукровий завод в середньому за добу споживав від 500 тис. до 1 мільйона 12-літрових відер води за добу [177, с. 218]. Майже вся ця вода у забрудненому стані знову потрапляла у водойми. У 1885 р. повітовий справник повідомляв у своєму рапорті Харківському губернатору, що в останніх числах вересня виявлено забруднені води в р. Псел біля с. Ворожба Лебединського повіту. Це сталося через те що сильними дощами було змито в річку багато заводських нечистот, які забруднювали на своєму шляху пасовища і сіножаті [1259, с. 66–67]. На початку 90-х років XIX ст. у призаводських річках Харківської губернії 1 літр води містив 0,515 г органічних речовин [176, с. 17]. З поширенням дифузійного методу переробки цукрового буряка збільшувалася кількість шкідливих відходів. Ці рештки вивозилися на сільськогосподарські угіддя або звалювалися у водоймища. У процесі розкладу органічних речовин виділявся сірчаний газ, від якого гинула риба, раки та інші живі організми. Робітники також відчували на собі шкідливі наслідки виробництва та оточуючих відходів. Усе це сприяло виникненню професійних хвороб.

Місцеві лікарі вказували на зв'язок між станом праці, наприклад, на цукровому виробництві, та кількістю «професійних хвороб». До таких хвороб вони відносили різні типи пропасниць, запалень, катарів шлункового тракту, ревматизм тощо. Тому високий рівень поширення туберкульозу і дифтериту був закономірним у родинях робітників. Особливу стурбованість викликала у медиків висока дитяча смертність. Цей показник здоров'я населення засвідчував, що найбільш вразливі категорії населення не мали належних умов життя [1204, с. 170–174].

Як і в більшості регіонів імперії, у Харківській губернії розвиток системи медичного обслуговування базувався на вже існуючих земських лікувальних закладах. Найбільш потужними земськими лікарнями губернії,

що обслуговували міське населення, були заклади Сум, Охтирки, Лебедина. Тогочасні фахівці відзначали, що теоретичні і практичні надбання працівників зазначених лікарень та практичний досвід Харківського медичного товариства мали важливе значення для розвитку медицини не лише в губернії, але й у Російській імперії [1187, с. 239]. Тому не дивно, що саме земські лікарні в багатьох повітових містах губернії стали основною базою для надання медичної допомоги населенню.

У Харкові в перші роки після запровадження Положення 1870 р. влада міста не збільшувала витрати на охорону здоров'я. У 1868–1870 рр. у губернському центрі працювало декілька міських лікарів та професорів медичного факультету Харківського університету, а також дванадцять вільнонайманих лікарів та три стоматологи, які і задовольняли потреби значної частини городян у медичному обслуговуванні [898, с. 477]. У 60-х роках XIX ст. у Харкові були відкриті лікарні при Медичному товаристві та Олександрівська, а також Земський пологовий будинок. З 1869 р. у місті з мешканців збирався спеціальний лікарняний податок, який був своєрідним страховим полісом, що дозволяв користуватися послугами амбулаторій, лікарень та отримувати ліки [892, с. 181]. З іншого боку, зібрані з населення платежі надавали можливість самоврядним інституціям Харкова більш активно вирішувати проблеми медичного обслуговування населення (Додаток Г 1.1).

Відкрита свого часу за кошти громадського управління Харкова Олександрівська лікарня функціонувала виключно завдяки фінансовій підтримці міської влади. Усі господарські питання вирішувалися Опікунською радою, яка була створена при міській думі. У медичних справах діяльність лікарні контролював Лікарняний відділ Харківського губернського правління [185, с. 4]. Він не лише слідкував за організацією лікувального процесу, але й координував фінансування закладу. Лікарня утримувалася за рахунок спеціального збору (50 коп.), який сплачували особи, які наймалися на різну роботу, та візники [184, с. 1–2]. Додаткові кошти на лікувальний

заклад влада міста отримувала із щорічних прибутків міського банку (5 000 руб.). Крім цього, самоврядні інституції щороку виділяли на лікарню 6 000 руб. В Олександрівській лікарні брали плату за лікування з осіб, які не мали лікарняних квитків. На утримання лікувального закладу йшли благодійні кошти та відсотки з капіталу (24 100 руб.), що належав лікарні.

У статуті Олександрівської лікарні передбачалося, що кожний, хто сплатив за спеціальний квиток, мав право протягом року безкоштовно отримувати медичну допомогу. Якщо така особа мала дітей до 15 років і вони не працювали, то вони мали право на безкоштовне лікування [185, с. 4]. Дане правило дозволяло залучати додаткові кошти на утримання лікарні та покращувати її матеріальну базу. Запровадження спеціальних квитків підвищувало рівень профілактичного медичного обслуговування дітей. Зменшувався рівень дитячої захворюваності та смертності, що були достатньо високими в Російській імперії.

Для самоврядних структур Харкова, як і багатьох інших міст, актуальним залишалося питання не лише утримання лікувальних закладів, але й оплата праці медичного персоналу. На початку дії Положення 1870 р. старший міський лікар отримував заробітну плату у розмірі 200 руб. на рік, 200 руб. кварталних та 360 руб. на роз'їзди, молодший – відповідно зарплату 220 руб., 100 руб. кварталних. Додатково влада Харкова виплачувала квартирні двом акушеркам (по 100 руб.) та незначні кошти працівнику трупного покою [187, с. 34–35].

У 1871 р. Харківська міська дума, приймаючи лікарів та акушерів на роботу, обумовлювала, що влада самочинно могла звільняти муніципальних медичних працівників. Останні повинні були виконувати розроблені й прийняті думою санітарні інструкції [1227, с. 117]. Додатковим фактором, що змусив владу міста покращувати медичне обслуговування населення, стала епідемія холери у Харкові в 1871 р. Після неї громадське управління асигнувало 6 948 руб. 40 коп. на заходи з попередження та боротьбу проти холери [187, с. 35]. Наступним кроком Харківського самоврядування щодо

розбудови системи медичного обслуговування населення стало розширення штату міських лікарів та оплати їхньої праці.

У 1875 р. влада губернського міста сплачувала за роботу двох лікарів, двох акушерів, фельдшера і сторожа трупного покою 1 466 руб. 88 коп. Додатково виділялися кошти на огляд лікарем публічних жінок 144 руб., на поховання раптово померлих 61 руб. 25 коп., на віспощення 385 руб. На лікування малозабезпечених хворих громадське управління асигнувало 1 000 руб. Зворотною стороною економічного розвитку Харкова була поява достатньо значної групи люмпенізованої частини населення, яку необхідно було також забезпечити мінімально необхідним медичним обслуговуванням з метою запобігання виникнення епідемій серед мешканців міста.

Витрати громадського управління Харкова на розбудову медичної сфери мали тенденцію до зростання. Так, у 1871 р. витрати міської влади на медицину склали 1 322 руб., що становило 9,1 % від загальних необов'язкових витрат. У 1875 р. асигнування на медичну частину зросли до 8 495 руб. 88 коп. (27,3 % необов'язкових витрат) [632, с. 35; 636, с. 16–22]. У середньому за період з 1871 р. по 1891 р. витрати Харківського громадського управління на розвиток лікувальних закладів склали 32,4 % від загального обсягу необов'язкових витрат. Лише на Олександрівську міську лікарню у 1875 р. було асигновано 27 007 руб. 31 коп. Але лікарня не могла прийняти всіх хворих (мала 160 ліжок). У таких випадках осіб, які потребували госпіталізації, відправляли до земської лікарні. У Харкові, як і в інших містах земства, міські управи мали домовленість про дольове фінансування лікувальних закладів. Харківське громадське управління за 1875–1876 рр. сплатило земству 2 889 руб. 27 коп. за медичну допомогу міським мешканцям [632, с. 39–41].

За перше десятиріччя дії Положення 1870 р. у Харкові зросла кількість лікувальних закладів (до 8 у 1880 р.), що позитивно позначилося на санітарно-гігієнічній ситуації у містах [531, с. 471]. Найбільш потужними і одночасно витратними для громадського управління були міська

Олександрівська та земська лікарня. Питома частина хворих потрапляла саме до згаданих лікувальних закладів. Були відкриті спеціалізовані лікарні (дитяча та дифтерійна).

У 1875 р., крім Харкова, лише громадські управління 8 міст губернії мали кошти на утримання лікувальних закладів (Білопілля, Чугуїв, Слов'янськ, Суми, Старобільськ, Ізюм, Недригайлів, Вовчанськ). Але обсяги фінансування медичного обслуговування міського населення з боку самоврядних інституцій в кожному із вказаних міст дуже відрізнялися. Так, у Білопіллі громадське управління на медичну сферу асигнувало 762 руб. на рік, а влада Вовчанська – лише 60 руб. [730, с. 123]. Наприкінці ХІХ ст. витрати самоврядних інституцій на лікування населення в містах Харківської губернії в середньому становили 500 руб. на рік [243, с. 58]. Але для окремих органів міського самоврядування навіть такі суми були непідйомними.

Розуміючи проблему щодо створення та розвитку ефективної і доступної системи медичного обслуговування, окремі мешканці міст намагалися допомогти самоврядним інституціям. Так, у Сумах хронічна нестача коштів і поступове зростання недоїмок не дозволяли думі й управі фінансувати медичну сферу на належному рівні. У 1896 р. влада міста витратила на утримання персоналу лікарень 1518 руб. 03 коп. та 1078 руб. 18 коп. на інші потреби медичних, ветеринарних і санітарних частин, а в 1899 р. загальні витрати становили 3 873 руб. 33 коп. [67, с. 5зв.–6, 109зв. –111зв.]. З метою отримання додаткових коштів на медичне обслуговування міська влада Сум у 1899 р. пішла на непопулярний крок, запроваджуючи платне лікування [115, с. 156–156зв.]. Для поліпшення ситуації з медичним обслуговуванням населення окремі підприємці надавали фінансову допомогу при закупівлі обладнання або на нові лікувальні установи. Наприклад, за фінансової підтримки відомого цукрозаводчика Павла Івановича Харитоненка у 1898 р. у Сумах була відкрита дитяча лікарня святої Зінаїди. Відомий підприємець і меценат щорічно виділяв кошти не лише на заробітну плату медичному персоналу, але й на закупівлю необхідних ліків та обладнання.

Окремим напрямком роботи органів міського самоврядування було попередження та боротьба з епідеміями. Дана робота проводилася і в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст. Для координації дій у даній сфері міські думи обирали медичні або санітарні комісії (Кременчук – 1871 р., Харків – 1878 р.) [800, с. 3; 898, с. 324]. Наприклад, Харківська комісія розробила проект організації санітарної частини. Він передбачав створення санітарної ради (у складі двох гласних та одного члена управи, лікарів). Крім цього, запроваджувалася посада санітарного лікаря, а з 1879 р. – поліцейського чиновника (для допомоги лікарю), пізніше санітарна команда. У 1899 р. санітарна рада була реорганізована в комісію, яка мала консультативні функції в думі. У своїй діяльності вона спиралася на прийняте Харківською думою положення, спрямоване на покращення дій муніципальних структур щодо профілактики і боротьби з епідеміями [1226, с. 128–130]. Під час епідемії тифу у 1881 р. влада Харкова для запобігання поширення інфекції серед міського населення виділила кошти на відкриття тифозного відділення. Прийняті додаткові заходи сприяли боротьбі з важкою хворобою [187, с. 1–2]. Допомогу міській владі у цьому надавало земство. Мешканців міста, які захворіли, приймали на лікування до земської лікарні. Лише за 1883 р. було направлено 181 чол. Але така допомога була не безкоштовною. Самоврядні інституції компенсували фінансові витрати земства на лікування харків'ян.

У 1883 р. Харківська дума починає активну діяльність щодо проведення профілактичних, медичних та санітарно-гігієнічних заходів. Влада міста асигнувала кошти на розширення штату санітарної ради (на 6 чол.) [188, с. 41–78]. Було збільшено видатки на медичну сферу. Так, у 1887 р. влада губерньського міста на утримання лікувальних закладів витратила 33 828 руб. 69 коп. та 2 070 руб. на санітарну частину [647, с. 74–79]. Лише за період 1871–1891 рр. витрати Харківського громадського управління на медичне обслуговування населення склали 625429 руб. 36 коп. (1871 р. – 1 322 руб. 88 коп., 1891 р. – 47 122 руб. 67 коп.) [892, с. 180–185; 1226, с. 128–130]. За

двадцять років асигнування самоврядних інституцій Харкова на медицину зросли у 2,7 рази. Влада міста навіть знайшла кошти на відкриття хімічної лабораторії (1878 р.), яка проводила хімічно-санітарну перевірку питної води та харчових продуктів [530, с. 20]. Подібна медична лабораторія функціонувала за кошти міста у 90-х роках XIX ст. у Сумах. Вона слідкувала за якістю харчових продуктів (щоб виробники та продавці не додавали у продукти шкідливі хімічні речовини) [63, с. 73–73зв.].

У багатьох містах зазначених губерній, крім лікарень, самоврядні інституції фінансували відкриття амбулаторій. В окремих населених пунктах вони заміняли стаціонарне лікування. Міська влада намагалася, щоб медичну допомогу в амбулаторіях могли отримувати навіть бездомні громадяни. В інших містах амбулаторії доповнювали вже існуючі лікувальні заклади. Так, у Харкові в 90-х роках XIX ст. було відкрито чотири амбулаторії: дві для мешканців Захарківської та Залопанської околиць (1892 р.), одна на Москалівці (1898 р.), одна для обслуговування Великої та Малої Панасівки, Клочковської та Іванівської вулиць, Благовіщенського базару та слобід Данилівка, Іванівка, Павлівка [898, с. 480].

У містах Чернігівської губернії після запровадження Положення 1870 р., крім існуючих земських лікарень, громадські управління намагалися знайти кошти на відкриття муніципальних лікувальних закладів. Але часто головною перешкодою для реалізації даних планів ставала фінансова скрута самоврядних структур. Лише у губерньському місті, Ніжині та Стародубі були відкриті муніципальні лікарні. У Стародубі міська влада, не маючи власного приміщення під лікувальний заклад, орендувала будинок міщанина М. Сергунова [363, с. 1, 7].

У Чернігові самоврядні інституції з 1870 р. орендували певну кількість ліжок для лікування городян у повітовій земській лікарні. На час перебування одного хворого міська влада виділяла в середньому по 25 коп. за добу. У першу чергу медичне обслуговування отримували пожежники, незаможні городяни та військовослужбовці. За лікування міщан кошти

лікарні видавала міщанська управа, яка брала їх із спеціальної каси взаємодопомоги. Заможні чернігівці користувалися у переважній більшості послугами платної медицини [1392, с. 182].

Часті епідемії робили актуальним питанням вакцинації населення, використання нових методів лікування та посилення профілактичної роботи з боку самоврядних інституцій. Усе це, у першу чергу, вимагало від міських депутатів розуміння актуальності даної проблеми та фінансових витрат.

Так, у 1876 р. у Чернігові міська влада профінансувала відкриття прийомного покою для надання мешканцям діагностично-консультативних послуг. Місто виділило для цього дерев'яний чотирикімнатний будинок. В одній кімнаті мешкав лікар, а в інших приймали хворих. Покій був забезпечений певним обладнанням та препаратами. Прийом хворих здійснювали лікар та фельдшер (4 години на день). Більшістю пацієнтів даної установи були малозабезпечені мешканці губерньського міста, які отримували медичну допомогу безкоштовно. Заможні городяни оплачували отримані медичні послуги. Популярність покою серед мешканців Чернігова засвідчують дані про число хворих, які отримали медичну допомогу: 1878 р. – 2 252 чол., 1879 р. – 3 800 чол., 1880 р. – 4 413 чол., 1889 р. – 4 600 чол., 1890 р. – 5 922 чол. [1343, с. 1–2], 1897 р. – 8 824 чол. [1375, с. 255]. Питома частина пацієнтів покою належала до міщан (64,3 %) та селян з козаками (26 %) [1343, с. 2]. Аналогічні заклади працювали в містах інших губерній (Кременчук – 1871 р., Харків, Суми та ін.).

Однак, попри позитивні моменти в діяльності прийомного покою, рівень медичного обслуговування, кваліфікація кадрів та методи лікування в них не відповідали вимогам часу. На це звернув увагу місцевої влади сенатор О. Половцов під час ревізії Чернігівської губернії у 1880–1881 рр. На його думку, покій не міг повноцінно замінити лікування в умовах стаціонару [389, с. 410].

Постійне зростання витрат на медичне обслуговування змусило Чернігівське земство піти на непопулярний крок. У 1895 р. земці ухвалили

рішення про збільшення плати за лікування у земській лікарні з 25 коп. до 40 коп. Чернігівська дума і управа були обурені підняттям плати, але земство доводило, що навіть нова сума не була рентабельною для лікарні. Не збитковою, на думку земців, була плата у 80 коп. на добу за хворого [551, с. 53]. Міське громадське управління було змушене погодитися на 40 коп. і сподіватися, що більшість городян буде користуватися послугами прийомного покою.

У той же час рівень медичного обслуговування населення в містах залишався на низькому рівні, що призводило до частих епідемій. Наприклад, у Чернігові холера лютувала у 1872–1873 рр. та 1893 р., чума – у 1879 р., дифтерія та дизентерія – у 1887–1888 рр., черевний тиф – у 1897 р. [716, с. 245]. Інколи поширенню захворювань сприяли і самі лікарні. В окремих містах медичні заклади були розташовані в центрі, тому інфекційні відділення замість боротьби з хворобами ставали місцем їх розповсюдження. У 1885 р. дума Остра була змушена виділити (безкоштовно) ділянку землі під будівництво інфекційного відділення, бо старе (у центрі міста) було осередком поширення холери серед мешканців [389, с. 1, 7].

Скромні фінансові можливості більшості повітових міст Чернігівської губернії призводили до формування заборгованості перед земськими лікарнями. У таких випадках вони були змушені відмовлятися навіть від оренди ліжок (1873 р. – у Новгород-Сіверському, 1876 р. – у Стародубі) [352, с. 23]. Аналогічні випадки фіксувалися і в Полтавській та Харківській губерніях.

Брак коштів та кваліфікованих кадрів змушував земства і міську владу залучати до лікування городян ротних фельдшерів. Оплата праці лікаря обходилася втричі дорожче у порівнянні із затратами на фельдшера. Така «економія» призвела до того, що в окремих містах зазначених губерній питома частина хворих лікувалася ротними фельдшерами [755, с. 178, 273, 278]. Ставлення лікарів щодо ефективності фельдшерського лікування яскраво ілюструють слова одного з лікарів Конотопа: «Краще залишити

фельдшерський пункт без постійного фельдшера, ніж мати там у переважній більшості поганого...» [557, с. 10–11]. Не менш гостро висловлювалися і лікарі з Лебедина: «В умовах, коли фельдшерам дана самостійна практика, фельдшеризм – велике зло». «Ротні фельдшери, коли самовпевнено починають лікувати хворого, то приносять йому ... шкоду» [1373, с. 34]. Слід зазначити, що самоврядні інституції визнавали низьку кваліфікацію військових фельдшерів, але через фінансову скруту не могли відмовитися від їхніх послуг.

Відкриття в галузі медицини у другій половині ХІХ ст. надавали можливість спеціалістам не лише застосовувати нові медичні препарати і методики лікування, але й використовувати більш досконале обладнання. Найбільш прогресивні лікарі намагалися якнайшвидше запроваджувати медичні новинки на місцях. «Ми повинні турбуватися про наближення медичної допомоги до населення и про покращення його тут на місці» [1372, с. 33].

Окремі органи самоврядування в міру своїх можливостей покращували матеріально-технічну базу лікувальних закладів. У 1871 р. Кролевецька управа направила на стажування до Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії лікаря Л. Мандельштама, а Ніжинська управа відрядила лікаря М. Розенгарда до Берліна (1890 р.) [361, с. 7; 454, с. 68–69]. У 1886 р. коштом земства і міста лебединський лікар К. Зильбернік на 9 місяців був відправлений на стажування до Парижа [1151, с. 68–69]. Крім цього, спільними зусиллями були зібрані кошти на відкриття рентгенологічного кабінету у Лебединській лікарні та на санітарно-бактеріологічну лабораторію, що обслуговувала не лише Лебедин, Суми і Богодухів, але й і відповідні повіти [1372, с. 36].

У багатьох медичних закладах трьох губерній працювали фахівці, відомі не лише в Російській імперії, але й за її межами. Наприклад, у Харкові – Пашкевич, В. Грубе, Лазаревич, Л. Гіршман [892, с. 183]. У той же час

необхідно визнати, що можливості Харківської міської влади були більшими, ніж Полтави та Чернігова, не кажучи вже про повітові центри.

Часто спільними зусиллями міської влади і громадськості реалізовувалися проекти з розбудови медичної сфери. У Куп'янську іудеї отримували кошти на лікування за рахунок відрахувань певних сум із коробочних зборів (у середньому витрати становили 486 руб. на рік) [243, с. 2–3]. У Чернігові іудейська громада з аналогічних джерел брала кошти на лікування одновірців (у середньому 547 руб.) [704, с. 214], у Сосниці (1879 р.) – орендувала приміщення для прийомного покою, в якому найнятий фельдшер Нейретін безкоштовно лікував малозабезпечених представників даної конфесії. У Ніжині працювала безкоштовна «лечебница для приходящих больных» купця Д. Вольфіна. Вона була розрахована, у першу чергу, на «малозабезпечених хворих всіх станів... іудейської віри» [286, с. 1, 11; 435, с. 4].

У 1893 р. у Чернігові було відкрито відділення Російського товариства Червоного хреста. 9 грудня 1893 р. за рішенням місцевого правління товариства у місті створили общину Сестер Милосердя Св. Феодосія Углицького. Зазначені товариства фактично взяли на себе функцію з підготовки молодшого медичного персоналу для військових шпиталів та благодійних установ. При общині відкрили лікарню на честь Олександра III (на 30 ліжок), лікування в якій було платним (50 руб. на місяць) [1285, с. 55].

У той же час ситуацію з медичним обслуговуванням населення ускладнювали окремі лікарі, які порушували свої професійні обов'язки при лікуванні малозабезпечених громадян. Наприклад, суразький лікар О. Кисельов приділяв більше уваги приватній практиці. За це міською управою був звільнений з посади штатного лікаря [310, с. 3]. У 1878 р. мешканці Вовчанська надіслали міському голові скаргу на штатного лікаря, який, посилаючись на своє завантаження в повіті, відмовляв у наданні медичної допомоги пересічним громадянам. Після перевірки фактів члени міської управи звільнили безвідповідального лікаря з посади [141, с. 3].

Робота з профілактики епідемій та ефективної боротьби з ними була серед найважливіших завдань громадських управлінь у медичній сфері. На випадок епідемії в містах існували спеціально розроблені плани заходів. Як правило, уся територія населеного пункту поділялася на дільниці. У кожному місті муніципалітети самостійно визначали їхню кількість. Так, у 1872–1873 рр. під час епідемії холери Чернігів було поділено на 9 таких дільниць, у Коропі створили 6 дільниць. Кожний дільничний попечитель мав по 5 добровільних помічників, які перевіряли визначені квартали на предмет захворювань. Вони контролювали виконання рішень управи щодо вивезення сміття, організовували прибирання вулиць [379, с. 1–2]. Окремим напрямком їхньої роботи було транспортування хворих до лікарень. У випадках, коли місць у лікарнях не вистачало, міська влада орендувала ліжка в земських медичних закладах або у місцевого населення. Так, під час епідемії холери влада Кролевеця орендувала будинок у козака П. Федченка, в Острі – частину інфекційного відділення земської лікарні, у Добрянці – приміщення на п'ять ліжок [430, с. 34–36].

Під час епідемій ізолювали не лише хворі, але й члени їхніх родин. За ними встановлювали жорсткий контроль. У разі, якщо серед хворих були малолітні діти (до 15 років), то їх після обстеження відправляли на тимчасове помешкання в муніципальне житло або до родичів чи сусідів. Міська влада брала на себе зобов'язання компенсувати кошти, що витрачалися під час догляду за дітьми. Санітарні команди з добровільними помічниками проводили дезінфекцію приміщень, де мешкали хворі. Одяг і речі проходили дезінфекцію або знищувались. Наприкінці XIX ст. дезінфекційні камери функціонували лише в Чернігові та Харкові. У разі, якщо в будинку хворих підлога була глиняна або земляна, то її верхній шар спалювали. Саме приміщення обробляли розчином хлорного вапна (5 %), а потім наповнювали хлорним газом на декілька днів [357, с. 110].

У залежності від фінансових можливостей міські думи та управи додатково наймали медиків-фахівців для боротьби з епідеміями. Так, у Сумах

у 1872 р. управа додатково прийняла на роботу трьох лікарів під час епідемії холери (кожному платили 200 руб. на рік). У 1897 р. влада міста виділила додатково 500 руб. на боротьбу з інфекційними хворобами [61, с. 71; 96, с. 3]. Під час епідемії влада Ніжина у 1892–1893 рр. спеціально запросила на роботу 8 фельдшерів [391, с. 91–92]. Аналогічні заходи самоврядні інституції здійснювали і на Полтавщині.

Підвищенню ефективності боротьби з хворобами сприяла налагоджена в багатьох містах система евакуації хворих. Міська влада контролювала діяльність більшості візників у населених пунктах, тому під час епідемій саме вони наймалися для виконання даних робіт. У залежності від своїх фінансових можливостей думи і управи встановлювали цілодобове чергування транспорту (по 2 руб.) або в денний час. Наприклад, управа Борзни у 1879 р. щомісяця на зазначені потреби виділяла по 10 руб. [313, с. 6]. У випадку, коли хворий мав достатньо коштів, то він або його родина сплачували половину вартості послуг візника [337, с. 45].

Наступним фактором, який міг сприяти покращенню медичного обслуговування городян, були аптеки. Однак процес створення мережі аптечних закладів у містах зіткнувся з проблемою. Відповідно до законодавства Російської імперії дозволялося відкривати аптеки лише в губернських містах з 15-тисячним населенням і повітових із 7-тисячним. У посадах можна було відкривати такі заклади в разі, коли найближчий знаходився за 15 верст. Таким чином, закон 1873 р. не лише стримував відкриття державних аптек, але й часто зупиняв приватну ініціативу. Інколи на місцях відкриті аптеки виступали в ролі монополістів за якістю обслуговування, асортиментом та ціною медикаментів, що викликало незадоволення населення. Наприклад, Клишівська управа на Чернігівщині декілька разів зверталася до губернського правління з клопотанням про відкриття громадської аптеки, але отримувало відмову, бо в посаді вже існувала приватна аптека (провізора І. Юшкевича), яка, на думку губернської влади, повністю задовольняла потреби мешканців [293, с. 23]. Аналогічні

випадки були в Полтавській і Харківській губерніях. Недостатню кількість аптек можна простежити на прикладі Харкова. У місті, де мешкало 102049 чол., працювало лише 9 аптек (1879 р.). У 90-х роках XIX ст. кількість державних, муніципальних та приватних аптек у містах зазначених губерній зростає. Але вони не могли забезпечити всіх хворих якісними та доступними ліками. Так, у 1895 р. у містах Полтавської губернії працювали 32 аптеки [670, с. 152], у Харківській – 33 аптеки та 14 аптечних магазинів [742, с. 88], у Чернігівській – 30 аптек [742, с. 148].

Самоврядні інституції займалися проблемою імунізації населення. Відповідно до фінансових можливостей у містах проводилася вакцинація. Організуючи дану роботу, влада міст вирішувала дві проблеми. По-перше, проводилася просвітницька робота серед населення, яке не довіряло «новим методам», а тому часто зверталося до медичних закладів на останніх етапах захворювання. У разі небажання проходити вакцинацію влада застосовувала інші методи. У випадку епідемії хворі і неприщеплені несли загрозу для інших городян, тому мирові судді складали списки (за допомогою місцевої влади) тих, хто злісно ухилявся від щеплень, і передавали відповідні матеріали до суду, де на них накладалися штрафи (ст. 29 Статуту про покарання мировими суддями) [289, с. 60]. Органи самоврядування через листівки, лекторії та інші заходи пояснювали пересічним громадянам ефективність вакцинації та її безпеку. По-друге, влада намагалася вирішити проблему здешевлення вакцин та оперативність її доставки. Перші партії вакцин доставляли із столиці, і коштували вони дуже дорого. А термін доставки становив один місяць. У випадку епідемії це не могло влаштувати владу на місцях. Тому в губерніях самоврядні інституції підтримували лікарів, які бралися за створення власних вакцин. Влада міст і земства об'єднували свої зусилля для вирішення даної проблеми. У 1882 р. земські лікарі Ніжинського повіту провели успішне випробування щеплень детритом. У селі Дроздівка був відкритий віспяний телятник, де виробляли ліки [291, с. 10, 27]. Аналогічна робота була проведена земськими лікарями

Охтирського повіту. У 90-х роках віспяні телятники працювали в Мені, Остерському повіті, деяких районах Полтавщини. З 80-х років у Харкові (1887 р.), Чернігові (1886 р.) та Полтаві виробництво вакцини було організовано при губернських лікарнях, що дало можливість не залежати від Санкт-Петербурга і Києва.

Крім виготовлення вакцини проти віспи, актуальним було питання налагодження випуску протидифтерійних препаратів. Для оволодіння новітніми технологіями виготовлення даної вакцини на стажування до Парижа та Берліна їздив професор О. Павловський. Результатом стало відкриття при Київському університеті у 1894 р. бактеріологічної станції, яка мала потужність 500 флаконів сироватки за два місяці (у 1895 р. 6 тис. флаконів на рік). Вітчизняна вакцина була значно дешевшою від імпоротної (2 руб.) і не поступалася їй за ефективністю. Лише використання київської вакцини в Чернігівській губернії за 1895–1900 рр. дало змогу додатково зробити щеплення 11195 чол. [952, с. 5; 1002, с. 7].

У містах щеплення робили найняті медичні працівники і добровольці у спеціально відведених приміщеннях, що дозволяло збільшити кількість прищеплених та убезпечити здорових від хворих. Лише за 10 років на теренах трьох губерній кількість вакцинованих людей зросла на третину (у 1883 р. зроблено щеплень на Харківщині – 89110, на Чернігівщині – 82825, у 1891 р. на Харківщині – 92587; у 1893 р. на Харківщині – 120410, на Чернігівщині – 100140) [134, с. 3; 306, с. 3].

Певну небезпеку для здоров'я населення міст несли безпритульні собаки. У ХІХ ст. сказ був частим явищем у населених пунктах. Вакцина проти даної хвороби з'явилася в Російській імперії лише наприкінці ХІХ ст., тому головну увагу самоврядні інституції звертали на боротьбу з безпритульними собаками. У містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній приймалися обов'язкові постанови про утримання домашніх тварин. Собак необхідно було тримати на ланцюгу і не випускати з дворів, у разі підозри на сказ повідомляти санітарні комісії. У Сумах навіть

збиралися переписати всіх собак, а безпритульних знищити або ізолювати. Але дана ініціатива не була реалізована через брак коштів [62, с. 111зв.]. Тому боротьба з собаками часто зводилася до розкладки на вулицях отрути (стрихніну) та подальшого вивезення та поховання мертвих тварин.

Наведені факти засвідчують постійну увагу з боку громадських управлінь до покращення медичного обслуговування населення. Наприклад, якщо у середині 70-х років XIX ст. видатки самоврядних інституцій Чернігівської губернії становили 3 665 руб., то наприкінці десятиріччя – 7 141 руб. [1389, с. 23–24]. З них 30 % від загальної суми асигнувала влада Чернігова і 12 % – Глухова. Серед повітових міст лише у Мглині видатки на медицину не передбачалися. На початку 80-х років самоврядні інституції виділили на медичну сферу 8 651 руб. [293, с. 1–2], а в 90-х асигнування зросли на 84 % [356, с. 8–9].

Крім медикаментозного лікування хворих, лікарі в кожній із трьох губерній намагалися використовувати можливі природні ресурси під час лікування хворих або профілактики захворювань. Так, у Харківській губернії медики активно використовували відкриті в губернії мінеральні води. Найбільш відомими в регіоні була Слов'янська мінеральна вода. Лікарі давно звернули увагу, що у Слов'янську не було масових епідемій. Місцеві мінеральні озера були відомі до 1646 р. (згадувалися в літописах), але першим про їхні лікувальні властивості офіційно повідомив слов'янський міський лікар Яковлев у 1832 р. Влада міста власним коштом збудувала біля озер водолікарню. Неодноразові дослідження хімічної лабораторії Харківського університету (1884, 1885, 1886, 1887, 1888 рр.) підтвердили присутність у воді різних мінеральних речовин (солей, йоду тощо), які допомагали при лікуванні різних захворювань [742, с. 370]. Побудована владою міста лікарня складалася з парку (12 дес.), самого лікувального комплексу, ресторану, курсзалу, дач. Крім мінеральної води в озерах, використовувалися лікувальні грязі, які були аналогами Сакським, Старо-Руським та Гапсальським. За окремими показниками слов'янські мінеральні

води та грязі перевищували лікувальні властивості закордонних та російських курортів. Вода з озер Слов'янська належала до найбільш сильних йодо-бромових розсолів, відомих на той час.

На слов'янських мінеральних озерах лікувалися мешканці міст і повітів Харківської губернії, які хворіли на золотуху, мали розлади нервової системи, гінекологічні хвороби та різноманітні захворювання шкіри [743, с. 161]. Ціна теплих ванн становила від 40 до 75 коп., холодних – 5 коп. (у загальній купальні) та 10 коп. (окрема купальня). Діти сплачували половину ціни. Відпочиваючі та місцеві чиновники відзначали, що проживання під час лікування (курс – півтора місяця) коштувало хворим недорого, а тому було доступним для багатьох [743, с. 162].

Крім слов'янських лікувальних мінеральних озер, хворих відправляли до водолікарень, побудованих біля Березівських та Мурафських джерел у Харківській губернії. На відміну від Мурафської водолікарні, яка переживала період занепаду наприкінці XIX ст., лікувальний заклад біля Березівських озер був популярним серед населення Харківської губернії. Там було побудовано лікувальні корпуси, пансіон та будинки для хворих (могли прийняти більше 80 чол.) [743, с. 162].

Для профілактики інфекційних захворювань органи самоврядування вели пропаганду, спрямовану на поширення серед населення санітарно-гігієнічних норм. Працівники медичних закладів, представники самоврядних інституцій та громадські активісти ознайомлювали міське населення з правилами побутової та особистої гігієни, догляду за хворими, зберігання продуктів харчування тощо. Ознайомлення населення з даними правилами вело до покращення загальної санітарної ситуації в містах та повсякденного життя городян [454, с. 5–6]. Наприклад, у багатьох містах зазначених губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. набули популярності протитуберкульозні профілактичні і просвітницькі заходи, які отримали назву днів «білої квітки». У ці дні в пресі друкувалися статті, присвячені

профілактиці туберкульозу, розповсюджувалися тематичні листівки, брошури, лікарі читали лекції про боротьбу з даною хворобою [845].

Отже, розбудова медичної галузі була однією з пріоритетних в практичній діяльності самоврядних інституцій. Самоврядні інституції більшості міст Лівобережжя та Слобожанщини вважали, що система надання медичної допомоги повинна базуватися на принципах максимальної безкоштовності і доступності. Серед головних напрямків своєї діяльності у медичній галузі муніципальні структури Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній обрали створення спеціальних комісій для координації дій у медичній сфері, реконструкцію старих і будівництво нових лікувальних закладів, покращення їхнього матеріально-технічного оснащення, розбудову аптечної мережі, підбір кваліфікованих кадрів. У залежності від своїх фінансових можливостей громадські управління намагалися реалізовувати актуальні проекти.

Враховуючи соціальне значення медичної проблеми і свої фінансові можливості, муніципальні структури намагалися відкрити лікарні, у першу чергу, у повітових містах. Пріоритетним їхнім завданням було надання медичної допомоги малозабезпеченим мешканцям міст. Часто муніципальні структури домовлялися із земствами про дольове фінансування медичних установ, що призводило до того, що основний фінансовий тягар по їхньому утриманню лягав саме на земства.

Витрати самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній на розбудову медичної сфери мали тенденцію до зростання. Влада багатьох міст проводила різноманітні заходи профілактичного та санітарно-гігієнічного характеру.

Нестача коштів в органів міського самоврядування на розвиток мережі лікувальних закладів змушувала населення долучатися до вирішення даної проблеми (П. Харитоненко та інші). Окремі меценати та релігійні громади відкривали або утримували лікувальні установи власним коштом.

У багатьох медичних закладах трьох губерній працювали фахівці, відомі не лише в Російській імперії, але й за її межами. У той же час необхідно визнати, що можливості Харківської міської влади були більшими, ніж Полтави та Чернігова, не кажучи вже про повітові центри.

Лікарі часто вказували на зв'язок між станом праці на шкідливому виробництві та кількістю «професійних хвороб». До таких хвороб вони відносили різні типи пропасниць, запалень, катарів шлункового тракту, ревматизм тощо. Високий рівень поширення туберкульозу і дифтериту був закономірним у родинах робітників. Особливу стурбованість викликала у медиків висока дитяча смертність.

Робота з профілактики епідемій та ефективна боротьба з ними була серед найважливіших завдань громадських управлінь у медичній сфері. На випадок епідемії в містах існували спеціально розроблені плани заходів. Самоврядні інституції займалися проблемою імунізації населення. Відповідно до фінансових можливостей у містах проводилася вакцинація. Лише за 10 років на теренах трьох губерній кількість вакцинованих людей зросла на третину (у 1883 р. зроблено щеплень на Харківщині – 89110, на Чернігівщині – 82825, у 1891 р. на Харківщині – 92587; у 1893 р. на Харківщині – 120410, на Чернігівщині – 100140).

Наведені факти засвідчують участь самоврядних інституцій Лівобережжя та Слобожанщини у розбудові медичної сфери.

6.2. Участь самоврядних інституцій у розбудові системи народної освіти

Поширення ринкових відносин у другій половині XIX ст. сприяло розвитку промисловості, що загострило проблему підвищення загальноосвітнього рівня населення. Існуюча в імперії мережа освітніх

закладів уже не задовольняла вимоги часу на освічених та кваліфікованих спеціалістів, які б могли розробляти або працювати на новому та більш складному технічному обладнанні. Особливо гостро дана проблема проявлялася в містах, де була розташована питома частина промислових об'єктів.

Російська імперія залишалася найбільш відсталою серед великих держав Європи за освітнім рівнем населення. Якщо у Франції, Англії, Німеччині у другій половині XIX ст. уже було введено обов'язкове початкове навчання дітей шкільного віку, то в Російській імперії абсолютна їх більшість залишалася поза школою [914, с. 20]. Наприклад, навіть наприкінці XIX ст. рівень грамотності серед мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній становив відповідно 39,8 %, 40,3 % та 38,4 % (тобто в середньому 39,7 %) [1394, с. 71–72].

У другій половині XIX ст. в імперії існувала складна за структурою система навчальних закладів. Основу її складала початкова школа, яка була відірвана від середньої та вищої. Структура початкових навчальних закладів характеризувалася складністю, бо мала близько двадцяти типів шкіл та училищ, кожне з яких вирізнялося своєю внутрішньою структурою, особливостями навчально-виховного процесу, джерелами фінансування тощо [1390, с. 22]. Діяльність навчальних закладів у Російській імперії регламентувалася чинним законодавством, яке регулювало їхню організацію, навчальний процес, правила внутрішнього розпорядку, права та обов'язки вчителів.

У питанні організації системи народної освіти держава намагалася вирішити ряд проблем. По-перше, задовольнити постійно зростаючі потреби промисловості у кваліфікованих кадрах. По-друге, організувати так навчальний процес, щоб він сприяв вихованню лояльних до влади членів суспільства. Для цього заклади освіти переводилися під контроль училищних рад, інспекторів, директорів народних училищ та церкви, які слідкували за реалізацією державної освітньої політики. Прийняті урядом законодавчі акти

у XIX ст. засвідчували бажання царизму дещо вдосконалити існуючу систему освіти в імперії до вимог часу. Одночасно влада боялася, що навчальні заклади можуть стати центрами поширення опозиційних ідей. Тому освітня політика царизму мала консервативний характер. Це підтверджує циркуляр міністра внутрішніх справ 1863 р., Положення про початкові народні училища 1864, 1874 рр. та Емський указ 1876 р., які забороняли використання української мови у навчальному процесі.

Оцінюючи стан освіти на українських землях після 1876 р., М. Грушевський писав: «Доходило до всяких сміховин: викреслювали українські слова з оповідань, писаних по-російськи; ... на концертах українські пісні співали словами, перекладеними на російську або французьку мову» [987, с. 508]. Така русифікаторська політика негативно позначилася на розвитку освіти і формувала негативне ставлення до української культури.

До 1872 р. у Російській імперії заборонялося приймати жінок до вищих навчальних закладів, що додатково засвідчувало нерівноправне становище жінки в Російській імперії. У 80-х роках XIX ст. царський уряд затвердив низку циркулярів, які забороняли приймати на навчання до гімназій дітей представників непривілейованих станів. У результаті цього по всій імперії почали закривати підготовчі класи, які були перехідним ступенем до гімназій. У багатьох навчальних закладах зростала плата за навчання, що перетворило освіту для багатьох людей у нездійсненну мрію.

До реформи 1870 р. органи міського самоврядування обмежувалися лише певною фінансовою підтримкою початкових навчальних закладів. Міське положення та Положення про початкові училища 1874 р. переводили освітянську проблему у містах до компетенції муніципальних структур. Уже існуючі школи та училища переходили на місцеве фінансування. За можливості та при бажанні управи могли відкривати нові навчальні заклади, розвивати матеріальну базу вже існуючих, впливати на кадрову політику, контролювати витрати освітніх установ тощо. За даними 1871 р. на потреби

освіти органи міського самоврядування в імперії виділяли 3 % своїх прибутків, у 1875 р. – 5%, у 1880 р. – 7,5 %, у 1885 р. – 9 %, у 1890 р. – 8 % [1403, с. 32].

До головних завдань громадських управлінь в освітній галузі відносилися: реконструкція старих і будівництво нових навчальних закладів, поліпшення матеріально-технічного оснащення, підбір кваліфікованих кадрів. Органи міського самоврядування у своїй діяльності приділяли увагу початковій, середній, професійній та позашкільній освіті. Існуючі освітні заклади підпорядковувалися навчальним округам. Харківська губернія відносилася до Харківського округу, Полтавська та Чернігівська – до Київського. Чиновники в кожному з округів слідкували за дотриманням державних вимог щодо організації та реалізації навчального процесу.

Найчастіше в містах та містечках зазначених губерній функціонували міські та повітові училища (за Положенням 1872 р.), а також земські, церковно-парафіяльні школи, школи грамоти тощо. Усі вони відносилися до початкової ланки освіти. Слід зазначити, що міністерські однокласні і двокласні «зразкові» школи відкривалися в містах у виняткових випадках, бо призначалися переважно для селянських дітей [914, с. 28]. Політика царизму щодо початкової освіти у другій половині XIX ст. сформувалася під впливом двох чинників. По-перше, під тиском з боку громадських рухів. По-друге, бажанням російського самодержавства використати весь можливий арсенал засобів для збереження свого впливу серед шкільної молоді. «Початкова школа включалась в орбіту внутрішньої політики царизму, виконуючи не лише освітні, а й політичні завдання» [1459, с. 79].

Існуючу в Російській імперії систему освіти критикував відомий історик Д. Дорошенко. «Всі школи на Україні, від вищих до нижчих, були чисто московськими. Мовою викладання була російська, користуватися рідною мовою не тільки не дозволялося, а навіть заборонялося... У школі дитина потрапляла в далеку від неї духовну атмосферу, в чужий для неї світ... звідси

порівняно слабкий розвій дитини в школі, невисокий ступінь знання й часті рецидиви безграмотності» [1013, с. 65].

Усі зазначені та інші недоліки існуючої системи освіти Російської імперії особливо яскраво простежувалися у початкових навчальних закладах. Покладаючи на органи міського самоврядування завдання з вирішення господарських проблем початкової освіти, самодержавство зберігало дріб'язкову опіку над освітніми закладами. Важлива роль в охороні начал віри і трону відводилася православній церкві. Позицію останньої яскраво ілюструє точка зору Харківського архієрея, який вважав, що саме знання були причиною поширення атеїзму серед народу [914, с. 21]. Православна церква брала участь у розробці правил діяльності початкових шкіл та їхнього змістовного наповнення.

Крім розроблених Синодом «Положень про початкові народні училища» (1864 р.) [668, с. 617–631; 672, с. 271–280], у 1884 р. були підготовлені і прийняті «Правила про церковно-парафіяльні школи», які були доповнені, і на їхній основі затверджено «Програми навчальних предметів для церковно-парафіяльних шкіл» [673, с. 350–356; 678; 744, с. 14–15; 1317, с. 5–10]. У 1891 р. були розроблені «Правила про школи грамоти», які визначали їхнє місце в системі початкової освіти та регламентували діяльність. За участі Синоду були підготовлені та прийняті «Положення про управління школами церковно-парафіяльними і грамоти відомства православного сповідання» (1896 р.), а також «Положення про церковні школи» (1902 р.) [1348, с. 61]. Отже, саме православній церкві влада найбільше довіряла процес навчання і виховання у початковій школі.

У той же час Положення 1864 р. робило крок до впорядкування початкової освіти. Достатньо чисельні парафіяльні школи стали одним з основних типів шкіл. У таких навчальних закладах діти отримували елементарні знання. У першу чергу, їх вчили Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Після прийняття Положення про народні училища 1874 р. перелік обов'язкових дисциплін не переглядався.

Певні зміни у навчально-виховному процесі церковнопарафіяльних шкіл відбулися після прийняття Правил 1884 р., які передбачали коригування навчальних програм. Головну увагу нові Правила приділяли церковно-релігійному навчанню. Діти вивчали Закон Божий, письмо, початкові арифметичні дії, а також читання (у тому числі і цивільної преси). У двокласних школах додатково вивчалася історія православної церкви і батьківщини [1348, с. 61].

Однак реформування навчально-виховного процесу парафіяльних шкіл не вплинуло на матеріально-технічну базу більшості з них. У багатьох навчальних закладах даного типу не вистачало підручників та посібників, передбачених переліком, затвердженим Синодом. Наприклад, Полтавська Єпархіальна рада на своєму засіданні констатувала, що більшість парафіяльних шкіл постійно стикається з даною проблемою [824, с. 617]. Нестача офіційно затверджених Синодом посібників змушувала викладачів використовувати у навчальному процесі доступну літературу та підручні матеріали. Були випадки, коли в одному класі діти навчалися за букварями 19 різних авторів. В окремих школах за браком підручників вчителі при вивченні літер алфавіту використовували приклади з повсякденного життя учнів. Наприклад, для кращого сприйняття і запам'ятовування літери «в» її порівнювали з кренделем, «г» – з ключем, «т» – з тупим свердлом тощо [822, с. 438–441]. Іноді в школах при нестачі підручників викладачами використовувалася література, передбачена для початкових народних училищ Міністерства народної освіти [826, с. 112].

Низьким був не лише рівень забезпечення парафіяльних шкіл матеріально-технічними та методичними засобами, але й кваліфікованими кадрами. Практично всі заняття проводилися священиками, дияконами, псаломщиками та іншими представниками церкви. Часто їм допомагали члени їхніх родин. Викладачі зі спеціальною освітою в школах даного типу працювали рідко [828, с. 211–213].

Усі ці та інші чинники позначалися на рівні знань учнів. Не поодинокими були випадки, коли учням не викладали навіть передбачений перелік предметів. В окремих школах зазначених губерній навчання обмежувалося вивченням лише церковної грамоти. У залежності від викладацького складу та їхньої віддачі учні краще засвоювали ті чи інші дисципліни. Наприклад, у Пирятинській школі учні засвоїли Закон Божий краще від арифметики [831, с. 130]. Не сприяла кращому оволодінню навчальним матеріалом практика поділу учнів одного класу на групи, які одночасно вивчали різний матеріал.

Усе це формувало скептичне ставлення до парафіяльних шкіл з боку міського населення та самоврядних інституцій. Мешканці за можливості прагнули віддати своїх дітей у міські початкові училища, а місцева влада також більшість фінансових вливань робила у світські навчальні заклади. Таким чином, виникала певна конкуренція між церковною і світською освітою. Наприклад, у 1885 р. чернігівський священник І. Соколов після звернення до управи з проханням виділити кошти на відкриття та утримання церковно-парафіяльного училища отримав від міста лише 60 руб. [704, с. 201], коли на навчальні заклади інших типів управа виділяла більш значні кошти. Аналогічні випадки фіксувалися в багатьох містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.

У 1894 р. у восьми містах Полтавської губернії функціонувало 10 шкіл зазначеного типу. Усі вони діяли при церквах, а більшість викладачів була церковнослужителями [1263, с. 395–399]. У містах Чернігівської губернії у 1890 р. діяло 18 шкіл даного типу в губернському центрі, 9 повітових та 1 заштатному місті. Самоврядні інституції профінансували їхню діяльність в обсязі 16144 руб. [401, с. 1–4; 423, с. 10–11; 656, с. 15–160] (Додаток Г 2.1, Г 2.2). Через десять років кількість церковних шкіл у містах губернії зросла до 20, а витрати на них становили 16952 руб. [657, с. 3–249]. Найбільше коштів на підтримку церковно-парафіяльних шкіл виділяли думи Ніжина (725 руб.) та Конотопа (100 руб.) [451, с. 2].

У містах Харківської губернії ситуація була подібною. У більшості повітових центрів діяло по одній парафіяльній школі, які отримували незначні кошти від міських дум. У багатьох містах губернії фінансову підтримку шкіл брали на себе меценати або громада. Наприклад, у 1898 р. у Сумах діяла Троїцька церковно-парафіяльна школа, в якій навчалося 87 чол. (хлопчиків – 45, дівчат – 42). Кошти на утримання навчального закладу надавав відомий у Російській імперії цукрозаводчик П.І. Харитоненко [65, с. 10]. Приходська школа Різдва-Богородиці, яку відвідувало 85 учнів (42 хлопчики, 43 дівчинки), діяла головним чином за рахунок фінансової підтримки попечителя Т.П. Лимарьова. Сумська дума виділяла на цей заклад значно менші кошти [65, с. 21зв.]. Петро-Павлівська школа утримувалася почесним громадянином Н.І. Скуденком (128 учнів), а Пророко-Іллінська церковно-парафіяльна школа – за кошти купця Г. Кулішова. Влада Сум самостійно фінансувала лише Миколаївську церковну школу (200 руб.) [65, с. 21зв., 25]. Хоча були і певні виключення. Так, з 1896 р. дума Харкова почала виділяти кошти на утримання трьох церковно-парафіяльних шкіл, а також Пантелеймонівської школи для глухонімих [593, с. 4]. Однак потрібно зважати на більші фінансові можливості Харкова у порівнянні з іншими містами губернії та сусідніх регіонів (Додаток Г 2.3).

Одразу ж після реформи 1870 р. органи міського самоврядування зіткнулися з необхідністю вирішення цілої низки адміністративно-господарських проблем. До них відносилися фінансування будівництва і утримання шкіл, оренда приміщень, заробітна плата вчителям та співробітникам, купівля підручників та спеціального обладнання.

Для вирішення існуючих проблем в освітній сфері в деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній створювалися спеціальні комісії, які слідкували за станом освіти і готували в разі необхідності пропозиції щодо покращення ситуації в даній галузі. Наприклад, у Харкові діяла Училищна комісія, яка виступала з численними ініціативами щодо розвитку початкової освіти. Члени даної комісії навіть обґрунтовували

необхідність розробки для губернського центру стратегічної програми освітньо-просвітницької діяльності.

Питома частина проблем, які вирішувалися органами міського самоврядування при розбудові всіх ланок освіти, припадала на фінансово-господарську сферу. Відсутність або недостатня кількість початкових і приходських училищ змушувала думи та управи розширяти вже існуючі навчальні корпуси і будувати нові. При складанні будівельно-ремонтної документації влада міст залучала до цієї роботи архітекторів, які повинні були дотримуватися існуючих стандартів і вимог щодо шкільних будівель (висота стелі, рівень освітлення тощо). Підготовлену документацію затверджували губернські будівельні відділи. Серйозність перевірок будівельних проектів підтверджують приклади, які були зафіксовані в Коропі та Мглині. У 1878 р. розроблений проект двокласного училища у Коропі повернули на доопрацювання, тому що в підготовленому плані навчального закладу не передбачався будиночок для сторожа. Тогочасне ж законодавство передбачало обов'язкову наявність на території навчального закладу такої споруди [252, с. 1–3]. У 1887 р. у Мглині відклали будівництво початкового училища після перевірки земельної ділянки, яку надала управа під навчальний корпус. Члени будівельної комісії зробили офіційний висновок, що відведена земля не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам [337, с. 1].

Найчастіше головною перепоною для реконструкції старих і будівництва нових шкіл була хронічна нестача коштів. До запровадження Положення 1870 р. влада міст сплячувала Міністерству освіти чітко визначені суми [252, с. 4]. Обсяги виплат не враховували рівень економічного розвитку міст, що перетворювало освітянську сферу для деяких виборних інституцій у важкий тягар. Наприклад, у 1870 р. у Чернігівській губернії відрахування на початкову освіту в губернському центрі дорівнювали 1935 руб., а в повітових – по 1941 руб. [332, с. 549].

Після 1870 р. у переважній більшості міст не лише Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній фінансування освіти здійснювалося за

залишковим принципом. Нестача коштів змушувала органи міського самоврядування звертатися за допомогою до держави, громадськості або запроваджувати додаткові платежі з населення. Так, влада Березного Чернігівської губернії в середині 80-х років після обстеження приміщення початкової школи визнала його аварійним. У навчальному закладі осідав фундамент, протікала покрівля, а стіни могли завалитися. Управа звернулася з клопотанням до Міністерства освіти щодо надання безповоротного кредиту (4 000 руб.). Після відмови Міністерства виборні інституції прийняли рішення зібрати кошти з мешканців. Тільки таким чином було зібрано необхідну суму і відремонтовано школу [252, с. 1].

При розв'язанні освітянської проблеми органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній активно співпрацювали із земствами. Ще до 1870 р. у багатьох містах діяли земські початкові школи. Самоврядні інституції приймали прагматичне рішення про дольове фінансування земських навчальних закладів, що були розташовані в містах і посадах. Така співпраця давала позитивні результати. Так, у 1890 р. у містах та посадах Чернігівської губернії діяло 8 земських однокласних шкіл. 53 % коштів на їхнє утримання виділяли міські самоврядні інституції (4483 руб.). В окремих містах Чернігівщини земства виділяли від 81 до 90 % необхідних для шкіл коштів (Ніжин, посади Свяцьке та Вороніж) [401, с. 1]. У 1895 р. фінансова допомога окремим початковим школам коливалася від 2 000 руб. (Глухів) до 100 руб. (Кролевець). Звіти земств Чернігівської губернії засвідчують, що останні підтримували початкові навчальні заклади у 5 повітових центрах. У той же час у Середина-Буді, Добрянці та Радулі початкові школи функціонували лише завдяки фінансовій підтримці посадських органів самоврядування [401, с. 1].

Завдяки спільним зусиллям кількість початкових і приходських училищ у другій половині XIX ст. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях відчутно зростає. Повний курс навчання в них тривав три роки

(учбовий рік – 7,5 місяців). Протягом навчального року передбачалися канікули: зимові – від 20 грудня до 7 січня, літні – з 10 червня по 1 вересня.

У 1893 р. у містах Харківської губернії діяло 18 міських училищ, в яких навчалось 1794 чол., та 91 початкове училище, які відвідувало 5590 учнів [742, с. 114]. У Полтавській губернії органи міського самоврядування надавали фінансову допомогу або повністю утримували 50 початкових навчальних закладів (1892 р.). Лише у міських початкових училищах навчалось 7186 чол. (5823 хлопця та 1363 дівчинки) [655, с. 101–102]. У Полтавській губернії лідерами з розбудови системи навчальних закладів були Полтава та Кременчук. Відразу ж після реалізації Положення 1870 р. на одному з перших засідань Полтавської думи відбулося обговорення питання про відкриття у місті приходського училища. Новим поштовхом для розбудови системи освіти стала реалізація на теренах губернії Положення про початкові народні училища. У липні 1874 р. відповідно до Циркуляра губернатора (№ 183) створювалася повітова училищна рада. Полтавську думу в раді представляв гласний П. Мазанов [806]. Зусиллями думи і ради в Полтаві і повіті протягом останньої чверті XIX ст. було розширено ряд старих і відкрито значну кількість нових навчальних закладів різного типу. Навіть у пригороді Полтави с. Крюкові діяло двокласне училище, на яке громадське управління виділило 300 руб. Наприкінці 80-х років у Кременчуці діяло 7 навчальних закладів, з яких 4 надавали початкову освіту: перше початкове народне училище (виділялося містом 1500 руб.), початкове народне училище для дівчат (1 600 руб.), міське 3-и класне училище (з 1877 р.), друге початкове народне училище (у 1888 р. – 1 000 руб.) [1184, с. 167].

Загальне зростання кількості початкових навчальних закладів робило освіту більш доступною для пересічних мешканців міст. У переважній більшості учні початкових і приходських училищ були представниками непривілейованих станів. Наприклад, у 1881 р. серед учнів Чернігівського училища (102 чол.) 53 % були вихідцями з міщанських сімей, 19 % –

солдатських, 18 % – селянських, 4 % – козацьких. І тільки 6 % учнів представляли місцеве дворянство та 1 % – священнослужителів. Аналогічною була ситуація зі складом учнів у трьох початкових школах у Чернігові. У 1900 р. із 366 учнів 47 % були вихідцями з міщанських сімей, 47,3 % – селянських. Діти дворян і священнослужителів становили відповідно 4,6 % та 0,5 % [278, с. 253].

«Положення про організацію міських багатокласних училищ» 1872 р. дозволяло міським громадським управлінням додатково відкривати початкові навчальні заклади вищого типу. Передбачалося, що навчання в них триватиме шість років. Завдяки цьому учні могли вивчити більше дисциплін і краще засвоїти навчальний матеріал. Нові школи надавали можливість випускникам вступати до нижчих професійних учбових закладів або на спеціальні курси (торговельні, бухгалтерські тощо) [1324, с. 101]. Влада міст скористалася наданим правом. Наприклад, у Чернігівській губернії за 1879–1886 рр. навчальні заклади даного типу були відкриті у 4 містах (Коропі, Конотопі, Новгород-Сіверському та Середина-Буді). На утримання нових училищ самоврядні інституції виділили 2163 руб. [614, с. 25].

Характерною рисою другої половини ХІХ ст. можна вважати появу і поступовий розвиток жіночої освіти. Дівчата навчалися як разом з хлопчиками, так і в окремих навчальних закладах початкової ланки. Спеціальні школи для дівчат відкривалися і діяли відповідно до «Правил про церковно-парафіяльні школи» [673, с. 350–356]. Вони відрізнялися від шкіл для хлопчиків, що було пов'язано з поглядами влади на роль, яку учениці повинні були виконувати в родині і суспільстві. У той час активно культивувалася думка, що дівчата в школі повинні були отримувати профільні знання та навички, які в дорослому житті їм знадобляться після одруження. Тому не дивно, що в школах для дівчат навчальний план мав скорочений вигляд у порівнянні з школами для хлопців. Особливе значення відводилося урокам рукоділля [1210, с. 606–614]. Серед предметів, які набули особливої популярності в початкових навчальних закладах для дівчат у 90-х

роках XIX ст., слід відзначити садівництво та городництво (не рахуючи рукоділля) [643, с. 51; 827, с. 1089].

На уроках рукоділля учениці навчалися виготовляти нескладні речі, які використовувалися у повсякденному житті. Відповідно до здібностей та навичок дівчата ділилися на окремі відділення. У молодшому відділенні учениці опановували шиття. Після закінчення даного курсу їх переводили до наступного [1348, с. 63]. Випускниці, які пройшли курс рукодільних класів, як правило, уміли шити (одяг), користуючись у тому числі і швейною машинкою, робити викройки (суконь, сорочок), плести тощо [825, с. 100; 1211, с. 926]. Кількість початкових навчальних закладів і рукодільних класів у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній мала тенденцію до зростання з 90-х років XIX ст. Це явище можна пов'язати з певними зрушеннями щодо сприйняття жінки та її ролі у суспільстві.

Також міське населення мало можливість отримувати початкову освіту через системи шкіл грамоти, недільних шкіл, вечірніх класів та народних читань (три останні відносилися до позашкільної форми освіти). За своєю кількістю вони значно поступалися міським та приходським початковим училищам, що діяли в містах зазначених губерній. Наприклад, у 1894 р. у містах Полтавської губернії діяло всього 8 недільних шкіл та 3 вечірні школи для дорослих [1026, с. 96]. У Харківській губернії функціонувало 4 школи грамоти у 1893 р. (2 з них – у губернському місті), в яких навчалося 363 учня [742, с. 114]. У містах Чернігівської губернії з 1872 по 1900 рр. діяло 5 недільних шкіл. Перша (для чоловіків) була відкрита у 1872 р. у Чернігові за активної підтримки депутатів В. Хижнякова та І. Вербицького-Антіохова. Але недостатня кількість коштів змусила владу міста відмовитися від фінансової підтримки школи, яка з даної причини припинила своє існування [1150, с. 432].

У 1893 р. завдяки ініціативі та коштам генерал-майора О. Гржимайло у Ніжині було відкрито недільну школу для чоловіків. Влада міста виділяла лише по 60 руб. на рік, а всі інші витрати були за рахунок мецената. Школа

мала свою бібліотеку (521 книга), а заняття тривали з 11 до 14 години. Матеріально-технічне забезпечення ніжинської школи та рівень викладання були позитивно оцінені представниками Київського навчального закладу: «...Ніжинська недільна школа ... заслуговує на увагу і є прикладом для наслідування» [639, с. 5, 22].

У 1894 р. почала працювати жіноча недільна школа в Чернігові. Проблемою даного закладу була відсутність власного приміщення. Спочатку заняття проводили в класах чоловічого парафіяльного училища, а згодом – у Воскресенській церковно-приходській школі. Гострою залишалася проблема кваліфікованих педагогічних кадрів. Непоодинокими були випадки, коли вчителі під різними приводами відмовлялися проводити заняття у вихідні. Тому до викладання залучалися священнослужителі, студенти, представники громадськості, які мали середню або вищу освіту. Остання недільна школа в містах Чернігівської губернії була відкрита у 1897 р. у Стародубі. Громадське управління міста взяло на себе не лише вирішення господарсько-фінансових проблем (опалення та освітлення приміщення, дотримання певних санітарних норм), але й підбір викладачів [656, с. 23].

Часто недільні школи знаходилися у підпорядкуванні єпархіальних училищних рад, що пояснює не лише розташування цих закладів на базі приходських училищ, але й підбір педагогічних кадрів, підручників та зміст навчальних програм. Необхідно відзначити, що контроль за навчально-виховним процесом у недільних школах з боку церкви та місцевих чиновників не був формальним. Підтвердженням цього може бути випадок з недільною школою, яка була організована у Харкові Х. Алчевською. Заснована в 1862 р., вона практично одразу ж була заборонена. Причиною цього стала «пропаганда української культури». Це не зупинило Х. Алчевську, яка продовжила заняття, але вже нелегально. На виконання Валуєвського циркуляра (1863 р.) навчання стали проводити російською мовою. Однак на заняттях продовжували знайомити учнів з українською

культурою та виховувати в душі поваги та патріотизму до минулого українського народу.

Така діяльність Х. Алчевської не залишилася поза увагою чиновників Харківського навчального округу, які декілька разів закривали школу. Лише визнання її діяльності за кордоном дещо зменшило тиск на згаданий заклад. У 1890 р. Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної просвітницької ліги. Через 6 років після даної події Харківською думою їй було запропоновано стати попечителем 5-го міського училища, яке почало діяти в приміщенні недільної школи [1139, с. 65].

Навчальний рік у недільних школах тривав з вересня по травень. Усі учні поділялися на групи в залежності від рівня знань та віку. З кожним підрозділом займався окремий викладач. У групах, які формувалися з неосвічених учнів, викладалися Закон Божий (вивчали молитви, історії важливих свят і головних подій з Нового Завіту), читання і письмо. У групах, що склалися з малоосвічених та освічених учнів, головна увага приділялася арифметиці [1167, с. 81–82]. Додатковою проблемою шкіл даного типу було несистематичне відвідування їх учнями, що негативно позначалося на рівні отриманих знань.

Частина міського населення здобувала початкову освіту у школах грамоти. Як уже відзначалося, кількість навчальних закладів даного типу в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній була незначною. Основні зусилля громадські управління спрямовували на розвиток початкових училищ. Як і більшість навчальних закладів початкової ланки освіти, школи грамоти у своїй роботі зіткнулися здебільшого з проблемою недостатньої кількості підручників та педагогічних кадрів. До 1891 р. такі навчальні заклади не мали спеціально розроблених навчальних програм та підготовленої і рекомендованої літератури. Викладачі користувалися тією літературою, яка була доступною або рекомендованою для церковно-парафіяльних шкіл чи шкіл, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти. До найбільш популярної навчальної літератури відносилися буквар

(виданий Синодом), Євангеліє, псалтир, часослов, молитвеник, буквар Баранова, прописи та рахівниці Гербача [825, с. 117]. У 1891 р. було прийнято «Правила про школи грамоти», які сприяли певній уніфікації навчально-виховного процесу у зазначених закладах [823, с. 118].

Позитивну роль для бажаючих отримати початкову освіту відігравали народні читання, які відносилися до однієї з форм позашкільної освіти. Читання можна було організовувати і проводити лише з дозволу попечителя навчального округу і під наглядом директора народних училищ. Саме Міністерство народної освіти і Синод визначали, яка література повинна використовуватися під час проведення занять. Для попередження можливих порушень і розповсюдження небажаних ідей у 1890 р. були затверджені спеціальні правила, які визначали перелік літератури та зміст занять. Були встановлені навіть назви видань, рекомендованих для народних читань («Санитарное дело», «Вестник общественной ветеринарии», «Вестник садоводства, плодоводства и огородничества» тощо), що свідчить про те, які завдання покладала влада на дану форму навчання [44, с. 3–4]. Як і рукодільні класи, народні читання повинні були сприяти частині міського населення отримувати практичні навички в окремих галузях господарства.

Читання відвідували різні за віком та рівнем підготовки мешканці міст. Одні вчилися читати і писати, а інші після закінчення курсу планували поступати у вечірні класи або на спеціальні курси. Заняття проводили священики, вчителі або місцева інтелігенція. Під час навчання слухачі вчилися переказувати текст, описувати ілюстрації, цитували уривки напам'ять тощо [1176, с. 128]. Наприклад, у Чернігові народні читання (з 1883 р.) значною мірою діяли завдяки організаційно-фінансовій підтримці частини прогресивно налаштованої інтелігенції (родини Русових, К. Милорадовича, С. Носа, О. Тищинського та ін.). Саме завдяки їхнім зусиллям для відвідувачів була створена газетна читальня, яка з часом трансформувалася в бібліотеку, а заняття носили достатньо регулярний характер [1368, с. 1].

Отже, різноманітні типи початкових шкіл і форм позашкільної освіти розвивалися у другій половині XIX ст. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях завдяки спільним зусиллям міських самоврядних інституцій, земств та громадськості, що позитивно позначилося на житті пересічних городян.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії актуальним стає питання розвитку професійної освіти. Потреби часу вимагали від органів міського самоврядування відкриття професійних навчальних закладів. Уряд намагався, використовуючи досвід організації професійної освіти в Західній Європі, зробити це і в Російській імперії. У 1888 р. міністром фінансів І. Вишеградським були підготовлені «Основні положення промислових училищ». У ньому були зафіксовані принципи організації та завдання професійної освіти. Передбачалося відкриття професійних закладів двох типів. До першого відносилися нижні технічні училища, які повинні були готувати майстрів для промислових підприємств. До другого – середні технічні навчальні заклади, випускники яких ставали помічниками інженерів [1070, с. 115].

Виходячи з потреб кожного міста, громадські управління досліджуваних губерній відкривали ремісничі училища з певних спеціальностей. Найчастіше училища першого типу мали чітко визначене спрямування, у них особлива увага приділялася кресленню. У разі необхідності відкривалися спеціалізовані майстерні. Другий тип ремісничих училищ був фактично загальноосвітньою школою з курсом початкового загального й елементарного технічного навчання. Певним зразком при відкритті нових ремісничих училищ у зазначених губерніях стало Дігтярівське земське училище на Полтавщині [655, с. 104]. Його статут і навчальна програма були запозичені у ремісничого училища, створеного в Чернігові у 1888 р. Крім вивчення шкільних предметів, учні чернігівського Олександрівського училища отримували навички токаря, слюсаря та коваля. Учні вивчали загальноосвітні дисципліни протягом вересня-травня, а з 1 липня по

31 серпня проходили виробничу практику у майстернях. Наприкінці кожного навчального року проводилися іспити [718, с. 1, 15]. Новою позитивною рисою навчально-виховного процесу ремісничих училищ можна вважати реалізацію принципу поєднання теоретичного матеріалу з отриманням та розвитком практичних навичок.

Крім ремісничого училища у Чернігові, навчальні заклади даного типу були засновані в Ніжині, Суражі та Клинцях. Ніжинське училище було відкрито завдяки коштам відомого підприємця і мецената А. Кушакевича. Останній виділив для цього 77953 руб., які місцева управа перевела до муніципального банку. Після ряду вдалих фінансових операцій місто отримало прибуток із зазначеного вкладу (15942 руб.), що дозволило відкрити навчальний заклад. У 1893 р. влада Ніжина отримала дозвіл на відкриття ремісничого училища від Міністерства народної освіти. Зі свого боку дума виділила 2 дес. землі під забудову, сформувала комісію, яка повинна була координувати будівельні роботи. Училище побудували за три місяці, воно почало діяти з вересня 1895 р. Щорічно на утримання навчального закладу витрачалося 23990 руб. (дума виділяла 1000 руб., 4000 руб. – надходження від дивідендів муніципального банку, 6990 руб. – дотації держави і земства, 12000 руб. – плата за навчання) [757, с. 3, 11].

У 1895 р. відкрилися училища в Клинцях та Суражі. У Суражі ремісниче училище також фінансувалося на дольовій основі. Кошти виділялися як земством, так і міською управою (500 руб. щорічно). Відкриття училища в посаді Клинці було обумовлено розвитком місцевої промисловості та ремесел, що і спонукало місцеву управу долучитися до підготовки кваліфікованих робітників.

У стінах вищезгаданих навчальних закладів головним чином отримували освіту діти міщан, селян, козаків і навіть представники збіднілого дворянства. Доступність професійної освіти сприяла постійному зростанню чисельності учнів (у 1888 р. – 30 чол., у 1900 р. – 275 чол.).

У містах Харківської губернії у другій половині XIX ст. діяло 6 ремісничих училищ (Харків, Краснокутськ, Вовчанськ, Лебедин, Білопілья, Охтирка), в яких навчалось 211 хлопців [742, с. 114]. Харківське міське ремісниче училище складалось з двох відділень: слюсарного та слюсарно-токарного. Після закінчення повного курсу навчання (4 роки) його випускники здебільшого йшли працювати на залізницю (машиністами або помічниками машиністів), на заводи (креслярами, майстрами), відкривали свої невеликі майстерні або обирали професію викладача (у ремісничих школах, училищах) [594, с. 281]. Частина випускників працювала в поміщицьких економіях на сільськогосподарській техніці та цукрових заводах, кількість яких у Харківській губернії в той час постійно зростала.

П'ять із шести ремісничих училищ Харківської губернії діяли у повітових центрах. Усі вони на дольовій основі фінансувалися муніципалітетами і земствами. Наприклад, у 1890 р. влада Вовчанська виділила на утримання ремісничого училища 500 руб., а земство – 3000 руб. Самоврядні ж інституції Краснокутська у 1894 р. взагалі відмовилися від фінансування училища через фінансову скруту. Аналогічна ситуація була зафіксована в Лебедині [604, с. 127–154]. Розуміючи, що існуючі професійні училища не задовольняють усіх потреб населення і виробництва, самоврядні інституції на дольовій основі фінансують приватні навчальні заклади даного профілю. Наприклад, Харківське громадське управління підтримувало професійну школу Трефільєвої (400 руб.), кулінарну школу Ніженцевої (400 руб.), ремісничу майстерню Виставкіної (200 руб.), професійну школу Ільящевої-Менчиц (1120 руб.), жіночу ремісничу школу Товариства грамотності (1200 руб.) [892, с. 178].

Необхідно визнати, що влада міст і земств Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній намагалися різними засобами забезпечити фінансові потреби училищ. Відповідно до своїх можливостей і враховуючи потреби навчальних закладів (особливо дороге обладнання), органи міського самоврядування встановлювали не лише плату за навчання (до 12 руб.), але й

завантажували училища замовленнями. Наприклад, Вовчанське ремісниче училище отримувало від міської влади і земства замовлення на виготовлення екіпажів, меблів для класів (гардероби, шафи тощо), сільськогосподарського обладнання (плуги, віялки тощо) і навіть ливарну продукцію [604, с. 133]. Усі ці зусилля допомагали училищам зменшити суму коштів на їхнє утримання. Самоврядні ж інституції через подібну систему замовлень могли забезпечити окремі муніципальні установи (навчальні заклади, лікарні, богадільні) необхідним обладнанням, а також сприяти виконанню окремих програм з благоустрою міст.

Лише у Харкові на кошти самоврядних інституцій у другій половині XIX ст. діяли навчальні заклади професійного спрямування. Крім ремісничого училища для хлопців, Харківське громадське управління фінансувало жіночу ремісничу школу (на 170 дівчат), дві майстерні з рукоділля [1310, с. 27].

Не лише розвиток професійної жіночої освіти відрізняв Харків від інших міст своєї та сусідніх губерній. У 1896 р. уперше в Російській імперії завдяки спільним зусиллям Харківського міського самоврядування та приватної ініціативи в місті почало діяти художнє училище. Воно було створено на базі колишньої приватної школи малювання (М. Раєвської-Іванової). Училище підпорядковувалося Академії мистецтв, Міністерству імператорського двору. Кошти на його утримання виділяли Академія, харківські самоврядні інституції, а також були надходження від земств, пожертви, плата за навчання та інші джерела [189, с. 212].

Необхідно відзначити, що однією з головних причин недостатнього розвитку професійної освіти в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст. були значні фінансові витрати, які не завжди могли собі дозволити громадські управління. Ремісничі училища відкривалися здебільшого у губернських центрах та містах і посадах, які відігравали роль місцевих торговельних або промислових осередків. У пошуках виходу з такої скрутної становища влада окремих міст стала

організувати різноманітні практичні курси, які виконували дві функції: підготовку спеціалістів та підвищення кваліфікації. Наприклад, влада Чернігова у 1898–1899 рр. фінансувала торговельні та педагогічні курси, заняття на яких проводили К. Пухтинський і Д. Тихомиров [1391, с. 63].

Органи міського самоврядування сприяли також розвитку середньої спеціальної освіти. Крім ремісничих училищ, технічну освіту населення міст мало змогу отримувати в стінах реальних училищ. У 1871 р. було проведено реформу середньої освіти, а у 1872 р. затверджено Статут для навчальних закладів такого типу. Реальні училища були відкриті в Полтаві, Чернігові, Новозибкові, Сумах, Ромнах та інших містах досліджуваних губерній.

Одними з перших питання про відкриття реального училища підняли депутати Полтавської думи у 1872 р. Міська дума виділила на потреби училища 30000 руб., отриманих від торговельних операцій. Повітове зібрання спочатку надало навчальному закладу 1350 руб, а потім щорічно фінансувало в обсязі 2700 руб. Враховуючи обмежені можливості громадського управління міста, мешканці Полтави підключилися до розв'язання даної потреби. Гласний І. Глущенко для будівництва училища передав 1 млн. штук цегли та глину. Гласний І. Ворожейкін відкрив спеціальний рахунок для будівництва і поклав на нього 2000 руб. Міський голова Абаза власним коштом покрив залізом дах будинку реального училища. Член управи Х. Петров оплатив роботи з фарбування будинку. За домовленістю всі члени Полтавської управи відрахували по 10 % від своєї зарплати. Гласний В. Шульженко передав на потреби будівництва 10 % зі свого пенсійного забезпечення. Члени управи, які мали статки і можливості, збільшували свої внески на користь реального училища. Так, родина Милородовичів передала під навчальний заклад двоповерховий кам'яний будинок, два флігелі та садок на подвір'ї. Крім цього, обладнали всім необхідним кабінет фізики. Гласні І. Фролович-Багрєєв та І. Стефанович надали по 1000 руб. на обладнання навчальних класів. Гласний І. Добровольський власним коштом обладнав хімічну лабораторію, І. Волков

закупив усе необхідне для гімнастичного залу, а М. Білухо-Коханівський подарував училищу колекцію географічних карт [1235, с. 18–20].

Інша частина гласних не обмежилася фінансовою підтримкою реального училища, а брала активну участь у навчально-виховному процесі. Гласний П. Мазнов (священнослужитель) безкоштовно протягом першого року існування навчального закладу читав Закон Божий, а Г. Стеблін-Камінський також на безоплатній основі раз на тиждень викладав російську мову у чотирьох 6-х класах. Громадське управління Полтави, приймаючи дітей на навчання, надавало перевагу учням, які мешкали у місті [799].

Часто саме фінансова проблема стримувала процес відкриття реальних училищ. Так, у Кременчуці питання про відкриття училища було вирішене тільки після того, як влада міста знайшла на будівництво приміщення 81800 руб. [775].

У Чернігівській губернії перше реальне училище було відкрито у Новозибкові (1876 р.), що стало результатом зусиль громадського управління та земства (виділено 29000 руб). На дольовій основі училище діяло і в подальші роки [546, с. 481–483].

Більш тривалим виявився процес відкриття реального училища в Чернігові. Рішення про заснування такого навчального закладу було прийняте на засіданні думи в травні 1876 р. Створена спеціальна комісія повинна була провести всю необхідну підготовчу роботу. За результатами діяльності комісія зробила висновок, що громадське управління не має необхідних коштів для будівництва і належного оснащення. Гласні вирішили звернутися за допомогою до губернатора, щоб той сприяв збору добровільних пожертвувань для реалізації проекту. Спільними зусиллями протягом трьох років було зібрано 22000 руб. Необхідно відзначити, що фінансову допомогу чернігівській думі традиційно надало не тільки повітове земство (2400 руб.), але й земства Борзни та Остра (по 300 руб.). Саме ж місто зібрало 14000 руб. (11000 руб. – громадський банк та 3000 – міська дума). Власні кошти на потреби училища вніс гласний О. Цвет (5000 руб.)

[548, с. 390]. Однак цього було недостатньо. Через цю причину Міністерство народної освіти відхилило клопотання громадського управління щодо відкриття училища. Навіть обіцянки думи в перспективі покривати третину річних витрат училища не змінили позицію Міністерства [548, с. 390]. Необхідні кошти були зібрані лише у 1902 р.

Наведені факти підтверджують думку, що заснування та утримання навчальних закладів, які надавали професійну освіту, вимагало від громадських управлінь значних капіталовкладень. А це не завжди могли собі дозволити навіть окремі губернські центри. Держава ж, декларуючи необхідність підтримки і розвитку подібних навчальних закладів, у той же час відмовлялася брати на себе значну частину фінансових витрат з їхнього утримання.

Необхідність значних коштів на функціонування реальних училищ, а також певне падіння інтересу населення до даного типу навчальних закладів призвели до формування негативної тенденції. У 80-х роках XIX ст. у багатьох містах досліджуваних губерній спостерігалася тенденція до закриття реальних училищ. Після закінчення таких закладів випускники не могли продовжити навчання в університеті, а вступити до вищого спеціалізованого навчального закладу було дуже важко [787, с. 334].

Середня ланка освіти у зазначений час на теренах Російської імперії була представлена чоловічими і жіночими гімназіями та прогімназіями. У даних навчальних закладах відповідно до навчальних програм передбачалося поглиблене вивчення стародавніх та сучасних мов, а також розширеного циклу природничих та гуманітарних дисциплін. Чоловічі і жіночі середні навчальні заклади відрізнялися навчальними планами та організацією виховного процесу.

Відповідно до «Положення про гімназії і прогімназії» 1870 р. усі гімназії отримали статус класичних. Предмети, що викладалися, формувалися у чотири блоки: 1) алгебра, геометрія, тригонометрія, прикладна математика, дослідна фізика; 2) філософія, естетика, риторика, політекономія, природне і

народне право; 3) історія, міфологія, геометрія, статистика, комерційні науки, технологія; 4) грецька, латинська, німецька, французька мови. Для закріплення отриманих знань проводилася практична позакласна робота. З метою покращення мовної підготовки організовувалися літературні вечори. Як і в інших навчальних закладах, вивчався Закон Божий (13 уроків). Також у гімназіях проводилися заняття з музики, співів, малювання. Значна увага приділялася фізичній культурі [1399, с. 4]. Навчання тривало 8 років.

Діяльність середніх навчальних закладів для дівчат регламентувало «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» 1870 р. Повний курс навчання (7 років) включав у себе обов'язкові й необов'язкові дисципліни. До обов'язкових відносилися: російська мова і література, математика, фізика, історія, географія, природознавство, краснопис, Закон Божий та рукоділля. Гімназистки могли обирати додаткові предмети. Пропонувалися два блоки дисциплін: 1) французька, німецька мови, малювання, педагогіка; 2) грецька, латинська, а також одна з європейських мов [704, с. 103].

Різниця в навчальних програмах чоловічих і жіночих гімназій вказувала на становище і роль жінки у тогочасному суспільстві. Випускники чоловічих середніх закладів освіти мали право вступати до вузів або йти на службу до різних державних установ. Дівчата ж після закінчення гімназії могли влаштуватися домашньою вчителькою або отримати посаду наставниці. Право стати наставницею мали лише випускниці, які закінчили навчальний заклад з відзнакою. Після закінчення гімназії дозволялося також працювати вчителькою у початковому училищі або вступати до університету на правах абітурієнта [1392, с. 158].

Неузгодженість навчальних програм і планів початкових та середніх освітніх закладів заважала всім бажаючим вступати до гімназій. Діти з малозабезпечених сімей, які закінчили парафіяльні чи інші початкові навчальні заклади, позбавлялися можливості отримати середню освіту. Позицію офіційних кіл щодо середньої освіти яскраво ілюструють слова обер-прокурора Синоду, міністра освіти Д. Толстого. Він вважав, що з

моральних і політичних мотивів не варто відривати від народу кращі сили, направляючи селян шляхом гімназійної освіти, яка невласлива його природному становищу [1377, с. 6].

Тому не дивно, що звернення міського голови В. Хижнякова у 1881 р. до Міністерства народної освіти про узгодження навчальних програм початкових та середніх закладів отримало негативну реакцію. Ідеї В. Хижнякова зробити середню освіту для пересічних мешканців міст доступнішою не співпадали з поглядами консервативних правлячих кіл. Перемогою консерваторів можна вважати циркуляр 1887 р. про «кухарських дітей», який зобов'язував керівництво гімназії зменшувати число учнів від непривілейованих станів [704, с. 103].

Однак, незважаючи на існуючу в Російській імперії складну процедуру щодо відкриття прогімназій та гімназій, органи міського самоврядування разом із земствами та громадськістю намагалися вирішувати дану проблему. Так, у містах Полтавської губернії у другій половині XIX ст. діяло 5 жіночих прогімназій, в яких навчалось 484 учениці, а також 3 чоловічі гімназії (718 учнів) та 5 жіночих (1491 учениця) [523, с. 154–155]. У 1893 р. у Харківській губернії функціонували 2 чоловічі та 10 жіночих прогімназій, а також 13 гімназій (7 жіночих та 6 чоловічих). Розподіл зазначених навчальних закладів мав свої особливості. Питома частина гімназій діяла у Харкові (відповідно 6 і 3), а прогімназії відкривалися здебільшого у повітових центрах (відповідно 9 та 1) [742, с. 114] (Додаток Г 2.4).

У містах Чернігівської губернії існувало 6 чоловічих гімназій і прогімназій (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб, Сураж), які утримувалися за державний кошт, а також 8 жіночих (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Конотоп, Кролевець, Сосниця). Жіночі гімназії і прогімназії утримувалися за кошти міських самоврядних структур. Таке ставлення до навчальних закладів, де отримували освіту дівчата, було обумовлено офіційною думкою влади, що жіноча освіта – це не обов'язок держави, а прерогатива суспільства.

Отримуючи кошти з державної скарбниці, навчальні заклади для хлопчиків не відмовлялися від фінансової допомоги земств та органів міського самоврядування. Так, у Чернігівській губернії муніципалітети виділяли на потреби зазначених закладів у середньому 9700 руб. на рік (Чернігівській гімназії – 400 руб., Глухівській – 3500 руб., Стародубській – 5000 руб., Суразькій – 800 руб.) [298, с. 5]. Аналогічні процеси відбувалися і в Полтавській та Харківській губерніях. Кількість навчальних закладів згаданого типу залежала не лише від держави, але й від бажання та можливостей міських громад регіонів. Допомога міських самоврядних структур часто проявлялася у вигляді ремонту гімназій, покупки необхідного шкільного та господарського обладнання. Також міська влада виділяла кошти на стипендії малозабезпеченим гімназістам. Як правило, це були діти з малозабезпечених родин і представляли різні соціальні групи міського населення. Наприклад, у 1883 р. чернігівська дума утримувала двох гімназистів за рахунок дивідендів з міських коштів. Таке ставлення міських самоврядних структур до поширення освіти сприяло залученню талановитої молоді з непривілейованих станів до продовження навчання в університетах.

Жіночі гімназії і прогімназії лише в окремих випадках отримували фінансову допомогу з боку держави. Саме тому міські самоврядні структури опікувалися ними. У 1883 р. харківська міська дума додатково до вже існуючих навчальних закладів відкрила дві жіночі гімназії. У Сумах у згаданий період працювали гімназії двох типів: класичні, в яких, крім загальноосвітніх дисциплін, викладалися латинська та грецька мови, і реальні, де більша увага приділялася математиці та природничим наукам. Також у місті набула популярності перша жіноча гімназія з чотирикласною освітою, яка з часом була реорганізована у гімназію із семикласним навчанням, підготовчим і спеціальним, восьмим класом. У гімназії навчалися дівчата, які репрезентували різні верстви тогочасного населення. Діти з малозабезпечених родин могли розраховувати на стипендії. При гімназії

діяла початкова школа, де учениці випускних класів проходили педагогічну практику.

У Чернігівській губернії на початок 1890 р. жіночі гімназії та прогімназії існували за кошти міських дум (виділялося гімназіям – 3400 руб., прогімназіям – 8000 руб.), земства – відповідно 5525 та 6930 руб., держави – 1900 та 1625 руб. Особливістю Чернігівщини була ситуація, коли жіночі гімназії та прогімназії здебільшого утримувалися за кошти земств, що особливо яскраво простежувалося наприкінці 90-х років XIX ст. У 1900 р. на утримання згаданих навчальних закладів земства витрачали 6675 руб., міста – 4800 руб. і держава – 300руб. [298, с. 161].

Розуміння актуальності проблеми створення ефективної і доступної мережі навчальних закладів з боку самоврядних інституцій засвідчують слова міського голови Сум, який казав, що «безкоштовна освіта для дітей міських мешканців повинна стати обов'язком міського управління» [61, с. 47зв.]. Не менш красномовними були слова священника Василя Смоленського на відкритті Кролевецької жіночої прогімназії 2 листопада 1875 р.: «Відкриваючи у себе жіночу прогімназію, якщо і не робимо важливого діла, і не досягнемо блискучих результатів, то по меншій мірі докажемо, що не залишаємось безтурботними і байдужими в той час, коли всі турбуються про освіту, будемо вірити, що робимо своє діло, яке, впевнені, у майбутньому благотворно вплине на суспільство...» [1083] (Додаток Г 2.5).

У даному контексті закономірно сприймаються дані про стале зростання витрат на всі типи навчальних закладів у зазначених губерніях. Наприклад, у 90-х роках XIX ст. загальні витрати громадських управлінь Чернігівської губернії становили 52847 руб., з яких 32247 руб. пішло на початкові навчальні заклади та 20600 руб. на середні. Найбільше коштів на освіту виділяли у Чернігові, Глухові, Кролеві, Стародубі та Ніжині. Викликає інтерес той факт, що значні фінансові вливання в освітянську сферу здійснювали самоврядні інституції не тільки економічно розвинутих міст, але й ті, що мали скромні можливості (Стародуб) [656, с. 1–150; 863, с. 4].

Безсумнівним лідером серед громадських управлінь трьох губерній за рівнем витрат на освіту була влада Харкова. Якщо у 1875 р. на утримання навчальних закладів і стипендії громадським управлінням було виділено 8681 руб. 77 коп. [646, с. 35], то у 1890 р. – 45310 руб. [627, с. 70–123]. У 1894 р. самоврядні інституції Харкова витрачали на одного учня 17 руб., що було одним із найкращих показників у Російській імперії (у Москві та Санкт-Петербурзі витрати становили відповідно 56,6 руб. та 56,39 руб.) [1139, с. 128; 1310, с. 13].

Зусилля органів міського самоврядування з розвитку освіти дали позитивні наслідки. Так, у містах Харківської губернії у 1866 р. 36 % усього населення були письменними [846]. У 1879 р. цей показник зріс до 40 %, а в 1897 р. становив 40,3 % [664, с. 13; 735, с. 164–169]. У містах Полтавської губернії за переписом 1897 р. 39,8 % населення були віднесені до письменних, а в Чернігівській відсоток освічених громадян був найнижчим серед трьох досліджуваних губерній і становив 38,4 % [663, с. 13; 665, с. 13]. Необхідно зазначити, що більша частина мешканців міст мала початкову освіту. Особи ж із середньою та вищою освітою рідко коли складали 1/10 всього міського населення.

Як раніше відзначалося, при розбудові освітньої сфери органи міського самоврядування співпрацювали із земствами та громадою. У той же час така співпраця мала і негативні наслідки. Міські думи та управи досить часто намагалися перекласти весь комплекс проблем з розвитку освіти на плечі земств або меценатів. Кожна із сторін, беручи участь у фінансуванні навчальних закладів, вважала, що має право вирішувати освітянські проблеми. Наприклад, у 1885 р. у Сосниці виник конфлікт між училищною радою, міською управою, інспектором училищ та земством з приводу прийняття учителя на вакантну посаду. Кожна із сторін пропонувала свого кандидата і вимагала, щоб інші підтримували їхню пропозицію. Дійшло до шантажу, коли земство пригрозило, що припинить виплачувати зарплату вчителям училища, якщо їхній кандидат не отримає роботу. У результаті

суперечок вакансію зайняв учитель, якого пропонувала училищна рада [787, с. 323–324].

У Сумах у 1898 р. виник конфлікт між училищною радою та міським громадським управлінням через неузгоджену процедуру виходу вчителів у відпустку. Влада міста, фінансуючи навчальний заклад, вважала, що керівництво училища повинно узгоджувати з ними початок відпусток учителів. Для посилення своїх аргументів міська управа не виділила кошти на відпустки. Керівництво училища лише у 1899 р., спираючись на указ Сенату (1898 р. № 13373) та роз'яснення Міністерства внутрішніх справ (1899 р. № 18), довело, що міська влада мала право втручатися лише у господарські справи навчального закладу [63, с. 65зв.–66]. Подібні конфлікти негативно впливали на розвиток навчальних закладів .

Органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній не обмежувалися лише вирішенням фінансових та господарських проблем навчальних закладів. Влада міст розуміла, що без кваліфікованих педагогічних кадрів освітянські заклади всіх рівнів не зможуть ефективно розв'язати завдання, що стояли перед ними. Особливе занепокоєння викликав рівень кадрового забезпечення початкової ланки освіти. Ситуацію яскраво ілюструє резолюція, прийнята на II з'їзді діячів технічної та професійної освіти, який відбувся у Санкт-Петербурзі у 1896 р. «Якщо наша народна освіта погано поставлена у кількісному відношенні, то і у якісному вона залишає бажати далеко кращого. Педагогічний персонал у багатьох випадках не підготовлений, з незакінченою освітою. У вчителі нерідко йдуть з метою уникнення військової повинності. Як наслідок, без любові та зацікавленості до справи» [528, с. 756]. Чернігівський депутат В. Хижняков вказував, що незначний відсоток від загального числа вчителів мав відповідну фахову підготовку [766, с. 215].

Незважаючи на всі труднощі, самоврядні інституції трьох губерній запрошували або самостійно готували педагогічні кадри. Так, у недільній школі Х. Алчевської певний час викладало подружжя видатних педагогів

Б. Грінченко та М. Загірня [1092]. У Кролевецькій прогімназії окремі предмети викладали випускниці Київського інституту шляхетних дівчат і Санкт-Петербурзького училища ордена Св. Катерини [37, с. 1–11]. У Ніжинському ремісничому училищі російську мову та літературу викладали випускники Санкт-Петербурзького учительського інституту (М. Холзаков), малювання – Г. Лаплін (Санкт-Петербурзьке центральне училище технічного малювання), столярну справу – К. Дубрау (Ризьке ремісниче училище) [251, с. 62]. У Чернігівському початковому училищі рукоділля вела випускниця Київського ремісничого училища О. Павловська [630, с. 171].

Найбільш здібним випускникам гімназій і реальних училищ керівництво навчальних закладів пропонувало перейти на викладацьку роботу. При деяких гімназіях організовувалися педагогічні курси, випускники яких отримували право викладання у навчальних закладах різного типу.

Опікуючись справами позашкільної, початкової, середньої та професійної освіти, окремі представники органів міського самоврядування піднімали питання про розширення вищих навчальних закладів. Однак відкриття інститутів не входило до компетенції міських дум. Єдиним виходом із подібної ситуації було звернення органів самоврядування до уряду з клопотанням щодо відкриття нових вищих навчальних закладів. Наприклад, Харківська дума наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. направляла клопотання до відповідних установ у Санкт-Петербурзі щодо заснування в місті сільськогосподарського, гірничого, а також інституту шляхів сполучень. У своїх зверненнях дума намагалася переконати уряд, що нові навчальні заклади позитивно позначаться на темпах економічного розвитку регіону і культурному рівні населення. При цьому влада Харкова обіцяла виділити кошти і ділянки землі для будівництва інститутів. Однак усі подібні звернення самоврядних інституцій Харкова уряд не задовольнив [1415, с. 146–147].

Отже, Міські положення 1870, 1892 рр. відносили розбудову освітньої сфери до найбільш важливіших напрямків роботи муніципальних структур.

Органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, виступаючи за безстановий характер освіти, брали участь у розбудові позашкільної, початкової, професійної та середньої освіти (у рамках діючого законодавства другої половини ХІХ ст.).

Для вирішення існуючих проблем в освітній сфері в деяких містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній створювалися спеціальні комісії, які слідкували за станом освіти і готували в разі необхідності пропозиції щодо покращення ситуації в даній галузі. Особливу увагу (у тому числі і фінансову) громадські управління приділяли початковій освіті. Через хронічну нестачу коштів влада багатьох міст здійснювала фінансування освітньої сфери за залишковим принципом. Звичайною практикою була співпраця із земствами під час розв'язання освітніх проблем.

Гласні міських дум і управ виступали за демократизацію навчально-виховного процесу в освітніх закладах різного рівня (родини Русових, К. Милорадовича, С. Носа, О. Тищинського та ін.). Саме громадські управління постійно підтримували словом і ділом жіночу освіту в губерніях.

Виходячи з потреб кожного міста, громадські управління досліджуваних губерній відкривали ремісничі училища з певних спеціальностей. У стінах вищезгаданих навчальних закладів головним чином отримували освіту діти міщан, селян, козаків і навіть представники збіднілого дворянства. Доступність професійної освіти сприяла постійному зростанню чисельності учнів. Влада міст і земств Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній намагалася різними засобами забезпечити фінансові потреби училищ. Відповідно до своїх можливостей і враховуючи потреби навчальних закладів, органи міського самоврядування встановлювали не лише плату за навчання, але й завантажували училища замовленнями. Однією з головних причин недостатнього розвитку професійної освіти в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині ХІХ ст. були значні фінансові витрати, які не завжди могли собі дозволити громадські управління. Ремісничі училища відкривалися здебільшого у

губернських центрах та містах і посадах, які відігравали роль місцевих торговельних або промислових осередків. Необхідність значних коштів на функціонування реальних училищ, а також певне падіння інтересу населення до даного типу навчальних закладів призвели до формування негативної тенденції. У 80-х роках ХІХ ст. у багатьох містах досліджуваних губерній спостерігалася тенденція до закриття реальних училищ. Після закінчення таких закладів випускники не могли продовжити навчання в університеті, а вступити до вищого спеціалізованого навчального закладу було дуже важко.

Муніципальні структури Лівобережжя активно долучалися до розбудови середньої ланки освіти. У переважній більшості повітових центрів були відкриті прогімназії та гімназії для хлопчиків та дівчат. Витрати на їхнє утримання виділяли громадські управління, земства та меценати.

Безсумнівним лідером серед громадських управлінь трьох губерній за рівнем витрат на освіту була влада Харкова. Якщо у 1875 р. на утримання навчальних закладів і стипендії громадським управлінням було виділено 8681 руб. 77 коп., то у 1890 р. – 45310 руб.

Усі вищезгадані зусилля дали свої позитивні наслідки. Відсоток освічених людей (навіть з початковою освітою) серед міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії наприкінці ХІХ ст. значно зріс у порівнянні з початком ХІХ ст. Особи ж із середньою та вищою освітою рідко коли складали 1/10 всього міського населення.

Але, не дивлячись на чисельні недоліки в роботі самоврядних інституцій з розбудови освітньої сфери, потрібно визнати і певні досягнення останніх у поширенні освіти серед мешканців міст зазначених регіонів.

6.3. Культурно-просвітницька діяльність органів міського самоврядування

Громадськість та органи місцевого самоврядування розуміли необхідність культурно-просвітницької діяльності серед населення. Робота самоврядних інституцій з розбудови різних ланок освіти вже не могла задовольнити потреби населення. Зміни, що охопили всі сфери життя суспільства у другій половині XIX ст., ставили перед органами міського самоврядування завдання щодо визначення пріоритетних завдань у діяльності та шляхів їх реалізації у культурно-просвітницькій сфері.

Саме тому одним із важливих напрямків роботи міських громадських управлінь Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. стало створення публічних бібліотек. У Російській імперії громадські бібліотеки почали з'являтися з 30-х років XIX ст. Однак у першій половині XIX ст. створення таких закладів не набуло масового характеру.

Нова хвиля інтересу до бібліотечної справи починається після земської реформи 1864 р. Саме земські установи в сільській місцевості і в містах власним коштом або на дольовій основі з громадськістю відкривають цілу низку різнопрофільних бібліотек: земські публічні, земські народні, для земських службовців, медичні, учительські, шкільні, сільськогосподарські, науково-довідкові, дитячі, пересувні. Усі вони мали різні джерела фінансування, принципи комплектації книжкового фонду, завдання.

Після міської реформи 1870 р. муніципальні структури долучалися до часткового фінансування діючих у містах земських і державних бібліотек. Наприклад, у Чернігові з першої половини XIX ст. діяли три державні бібліотеки, а також одна при Дворянському зібранні [662, с. 597]. Але прогресивна частина населення міста вважала, що є потреба у відкритті нових бібліотек. У 1859 р. учитель Чернігівської чоловічої гімназії Ф. Петропавлівський надрукував звернення у місцевих «Відомостях» про

необхідність відкриття бібліотеки у губернському центрі. У своїй публікації автор виклав і деякі правила функціонування такого закладу. Він пропонував, щоб відомі у місті особи та службовці брати літературу під розписку, а всі інші бажачі сплачували по 7 руб. 50 коп. абонентської плати (за рік) [1230, с. 365–366]. Крім диференційованого підходу до читачів, Ф. Петропавлівський висловив досить оригінальні правила користування бібліотечним фондом. Він радив видавати не більше двох книжок за один раз. У випадку невчасного повернення книги з читача додатково бралася місячна плата за користування літературою, а в разі втрати книги «порушник» сплачував її вартість. Періодичні видання планувалося видавати на 3–4 доби. Читач, який вчасно не повертав журнали, позбавлявся права брати їх додому до тих пір, поки з ними не ознайомляться всі читачі. Якщо «порушник» губив газету чи журнал, то він повинен був відшкодувати їхню вартість. Через три місяці після виходу журналу його прирівнювали до книги і видавали читачам з відповідними вимогами. Література видавалася з 16 до 18 години, окрім четверга та неділі (з 11 до 14.30) [1431, с. 162–163]. У залежності від бажання відвідувачі могли читати літературу в спеціальному кабінеті або брати її додому. У кожному випадку ціна за послугу встановлювалася диференційовано [856, с. 12].

Після реалізації міської реформи у трьох досліджуваних губерніях більшість муніципальних структур мало уваги приділяли питанню відкриття громадських бібліотек. На даний процес впливало ряд чинників: хронічна нестача коштів, нерозуміння окремими гласними важливості проблеми тощо. Результатом такої ситуації було залишкове або дольове фінансування бібліотек. Інколи міські громадські управління приймали рішення про недоцільність відкриття громадських бібліотек, бо вже діяли земські або приватні. Влада міст надавала вже існуючим бібліотекам певну допомогу (дозвіл на діяльність, приміщення, рекламу, наповнення бібліотечного фонду тощо). Яскравим прикладом строкатого характеру бібліотечної справи можуть бути дані про міста Полтавської губернії за 1887 р. Приватні

бібліотеки діяли у Полтаві (2), Кременчуці (1), Лубнах (1), Прилуках (1), Кобеляках (1). Громадські функціонували у Ромнах (1), Хоролі (1), Миргороді (1), Переяславі (1), Гадячі (1), Костянтинограді (1). У Зінькові діяла лише одна повітова земська бібліотека. Мешканці Золотоноші і Пирятина взагалі не мали змоги відвідувати бібліотеки або читальні зали, бо їх не було у зазначених пунктах [654, с. 178–179].

Через 7 років у містах Полтавської губернії кількість бібліотек зросла до 23. Наприклад, лише у Кременчуці діяло 4 бібліотеки (дві приватні, міська і при Кременчуцькому громадському зібранні). Міська бібліотека мала спеціальний читальний кабінет, її фонди налічували 2423 томи. Щоденно заклад відвідувало 380 осіб. Така ж кількість бібліотек діяла у Костянтинограді: міського приходського училища, повітового училища, громадського зібрання та 36-го Орловського піхотного полку [523, с. 89–92]. У містах Полтавської губернії працювали і спеціалізовані заклади. Наприклад, у м. Карлівка з 1871 р. діяла економічна бібліотека, що була відкрита завдяки підтримці її Імператорської Величності Великої Княгині Катерини Михайлівни, яка передала кошти (100 руб.) і певну кількість книг для відкриття закладу [523, с. 91].

Із середини 90-х років XIX ст. у Полтаві функціонували 4 бібліотечні установи: громадська, Подольська безкоштовна бібліотека-читальня, єпархіальна бібліотека-читальня Свято-Макаріївського братства та бібліотека на Кобищах Комітету народної тверезості. Найбільш потужною серед них була міська громадська бібліотека. Вона мала абонемент, читальню. Абоненти і члени бібліотеки мали право безкоштовно читати літературу (за наявності квитка). За користування читальним залом була встановлена плата: за рік – 1 руб., за місяць – 10 коп., за 1 раз – 10 коп. Книги, журнали і пресу видавали під номер від одягу, який відвідувач отримував у швейцара в гардеробі бібліотеки.

Усі читачі поділялися на 5 категорій залежно від сплаченого квитка (річний, піврічний, місячний тощо). Передплатники 1 розряду мали право

брати 5 книг, із них 1 – новий журнал. Їм за першою вимогою видавали свіжі журнали та книги. Читачі 2 розряду отримували за один раз 4 книги (серед них – 1 журнал, який одержувала бібліотека у попередньому місяці). Передплатники 3 розряду могли взяти за раз 3 книги (із них 1 журнал 3-місячної давнини); 4 розряду – 2, а 5 розряду – 1 [524, с. 116–118]. Усі, хто мав річну передплату, вважалися членами Громадської бібліотеки і мали право голосу на загальних зборах установи. Читачі могли взяти газети тільки через 2 дні після того, як бібліотека їх отримувала. Інші періодичні видання видавали додому після надходження наступного номеру. Нові журнали отримували на 5 днів, газети – на 2, а старі журнали – на 14. За рідкісні книги та довідники бралася додаткова плата або їх взагалі не видавали додому. Бібліотека працювала щодня, крім найбільших церковних свят, з 10 до 21 години [524, с. 119].

У Чернігівській губернії процес відкриття та функціонування бібліотечних закладів нагадував Полтавську губернію. До 1870 р. у містах краю діяли поодинокі громадські бібліотеки, а основну масу складали земські і приватні. Через фінансову скруту більшість міських громадських управлінь Чернігівської губернії здійснювали фінансування культурної сфери за залишковим принципом. Відкриття кожної бібліотеки найчастіше ставало результатом приватної або громадської ініціативи. Після звернення до муніципальних структур окремих осіб (або групи) самоврядні інституції шукали можливість (фінансову або іншу) допомогти створити бібліотечний заклад.

Саме з ініціативи чернігівської інтелігенції в губернському місті у 1877 р. було відкрито губернську бібліотеку. Представники місцевої громади сформували і більшу частину її фонду [1128, с. 76–77]. Активність небайдужих чернігівців засвідчує той факт, що на початку ХХ ст. у своєму розпорядженні бібліотека мала 5000 книг [1370, с. 866].

Бібліотека працювала за детально розробленими правилами. Читачі могли користуватися її послугами щодня з 11 до 20 години. Виключення

становили дні важливих церковних свят. Усі читачі поділялися на 4 розряди (залежно від абонентської плати). Кожний розряд мав право отримувати певну кількість книг, журналів та газет [401, с. 178–183]. Існували і свої правила користування читальним кабінетом. Відвідувачі отримували необхідні книги та періодику і користувалися ними безкоштовно (у межах читальні). Відвідувачам заборонялося робити помітки, малюнки або інші речі, які призводили до пошкодження літератури. Також були встановлені правила поведінки у читальні. Відвідувачам заборонялося голосно розмовляти, смітити [590, с. 391].

Важливість бібліотеки для культурного життя міста розуміли всі небайдужі мешканці Чернігова, які пропонували і обирали до її правління найбільш шанованих представників громади. У 1895 р. головою правління Чернігівської громадської бібліотеки був відомий громадський діяч Ілля Людвігович Шраг, а серед членів правління – Василь Михайлович Хижняков та Борис Дмитрович Грінченко [746, с. 221–230]. Саме завдяки таким особам, які були активними прибічниками поширення серед населення освіти і культури, пересічні городяни отримали можливість знайомитися з творами не лише іноземних авторів (Ч. Шекспіра, Т. Ібсена, Д. Байрона, В. Скотта та інших), але й класиків української та російської літератури (І. Левицького, І. Карпенка-Карого, М. Гоголя, М. Костомарова, А. Чехова, Л. Толстого. О. Пушкіна та інших) [746, с. 221–230].

Читальня, що працювала при бібліотеці, мала достатньо широкий вибір газет та журналів («Вестник Европы», «Исторический журнал», «Киевская старина», «Русское богатство» тощо), які могли задовольнити духовні потреби як дорослої частини населення Чернігова, так і учнівської молоді [484, с. 6]. На сторінках «Чернігівських губернських відомостей», «Чернігівських епархіальних відомостей», «Чернігівської газети», «Календарів Чернігівської губернії» та інших видань друкувався багатий статистичний та етнографічний матеріал з історії міста та краю. На сторінках місцевої та загальноросійської преси публікувалися статті, присвячені

проблемам вдосконалення місцевого самоврядування, освіти, медицини та іншим, які містили аналіз стану окремих сфер життя і пропозиції щодо їхнього вдосконалення. Таким чином, бібліотеки сприяли формуванню у населення певного світогляду і думки про шляхи поліпшення свого життя.

Крім громадської бібліотеки, у Чернігові діяли бібліотеки при навчальних закладах. Фінансуючи різні ланки освіти, чернігівське громадське управління одночасно слідкувало за поповненням бібліотечних фондів. Головним чином вищезгадані бібліотеки закупали навчальну літературу або художню, яка повинна була сприяти кращому засвоєнню дисциплін і вихованню монархічно налаштованої молоді. За свідченнями сучасників найбільші фонди серед шкільних бібліотек міста мала духовна семінарія [1252, с. 69].

У місті також діяло декілька приватних бібліотек, які розміщувалися в одному приміщенні з книгарнями. Така ситуація мала і свій позитив, бо кожний бажаючий міг замовити необхідну літературу в магазині, а потім прочитати в читальному кабінеті. На початку ХХ ст. у Чернігові з'явилася іудейська бібліотека, фонди якої були орієнтовані на задоволення потреб представників даної конфесії Чернігова [870, с. 3].

В інших містах Чернігівської губернії ситуація була значно гіршою. Кількість бібліотек та «якість» їхніх фондів значно поступалися Чернігівській громадській бібліотеці. Певним виключенням була бібліотека при історико-філологічному інституті князя О. А. Безбородька. Основу бібліотечного фонду навчального закладу поклав граф А. Г. Безбородько, який подарував їй 2500 книг. Це були здебільшого історичні видання та переклади творів західноєвропейських авторів. Слід визнати, що влада Ніжина в різні часи по-різному підтримувала дану бібліотеку. Крім вищезгаданої бібліотеки, у місті діяли подібні заклади при інших навчальних установах або приватні, що було характерно для більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.

Як і в сусідніх губерніях, на Харківщині основна маса бібліотечних закладів функціонувала в губернському місті. Частині з них влада Харкова надавала допомогу. Наприклад, міське громадське управління 13 січня 1897 р. було співорганізатором благодійної театральної вистави, кошти від якої пішли на потреби Харківської громадської бібліотеки [877, с. 3]. Вищезгаданий захід було організовано за ініціативи міської думи (8 жовтня 1886 р.) Правління громадської бібліотеки звернулося до керівництва Харківського університету з клопотанням про виділення частини території, що знаходилася на перехресті Петрівського провулку та Миколаївської вулиці, для будівництва приміщення [739, с. 254]. Побудована бібліотека мала три поверхи, читачів обслуговувало п'ять службовців. Небайдужі харків'яни долучалися до формування бібліотечного фонду: губернатор барон А. фон-Гільденбант, професор Харківського університету Д. Багалій, Х. Алчевська, М. Сумцов, О. Гурський та інші.

Саме спільні зусилля Харківської управи та громадськості сприяли поступовому розвитку закладу. У 1889 р. бібліотека отримала від влади міста субсидій на суму 1000 руб. та 500 руб. на оренду приміщення. Благодійники зібрали на її потреби 533 руб. 50 коп. Показовими були суми внесків: від 500 руб. (від Б.Т. Філонова) до 80 коп. (від Деревницького).

Робота закладу була організована таким чином, що він заробляв кошти, які можна було направляти для вирішення нагальних потреб. У 1889 р. у вигляді членських внесків бібліотека отримала 939 руб., за місячні абонементи – 3064 руб. 97 коп., штрафи за порушення правил склали 71 руб. 40 коп., компенсація за втрачену літературу – 24 руб. 40 коп., кошти від проведення двох благодійних спектаклів – 510 руб. 73 коп. [739, с. 254]. І це ще не весь перелік статей прибутку за один рік.

Основними витратними статтями в роботі бібліотеки були: купівля нових книг (2372 руб. 38 коп.), передплата періодичних видань (1929 руб.), заробітна плата п'яти працівникам (1090 руб.), двом хлопчикам (140 руб.), двом швейцарам (333 руб. 75 коп.), опалення (146 руб. 30 коп.), меблі і лампи

(237 руб. 40 коп.), освітлення (28 руб. 91 коп.), дрібні витрати (155 руб. 7 коп.) та страхування (86 руб. 80 коп.). Суми витрат наведені за 1889 р. [739, с. 252–253].

Активна участь влади Харкова і міської громади в розбудові громадської бібліотеки принесла свої позитивні наслідки. У 1890 р. правління бібліотеки спільними зусиллями самоврядних інституцій і харків'ян почало відкривати свої філії у різних районах губерньського центру. Це розширило можливості мешканців міста знайомитися з новинками світової та української літератури, матеріалами з проблем місцевого та загальноросійського характеру.

Слід визнати, що саме представники громадськості, які розуміли культурно-просвітницьку роль бібліотек, сприяли перетворенню Харківської громадської бібліотеки в одне із головних культурних осередків міста. У 1889 р. правління закладу вирішило створити каталоги книг за новим принципом (форматно-порядковим). Їх почали друкувати (у 1889 р. – 12000 назв книг та 121 періодичне видання) і продавати всім бажаючим [739, с. 252]. У 1898 р. за рішенням правління було розпочато створення генерального алфавітного каталогу, за основу якого було взято пруську систему опису книг. На цей крок правління було змушене піти тому, що бібліотечний фонд постійно зростав і у 1896 р. становив 41600 книг. В окремі роки тільки від благодійників заклад отримував від 2000 до 4000 томів [742, с. 483]. Серед меценатів, які подарували бібліотеці значну кількість видань, були письменник Г. Данилевський (близько 3000 книг), лікар В. Порай-Кошиця (1800 найменувань), юрист К. Анненков (1700 примірників) і багато інших мешканців міста та його гостей, хто своїми діями сприяв культурно-просвітницькій діяльності міського громадського управління Харкова. Лише у 1890 р. бібліотеку відвідало 65370 осіб, що підтверджує значення закладу в житті городян.

Крім громадської бібліотеки, у місті діяли бібліотеки при навчальних закладах. Однак фонди початкових народних училищ, ремісничих і реальних училищ, прогімназій і гімназій здебільшого були сформовані з навчальної

літератури та книг церковного характеру. Бібліотеки ж для вчителів у переважній більшості були практично пусті [870, с. 3]. Спільними зусиллями з Товариством розповсюдження в народі грамотності влада міста відкрила Першу і Другу Харківську безкоштовні народні читальні-бібліотеки, орієнтовані на представників непривілейованих станів.

У місті також діяла певна кількість бібліотек при залізниці. З 1887 р. такий заклад працював на Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці, засновником його був С. Парчевський. У 1897 р. бібліотечний фонд налічував 6000 видань та 30 найменувань газет і журналів. У 90-х роках ХІХ ст. бібліотека мала свої філії у залізничній лікарні, Олександрійських залізничних майстернях та на станції Слов'янськ [876, с. 3]. Лише у Харкові вона мала 600 передплатників [873, с. 2].

Позитивний досвід колег перейняло правління Харково-Миколаївської залізниці, яке створило у себе бібліотеку у січні 1897 р. Начальник залізниці асигнував на її діяльність 2000 руб. Окремі робітники також відраховували кошти зі своєї заробітної плати на бібліотеку. Уже через декілька місяців вона мала 200 передплатників [881, с. 3].

У місті діяли 3 приватні бібліотеки, серед яких особливий інтерес викликає Південна театральна бібліотека Лігда-Нікіфорова, що функціонувала близько двадцяти років. З часом її власником став Д. В. Бойко. Дана бібліотека тривалий час вважалася однією з найкращих в імперії за різноманітністю бібліотечного фонду [875, с. 4].

Крім вищезгаданих, бібліотеки діяли у кожній роті військових частин, що розташовувалися у Харкові. Вони були орієнтовані на нижні чини. Бібліотечний фонд складався в середньому з 500 книг та певної кількості військових журналів [874, с. 3]. Окрім задоволення духовних потреб солдат, бібліотека повинна була сприяти підвищенню військової підготовки. Зазначені заклади перебували здебільшого під опікою громадськості міста.

У повітових центрах Харківської губернії бібліотечна справа у другій половині ХІХ ст. знаходилася в неналежному стані. Кількість закладів була

недостатньою для задоволення культурних потреб населення. Здебільшого вони почали відкриватися міськими громадськими управліннями у 80-х–90-х роках ХІХ ст. Як і в сусідніх губерніях, у кращому випадку паралельно існували земські, приватні та громадські бібліотеки. В окремих містах, виходячи із залишкового принципу фінансування культурної сфери, гласні вважали недоцільним відкриття муніципальних бібліотек, якщо вже діяли земські або приватні. Інколи влада міст на дольовій основі фінансувала земські бібліотеки, розташовані у повітових центрах.

Організація роботи таких закладів часто була незадовільною. Так, у Сумах громадська бібліотека розташовувалася у двоповерховому будинку в центрі міста і мала спеціальний кабінет для читання. Однак усі бажаючі могли в ній палити, що створювало незручності для інших читачів. Розклад роботи закладу викликав постійні нарікання сумчан. Лише з часом бібліотека стала працювати до 20.00. Бібліотечний фонд і матеріальний стан, за свідченнями сучасників, були жалюгідними. Лише у 1897 р. спільними зусиллями сумської думи та Харківського товариства поширення в народі грамотності було відкрито ще одну народну бібліотеку-читальню. Влада міста щороку виділяла по 400 руб. для закупівлі літератури та облаштування закладу. Однак у новій бібліотеці також не заборонялося палити, а це не подобалося частині відвідувачів.

Необхідно відзначити, що існуючі заклади у повітових містах та містечках навіть наприкінці ХІХ ст. ще не стали важливими осередками культури, які масово відвідували містяни. Наприклад, в Ізюмській громадській бібліотеці (відкрита у 1896 р.) за рік побувало лише 66 чоловік, які ознайомилися з незначною кількістю книг та газет (2016 найменувань) [766, с. 69–77].

Дане явище було характерним навіть у губернських центрах, що підтверджують спогади одного із викладачів чернігівської чоловічої гімназії: «Більшість педагогів не торкались газет та журналів і взагалі не цікавилися читанням. У Чернігівській громадській бібліотеці були сотні підписчиків, але

серед них не було жодного вчителя гімназії. Усіх педагогів перевищив інспектор Антонюк... З'ясувалося, що він не читає ніяких журналів і навіть газет і суворо карає учнів за таке читання. Пригадуються ще декілька педагогів, які без усілякої користі займали свої місця і шкідливо впливали на своїх учнів...» [880, с. 2].

Розуміючи складність і важливість культурно-просвітницької діяльності, окремі гласні та представники громадськості шукали нові форми і методи залучення населення до культурних надбань. Так, у Харкові спільними зусиллями міської влади, громадськості та Товариства грамотності і народної опіки було відкрито декілька народних чайних. У цих приміщеннях передбачалося розташовувати бібліотеки і гуртки [654, с. 180].

Наступним напрямком культурно-просвітницької діяльності, до якого долучалися органи міського самоврядування, була підтримка театрів та різноманітних музичних колективів. Так, у містах Полтавської губернії у другій половині XIX ст. працювали чотири театри. Із них два діяли в Полтаві (один розташовувався у кам'яному будинку і належав купцю Панасенку, інший діяв у міському саду). По одному театру було в Кременчуці та Переяславі. У всі інші міста краю приїздили мандрівні трупи, які з дозволу міської влади виступали в приміщеннях земських управ, громадських клубів та балаганах [1131].

Муніципальні структури Полтавської губернії практично не надавали ніякої фінансової підтримки театральному та музичному руху. Допомога виборних управлінь зводилася до закликів до громадськості та меценатів щодо необхідності розвитку зазначених напрямів культурного життя, надання різноманітних дозволів на діяльність та виділення землі; контроль за репертуаром і порядком.

Центром культурного життя губернії була Полтава. Цьому сприяло відкриття у 1900 р. Полтавського просвітницького дому, розрахованого на 1000 глядачів. Саме два приватні театри і просвітницький дім були місцем виступів театральних труп та музичних колективів, що гастролювали. Ці

колективи представляли на суд місцевої публіки опери, балет, оперети, драматичні вистави, водевілі і тематичні лекції. Крім цього, виступали солісти-інструменталісти, майстри сольного співу, хорові колективи, вокальні й інструментальні ансамблі.

З гастролями до Полтави приїздили відомі музиканти і піаністи Й. Гофман (1900 р.), А. Контський (1899 р.), скрипаль Е. Ондржічек (1900 р.), віолончеліст В. Алоїз (1900 р.) [1131]. Різноманітними за складом артистів і репертуаром були виступи театральних труп, які заслужили схвальні відгуки від місцевої публіки і представників міської влади. До Полтави неодноразово з гастролями приїздила харківська оперна трупа Царетеллі, яка представила ряд спектаклів: «Хованщина» і «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Євгеній Онегін» П. Чайковського. Не оминали губернське місто й іноземні трупи. Восени 1900 р. полтавчани змогли переглянути шістнадцять оперних вистав трупи Кастеляно, які надали можливість усім бажаючим ознайомитися з творами Дж. Верді, Ж. Бізе, Ш. Гуно, А. Тома та інших [1131]. Величезний успіх у полтавської публіки мали солісти Маріїнської опери (Микола Фігнер та Євгенія Мравіна), Московської опери (Аделаїда Більська, Альма Фольстрьом). До формування культурних смаків містян долучалися і відомі українські оперні співаки (Антон Секан-Рожанський та інші).

Така активність відомих музичних і театральних колективів позитивно вплинула на формування художніх смаків місцевої публіки, її компетенцію в питаннях культури. Дану тезу підтверджують критичні відгуки на виступи окремих артистів (особливо вокального жанру), які відвідували Полтаву лише з комерційною метою і не відзначалися належним рівнем професіоналізму. Наприклад, місцева преса писала про гомеричний сміх публіки, коли артистка Миргородська «петушиним меццо-сопрано» виконувала арію Леля з опери «Снігуронька» М. Римського-Корсакова [881, с. 3].

В окремих повітових центрах культурне життя було також достатньо яскравим та різноманітним. Так, у Ромнах у другій половині XIX ст. діяли

три театри. Приватний театр Огнева працював навіть у часи Емського акту 1876 р., циркуляру 1881 р. та валуєвської настанови. Наприкінці 90-х років XIX ст. у місті почав діяти літній театр у міському саду. На сценах вищезгаданих театрів виступали аматорські та гастрольні трупи, які, незважаючи на цензурні обмеження, включали до свого репертуару п'єси українських авторів. Найбільше роменчан вразила гра театральних труп із Мінська (антрепренер І.М. Рибаків), з Одеси (керівник М.І. Подберьозкий), з Кременчука (Г.К. Каєвський). На гастролях у м. Ромни бували відомий драматург і актор М. Л. Кропивницький та перлина української сцени М. Заньковецька. У 1899 р. до міста приїздив відомий композитор Микола Лисенко.

Під впливом театральних-концертних заходів, що відбувалися у місті, зацікавлені представники громадськості створили музично-театральний гурток, в якому у 1882 р. дебютувала видатна українська актриса Г. П. Затиркевич-Карпинська. Достатньо жваве театральне життя міста описував А. П. Чехов під час відвідин Ромен у 1889 р. У той же час необхідно зазначити, що внесок самоврядних інституцій самого міста у театральне життя був мінімальним.

Головним осередком театального концертного життя Харківської губернії було губернське місто. Перші згадки про театральні вистави у місті датуються 1770 р. Стационарний драматичний театр розпочав свою роботу у 1812 р. У другій половині XIX ст. у Харкові функціонувало декілька приватних та аматорських театрів при військовому зібранні, театр Дюкової, літній театр Комерційного клубу. У 1897 р. Харківська міська управа купила приватний драматичний театр у спадкоємців Дюкової [878, с. 4].

Лише за один сезон 1897 р. драматичний театр дав 168 спектаклів, а прибуток від продажу квитків склав 99800 руб. [872, с. 2]. Репертуар міського театру був різноманітним: «Горе від ума», «Записки божевільного», «Життя за царя», «Гугеноти», «Севільський цирюльник», «Фауст» та інші [871, с. 3]. У спектаклях були задіяні як місцеві актори, так і трупи або артисти з інших

міст чи країн. Місцева публіка була досить вимогливою, що проявлялося у критичних публікаціях, автори яких закликали акторів та режисерів активніше звертатися до творів світової, російської та української класики.

Представники громадськості та харківське виборне управління поєднували зусилля щодо реалізації культурно-просвітницьких заходів. Існувала успішна практика організації благодійних спектаклів, концертів та тематичних лекцій, зібрані кошти від яких направлялися на підтримку освітніх закладів, богаділень, дитячих ясел, бібліотек тощо. Так, у січні 1897 р. зусиллями учнів місцевої гімназії на чолі з викладачем музики А. Ф. Беншем був організований концерт, а зібрані кошти від нього (160 руб. 80 коп.) передали на потреби міського Будинку Трудолюбія [870, с. 2]. Того ж місяця у театрі була поставлена опера Обера «Фра-Дяволо», кошти від продажу квитків були спрямовані для вирішення нагальних потреб Харківської громадської бібліотеки [875, с. 2]. Прибутки від проведення окремих вистав і танцювальних вечорів, що організовувалися у драматичному театрі Харкова, направлялися на розвиток не лише міських бібліотек, але й тих, що функціонували в навколишніх селах [879, с. 3].

На сцені драматичного та приватних театрів Харкова гралися спектаклі на твори українських авторів (М. Гоголя та інших). Так, протягом зими-весни 1897 р. перед мешканцями міста виступала трупа Товариства малоруських артистів під керівництвом П. Саксаганського [1217, с. 222–223]. У стінах драматичного театру глядачі могли побачити гру корифеїв українського театру Н. Садовського, М. Заньковецької. На гастролі приїздили відомі російські трупи (режисера М. Савіна, П. Стрепетова), а також зірок закордонної сцени (Сара Бернар, Елеонора Дузе, Айра Олдрідж).

Діяльність різноманітних культурно-освітніх закладів Харкова позитивно позначалася не лише на повсякденному житті городян, але й сприяла формуванню художніх смаків, розумінню культурних традицій свого та інших народів. У той же час необхідно зазначити, що в інших містах Харківської губернії існували приватні та аматорські театри або

гастролювали мандрівні трупи. Міська влада надавала приміщення для виступу мандрівних театральних колективів, домовлялася про ціну на квитки, знайомила з репертуаром. Найбільш поширеними театрами у провінції були аматорські, що формувалися з однодумців, які шукали місце для виступу та визначалися з репертуаром (театр Бабича у Сумах). Мешканці повітових міст і містечок були позбавлені таких можливостей задоволення своїх культурних потреб, які мали харків'яни, що суттєво збіднювало їхнє життя.

У Чернігівській губернії, як і в Полтавській та Харківській, найбільш насиченим на культурні події було життя в губернському місті. Перші спроби створити театр у Чернігові відносяться до початку ХІХ ст. Але за відсутності стаціонарного приміщення і трупи мешканці міста тривалий час змушені були задовольнятися виступами заїжджих артистів та музикантів [1329, с. 4]. У другій половині ХІХ ст. у Чернігові діяли чотири театри: міський (з 1853 р.), зимовий театр, літній на Валу (з 1875 р.) та в міському саду. Репертуар виступаючих труп був різноманітним: «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Лимерівна», «Утоплена», «Назар Стодоля», «Москаль-чарівник», «Вишневий сад» та інші відомі твори [895, с. 272–278].

Поступово театр все глибше проникав у повсякденне життя мешканців Чернігова. Цьому сприяв не лише репертуар, але й гра акторів. У міських театрах виступали різні трупи. Інколи приїздили актори й імператорських театрів [1328, с. 3]. Вимогливість місцевої публіки проявилася в тому, що вона стала мало відвідувати драматичні вистави за п'єсами окремих авторів ХІХ ст. Вони вважали: «... якщо і дивитися драму, то Шекспірівську, у кожному її слові можна милуватися генієм людини, не те що наша сучасна драма – плаксиве ниття» [1295, с. 2]. Натомість позитивні відгуки отримували трупи з цікавими репертуарами і талановитими акторами. Так, на вистави трупи М. Садовського, які йшли протягом місяця, місцева публіка розкупувала всі квитки. Особливо глядачам сподобалася гра

М. Заньковецької у водевілі «Чорноморці» (за повістю Я. Кухаренка), «Лимерівна» (П. Мирного) та опері «Утоплена» (М. Лисенка) [22, с. 4–6].

Смаки місцевої публіки засвідчує факт звернення останніх до режисерів у 1881 р. з проханням поставити п'єси «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля», «Москаль-чарівник». Кошти від продажу квитків міська влада і громадськість планували спрямувати на реалізацію благодійних актів [291, с. 109]. При виборі п'єси для репертуару режисери повинні були пам'ятати про існуючі цензурні обмеження: твори російською мовою повинні були переважати, не виконувати заборонені твори та п'єси на «іудейській мові» [1284, с. 101–102].

У тих населених пунктах, де не було приватних або аматорських театрів і труп, мешканцям залишалося лише чекати приїзду мандрівних театральних колективів. Серед найбільш старих і відомих були театри у Ніжині (один з них аматорський при історико-філологічному інституті). Міська влада Ніжина фактично не впливала на їхню діяльність, періодично залучаючи їх до різноманітних культурних або благодійних заходів.

Музеї, як осередки культурного життя, не відігравали визначальної ролі в житті міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Як у випадку з театрами, муніципальні структури часто надавали лише моральну підтримку у відкритті музеїв. У той же час влада міст, де діяли такі заклади, поширювала інформацію про них серед населення, проводила тематичні лекції в приміщеннях музеїв тощо.

Характерною особливістю діяльності музеїв у другій половині XIX ст. була їхня демократизація. Їх могли засновувати держава, самоврядні інституції, представники різних верств населення, громадські організації та товариства. Головною метою музеїв стає публічність, спрямованість на освіту широких верств населення. У цей час продовжують діяти старі музеї і відкриваються нові. Якщо влада міста самостійно не відкривала і не утримувала музей, то намагалася делегувати своїх гласних або найбільш шанованих городян до складу попечительських рад, які безпосередньо

впливали на зміст експозицій та культурно-просвітницьку діяльність установ. У досліджуваній період у Російській імперії створювалися музеї загальні і спеціалізовані. Головним їхнім завданням була робота з колекціями (визначення експонатів, опис та систематизація). Вони випускали каталоги своїх колекцій, які давали можливість отримати попередню інформацію щодо речей, що там зберігалися. Популярним напрямом роботи музеїв були спеціальні лекторії або проведення «народних» лекцій. Такі заклади стали загальнодоступними. Їх відвідували як діти, так і дорослі, які отримували там різноманітну інформацію, у тому числі і завдяки новаціям при створенні експозицій. У другій половині XIX ст. утвердилася практика розміщувати біля експонатів детальну інформацію про них на етикетці. Це дозволяло відвідувачу навіть без екскурсії отримувати певні відомості, які розширювали його світогляд та знання в окремих галузях [1244, с. 869–870]. У той же час необхідно зазначити, що на розвиток музейної справи впливала русифікаторська політика царизму, яка не заохочувала розвиток і дослідження національних культур. Усі уряди лише підтримували вивіз до Санкт-Петербурга та Москви реліквій, історичних і культурних цінностей.

Отже, ціла група чинників вплинула на незначну кількість музеїв на території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Так, у 1892 р. за ініціативи відомого вченого-грунтознавця професора В. В. Докучаєва відкрився Полтавський природничий музей, який з часом став краєзнавчим. Вчений протягом 1888–1892 рр. проводив дослідження ґрунтів Полтавської губернії. Саме зібрані експедицією матеріали стали основою музейної експозиції: 4000 зразків ґрунтів, 500 одиниць гірських порід та 800 аркушів гербаріїв. Першим директором музею став М. О. Олеховський. Головну підтримку закладу надавало губернське земство, яке спочатку виділило під експозицію три кімнати у флігелі, а пізніше – третій поверх у новозбудованому приміщенні губернського земства. Муніципальні структури міста, як і у випадку з театром, сприяли поширенню інформації про музей

серед населення, інколи надавали різну допомогу та проводили на базі закладу різні культурно-просвітницькі заходи.

Другим потужним музейним закладом, що діяв у Полтавській губернії у другій половині XIX ст., був приватний музей Катерини Миколаївни Скаржинської. Він розташовувався на хуторі Круглик на околиці Лубен. Сам музей займав двоповерховий флігель. З перших днів своєї діяльності заклад мав загальнодоступний характер. Особливою рисою його була історико-краєзнавча спрямованість. Керівництво активно збирало експонати для стендів. Лише за 1898–1901 рр. експозиції переглянули 1228 відвідувачів. Фонди склалися з 20000 експонатів (3000 – з археології, 5178 – з історії, 9533 – з етнографії, 3836 – з природознавства) [1244, с. 870]. Музейна бібліотека нараховувала 4000 книг. Серед експонатів та документів музею буди речі та автографи Є. П. Гребінки, Г. С. Сковороди, О. В. Суворова та інших. Заклад набув популярності не лише в Полтавській губернії, але й за її межами. Працювати з фондами приїздили відомі дослідники та культурні діячі: В. Б. Антонович, В. П. Горленко, Г. І. Нарбут, Д. І. Яворницький та інші [622, с. 74]. К. М. Скаржинська хотіла, щоб на базі її музею було створено громадський музей у Лубнах. Але її мрії не реалізувалися. Однак, незважаючи на це, музей став осередком наукової та культурно-просвітницької діяльності регіону, сприяючи підняттю культурно-освітнього рівня місцевого населення.

У Харкові з 1805 р. діяв музей при університеті. В. Каразін купив для нього колекцію графічних творів (2477 експонатів). Серед яких були малюнки А. Дюрера та Ф. Буше. Однак, дана установа була малодоступною для пересічних громадян. У 1886 р. у місті було відкрито художньо-промисловий музей, експозиція якого складалася із трьох частин (художньої, етнографічної та історичної). Однак, для міста з населенням майже у 180000 мешканців така кількість музеїв була явно недостатньою і не могла задовільнити культурні потреби городян.

У Чернігівській губернії діяло декілька музеїв у другій половині XIX ст. – перші роки XX ст. Один при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. Перша згадка про мюнцкабінет при навчальному закладі відноситься до 30-х років XIX ст. [620, с. 17–29]. У 1837 р. там зберігалось 66 монет і медалей. Колекція музею постійно поповнювалася за рахунок пожертв. Важливу роль у формуванні нумізматичної колекції відіграв попечитель Ніжинського лицей (з 1875 р. інституту) граф Г. О. Кушелев-Безбородько. У 1872 р. він заповів свою колекцію монет та медалей разом із виставочними стендами музею навчального закладу [1084, с. 26–27]. У 1897 р. кількість експонатів зросла до 5610 екземплярів [1431, с. 169]. Музей був достатньо відомим і популярним серед мешканців Ніжина, які долучалися до формування колекцій. У той час слід зазначити, що основну масу відвідувачів складали студенти, гімназисти, викладачі та науковці. Пересічні громадяни хоч і мали змогу відвідувати музей, але були менш активними.

Крім Ніжина, у Чернігові діяли три музеї: музей старожитностей В. Гарновського, Єпархіальне сховище старожитностей та історико-археологічний музей Чернігівської губернської комісії [1144, с. 481]. Музей В. Гарновського мав значну кількість речей, пов'язаних з Т. Г. Шевченком (офорти, малюнки, особисті речі), а також різноманітні предмети козацької доби: козацька зброя, побутові речі, булави, бунчуки тощо [855, с. 2]. Музей старожитностей був громадським закладом, який могли відвідувати всі бажаючі. Міська влада Чернігова намагалася популяризувати діючі в місті музеї і навіть рекомендувала вчителям навчальних закладів активно використовувати екскурсії та тематичні лекції в стінах музею з метою кращого засвоєння навчального матеріалу і для вивчення історії рідного краю. Фонди Єпархіального сховища старожитностей більше використовували місцеві та приїжджі дослідники. Опрацьовані матеріали дозволяли останнім аргументовано висвітлювати історію Чернігівщини на

сторінках місцевої преси або в наукових публікаціях, які доносили до пересічних громадян маловідомі факти з історії Чернігівщини.

Співпраця органів міського самоврядування та громадськості у культурно-просвітницькій роботі не обмежувалася бібліотечною справою, театральньо-гастрольною сферою та музеями. Закликаючи громади міст та меценатів до співпраці у культурній сфері, самоврядні інституції Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній намагалися використовувати важливі пам'ятні дати або ювілеї для проведення відповідних заходів культурно-просвітницького характеру. Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. серед населення набирає популярності традиція увічнення видатних особистостей або подій встановленням пам'ятників чи знаків. Переважна більшість з них припала на представників царської родини Романових, але були і виключення.

Так, громада Сум виступила з ініціативою щодо вшанування пам'яті Івана Герасимовича Харитоненка – засновника династії промисловців і відомого мецената. Навіть у своєму заповіті Іван Герасимович значну увагу приділив допомозі знедоленим, освіті, культурі та церкві [1380, с. 226]. На похорони мецената прийшло близько 15000 чоловік. Плідна діяльність І. Г. Харитоненка на благо міста та його громади стала причиною звернення мешканців Сум до місцевої влади, адміністрації та уряду щодо встановлення пам'ятника. Ініціатива громадськості пройшла випробування чиновницькою бюрократією. Цілих вісім років ініціативна група з числа мешканців Сум доводила, що І. Г. Харитоненко гідний такого вшанування за свою діяльність. Спочатку уряд відмовив у клопотанні про встановлення пам'ятника, бо заслуги І. Г. Харитоненка «... не ставлять його ім'я поруч із іменами видатних російських діячів, монументами яких прикрашені міста Росії» [1241, с. 55]. Лише у 1894 р. після звернення до царя різних політичних і громадських діячів дозвіл на спорудження пам'ятника було отримано. Його було встановлено на зібрані міською громадою кошти (45000 руб.) у жовтні 1899 р. Автор пам'ятника – французький скульптор Арістид Круазі [1241,

с. 57]. Територія навколо пам'ятника в центрі Сум була впорядкована (ліхтарі, квіти, алея) і стала одним із улюблених місць відпочинку городян.

Місцеві адміністрації та уряд у переважній більшості з недовірою ставилися до ініціатив «знизу» і часто сприймали їх як спроби отримати нові повноваження та збільшити самостійність. Консерватори вважали, що ініціатива щодо вшанування тих або інших осіб чи подій повинна йти від державних установ і чиновників.

Підтвердженням небезпідставності недовіри влади щодо громадської ініціативи можна вважати випадок у Харкові. Олексій та Христина Алчевські, відомі своїми демократичними проукраїнськими поглядами, у 1898 р. замовили бюст Т. Г. Шевченка. Цю роботу виконав відомий скульптор, професор Санкт-Петербурзької Академії мистецтв В. Бекешев. Замовнику бюст поета коштував 1000 руб. [901, с. 2]. Однак місцева влада категорично виступила проти його встановлення в одному з публічних місць Харкова, бо це б означало визнання не лише творчих досягнень Кобзаря, але і його політичних ідей. Алчевські, зрозумівши, що не зможуть переконати місцеву та центральну владу, знайшли своєрідний вихід із ситуації. Вони встановили бюст Т. Г. Шевченка у приватному порядку на території своєї садиби. З урахуванням того, що Алчевські були однією з впливових та шанованих родин Харкова, їхній вчинок набув розголосу і мав певний вплив на свідомість не лише міської громади губернського міста.

Але, незважаючи на таку позицію офіційної влади, місцеві громади та окремі меценати продовжували ініціювати встановлення пам'ятників та знаків видатним особистостям. Так, у Новгород-Сіверському наприкінці ХІХ ст. було встановлено бюст О. С. Пушкіна [829, с. 116–631; 830, с. 18]. На жаль, він був розташований у непримітному місті, і городяни мало його відвідували.

У Полтаві в 1894–1895 рр. за проектом архітектора М. М. Ніконова та під керівництвом М. І. Барінова було споруджено новий пам'ятник (на місці старого), присвячений Полтавській битві. На кургані у формі зрізаного

конусу висотою 6,4 м було встановлено гранітний хрест висотою 7,5м [1192, с. 14]. Ініціатором даного пам'ятника був уряд, місцева адміністрація та міська влада, які не могли проігнорувати ініціативу «згори», підтримали урядову пропозицію. Встановлений знак мав яскраво виражене ідеологічне навантаження. Він повинен був сприяти правильному розумінню історії українського народу і вихованню молоді у монархічному вірнопідданському дусі.

Отже, органи міського самоврядування у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX ст. вважали створення доступної і максимально безкоштовної системи медичного обслуговування населення одним із пріоритетних напрямків своєї практичної діяльності. У залежності від наявних коштів громадські управління намагалися реконструювати старі і будувати нові лікувальні установи, покращувати матеріально-технічну базу, здійснювати підбір кваліфікованих кадрів.

З метою економії коштів влада багатьох міст використовувала дольовий принцип фінансування медичної сфери. Тому часто основний тягар і відповідальність щодо медичного обслуговування населення несли земства. Муніципальні лікарні були відкриті лише в окремих містах зазначених губерній. Крім таких закладів, самоврядні інституції фінансували відкриття амбулаторій, прийомних покоїв, аптек.

Часто, знаходячись у фінансовій скруті, громадські управління намагалися залучати громадськість і меценатів до розбудови медичної сфери. Непоодинокими були випадки відкриття медичних установ представниками тієї чи іншої конфесії (іудеї в Кременчуці, Ніжині, Чернігові, Сосниці).

Для запобігання епідемії органи міського самоврядування створювали санітарні комісії та плани протиепідемічних заходів. Проводилося профілактичне щеплення, дезінфекція, налагоджувалася система перевезення хворих. Під час епідемії лікувальні засоби продавалися зі знижками, які інколи сягали 50 % від їхньої вартості. Малозабезпеченим громадянам медичні препарати видавалися безкоштовно. Влада міст відшкодовувала всі

фінансові збитки аптек. Самоврядні інституції асигнували кошти на розробку та закупку вакцин від найбільш небезпечних хвороб. Заслужує на увагу бажання громадських управлінь виготовляти її на місцях. Результатом таких дій було зростання кількості людей, які пройшли вакцинацію (на третину за 80–90-ті роки XIX ст.)

Самоврядні інституції вели роботу щодо покращення кваліфікації медичного персоналу. Влада міст власним коштом або у співпраці із земствами та громадськістю відправляла місцевих лікарів на стажування до приватних клінік і університетів Російської імперії та за кордон. Велася робота з вдосконалення матеріально-технічної бази лікувальних установ та популяризації нових методик лікування (водолікарні Слов'янська, Харкова тощо).

Протягом другої половини XIX ст. видатки органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній на розбудову медичної галузі в середньому збільшилися майже вдвічі. У різних містах обсяги коштів на медичну галузь коливалися від 9 % до 32,4 % усіх небов'язкових витрат. Найбільші досягнення в розбудові медичного обслуговування городян мали самоврядні структури губернських міст. У всіх інших містах і посадах здобутки у розвитку медичної галузі були значно скромнішими.

Зміни, що охопили всі сфери життя тогочасного суспільства у другій половині XIX ст., змушували владу реформувати освітню галузь. Організація та зміст навчального процесу, кадровий склад вчителів, виховний процес знаходилися під контролем місцевих адміністрацій, училищних рад, церкви та поліції. Органи міського самоврядування вирішували головним чином цілий спектр господарських проблем освітянських закладів, розвиваючи позашкільну, початкову, середню та професійну освіту (на принципах доступності та всестановості). Залучаючи громадськість і меценатів, влада міст вкладала кошти у будівництво шкіл різного типу, забезпечувала їх необхідним обладнанням, намагалася покращити кадровий потенціал

навчальних установ. Створювалися училищні комісії, які повинні були координувати і планувати діяльність громадських управлінь при розбудові народної освіти.

Витрати на освітню галузь постійно зростали. Така увага мала свої позитивні наслідки. Кількість початкових навчальних закладів у містах Чернігівщини зростає з 16 (1870 р.) до 29 (1900 р.), а капіталовкладення в початкову освіту за 1875–1895 рр. зросли на 211 %. У містах Харківської губернії діяло 18 початкових училищ (1893 р.), а в Полтавській губернії влада міст повністю або на дольовій основі фінансувала 50 закладів початкової ланки освіти (1892 р.). Але, незважаючи на постійне фінансування початкової освіти, стан матеріально-технічного і кадрового забезпечення зазначених закладів залишався недостатнім (особливо парафіяльних). Однак, маючи багато недоліків, початкова ланка освіти сприяла поширенню елементарних знань та умінь серед дітей представників непривілейованих станів. Муніципальні структури активно підтримували жіночу освіту.

Позашкільна ланка освіти часто фінансувалася органами міського самоврядування по залишковому принципу і була мало розвинутою. У середині 90-х років XIX ст. у містах Полтавської губернії діяло 8 недільних шкіл та 3 школи для дорослих, у Чернігівській – 5, а в Харківській – 4 (2 у самому Харкові). Позакласна освіта розвивалася головним чином завдяки ініціативі та фінансовій підтримці громадськості та меценатів.

Самоврядні інституції долучатися до розбудови професійної освіти. Виходячи з потреб промисловості регіону, вони визначали тип навчального закладу та його фахове спрямування. Ремісничі та реальні училища через значну затратність головним чином функціонували у повітових центрах досліджуваних губерній. У 80-х рр. XIX ст. у містах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній спостерігалася тенденція до закриття реальних училищ, бо бажаним після навчання в них було вступити до університету.

Середня ланка освіти, крім реальних училищ, у вищезгаданих губерніях була представлена чоловічими та жіночими прогімназіями та гімназіями, які найчастіше відкривалися завдяки співпраці муніципальних структур, громадськості та земствам. Харківська губернія випереджала сусідні регіони за кількістю жіночих гімназій та прогімназій. Офіційна ж влада «стримано» ставилася до бажання громадськості міст відкривати середні навчальні заклади. Постійна увага до розбудови освітньої галузі в містах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній протягом другої половини ХІХ ст. дала позитивні наслідки. Рівень писемних у містах Харківської губернії зріс до 40,3 % у 1897 р. (36 % – 1866 р.), у Полтавській – до 39,8 %, у Чернігівській – до 38,4 %.

У межах своїх повноважень та можливостей громадські управління намагалися покращити кадровий склад навчальних закладів (запрошували випускників семінарій, підтримували роботу педагогічних курсів та з'їздів тощо). Питання кадрів, організації, фінансування та компетенції освітніх закладів викликали у самоврядних інституціях суперечки між владою міст, земствами та училищними радами.

Культурно-просвітницька діяльність у переважній більшості міст досліджуваних губерній не відносилася до першочергових. Тому питання розвитку бібліотечної та музейної справи, підтримка театраль-но-концертного руху часто взагалі не ставилися до порядку денного громадських управлінь. Особливо, якщо в місті вже діяли приватні або земські відповідні установи. Наприклад, у містах Полтавської губернії у 1887 р. працювало 13 бібліотек (6 – приватних, 6 – громадських, 1 – земська, у двох містах бібліотек не було взагалі). Громадські управління часто обмежувалися невитратною допомогою: виділяли землю, надавали приміщення, вели роботу з популяризації бібліотечних закладів, ініціювали проведення на базі останніх різноманітних лекторіїв, опікувалися формуванням бібліотечних фондів.

Ще менше уваги громадські управління приділяли театрам і музеям. Якщо театраль-но-концертна діяльність розвивалася (у тому чи іншому

вигляді) майже у половині міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, то кількість музеїв була мізерною і не могла задовольняти духовні потреби населення та мати значний вплив на формування світогляду. Лише влада губернських центрів могла собі дозволити витрати на утримання громадських театрів. У переважній більшості міст функціонували приватні або пересувні театри. Діяльність місцевих акторів, гастролуючих труп і музичних колективів позитивно впливала на повсякденне життя городян. Населення знайомилося з творами закордонних, російських та українських авторів. У глядачів формувалася художній смак, інтерес до культурної спадщини. Часто виборні громадські управління використовували театральні підмости для проведення благодійних заходів або лекцій просвітницького характеру.

Невелика кількість музеїв (Ніжин, Полтава, Харків, Чернігів) у своїй діяльності була орієнтована на виконання двох основних завдань: по-перше, збір наукового матеріалу, його впорядкування та систематизацію; по-друге, поширення серед різних верств населення зібраної інформації. Саме при реалізації другого завдання влада міст виступала ініціатором проведення тематичних лекцій та екскурсій. Ознайомлення з фактами історії рідного краю сприяло вихованню патріотизму у молоді та дорослої частини населення.

Міські думи та управи, маючи певну автономію, давали можливість реалізувати ініціативи громадськості, а також стали місцем накопичення досвіду з організації та діяльності органів самоврядування. Прикладом такої ініціативи були звернення органів міського самоврядування і громадськості з увічнення пам'яті відомих осіб (І. Г. Харитоненка в Сумах, О. С. Пушкіна в Новгород-Сіверському, Т. Г. Шевченка в Харкові). Але активність громадськості та самоврядних інституцій викликала підозру і невдоволення уряду, бо не завжди вписувалася в існуючі шаблони з обрання осіб, достойних вшанування. Лише на початку XIX ст. зі зміною політичної ситуації в Російській імперії центральна влада збільшила кількість дозволів з

увічнення пам'яті видатних людей і осіб пам'ятниками. У тому числі і в містах досліджуваних губерній (у Харкові встановили бюсти О. Пушкіну, М. Гоголю, пам'ятник В. Каразіну, у Полтаві – І. Котляревському, у Глухові – М. Терещенку).

ВИСНОВКИ

У результаті здійсненого дослідження автор даної роботи представляє наступні теоретичні узагальнення.

– Історіографічний аналіз літератури із зазначеної теми дозволяє зробити висновок, що проблема формування та діяльності міського самоврядування на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XIX ст. не знайшла свого повного висвітлення в історичній літературі.

Для історіографії другої половини XIX – початку XX ст. характерним було зосередження головної уваги на аналізі змісту Міських положень 1870, 1892 рр., правовому статусі міських дум та управ. Практична діяльність самоврядних інституцій досліджувалася епізодично. Більшість аспектів історії та діяльності громадських управлінь розглядалися на загальноросійському рівні. Регіональний аспект досліджувався епізодично та поверхово. Безсумнівним досягненням історичної науки даного періоду було визначення кола питань з історії міського самоврядування, що потребували подальшого дослідження. Було започатковано пошук і публікацію джерел, що висвітлювали історію формування та діяльності муніципальних структур в Російській імперії у другій половині XIX ст. У той же час багато питань залишалося поза увагою науковців: підготовка та реалізація міських реформ на місцях, урбаністичні процеси другої половини XIX ст., розвиток комунального господарства, шляхи і методи задоволення соціально-культурних потреб міського населення тощо.

Радянська історіографія 20–40-х рр. XX ст. характеризувалася домінуванням офіційної марксистсько-ленінської методології, яка вплинула на тематику досліджень. Більшість робіт цього періоду містила негативні оцінки значення діяльності самоврядних інституцій другої половини XIX ст.

У 50–80-х рр. зріс інтерес науковців до міської проблематики. Розширюється джерельна база, спостерігається зміна оцінок окремих явищ та подій. З'являються перші узагальнюючі праці з історії міст та міського самоврядування. До наукового обігу було введено значний масив нових джерел, урізноманітнилася тематика наукових досліджень. Основним здобутком радянської історіографії було зміщення акцентів від констатації матеріалу до його аналітичної обробки, розширення тематики досліджень та створення узагальнюючих праць.

Представники закордонної історіографії ХХ ст. створили низку робіт з міської проблематики, концепції щодо причин реформ другої половини ХІХ ст. та їхніх наслідків. Вони розглядали проблему на загальноросійському рівні, а українські міста практично не вивчалися. Російська історіографія кінця ХХ – початку ХХІ ст., розширюючи джерельну базу і тематику досліджень з проблем міського самоврядування, залишає поза увагою українські міста, що суттєво знижує їхню об'єктивність та наукове значення.

Сучасний період розвитку української історичної науки характеризується зміною методологічних орієнтирів, переглядом напрямків наукових досліджень (регіональний аспект реалізації міських реформ 1870, 1892 рр. та діяльність самоврядних інституцій, повсякденне життя городян, формування нових соціальних груп населення).

Рівень джерельного забезпечення досліджуваної проблеми достатній. Значна частина джерел (різноманітна за своїм походженням та інформаційним навантаженням) щодо формування та діяльності органів міського самоврядування Лівобережної та Слобідської України у другій половині ХІХ ст. нами була опрацьована і використана при написанні роботи.

Отже, аналіз історіографії та джерел з проблеми засвідчують актуальність обраної теми дослідження. Вирішення поставлених у роботі завдань стало можливим завдяки застосуванню сучасних принципів і методів наукового пізнання. Їхнє використання дозволило досягти поставленої мети.

– У результаті проведених реформ спостерігалось збільшення міського населення із середини 60-х рр. ХІХ ст., коли селяни у пошуках постійної або сезонної роботи їдуть до міст. Протягом другої половини ХІХ ст. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях відбувається ріст чисельності мешканців міст (відповідно в 1,44 рази, у 1,75 рази та в 1,53 рази). Лідерство Харківської губернії забезпечували стрімкі темпи росту населення губернського центру, яке за період з 1863 по 1897 рр. збільшилося більше ніж у 3,3 рази. Харків у зазначений період перетворився в один із найрозвиненіших промислово-торговельних центрів імперії.

У кожній з трьох губерній виокремлюються міста-лідери, в яких динаміка зростання числа мешканців перевищувала середньостатистичні дані по своєму регіону. Як правило, до таких належали місцеві центри промисловості та торгівлі (Кременчук, Суми, Ніжин та інші). Одночасно з процесом зростання міського населення місцевими чиновниками фіксувалася і зворотна тенденція в окремих містах, які не мали достатньо розвиненої торгівлі та промисловості. Особливо така тенденція спостерігалася на початку 80-х рр. ХІХ ст. Такі населені пункти перетворювалися на своєрідних донорів (Глинськ, Городня, Остер), бо їхні мешканці переїздили до більш перспективних міст у пошуках роботи та кращої долі. Міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній наприкінці ХІХ ст. відповідно до чисельності населення умовно можна поділити на 3 групи: перша – з числом мешканців від 20 тис. і більше, друга – від 10 до 20 тис., третя – від 3 до 10 тис.

– Процеси, що відбувалися на українських землях, вплинули на соціальну структуру населення. Ці зміни ще не були кардинальними, але тенденції, які намітилися, остаточно викристалізувалися пізніше. Система поділу населення на соціальні групи була недосконалою і не відповідала реаліям того часу. Це призводило до певної плутанини і часто не відображало об'єктивну картину соціальної структури міського населення. Однією з основних соціальних груп, що домінувала серед населення більшості міст

Полтавської та Чернігівської губерній наприкінці XIX ст., були міщани (відповідно від 70 % до 40 % та від 80 % до 40 %). У містах Харківської губернії на їхню долю приходилося від 40 % до 30 % мешканців. Частина забагатілого міщанства з часом трансформувалася в купецтво та підприємців, а зuboжіла поповнювала ряди найманих робітників. Селянство становило другу за чисельністю групу міського населення (у містечках вони домінували – 80 %–90 %). У містах досліджуваних губерній протягом другої половини XIX ст. спостерігалася зворотна закономірність. Там, де міщани становили більшість серед населення, селяни складали другу за чисельністю групу і навпаки.

Дворяни, купецтво, духовництво та почесні громадяни мали незначне представництво серед мешканців у переважній більшості міст. Спостерігалось навіть поступове зменшення частки купецтва та почесних громадян. Середня і дрібна торгівля поступово здавали позиції під тиском великих торговельних компаній, а із середовища почесних громадян починає виокремлюватися інтелігенція як окрема група міського населення.

У звітних матеріалах місцевих адміністрацій згадується така категорія мешканців, як «інші стани». Можна допустити, що її представники поповнювали вже існуючі соціальні групи міського населення і ті, що лише формувалися.

Етноконфесійна ситуація в містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній протягом другої половини XIX ст. не зазнала суттєвих змін. Ядро міського населення складали православні. У середньому на їхню долю приходилося від 60 % до 90 % загального числа мешканців. Другу групу становили іудеї, які мали значне представництво в центрах місцевої та регіональної торгівлі. За виключенням Чернігівської губернії, на Полтавщині і Харківщині третю за чисельністю конфесійну групу становили католики (на Чернігівщині – розкольники). Представники інших конфесій (протестанти, вірмено-григоріани, мусульмани та інші) мали мізерне представництво серед мешканців міст або взагалі було відсутнім.

До кінця XIX ст. в офіційних звітах Російської імперії не існувало традицій підрахунку населення за національною ознакою. Тому ми спираємося на дані перепису 1897 р., що більш-менш точно засвідчують національну приналежність мешканців міст, яка була прогнозованою з огляду на основні конфесійні групи. Українці (більше 50 %), росіяни (від 20 % до 40 %) та іудеї (трохи більше 10 %) домінували в житті міст зазначених губерній. Українці, росіяни та білоруси головним чином займалися обробкою землі, були задіяні у промисловому виробництві та певних промислах (від 95 % до 40 %), іудеї контролювали середню і дрібну торгівлю. Представники інших національностей були зайняті у різних сферах виробництва. У цілому ж чисельне зростання етноконфесійних груп, яке простежувалося протягом другої половини XIX ст., було пропорційним до динаміки загального росту чисельності міського населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Неосновні національні групи (поляки, німці, чехи та інші) становили менше 1 % від загальної кількості міського населення і посіли певне місце в економічному та культурному житті регіонів.

– Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризувався певними спробами російського царизму знищити залишки української автономії, що проявлялося в бажанні уніфікувати міське управління. Саме в цьому контексті слід розглянути Жалувану грамоту на права і вигоди міст Російської імперії, яка передбачала ліквідацію Магдебурзького права в українських містах (там, де воно використовувалося) і створення нової системи міського управління. Грамота започаткувала становлення всестанового суспільства і трансформації міст у самоврядні общини. Міські общини отримали право формувати органи міського правління (головним чином представників торгово-промислових верств), формувати і розпоряджатися місцевими бюджетами. Закон характеризувався нечітким визначенням компетенції дум, передбачався жорсткий контроль з боку місцевих адміністрацій. Формування органів міського самоврядування

відбувалося за низької активності виборців та порушення законодавства. Гласні сприймали свої обов'язки як тягар, що призводило до бездіяльності або бажання звільнитися зі служби. Обмежені повноваження, пасивність гласних, значна кількість обов'язкових загальнодержавних видатків призводили до негативних наслідків: невиконання бюджетів, росту недоїмок, мала ефективність при розв'язанні господарсько-культурних потреб населення, формування у мешканців міст недовіри до створених самоврядних інституцій.

За часів нетривалого правління Павла I була здійснена спроба реформувати міське самоврядування за пруським зразком. Однак на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній ратгаузи не встигли розпочати свою практичну діяльність. З 1801 р. у Російській імперії відновлюється дія Жалуваної грамоти 1785 р., за якою працювали в більшості міст досліджуваних губерній до 1870 р. і яка стала основою при підготовці Міських положень XIX ст.

– Поширення ліберально-демократичних ідей у суспільстві та наростання національно-визвольного руху наклали відбиток на суть окремих теорій самоврядування. Саме в контексті боротьби консервативного та ліберально-демократичного таборів тогочасного суспільства необхідно аналізувати пропозиції щодо змін місцевого управління. У середині і другій половині XIX ст. було п'ять основних теорій місцевого самоврядування (громадська, громадсько-господарська, державна, політична, юридична). Головною відмінною рисою серед них було розуміння питання про співвідношення місцевого самоврядування і державної влади, а також державного управління. Головне протистояння відбувалося між прибічниками громадської (та громадсько-господарської) і державної теорій. Перші виступали за розширення повноважень і демократизацію самоврядних інституцій, а другі – за більший контроль над останніми з боку влади.

Результатом пошуку майбутнього варіанту міського самоврядування стали Положення, розроблені для Санкт-Петербурга, Москви та Одеси. Вони

були першим кроком на шляху пошуку компромісу між владою та ліберально-демократичною частиною суспільства. Положення повністю не задовольняло жодний із політичних таборів. Консерватори вважали, що зроблені «поступки» послаблюють владу, а ліберали та демократи нарікали на половинчастий характер документів, які фіксували значний контроль місцевих адміністрацій над громадськими управліннями.

– Міське положення 1870 р. стало пошуком нової моделі місцевого самоврядування. Воно поєднувало ліберальні ідеї і принципи самостійності з централізмом державного апарату. У законі були зафіксовані принципи розподілу гілок влади, всестановості, майнового цензу. Одночасно недемократичний характер виборчої системи не допускав до формування представницьких органів влади значну частину міського населення. Трикурійна система порушувала пропорційність делегування від різних соціальних груп до громадських управлінь. До управління містами не допускалися представники освічених прошарків населення. Новостворені самоврядні структури не мали примусової влади, що зменшувало їхню ефективність. Вони знаходилися під значним контролем місцевих адміністрацій. Головним завданням громадських управлінь було виконання загальнодержавних потреб, і лише після цього розвиток комунального господарства та розв'язання проблем соціально-культурного характеру. Але навіть маючи недосконалий характер та недоліки, Положення 1870 р. вивело міста Російської імперії з певного застою і сприяло їхньому подальшому розвитку.

Загострення політичної ситуації в останній чверті XIX ст. і бажання консервативних кіл імперії виправити «помилки» 60–70-х рр. XIX ст. призвело до прийняття Положення 1892 р. Нове виборче законодавство суттєво скоротило кількість виборців (80–90 відсотків виборців і гласних становили представники дворянства). Міська реформа значно знизила компетенцію громадських управлінь. Місцеві адміністрації отримали право не лише наглядати за законністю діяльності дум та управ, але й визначати

доцільність їхніх дій. Самоврядні інституції перетворилися у різновид виконавчих інституцій місцевих адміністрацій. Незважаючи на звуження компетенції органів міського самоврядування (навіть у господарських справах), вони залишалися осередками, де можна було реалізувати громадські ініціативи, а також місцем накопичення досвіду з організації та практичної діяльності самоврядних структур.

– Реалізація Положення 1870 р. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях тривала до 1880 р. У середньому до виборів допускалася приблизно 1/10 всіх мешканців міст (у губернських містах цей відсоток був ще меншим). Існувала зворотна закономірність: чим меншою була чисельність мешканців міста, тим більший його відсоток допускався до виборів. Близько 4/5 виборців відносилися до непривілейованих станів (інколи до 80–90 %). У більшості міст серед виборців домінували міщани. Селяни в середньому складали 1/4 всіх виборців (інколи 30–50 %). Купці найбільше представництво серед виборців мали у торговельних центрах. Представники привілейованих станів у середньому становили 1/5 частину всіх виборців (за виключенням губернських міст). Лише 40 % виборців мали освіту (більшість початкову). У виборчих списках і серед гласних домінували православні, а іудеї становили другу за чисельністю групу (до 30 % гласних). Практично в усіх містах серед виборців переважали платники дрібних податків, які сплачували на користь міст від декількох рублів до декількох копійок. Харків був виключенням, що закономірно з огляду на рівень його економічного розвитку. Своєрідність складу виборців часто призводила до обрання гласними випадкових осіб, а також чисельних порушень під час виборів: підкупи, недотримання майнового цензу, осілості, агітації тощо.

У результаті запровадження Положення 1892 р. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях (тривало 4 роки) число виборців скоротилося в 5-6 разів і становило 1–2 % всіх мешканців міст. Домінуючі позиції серед виборців і гласних отримали дворяни та почесні громадяни (≈ 90 %). Лише у крупних торговельних та губернських центрах незначне

представництво мали підприємці і торговці (2–9 %). Наприкінці 90-х рр. XIX ст. в окремих містах спостерігалось певне зростання числа виборців, що пояснювалося економічним розвитком окремих міст і збільшенням числа заможних громадян. Як і в попередні роки, значна частина виборців ігнорувала вибори до органів самоврядування. У заштатних містах і посадах запроваджувалося спрощене управління (за зразком колишніх волосних правлінь).

Нове Положення суттєво звузило повноваження самоврядних інституцій. Останні, перебуваючи під жорстким контролем місцевих адміністрацій, намагалися вирішувати господарсько-культурні проблеми населення. Рівень співпраці громадських управлінь і місцевих адміністрацій часто залежав від поглядів губернаторів на роль і місце самоврядних інституцій в системі державного управління. На відміну від Харківської, у Полтавській та Чернігівській губерніях між губернаторами і громадськими управліннями взаєморозуміння було практично відсутнім, що проявлялося в систематичному втручанні в роботу муніципальних структур (інколи всупереч законодавству) і зверхньому ставленні. Співпраця міських громадських управлінь та земств також носила неоднозначний характер. Спільно розвиваючи медичну та освітню галузі (на дольовій основі) і досягнувши у цій роботі значних успіхів, міські думи і земства в той же час сперечалися щодо обсягів податків, сплачуваних містяни на користь земств, оскільки був відсутній контроль за їх використанням містами.

– Фінансовою основою діяльності громадських управлінь були місцеві бюджети, які формувалися за рахунок постійних та випадкових джерел. Обсяги надходжень залежали від стану економічного розвитку як кожного міста, так і економічної ситуації в державі. Основну міських бюджетів становили платежі від оподаткування нерухомого майна, державних та громадських установ, від продажу торговельних та промислових свідоцтв (від 50 % і більше). Протягом другої половини XIX ст. у містах досліджуваних губерній спостерігалася стійка тенденція до зростання обсягів

надходжень від даних статей. Поглиблення ринкових відносин та ініціатива громадських управлінь окремих міст позитивно позначалися на збільшенні коштів у бюджетах від оренди комунальної інфраструктури, «питейних» закладів, візницького промислу, фінансово-кредитних установ (відраховували містам 2/3 прибутків). За 1870–1900 рр. загальна сума прибутків у містах досліджуваних губерній зросла більш ніж у 7 разів. Найбільші темпи фіксувалися в губернських містах, а також торговельних центрах.

При плануванні видатків самоврядні інституції в першу чергу виділяли кошти на виконання обов'язкових загальнодержавних потреб: утримання державних адміністрацій, поліції, в'язниць, військової повинності, сплати майнового податку державі та земствам. За тридцять років об'єм витрат громадських управлінь на виконання зазначених статей зріс майже у 9 разів. В окремих містах досліджуваних губерній рівень витрат на загальнодержавні повинності перевищував обсяги надходжень до бюджетів, що призводило до неможливості реалізації програм з розвитку комунального господарства та соціально-культурної сфери, накопиченню недоїмок (у 4 рази), введенню нових податків. Це, у свою чергу, негативно позначилося на життєвому рівні населення. Громадські управління неодноразово зверталися до уряду з клопотанням про звільнення їх від обов'язкових видатків або зменшення обсягів повинностей. Уряд, розуміючи економічну ситуацію на місцях, наприкінці ХІХ ст. погодився на відміну окремих видатків (з утримання установ повітової поліції та в'язниць).

До обов'язкових витрат законодавство відносило утримання містами пожежних команд, на що припадало від 30 % до 50 % усіх витрат громадських управлінь (лише в містах Чернігівської губернії видатки на дану статтю з 1870 по 1893 рр. зросли на 120 %). Розпорядником міських коштів на протипожежну охорону була поліція, що викликало незадоволення і суперечки між самоврядними інституціями та поліцейськими чиновниками. З огляду на таку ситуацію в усіх містах наприкінці ХІХ ст. були створені

Вільні пожежні товариства, які контролювалися громадськими управліннями. Члени товариств проводили роз'яснювальну і профілактичну роботу серед громадян, що призвело до зменшення пожеж (майже в 2 рази) і завданої ними шкоди (у 3 рази).

Після виконання обов'язкових видатків кошти, що залишалися у міських бюджетах, спрямовувалися на розвиток комунального господарства та соціально-культурну сферу. Залежно від фінансових можливостей та усвідомлення найбільш актуальних завдань, що стояли перед міською владою, гласні визначали пріоритетні завдання щодо розвитку муніципального господарства, а також шляхи і методи їхнього розв'язання. У більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. санітарно-гігієнічна справа, проблеми водопостачання та впорядкування вулиць були серед основних при розбудові муніципальної інфраструктури. Завдяки зусиллям громадських управлінь у містах зазначених губерній було започатковано контроль санітарного стану, проводилися асенізаційні роботи, заходи щодо забезпечення населення питною водою, а також нагляд за виробництвом та реалізацією продуктів харчування. Лише в поодиноких містах наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. були побудовані водогони і каналізаційні системи. У губернських та економічно розвинених містах самоврядні інституції систематично виділяли кошти на брукування й ремонт вулиць і площ. Тільки в містах Чернігівської губернії за тридцять років було забруковано близько 41 погонного кілометра вулиць, на що було виділено більше 250000 руб. бюджетних коштів. У невеликих та економічно відсталих містах, містечках та посадах продовжували ремонт доріг дідівськими способами (ями засипали хмизом і землею).

З метою покращення повсякденного життя городян у багатьох містах організовувалося освітлення вулиць (часто починали з околиць), намагалися розвивати комунальний транспорт, упорядковували візницький промисел. Для покращення економічної ситуації здійснювалися заходи, спрямовані на

озеленення міст, приймалися рішення щодо охорони навколишніх водойм і лісів, заборонялася практика скидання нечистот у водойми і хижацьке вирубування лісів. У містах організовувалася нічна охорона. Обсяги виділених бюджетних коштів на вищезгадані статті залежали від ступеня економічного розвитку кожного міста.

– Розбудова медичної, освітньої галузей та культурно-просвітницька робота займали важливе місце у практичній діяльності самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. На початку 70-х рр. XIX ст. у більшості міст зазначених губерній були відсутні муніципальні лікарні та аптеки. Існуючі лікувальні заклади не мали достатньої кількості кваліфікованих кадрів та обладнання. Самоврядні інституції докладали зусиль для створення цілісної мережі лікувальних закладів (лікарні, амбулаторії, прийомні покої, аптеки), діяльність яких базувалася на принципах загальної доступності, ефективності та максимальної безкоштовності. Громадські управління намагалися поліпшувати матеріально-технічну базу лікувальних закладів, а також здійснювали підбір, підготовку кваліфікованих кадрів, використовуючи систему заохочень. Проводилася робота з попередження епідеміологічних захворювань (щеплення, просвітницька діяльність). Протягом 70–90-х рр. XIX ст. витрати на медичну галузь у містах зазначених губерній зросли більше ніж у 2 рази, але цих коштів часто не вистачало. Тому самоврядні інституції активно залучали до розбудови системи медичного обслуговування земства, державні дотації, громадськість та окремих меценатів. Спільні зусилля дозволяли реалізовувати більше проектів у медичній сфері, що позитивно позначалося на житті городян.

Існуюча система освіти не відповідала вимогам часу, що змушувало самоврядні органи Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній долучатися до розвитку освітньої галузі. Муніципальні структури розвивали дошкільну, початкову, середню та професійну освіту. Прогресивно налаштовані гласні виступали за безстановий характер освіти (особливо

середньої) та її доступність. Найбільша увага приділялася розв'язанню організаційно-господарських проблем початкових навчальних закладів. Громадські управління, незважаючи на контроль з боку держави і церкви, намагалися вдосконалити навчально-виховний процес, навчально-методичне забезпечення та кадровий склад освітніх установ. Це сприяло зростанню числа писемних серед міського населення (1897 р. – Полтавська губернія 39,8 %, Харківська – 40,3 %, Чернігівська – 38,4 %).

Залишковий принцип фінансування освіти не дозволяв вирішувати всі існуючі освітянські проблеми. Найменш розвинутою ланкою освіти у вищезгаданих губерніях були позашкільні освітні установи. Важливу роль у розбудові всіх типів шкіл відігравали громади міст, меценати, земства, які часто брали на себе левову частку всіх фінансових витрат. Саме завдяки їм у містах Харківської губернії було відкрито значну кількість середніх навчальних закладів.

Додатковими факторами, що стримували розвиток освітньої сфери в губерніях, слід вважати: суперечки між громадськими управліннями, земствами та училищними радами щодо організації, фінансування та компетенції освітніх закладів; нерозуміння окремими гласними актуальності освітянських проблем.

Скромні фінансові можливості вплинули на стан культурно-просвітницької роботи. У переважній більшості міст досліджуваних губерній у другій половині XIX ст. розвиток бібліотечної та музейної справи, підтримка театраль-но-концертного руху не відносилися до першочергових завдань, а розвивалися головним чином за рахунок громадської ініціативи та меценатів. Громадські управління надавали під бібліотеки приміщення, землю тощо. Фінансування і формування бібліотечних фондів найчастіше здійснювалися за кошти меценатів. Влада міст ініціювала проведення на їхній базі різноманітних лекторіїв та інших просвітницьких заходів.

Громадські управління досліджуваних губерній обмежувалися підтримкою приватних театрів і музичних колективів (надавали приміщення

та дозволи на діяльність). Лише влада губернських міст могла собі дозволити утримання громадських театрів. Діяльність місцевих акторів і труп, які гастролювали, позитивно впливала на повсякденне життя громадян, формуючи у них художній смак та інтерес до культурної спадщини.

Мізерна кількість діючих музеїв на теренах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній не могла задовольнити духовні потреби населення. У містах, де вони функціонували, самоврядні інституції ініціювали проведення на їхній базі тематичних лекцій та екскурсій, закликали керівництво навчальних закладів активніше використовувати музейні фонди у навчально-виховному процесі.

Співпраця самоврядних інституцій і громадськості надавала можливість реалізувати ініціативи населення щодо увічнення пам'яті відомих і шанованих осіб. Влада «прохолодно» ставилася до такої ініціативи міських громад та самоврядних інституцій, сприймаючи її як перевищення повноважень, передбачених тогочасним законодавством. Таке ставлення пояснювалося «неоднозначністю» осіб, пам'ять про яких пропонувалося увічнити (Т. Г. Шевченко, М. В. Гоголь, І. П. Котляревський та інші), і порушувало існуючу традицію, коли пам'ятники ставили на честь царів та офіційно шанованих подій. Лише на початку ХХ ст. зі зміною політичної ситуації в Російській імперії центральна влада дещо послабила вимоги при наданні дозволів щодо увічнення пам'яті видатних людей.

– У результаті проведеного дослідження нами сформульовані пропозиції та рекомендації щодо більш ефективної організації та діяльності самоврядних інституцій на сучасному етапі розвитку українського суспільства:

У частині децентралізації влади та перерозподілу повноважень ліквідувати розподіл на власні та делеговані повноваження. Чітко розмежувати повноваження між рівнями системи адміністративно-територіального устрою, залишивши органам виконавчої влади лише ті, які не можуть бути делеговані.

Опрацювати можливість внесення змін до Бюджетного кодексу України в частині децентралізації фінансів та зміцнення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування, запровадивши розподіл єдиного казначейського рахунку на окремі рахунки для коштів державного бюджету, обласних і районних бюджетів та для коштів міських, селищних і сільських рад.

Для забезпечення достатності власних джерел доходів місцевих бюджетів з метою виконання органами місцевого самоврядування власних повноважень внести зміни до Податкового кодексу, що підвищить рівень наповнення місцевих бюджетів та дозволить ефективніше вирішувати нагальні проблеми територіальних громад.

Професіоналізація посадових осіб місцевого самоврядування потребує цілісного політико-управлінського комплексу. Тому необхідно здійснювати планування зовнішнього рекрутування та професійну освіту працівників виконавчих органів рад, перспективне планування потреби в кадрах органів місцевого самоврядування.

Реалізація вказаних пропозицій дозволить підвищити ефективність практичної діяльності органів місцевого самоврядування, а також поліпшити якість надання управлінських послуг громадянам.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування та діяльності органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. Складність та неоднозначність історичного досвіду нашого народу вимагає подальшого наукового вивчення даної проблеми на регіональному та загальноукраїнському рівнях. Зокрема, малодослідженими залишаються питання складу органів міського самоврядування, формування нових соціальних груп, повсякденного життя городян, аналізу специфічної міської самосвідомості та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ, м. КИЇВ

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора.

оп. 1

1.1. Спр. 15483. Ведомости о количестве населения по сословиям, 21 арк.

оп. 36

1.2. Спр. 422. Дело Канцелярии попечителя Киевского учебного округа со списками о лицах служащих в Киевском учебном округе в должностях предводителей дворян, мировых посредников, городских голов и прочих (11 марта 1870 – 23 апреля 1870 г.), 27 арк.

оп. 47

1.3. Спр. 67. По указу Сената предписание евреям закрыть молитвенные дома. 1867 г., 6 арк.

оп. 57

1.4. Спр. 208. Указы его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Правительствующего Сената Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору (17 января 1878 – 12 августа 1882 гг.), 184 арк.

1.5. Спр. 209. Указы его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Правительствующего Сената Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору (май 1879 – июнь 1881 гг.), 150 арк.

1.6. Спр. 452. Указы его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Правительствующего Сената Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору (май 1879 – июнь 1881 гг.), 103 арк.

1.7. Спр. 734. Указы его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Правительствующего Сената Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору (17 января 1878 – 12 августа 1882 гг.), 395 арк.

оп. 104

1.8. Спр. 162. Об узаконениях для руководства Хозяйственному отделению Канцелярии генерал-губернатора за 1871 г. (5 января 1871 – 18 декабря 1871 гг.), 38 арк.

1.9. Спр. 965. Об узаконениях для руководства Хозяйственному отделению Канцелярии генерал-губернатора за 1871 г. (5 января 1871 – 18 декабря 1871 гг.), 9 арк.

оп. 105

1.10. Спр. 39. С копиями циркуляров и узаконений к руководству хозяйственного отделения на 1872 г. (21 января 1872 – 13 декабря 1872 г.), 58 арк.

1.11. Спр. 163. С копиями циркуляров и узаконений к руководству хозяйственного отделения на 1872 г. (21 января 1872 – 13 декабря 1872 г.), 91 арк.

оп. 106

1.12. Спр. 123. С копиями циркуляров и других узаконений для руководства за 1873 г. (3 февраля 1873 – 27 декабря 1873 гг.), 80 арк.

1.13. Спр. 176. С копиями циркуляров и других узаконений для руководства за 1873 г. (3 февраля 1873 – 27 декабря 1873 г.), 111 арк.

оп. 107

1.14. Спр. 21. Циркуляры узаконения для руководства по хозяйственному отделению (25 января 1874 – 18 января 1874 гг.), 48 арк.

1.15. Спр. 126. Циркуляры и другие узаконения для руководства по хозяйственному отделению (25 января 1874 – 18 января 1874 гг.), 67 арк.

оп. 109

1.16. Спр. 83. Циркуляры и другие узаконения для руководства по хозяйственному отделению (27 января 1876 – 31 декабря 1876 гг.), 38 арк.

1.17. Спр. 141. Циркуляры и другие узаконения для руководства по хозяйственному отделению (27 января 1876 – 31 декабря 1876 гг.), 58 арк.

оп. 110

1.18. Спр. 60. Сенатские указы, циркуляры и другие узаконения для руководства по хозяйственному отделению за 1877 г. (28 января 1877 – 9 ноября 1877 гг.), 73 арк.

1.19. Спр. 119. Сенатские указы, циркуляры и другие узаконения для руководства по хозяйственному отделению за 1877 г. (28 января 1877 – 9 ноября 1877 гг.), 39 арк.

оп. 208

1.20. Спр. 81. Циркуляры Министерства Внутренних Дел от 5 августа 1871 г. (5 августа 1871 – 30 декабря 1874 гг.), 80 арк.

1.21. Спр. 486. Циркуляры Министерства Внутренних Дел от 5 августа 1871 г. (5 августа 1871 – 30 декабря 1874 гг.), 27 арк.

оп. 534

1.22. Спр. 421. Отчёт черниговского губернатора о состоянии губернии за 1880 г., 1881 г., 54 арк.

оп. 552

1.23. Спр. 127. Циркуляры Министерства Внутренних Дел по Главному тюремному управлению за 1883–1887 гг. (3 апреля 1883 – 22 марта 1889 гг.), 327 арк.

1.24. Спр. 497. Циркуляры Министерства Внутренних Дел по Главному тюремному управлению за 1883–1887 гг. (3 апреля 1883 – 22 марта 1889 гг.), 129 арк.

оп. 629

1.25. Спр. 228. Дело из ведомостей о взыскании податей и недоимок (9 июня 1899 – 16 октября 1894 гг.), 33 арк.

оп. 651

1.26. Спр. 2. Циркуляр Департамента хозяйственного (5 марта 1898 г.), 90 арк.

1.27. Спр. 528. Циркуляр Департамента хозяйственного, 5 марта 1898 г., 26 арк.

оп. 652

1.28. Спр. 3. Дело с циркулярами Министерства Внутренних Дел: по Главному тюремному управлению Департаментам: хозяйственному, общих Дел, Полиции, медицинскому, земскому и друг. (5 января 1899 – 8 ноября 1899 гг.), 129 арк.

1.29. Спр. 73. Дело с циркулярами Министерства Внутренних Дел: по Главному тюремному управлению Департаментам: хозяйственному, общих Дел, Полиции, медицинскому, земскому и друг. (5 января 1899 – 8 ноября 1899 гг.), 25 арк.

оп. 653

1.30. Спр. 2. С циркуляром МВД: по Главному тюремному управлению, департаментам: хозяйственному, полиции, земскому и проч. (3 января 1900 – 16 декабря 1900 гг.), 71 арк.

1.31. Спр. 9. С циркуляром МВД: по Главному тюремному управлению, департаментам: хозяйственному, полиции, земскому и проч. (3 января 1900 – 16 декабря 1900 гг.), 19 арк.

оп. 656

1.32. Спр. 132. Ч. IV. Дело о врачебной и ветеринарной помощи населению (11 июня 1903 – 14 июня 1905 гг.), 21 арк.

оп. 665

1.33. Спр. 12. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам (26 ноября 1891 – 21 июля 1912 гг.), 219 арк.

оп. 710

1.34. Спр. 527. Циркуляры Департамента полиции по разным вопросам, 96 арк.

оп. 858

1.35. Спр. 172. Циркуляры Департамента полиции о запрещении учащимся средних учебных заведений посещать кинематографические выставки, об установлении административного надзора за деятельностью «Обществ народных университетов» и по другим вопросам (20 января 1908 – 2 февраля 1909 гг.), 117 арк.

Ф. 707. Управління Київського учбового округу.

оп. 35

1.36. Спр. 7. Циркулярные распоряжения Министра народного просвещения, 39 арк.

оп. 87

1.37. Спр. 103. Дело управления Киевского учебного округа. Циркулярные распоряжения Министра народного просвещения (25 января 1886 – 20 декабря 1886 гг.), 6 арк.

1.38. Спр. 6745а. Дело управления Киевского учебного округа. Циркулярные распоряжения Министра народного просвещения (25 января 1886 – 20 декабря 1886 гг.), 51 арк.

оп. 209

1.39. Спр. 183. Дело управления Киевского учебного округа об учреждении в посаде Клинцах Черниговской губернии ремесленного училища (29 января 1885 – 13 марта 1879 гг.), 441 арк.

оп. 225

1.40. Спр. 55. Дело об открытии в Чернигове Александровского городского ремесленного училища и назначение в него преподавателей (14 апреля 1882 – 27 октября 1912 гг.), 206 арк.

оп. 263

1.41. Спр. 18. Дело Канцелярии попечителя Киевского учебного округа. Переписка по разным предметам (3 марта 1867 – 19 декабря 1867 гг.), 37 арк.

1.42. Спр. 83. Дело Канцелярии попечителя Киевского учебного округа. Переписка по разным предметам (3 марта 1867 – 19 декабря 1867 гг.), 5 арк.

оп. 296

1.43. Спр. 14. Дело правления Киевского учебного округа. О сообщении Министерству Народного просвещения о количестве оплаченных гербовым сбором прошений и телеграмм в 1886 г. (28 сентября 1887 – 31 декабря 1887 гг.), 92 арк.

1.44. Спр. 37. Дело правления Киевского учебного округа с циркулярами распоряжений Министерства Народного просвещения и г. попечителя Киевского учебного округа (январь 1890 – октябрь 1890 гг.), 30 арк.

1.45. Спр. 89. Дело правления Киевского учебного округа. О сообщении Министерству Народного просвещения о количестве оплаченных гербовым сбором прошений и телеграмм в 1886 г. (28 сентября 1887 – 31 декабря 1887 гг.), 48 арк.

Ф. 794. Н. Ф. Сумцов.

1.46. Спр. 9. Сообщение Харьковской головы об избрании Сумцова членом попечительского Совета Харьковской женской гимназии 24 мая 1911 года, 3 арк.

Ф. 1191. Канцелярия Тимчасового Харківського генерал-губернатора.

оп. 1

1.47. Спр. 391. Дело Канцелярии Временного Харьковского генерал-губернатора с Высочайшими манифестами и Указами Правительствующего Сената (14 января 1882 г.), 254 арк.

оп. 2

1.48. Спр. 1880. Отрывки из отчета окружного инспектора об осмотре 1 и 2 Харьковских мужских гимназий. 1864 г., 29 арк.

оп. 3

1.49. Спр. 4. Дело Канцелярии Временного Харьковского генерал-губернатора с копией всеподданнейшего отчета Черниговского губернатора за 1878 г. (10 августа 1879 – 18 сентября 1879 гг.), 54 арк.

1.50. Спр. 12. Дело Канцелярии временного Харьковского генерал-губернатора об учреждении общества для содействия к предупреждению и присечению пожаров и причиняемых ими действий по Черниговской губернии (26 октября 1879 – 17 ноября 1879 гг.), 40 арк.

Ф. 2023. Гордиенко Е.С. – председатель Харьковского уездного земства.

1.51. Спр. 47. Заметки о народном образовании. 1896 г., 28–29 арк.

Ф. 2162. Управление Харьковского ученого округа.

оп. 2

1.52. Спр. 95. Циркуляр Министра народного просвещения Толстого Д. об открытии приготовительных классов. Инструкции окружным инспекторам. 1871 г., 24 арк.

1.53. Спр. 106. Список учителей гимназий Харьковского учебного округа за 1903–1908 гг., 65 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 83. Полтавская городская полиция.

оп. 1.

1.54. Спр. 8. Списки и рапорты уездных исправников о лицах, которые пребывают под негласным наблюдением полиции в 1893–1894 гг., 35 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 1. Сумська міська управа.

оп. 1.

1.55. Спр. 10. Опись городского движимого имущества, находящегося при Сумской городской управе, преysкурant канцелярских принадлежностей; письма и заказы петербургской фирме Ж. Блок, 15 арк.

1.56. Спр. 11. Журнал заседаний Сумской городской думы по вопросам освобождения частных лиц от обложения налогами, открытия городских столовых, проверки и утверждения отчета; отчет городской управы о движении городских денежных сумм за 1890 г., план отдельных частей города Сум; список городских извозчиков, 185 арк.

1.57. Спр. 17. Журнал записи заседаний Сумской городской думы по вопросам проведения водопровода, электроосвещения, устройства скотобойни; список кандидатов в городские головы, 32–33 арк.

1.58. Спр. 19. Отчет о приходе, расходе и остатке денежных сумм Сумского приходского училища; переписка с Харьковским учебным округом по финансовым вопросам, 9 арк.

1.59. Спр. 20. Постановления Сумской городской управы и думы (1896 г.), 51 арк.

1.60. Спр. 23. Постановления Сумской городской управы о порядке составления городской сметы (1896 г.), 24 арк.

1.61. Спр. 24. Журнал заседаний дум по вопросам благоустройства г. Сум, денежных сборов с промыслов и движимых имуществ, о средствах на содержание городской полиции; предписание Харьковского общества по распространению грамотности, об организации в Сумах библиотеки; устав Параскевского приюта для девочек-сирот, списки лиц, арендующих городские лавки; смета городских доходов и расходов на 1877 г., 134 арк.

1.62. Спр. 36. Смета доходов и расходов города Сум на 1899 г., переписка с Харьковским губернским присутствием и Сумской уездной земской управой по финансовым вопросам, 163 арк.

1.63. Спр. 37. Циркуляры Харьковского губернатора о выдаче заработной платы. Инструкция губернским ветеринарам по общему ветеринарному надзору по губерниям, 111 арк.

1.64. Спр. 40. Постановление и ведомости Сумской городской управы о раскладке трактирного сбора. Прошения жителей в городскую управу о разрешении держать столовые, чайные и постоялые дворы в г. Сумы, 85 арк.

1.65. Спр. 41. Ведомости о числе учебных заведений в Харьковской губернии; о доходах за 1898 г., список купцов в 1899 г., 67 арк.

1.66. Спр. 46. Отношения Харьковского жандармского управления в Сумскую городскую управу о расквартировании расположенных в г. Сумах войск: договоры частных лиц с Сумской городской управой о постройке каменных мостов, сметы доходов и расходов по специальным капиталам и на ремонт зданий и сооружений, принадлежащих Сумскому городскому обществу, 258 арк.

1.67. Спр. 61. Месячные ведомости о количестве больных в г. Сумах инфекционными болезнями. Отчет о работе Сумской санитарно-гигиенической станции, 221 арк.

1.68. Спр. 83. Кондиции на сдачу в аренду торговым купцам города. Прошения частных лиц о разрешении вести торговлю в городе: списки арендаторов торговых мест с указанием суммы годового арендного сбора, 47 арк.

1.69. Спр. 93. Ведомости о числе учебных заведений в г. Сумах; о городских доходах. Список купцов г. Сум, 53 арк.

оп. 2

1.70. Спр. 13. Денежные расходные документы, 328 арк.

1.71. Спр. 18. Циркуляр Харьковского губернатора. Постановление Сумской управы о порядке составления списков имеющих право участия в выборах гласных. Инструкция о порядке выбора гласных. Списки гласных, 168 арк.

1.72. Спр. 46. Ведомости о числе учебных заведений в г. Сумах; о городских доходах. Список купцов г. Сум, 63 арк.

оп. 3

1.73. Спр. 5. Денежные расходные документы. Ведомость на выплату жалования Сумской полицейской команде, 35 арк.

1.74. Спр. 7. Денежные расходные документы. Ведомость на выплату жалования Сумской полицейской команде, 87 арк.

1.75. Спр. 16. Денежные расходные документы. Ведомость на выплату жалования Сумской полицейской команде, 221 арк.

1.76. Спр. 25. Денежные расходные документы. Ведомость на выплату жалования Сумской полицейской команде, 15 арк.

Ф. 251. Лебединська повітова земська управа.

оп. 1

1.77. Спр. 10. Книга прихода и расхода денег по Лебединской городской управе. Список избирательных участков в уезде, 53 арк.

1.78. Спр. 11. Ведомости прихода и расхода городских денежных сумм. Денежные отчеты по дорожным сооружениям за 1900, 1905 годы. Сметы на устройство дорог, 29 арк.

1.79. Спр. 19. Журналы экстренного земского собрания от 8 января 1871 г. Доклады управы земскому собранию, 99 арк.

1.80. Спр. 20. Отчеты об обслуживании лиц военного ведомства гражданскими больницами. Ведомости о приходе и расходе денежных сумм по Лебединской больнице, 105 арк.

1.81. Спр. 59. Книга для записи прихода и расхода сумм, ассигнованных на постройку дома Лебединской женской гимназии, 5 арк.

1.82. Спр. 68. Списки погорельцев на получение пособий по страхованию, 55 арк.

Ф. 252. Лебединська міська управа.

оп. 1

1.83. Спр. 4. Ведомости о доходах и расходах по г. Лебедину (1870 – 1881 гг.), 67 арк.

1.84. Спр. 8а. Лебединская городская управа. Месячные ведомости о движении городских денежных сумм по городской управе, общий баланс прихода и расхода бюджета городской управы (1878 г.), 39 арк.

1.85. Спр. 10. Сумская городская управа. Опись городского движимого имущества (1890 – 1906 г.), 35 арк.

1.86. Спр. 11. Книга записи денег, поступающих в Лебединскую городскую управу, 33 арк.

1.87. Спр. 17а. Ведомости о приходе городских денежных сумм за 1888 г., о состоянии общих счетов по городским суммам, 2 арк.

1.88. Спр. 18. Главная книга Лебединской городской управы для общего счета всех денежных сумм (1889 г.), 38 арк.

1.89. Спр. 27. Журнал Лебединской городской управы и отношение по вопросу открытия в г. Лебедине мужской классической гимназии. Сведения о количестве учащихся жителей г. Лебедина в средних учебных заведениях, 14 арк.

Ф. 354. Сумська міська дума.

оп. 1

1.90. Спр. 8. Журнал заседаний, протоколы совещаний городской думы по вопросам расквартирования войск, избрания членов податного присутствия, налогообложения, недвижимого имущества, извозного и трактирного промыслов, профилактика холерных заболеваний, отчуждение земли при расширении Псельской улицы и Чугуевского переулка. Ведомости о состоянии счетов городского общественного банка, 27 арк.

1.91. Спр. 16. Журнал заседаний городской думы по вопросам оценки городских имуществ, открытия заведений трактирного промысла. Устав, смета Параскевского убежища для девочек-сирот, 2 арк.

1.92. Спр. 23. Журнал заседаний и постановлений городской думы по вопросам постройки школ, электроосвещения. Отчет о работе городской библиотеки-читальни. Приходо-расходная смета города на 1900 г., 145 арк.

1.93. Спр. 25. Журнал заседаний и постановлений городской думы по вопросам устройства боен, оптовых складов, пивных лавок, ремонту мостовых, освобождения от арендного сбора, 37 арк.

1.94. Спр. 35. Журнал заседаний и постановлений городской думы по вопросам аренды городских земель, оценке недвижимого имущества, раскладки трактирного сбора, ревизии общественного банка, 35 арк.

1.95. Спр. 41. Журнал заседаний и постановлений городской думы по вопросам налогового обложения городских имуществ, трактирного сбора, устройства подъездных железнодорожных путей, 27 арк.

Ф. 828. Податний інспектор Кролевецького повіту.

оп. 1

1.96. Спр. 54. Короткий журнал кролевецького міського по квартирному податку присутствія (12 лют. 1902 – 8 квіт. 1902 рр.), 10 арк.

Ф. 997. Роменская городская управа.

оп. 1

1.97. Спр. 57. Письмо начальника Полтавской губернии по канцелярии, 1 арк.

1.98. Спр. 71. Письмо полтавскому губернатору из Министерства внутренних дел 28 августа 1874 г., 3 арк.

1.99. Спр. 152. Роменская городская управа. Сведения о народонаселении по званиям (3 января – 22 декабря 1875 г.), 242 арк.

1.100. Спр. 153. Сведения о народонаселении за 1875 г., 288 арк.

1.111. Спр. 195. Баллотированные списки по выборам гласных в городскую думу (1876 г.), 128 арк.

1.112. Спр. 200. Список лиц, имеющих право участвовать в избирательном съезде для выбора гласных уездного земского собрания (1876–1877 гг.), 65 арк.

1.113. Спр. 320. О выборах гласных в городскую думу (1879 г.), 213 арк.

1.114. Спр. 330. Роменская городская управа (29 ноября 1879 г.), 10 арк.

1.115. Спр. 449. Отчет о доходах и расходах Роменской городской управы за 1886 г., 166 арк.

1.116. Спр. 502. Городские доходы и расходы на 1886 г. (г. Ромны), 32 арк.

1.117. Спр. 586. Переписка с губернатором о заседаниях Роменской городской думы (1889 г.), 38 арк.

1.118. Спр. 632. Журнал Полтавского по земским и городским делам присутствия за 1893 г., 40 арк.

1.119. Спр. 677. О выборах гласных в Роменскую городскую думу (1891–1892 гг.), 178 арк.

1.120. Спр. 718. Материалы о выборах гласных в городскую думу (1892 г.), 176 арк.

Ф. 1153. Роменская городская дума.

оп. 1

Т. 4

1.121. Спр. 149. Материалы о выборах гласных в городскую думу (г. Ромны) 1875–1876 гг., 53 арк.

1.122. Спр. 677. Роменская городская управа. О выборах в городскую думу (1891–1892 гг.), 178 арк.

1.123. Спр. 3073. Распорядительный стол. Статистические сведения к годовому отчету о городе (население, доходы, расходы, развитие торговли, благоустройство...) за 1864 г., 75 арк.

1.124. Спр. 3417. Распорядительный стол. Статистические сведения к годовому отчету о состоянии города (население, развитие торговли, строительство, доходы, расходы...) за 1869 г., 68 арк.

1.125. Спр. 3523. Отчет Роменской городской думы за 1870 г., 77 арк.

1.126. Спр. 3524. Роменская городская дума. Отчет о выборах на городские должности и экономическом положении. 1870–1871 гг., 123 арк.

1.127. Спр. 3589. Распорядительный стол. Статистические сведения к годовому отчету о состоянии города за 1871 г. (доходы и расходы города, благоустройство, развитие торговли), 46 арк.

1.128. Спр. 3670. Роменская городская управа. Журнал заседаний за 1887 г., 69 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора.

оп. 1

1.129. Спр. 2. Дело о строительстве и ремонте дорог, мостов и паромов в уездах Харьковской губернии, 35 арк.

1.130. Спр. 13. Дело о представлении кратковременных отпусков чиновникам, 4 арк.

1.131. Спр. 28. Дело о привозе, продаже и провозке соли вольнопромышленниками, 23 арк.

1.132. Спр. 30. Указ государственной мануфактурной коллегии о закупке и поставке солдатских сумок, 37 арк.

1.133. Спр. 37. Дело о строительстве и ремонте дорог, мостов и паромов в уездах Харьковской губернии, 27 арк.

оп. 13

1.134. Спр. 128. О предохранении от заразительной болезни, 5 арк.

1.135. Спр. 163. О формировании первого батальона Стрельцов Харьковской милиции и отправлении их в поход, 2 арк.

1.136. Спр. 164. О доставлении предводителями дворянства ведомостей по части милиции, о деньгах и прочее, 25 арк.

оп. 21

Т. 4

1.137. Спр. 285. По рапорту Сумского городничего о употребленной сумме во время квартирования рекрутского гарнизона и покупку в лазарет дров, свечей и прочего, 3 арк.

оп. 278

1.138. Спр. 2. Ассигнования кредитов в распоряжение Харьковского губернатора в 1881 г. и состояние их в различное время, 34 арк.

1.139. Спр. 6. Приходо-расходные документы Канцелярии Харьковского губернатора за 1881 г., 25 арк.

1.140. Спр. 9. О фабриках и заводах за 1880 г., 164 арк.

1.141. Спр. 10. О выдаче разного рода свидетельств и удостоверений, 274 арк.

оп. 283

- 1.142. Спр. 14. О разрешении директору завода краматорского металлургического общества инженеру М. Ф. Хоржевскому открыть при означенном заводе библиотеку и кабинет для чтения, 52 арк.
- 1.143. Спр. 23. Об образовании комитета для оказания помощи погорельцам с. Богородичного Изюмского уезда, 3 арк.
- 1.144. Спр. 30. О приглашении в город Харьков пастора для совершения богослужения на латышском языке, 2 арк.
- 1.145. Спр. 32. Об утверждении устава Харьковского общества содействия физическому воспитанию детей и попечении о них, 9 арк.
- 1.146. Спр. 38. О разрешении некоторым лицам производить торговлю порохом, 53 арк.
- 1.147. Спр. 51. О созвании особой комиссии при Министерстве финансов для рассмотрения проекта постановления, касающегося ремесленного ученичества и распространения фабричной инспекции на ремесленные заведения, 25 арк.
- 1.148. Спр. 75. Об утверждении устава «Харьковской артели русских инженеров», 55 арк.
- 1.149. Спр. 89. Об открытии и действии общества вспомоществования бедным ученикам и ученицам всех учебных заведений г. Змиева, 33 арк.
- 1.150. Спр. 91. О необходимости внесения в устав Харьковского общества распространения в народе грамотности некоторых изменений, 13 арк.
- 1.151. Спр. 120. Об увеличении штрафа Харьковской городской полиции, 82 арк.
- 1.152. Спр. 133. О власти и значении губернатора по отношению к разным ведомствам и об обязанностях его, 96 арк.
- 1.153. Спр. 137. Об ассигновании денег на сыскную часть, 42 арк.
- 1.154. Спр. 139. Материалы по всеподданнейшему отчету, присланные из уездных городов, 17 арк.
- 1.155. Спр. 142. Циркуляры Министерства внутренних дел о народных чтениях и бесплатных библиотеках, 70 арк.

- 1.156. Спр. 201. О всероссийском пожарном съезде в г. Москве в 1902 г., 164 арк.
- 1.157. Спр. 221. О ценах на хлебные продукты, 34 арк.
- 1.158. Спр. 237. По прошениям частных лиц о выдаче разрешений на приобретение типографского шрифта и прочих предметов печатания, 93 арк.
- 1.159. Спр. 240. Об открытии книжных магазинов, библиотек для чтения и о разрешении торговли книгами и картинами в разнос, 64 арк.
- 1.160. Спр. 252. Об утверждении работ по устройству казенных оброчных статей в Харьковской губернии, 194 арк.
- 1.161. Спр. 272. По ходатайству Харьковского общества содействия физическому воспитанию детей об открытии приюта для детей и летней колонии в Чугуево-Бабчанской даче, 101 арк.
- 1.162. Спр. 284. Об установлении продажи знаков оплаты гербового сбора в учреждениях Министерства внутренних дел и у должностных лиц, 95 арк.
- 1.163. Спр. 288. О доставлении статистических сведений по вопросу о земледельческом промысле, движении населения и переселении его по Харьковской губернии, 94 арк.
- 1.164. Спр. 289. Об утверждении проекта устава Лебединской общественной библиотеки, 23 арк.
- 1.165. Спр. 302. О сообщении губернскому предводителю дворянства программы для составления проектов и смет на устройство пансион-приютов, 31 арк.
- 1.166. Спр. 330. Об утверждении устава Харьковского общества взаимного кредита мелких промышленников, 33 арк.
- 1.167. Спр. 332. Об утверждении Коломакской сельской пожарной дружины, 12 арк.
- 1.168. Спр. 335. О закрытии мест продажи питей, разрешенных без соблюдения требований ст. 598 т.V св. зак., 2 арк.
- 1.169. Спр. 381. Об открытии в г. Харькове школы городских местной городской полиции, 45 арк.

1.170. Спр. 616. По ходатайству городской управы об издании правил пользования пожарной сигнализацией, 53 арк.

1.171. Спр. 1087. О введении в действие плана распределения казенных винных лавок и частных заведений для продажи крепких напитков на трехлетие 1910–1912 гг., 7 арк.

оп. 285

1.172. Спр. 28. Циркулярные распоряжения Министерства Внутренних Дел, 99 арк.

1.173. Спр. 60. О закрытии Лебединской бесплатной библиотеки (завед. библиотеки Золотарев Г.Г.), 9 арк.

1.174. Спр. 166. Депозиты, 25 арк.

1.175. Спр. 167. Отчет с оправдательными документами по сбору денег, вырученных от разных вечеров, 73 арк.

1.176. Спр. 252. Об открытии обществом ночных врачей в г. Харькове курсов по уходу за больными и подаче первой помощи, 105 арк.

Ф. 18. Харківське губернське присутствіє.

оп. 1

1.177. Спр. 283. Об оборотах государственных доходов, специальных средств и партикулярных сумм, находящихся в их кассах, 6 арк.

1.178. Спр. 499. О состоянии сметы расходов на 1910 г., 15 арк.

оп. 43

1.179. Спр. 476. Протоколы заседаний Харьковского губернского по городским делам присутствия, 1–11 арк.

Ф. 44. Харківська міська шестигласна дума.

оп. 1

1.180. Спр. 736. Налоговый стол. О налогах с недвижимых имуществ. 24 октября 1780 г., 44 арк.

оп. 2

1.181. Спр. 575. Раскладная ведомость о налоге с недвижимых имуществ. 1870 г., 959 арк.

Ф. 45. Харківська міська управа.

оп. 1

Т. 1.

1.182. Спр. 20. Об отчете Харьковского городского общественного банка. 1871 г., 5 арк.

1.183. Спр. 38а. Об устройстве водопроводов в городе Харькове. 1871 г., 3 арк.

1.184. Спр. 472. О прокладке водопроводных труб. 1875 г., 32 арк.

1.185. Спр. 567. Об освещении города. 1878 г., 14 арк.

1.186. Спр. 610. О питейных заведениях. 1878 г., 2 арк.

Т. 2

1.187. Спр. 1296. По вопросу о снабжении жителей Лысой горы огнегасительными снарядами. 1886 г., 49 арк.

1.188. Спр. 2071. По обустройству амбулаторий, 23 арк.

Т. 3

1.189. Спр. 2354. О сметных назначениях на 1899 г., 54 арк.

1.190. Спр. 2419. О покупке земли у г. Кабештова, 2 арк.

1.191. Спр. 3374. Опись дел распорядительного отделения за 1910 г. О выборах на разные должности, 34 арк.

Ф. 51. Харківський губернський статистичний комітет.

оп. 1

1.192. Спр. 98. Сведения о количестве жилых, торговых, общественных зданий, заводов, фабрик, ремесленников по специальностям и торговцев в городах губернии, 279 арк.

Ф. 82. Ізюмська повітова земська управа.

оп. 1

1.193. Спр. 94. Технічні кошториси, креслення і справи про будівництво та ремонт шляхів та шляхових сполучень, листування про відпуск і витрату коштів на ці роботи, 94 арк.

Ф. 200. Харківське товариство розповсюдження в народі писемності.

оп. 1

1.194. Спр. 307. Инструкции, регламентирующие деятельность попечителей и учителей школ, 9 арк.

1.195. Спр. 310. Доповіді, річні звіти та листування по діяльності правління та відділень товариства, 378 арк.

Ф. 265. Харківська перша чоловіча гімназія.

оп. 1

1.196. Спр. 1040. Кошториси та прибутково-видаткові документи по утриманню гімназії. 1895-1896 рр., 59 арк.

Ф. 266. Дирекція народних училищ Харківської губернії.

оп. 1

1.197. Спр. 537. О состоянии учебных заведений Харьковской губернии, 3 арк.

1.198. Спр. 563. Сведения о суммах, отпускаемых на содержание гимназии, 4 арк.

1.199. Спр. 625. Сметы о приходе и расходе на содержание воспитанников, 13 арк.

1.200. Спр. 660. О доставлении сметы о приходе и расходе сумм по дирекции училищ, 25 арк.

1.201. Спр. 661. О доставлении сметы о приходе и расходе сумм на содержание воспитанников, 21 арк.

1.202. Спр. 753. С денежными приходными документами, 8 арк.

1.203. Спр. 780. О преобразовании управления низшими учебными заведениями, 3 арк.

1.204. Спр. 781. О состоянии народных начальных училищ Изюмского уезда, 5 арк.

1.205. Спр. 782. О состоянии народных начальных училищ Ахтырского уезда, 23 арк.

1.206. Спр. 790. Отчет о состоянии народных училищ по Богодуховскому уезду, 14 арк.

1.207. Спр. 796. Отчет о состоянии начальных народных училищ Ахтырского и Лебединского уездов, 3 арк.

1.208. Спр. 800. Отчет о начальных училищах Волчанского уезда, 5 арк.

1.209. Спр. 801. Отчет о начальных училищах Сумского уезда, 11 арк.

1.210. Спр. 803. Отчет Славянского городского училища, 43 арк.

1.211. Спр. 805. Отчет частного среднего заведения III разряда, 23 арк.

1.212. Спр. 807. Об открытии педагогических курсов для приготовления учителей, 3 арк.

1.213. Спр. 931. Мужские частные средние учебные заведения Харьковской губернии, 473 арк.

1.214. Спр. 973. Річні звіти дирекції училищ. 1864 р., 34 арк.

Ф. 275. Куп'янське повітове рекрутське присутствіє.

оп. 1

1.215. Спр. 82. Переписка об откупах от рекрутской повинности и досрочном возвращении рекрутов с военной службы, 7 арк.

Ф. 304. Харківська губернська земська управа.

оп. 1

Т. 1

1.216. Спр. 1. Журналы заседаний II очередной сессии губернского земского собрания с 1 по 21 декабря 1866 г. Подлинные, 48 арк.

1.217. Спр. 6. Стенограмма заседаний VIII сессии губернского земского собрания с 4 по 15 декабря 1872 г., 105 арк.

1.218. Спр. 10. Журналы и стенограмма заседаний чрезвычайного губернского земского собрания с 4 по 9 июня 1881 г. с материалами, 98 арк.

1.219. Спр. 11. Журналы заседаний очередной сессии губернского земского собрания с 7 по 18 декабря 1882 г. с материалами, 198 арк.

1.220. Спр. 12. Журналы заседаний чрезвычайного губернского земского собрания 11-12 марта и 31 мая 1884 г. с материалами, 53 арк.

1.221. Спр. 13. Журналы заседаний XXI сессии губернского земского собрания с 10 по 19 декабря 1885 г. с материалами, 159 арк.

- 1.222. Спр. 15. Журналы заседаний XXV очередной сессии губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1889 г. с материалами, 98 арк.
- 1.223. Спр. 16. Журналы заседаний очередной XXVI сессии губернского земского собрания с 10 по 19 декабря 1890 г. с материалами, 185 арк.
- 1.224. Спр. 17. Журналы заседаний очередной XXVII сессии губернского земского собрания с 10 по 19 декабря 1891 г. с материалами, 254 арк.
- 1.225. Спр. 24. Журналы заседаний губернской земской управы с 23 ноября 1865 по 23 февраля 1866 гг. (подлинные) с приложением отчета о ее работе за этот период (печатный), 58 арк.
- 1.226. Спр. 25. Журналы заседаний губернской земской управы с 26 февраля по 21 мая 1866 г. Подлинные, 89 арк.
- 1.227. Спр. 25а. Тоже с 24 мая по 24 августа 1866 г., 49 арк.
- 1.228. Спр. 27. Журналы заседаний губернской земской управы с 24 ноября 1866 по 23 февраля 1867 г. Подлинные, 35 арк.
- 1.229. Спр. 30. Журналы заседаний губернской земской управы с 24 августа по 23 ноября 1867 г. Подлинные, 289 арк.
- 1.230. Спр. 33. Журналы заседаний губернской земской управы с 26 ноября 1868 по 22 февраля 1869 г. Подлинные, 395 арк.
- 1.231. Спр. 617. Сообщение Харьковской губернской управе о недостатках в работе губернской земской больницы, вскрытых губернским врачебным инспектором, 3 арк.
- 1.232. Спр. 620. Ходатайства управы перед земским собранием об удовлетворении нужд повивального училища, об улучшении положения фельдшеров (октябрь), 7 арк.
- 1.233. Спр. 656. Материалы по обсуждению уездными управами проекта организации санитарного бюро и постоянного съезда земских врачей губернии (1894 г.), 28 арк.
- 1.234. Спр. 665. Протоколы заседаний Харьковской губернии врачебного совета при земской управе от 31 декабря 1896 г. и от 7 января 1897 г. (без

подписей). Богодуховского и Старобельского уездных съездов земских врачей (копии) по вопросам организации земской медицины, 69 арк.

1.235. Спр. 673. О покупке участка земли, смежного с губернской земской больницей, для постройки новой психиатрической лечебницы, 25 арк.

1.236. Спр. 786. Денежные счета по расходам на содержание в чистоте здания управы, 37 арк.

1.237. Спр. 810. О выступлении служащих Харьковской губернии земской больницы, потребовавших реорганизации управления ею и улучшения условий труда низшего и среднего персонала. Списки низшего и среднего персонала больницы (1905 г.), 93 арк.

1.238. Спр. 812. Протоколы совещания Харьковского губернского земского управления с экспертами от 20-22 января 1906 г. по вопросу реорганизации управления губернской земской больницей. Правила управления больницей, утвержденные губернским по земским и городским делам присутствием, 25 июля 1908 г., 39 арк.

Т. III

1.239. Спр. 2153. Доклады уездных управ губернскому земскому собранию с материалами о нуждах межуездных медицинских участков, о борьбе с эпидемиями, о проекте нового аптечного устава, 39 арк.

1.240. Спр. 2155. Протоколы уездных врачебно-санитарных советов по обсуждению и утверждению годовых медицинских отчетов, мер борьбы с эпидемией холеры и других вопросов, 62 арк.

1.241. Спр. 2156. Циркуляры и предписания харьковского губернатора и переписка по ним о мероприятиях по борьбе с эпидемией холеры. Отчеты о деятельности лечебно-продовольственных пунктов в уездах, 34 арк.

1.242. Спр. 2158. Доклады Харьковской, Полтавской, Новгородской губернских земских управ чрезвычайным губернским земским собраниям и протоколы заседаний Харьковского губернского врачебного совета и губернской земской управы совместно с председателями уездных управ по

вопросу о мероприятиях по борьбе с эпидемией холеры. 24 января, 25 июля 1905 г., 19 арк.

Ф. 306. Богодухівська повітова земська управа.

оп. 1

1.243. Спр. 108. Статистичні відомості й річні звіти про діяльність бібліотек Богодухівського повіту. 1914 р., 34 арк.

Ф. 647. Харківська жіноча гімназія Нікуліної.

оп. 1

1.244. Спр. 127. Инспекторская книга женской гимназии Никулиной за 1909–1910 гг. и 1910–1911 гг., 174 арк.

Ф. 654. Валківська жіноча гімназія.

оп. 1

1.245. Спр. 235. Протоколи засідань педрад. Циркуляри і розпорядження попечителя Харківського учбового округу, 213 арк.

Ф. 661. Зміївська жіноча гімназія.

оп. 1

1.246. Спр. 192. Циркуляри і розпорядження попечителя Харківського учбового округу, 29 арк.

Ф. 743. Богодухівська жіноча гімназія.

оп. 1

1.247. Спр. 9. Протоколи засідань педагогічних рад, 3 арк.

Ф. 765. Ізюмська жіноча гімназія.

оп. 1

1.248. Спр. 11. Річні звіти піклувальної ради Ізюмської прогімназії, 3 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 127. Чернігівське губернське правління.

оп. 1

1.249. Спр. 13. Протоколы заседания Черниговского Губернского по городским делам присутствия (1888 г.), 4 арк.

- 1.250. Спр. 36. О застройке маломерных участков в городе Мглине (декабрь 1896 – март 1899 гг.), 6 арк.
- 1.251. Спр. 39. Протоколы заседания Черниговской городской думы с приложенными документами: баллотировочные листы о выборах членов санитарной комиссии в совет Александровского ремесленного училища и др. за июль-сентябрь 1897 г. (27 июля 1897 – 15 сентября 1897 гг.), 68 арк.
- 1.252. Спр. 335. По рапорту Коропской городской Думы о смете на строительство помещения для училища (март 1878 г.), 3 арк.
- 1.253. Спр. 1510. По рапорту Черниговской городской Думы о смете на установление фонарей (1891 г.), 32 арк.
- 1.254. Спр. 1137. По рапорту Черниговской городской Думы об освещении городских улиц и площадей (27 января 1892 – 11 декабря 1895 гг.), 86 арк.
- 1.255. Спр. 1818. Дело о зачислении в военное ведомство жителей Мглина (25 июля 1849 – 20 декабря 1849 гг.), 12 арк.
- 1.256. Спр. 1819. Копия Указа Сената от 15 июля 1870 г. о реформировании городского управления (2 января 1870 – 27 января 1871 гг.), 38 арк.
- 1.257. Спр. 4441. О порядке проведения выборов на общественные должности по посаду Шеломы (29 ноября 1862 – 29 октября 1866 гг.), 86 арк.
- 1.258. Спр. 4442. Об утверждении членов Стародубского городского самоуправления (23 октября 1862 – 23 ноября 1864 гг.), 209 арк.
- 1.259. Спр. 4443. Об утверждении членов Борзенского городского самоуправления (30 октября 1862 – 30 ноября 1864 гг.), 211 арк.
- 1.260. Спр. 4444. Об утверждении членов Кролевецкого городского самоуправления (6 ноября 1862 – 1 июня 1863 гг.), 33 арк.
- 1.261. Спр. 4445. Об утверждении членов Воронковского посадского самоуправления (11 ноября 1862 – 11 августа 1866 гг.), 152 арк.
- 1.262. Спр. 4449. Об утверждении членов Новозыбковского городского самоуправления (23 октября 1862 – 23 августа 1866 гг.), 213 арк.
- 1.263. Спр. 5993. Дело по запросу Черниговского губернского казначейства о том, с кого следует взыскать выданные командированному для проведения

следствия по делу о незаконных выборах Стародубского городского головы деньги губернскому секретарю Матонису (30 июля – 19 августа 1871 г.), 8 арк.

1.264. Спр. 6221. Дело об утверждении избранного Остерского городского головы и кандидатов на эту должность на трехлетие с 1872 г. (13 декабря 1871 – 3 августа 1872 гг.), 56 арк.

1.265. Спр. 6276. Дело об утверждении дворянина Николая Терещенко Глуховским городским головою (1 ноября – 4 ноября 1871 г.), 2 арк.

1.266. Спр. 6764. Об утверждении головы гор. Борзны и кандидатов на эту должность на трехлетие с 1872 г. (3 января 1872 – 3 апреля 1873 гг.), 70 арк.

1.267. Спр. 8044. О передаче пожарной команды гор. Новгород-Северска в ведение городского общественного управления (28 января – 30 июня 1899 г.), 20 арк.

1.268. Спр. 8045. О сокращении штата городских в городе Глухове (23 февраля 1899 – 18 августа 1905 гг.), 34 арк.

оп. 2

1.269. Спр. 10. По рапорту Новомлинского Упрощенного управления о взимании подати из дворянина Шагалова (март 1897 г.), 4 арк.

1.270. Спр. 39. По прошению мещанина Белецкого о взыскании со статского советника Дунин-Борковского денег (сентябрь 1870 – март 1871 гг.), 30 арк.

1.271. Спр. 257. Об объявлении мещанину Рабиновичу постановления Черниговской казенной палаты о наложении на него взыскания за торговлю без патента (июль – апрель 1871 г.), 32 арк.

1.272. Спр. 775. О бездействии полицейского надзирателя г. Сурожа Полднева по взиманию городских и сельских сборов (июль-декабрь 1898 г.), 11 арк.

оп. 3

1.273. Спр. 953. О взыскании с купца Тимофея и жены его Голиковых денег, взятых ими в ссуду из городского капитала (18 августа 1872 – 30 апреля 1873 гг.), 4 арк.

1.274. Спр. 1431. По рапорту Борзенской городской думы о разрешении выбора общественных уполномоченных от всех сословий (13 мая – 24 ноября 1864 г.), 91 арк.

1.275. Спр. 1561. О взыскании денег с мещанина Колтунова в пользу Коропской городской думы (9 сентября – 28 сентября 1874 г.), 3 арк.

1.276. Спр. 1674. По жалобе мещанина гор. Мглина на постановление Черниговского губернского по городским делам присутствия об устранении его от участия в выборах городского головы (8 июня – 11 декабря 1875 г.), 10 арк.

1.277. Спр. 1706. Об утверждении общественного приговора об обложении налогом еврейских семейств, проживающих в пос. Свяцкой (1875 г.), 26 арк.

1.278. Спр. 1770. Об утверждении общественного приговора жителей м. Радуля об отдаче в аренду общественной земли для добывания глины на выделку кирпича (ноябрь 1875 – 20 апреля 1876 гг.), 10 арк.

1.279. Спр. 14412. О появлении холеры в Черниговской губернии (11 апреля – 18 августа 1885 гг.), 15 арк.

оп. 4

1.280. Спр. 15. Протокол заседания Губернского правления по 6 столу 2-го отделения (февраль 1870 г.), 233 арк.

1.281. Спр. 1067. По рапорту Нежинской городской Думы о замене натуральной квартирной повинности – денежной (18 декабря 1868 – 23 ноября 1870 гг.), 65 арк.

1.282. Спр. 1068. По отношению Черниговской Контрольной Палаты о результатах ревизии Новгород-Северского полицейского Управления за 1868 г. (18 декабря 1868 – 19 февраля 1869 гг.), 10 арк.

1.283. Спр. 1909. По рапорту Новгород-Северской городской Думы о побуждении общества к явке в Думу для обсуждения общественных дел (18 декабря 1864 – 23 февраля 1865 гг.), 6 арк.

1.284. Спр. 1951. Об утверждении приговора Конотопского мещанского общества, о сборе денег на расходы в 1864 г. (30 марта – 30 апреля 1864 г.), 6 арк.

1.285. Спр. 2269. Ведомости о денежных средствах городов Черниговской губернии (8 января 1864 – 8 апреля 1864 гг.), 819 арк.

оп. 6

1.286. Спр. 158. Сборник ведомостей о городских головах и членах городских дум (май 1888 г.), 4 арк.

оп. 6в

1.287. Спр. 58. Дело о борьбе с оспой в г. Чернигове (30 ноября – 30 декабря 1872 г.), 52 арк.

1.288. Спр. 128. По рапорту Черниговской городской Думы о Местном обществе страхования от пожаров относительно его управления (27 апреля – 7 ноября 1891 г.), 7 арк.

оп. 7в

1.289. Спр. 11. Об оспопрививании в Черниговской губернии (2 января – 18 декабря 1871 г.), 146 арк.

1.290. Спр. 226. О появлении холеры в Черниговской губернии (9 июля – 3 декабря 1872 г.), 420 арк.

оп. 8в

1.291. Спр. 38. Об оспопрививании в Черниговской губернии (3 января – 19 декабря 1872 г.), 100 арк.

1.292. Спр. 40. О частной практике (7 января – 9 января 1873 г.), 184 арк.

1.293. Спр. 219. По предложению Начальника Губернии об учреждении Санитарной Комиссии (8 июля – 11 сентября 1873 г.), 137 арк.

1.294. Спр. 220. Об оспопрививании в Черниговской губернии (8 января – 10 декабря 1873 г.), 103 арк.

оп. 9б

1.295. Спр. 172. По рапорту Сосницкой городской Думы о найме у купца Люблинского помещения для пожарной команды (17 ноября – 19 декабря 1889 г.), 47 арк.

оп. 10

1.296. Спр. 43. О составлении сметы на ремонт триумфальных ворот в г. Новгород-Северске (4 ноября 1865 – 30 ноября 1868 гг.), 24 арк.

1.297. Спр. 438. По отношению Черниговской городской управы о высылке в Управу по препровождаемому окладному месту, следуемого городу, оценочного сбора за квартиру губернатора (14 декабря – 19 декабря 1881 г.), 24 арк.

1.298. Спр. 450. Об утверждении сметы на ремонт в зданиях Черниговской мужской гимназии в 1881 году (20 марта – 21 апреля 1881 гг.), 8 арк.

1.299. Спр. 610. По отношению Остерской городской управы о незаконной выгрузке булыжного камня на набережной реки Десны в г. Остре (7 июля 1884 – 20 декабря 1885 гг.), 24 арк.

оп. 11б

1.300. Спр. 54. По рапорту Сосницкого уездного исправника с просьбою о побуждении городской думы к устройству или найму помещения для арестованных при полиции (11 марта – 28 ноября 1876 г.), 24 арк.

1.301. Спр. 100. По отношению Черниговской казенной Палаты от 15 мая с передачею требований Городницкой городской Думы об удержании денег (18 мая – 10 июня 1876 г.), 6 арк.

1.302. Спр. 134. По рапорту Новозыбковского городского головы оплатить устройство в здании Новозыбковского тюремного замка фонарей и караульных будок (26 июня – 24 декабря 1876 г.), 26 арк.

оп. 13

1.303. Спр. 676. Протоколы губернского правления по 1-му отд. 1-му столу (ноябрь 1845 г.), 366 арк.

1.304. Спр. 686. Протоколы губернского правления по 1-му отд. 1-му столу (декабрь 1845 г.), 342 арк.

1.305. Спр. 689. Протоколы губернского правления по 3-му отд. 8-му столу (декабрь 1845 г.), 287 арк.

оп. 13в

1.306. Спр. 32. Об остатках от содержания по случаю вакантных мест Уездных врачей, лекарских учеников и повивальных бабок (8 февраля – 31 декабря 1877 г.), 272 арк.

оп. 14б

1.307. Спр. 176. По рапорту Конотопской городской Думы о смете на строительство порохового склада (март 1879 г.), 3 арк.

1.308. Спр. 223. По рапорту Кролевецкой городской Думы о смете на ремонт тюрьмы (18 января – 21 марта 1880 г.), 64 арк.

оп. 15в

1.309. Спр. 250. По прошению города Сосницы евреев о разрешении им иметь фельдшера и медикаменты для пользования больных евреев (25 октября – 12 ноября 1880 г.), 18 арк.

оп. 16в

1.310. Спр. 80. По рапорту Суражского городского Головы относительно увольнения городского врача (27 мая – 8 ноября 1872 г.), 5 арк.

оп. 17б

1.311. Спр. 14. По рапорту Черниговской городской Думы относительно содержания местной тюрьмы (25 мая – 13 ноября 1880 г.), 24 арк.

оп. 18в

1.312. Спр. 73. По отношению Черниговской городской Управы с препровождением копии акта о нечистотах, накопившихся в помещениях при заводе П. Цвета (9 апреля – 11 апреля 1883 г.), 3 арк.

оп. 19в

1.313. Спр. 73. По отношению Остерского Городского головы о переводе городской больницы за город (21 марта – 27 января 1884 г.), 26 арк.

оп. 21

1.314. Спр. 1819. Копии Указа Правительствующего Сената от 18 июля 1870 г. (2 января 1870 – 25 января 1872 гг.), 36 арк.

1.315. Спр. 2102. Переписка с городскими думами о заготовке хлеба для продажи городскому населению по пониженным ценам в связи с неурожаем (21 июня 1891 – 31 декабря 1893 гг.), 188 арк.

1.316. Спр. 2211. Дело об утверждении приговора общества мещан города Новых Млинов об ассигновании денег на ремонт дороги (17 апреля – 9 июля 1892 г.), 4 арк.

оп. 21в

1.317. Спр. 89. Ведомости о санитарном состоянии городских торговых площадей (21 мая – 8 сентября 1891 гг.), 13 арк.

оп. 22

1.318. Спр. 1072. Указ сената об обязанности городских общественных управлений собирать и сообщать по принадлежности справочные цены на различные предметы (30 января – 29 ноября 1873 г.), 14 арк.

оп. 23

1.319. Спр. 45. По рапорту Новозыбковской городской Думы о санитарном состоянии города (2 марта – 21 мая 1884 г.), 6 арк.

1.320. Спр. 137. Дело об исследовании кожевенных заводов в посаде Злынка относительно загрязнения воды (11 февраля – 15 мая 1894 г.), 5 арк.

1.321. Спр. 1329. Протокол заседания Черниговского губернского распорядительного комитета о мерах борьбы с дифтеритом и другими эпидемическими заболеваниями (23 мая – 28 мая 1880 г.), 16 арк.

1.322. Спр. 1384. Ведомости о санитарном состоянии городов Черниговской губернии (5 марта 1894 – 30 июня 1894 г.), 567 арк.

1.323. Спр. 1385. Сведения о санитарном состоянии городов за 1894–1898 гг. (5 марта 1894 – 30 июня 1898 гг.), 769 арк.

1.324. Спр. 1396. Дело об осмотре местности, отведенной за городом Козельцом под устройство мещанином Тонклевским Вульфом кишечного завода (24 сентября – 1 ноября 1894 г.), 4 арк.

- 1.325. Спр. 1404. Дело об исследовании качества воды в колодце г. Чернигова (16 мая 1894 – 31 декабря 1897 гг.), 18 арк.
- 1.326. Спр. 1405. Дело по рапорту Новозыбского уездного полицейского управления об исследовании качества воды в р. Корне (20 июня 1894 – 27 июня 1897 гг.), 10 арк.
- 1.327. Спр. 1471. Дело об осмотре местности, отведенной на устройство в г. Козельце еврейской бани (2 сентября – 29 сентября 1895 г.), 4 арк.
- 1.328. Спр. 1474. Дело по рапорту Конотопского уездного исправника об исследовании качества воды в р. Езучи (15 февраля 1895 – 7 февраля 1900 гг.), 26 арк.
- 1.329. Спр. 1476. Дело об исследовании качества воды на р. Туросне, загрязненной отбросами бумажной фабрики Володченко (29 сентября 1895 – 31 декабря 1898 гг.), 12 арк.
- 1.330. Спр. 1487. Сведения о санитарном состоянии городов за 1896–1897 гг. (21 декабря 1896 – 8 декабря 1897 гг.), 266 арк.
- 1.331. Спр. 1620. Обзор экономического состояния Черниговской губернии за 1880 г. (декабрь 1880 г.), 20 арк.
- 1.332. Спр. 1987. Приказ о запрещении самовольного переселения крестьян, ведомость о недоимках по выдаче пособия казне из городских доходов за 1871–1872 гг. (1 декабря 1871 – 1 декабря 1872 гг.), 11 арк.
- 1.333. Спр. 1988. Сведения о состоянии пожарной части, доходах и расходах городов и др. (31 декабря 1871 – 3 января 1873 гг.), 903 арк.
- 1.334. Спр. 1990. Циркуляры губернатора уездным и городским полицейским управлениям и др. (22 декабря 1872 – декабрь 1873 гг.), 1289 арк.
- 1.335. Спр. 2024. Предписания губернатора земским и городским управам и исправникам о временном присоединении Черниговской губернии к Киевскому генерал-губернаторству и др. (31 декабря 1881 – 23 июня 1883 гг.), 126 арк.

1.336. Спр. 2026. Постановление городских дум о назначении членов управ и попечителей приходских училищ, увеличении количества городских и др. (23 июня – 7 октября 1882 г.), 900 арк.

оп. 23б

1.337. Спр. 49. Дело о строительстве помещений для Нежинской городской тюрьмы (21 марта – 7 июля 1888 г.), 20 арк.

оп. 23в

1.338. Спр. 73. По рапорту Новгород-Северской городской думы относительно загрязнения жителями воды в р. Десне (21 августа – 20 ноября 1893 г.), 8 арк.

1.339. Спр. 118. Сведения о санитарном состоянии городских скотобоен (14 августа – 11 октября 1890 г.), 14 арк.

оп. 24в

1.340. Спр. 80. По отношению Канцелярии Черниговского Губернатора о рассмотрении обязательных правил по санитарной части г. Березного (2 мая – 16 мая 1888 г.), 3 арк.

оп. 26б

1.341. Спр. 88. Предписания губернатора земским и городским управам, Постановления городских дум и др. (21 апреля – 17 октября 1885 г.), 54 арк.

1.342. Спр. 152. По рапорту Сосницкой городской Думы относительно устройства бани на городской земле (21 февраля – 7 июля 1891 г.), 4 арк.

оп. 27в

1.343. Спр. 1. По распоряжению г. начальника губернии об осмотре водовозных бочек в санитарном отношении, принадлежащих городу и частным лицам (2 января – 17 января 1891 г.), 3 арк.

оп. 28в

1.344. Спр. 159. По рапорту Стародубского городского врача о награждении фельдшера А. Шуманова серебряной медалью за успешное оспопрививание (15 сентября 1892 г.), 62 арк.

оп. 29в

1.345. Спр. 94. По отношению Строительного Отделения заключения в санитарном отношении на устройство кожевенного завода в посаде Свяцком (7 июня – 20 октября 1893 г.), 7 арк.

1.346. Спр. 95. По отношению Строительного Отделения о заключении в санитарном отношении на устройство свечного завода в г. Нежине (7 июня – 4 ноября 1893 г.), 4 арк.

1.347. Спр. 132. По рапорту Сосницкого Уездного исправника о загрязнении и порче воды в р. Бреч (12 декабря 1898 г.), 5 арк.

1.348. Спр. 148. По отношению Строительного Отделения о даче заключения о санитарном отношении кожевенных заводов (23 сентября – 30 сентября 1894 г.), 13 арк.

оп. 31в

1.349. Спр. 82. По отношению Медицинского Департамента с кратким очерком санитарного состояния городов России в 1892 г. для дополнения данными по приложенной программе (24 апреля – 8 февраля 1896 г.), 102 арк.

оп. 32а

1.350. Спр. 198. О доставлении Департаменту полиции сведений относительно удовлетворения чинов полиции жалованием (23 июня 1890 – 7 февраля 1891 гг.), 86 арк.

оп. 32в

1.351. Спр. 41. По рапорту Стародубской городской Думы об отказе от пользования земской уездной больницей (13 февраля – 21 мая 1876 г.), 30 арк.

1.352. Спр. 123. По циркулярному предложению г. министра Внутренних Дел о доставлении сведений о городских врачах (25 июня – 14 августа 1897 г.), 30 арк.

1.353. Спр. 1384. По рапорту Козелецкой городской Думы о наказании нарушителей постановлений городской Думы и др. (12 октября – 15 декабря 1885 г.), 216 арк.

оп. 33в

1.354. Спр. 138. По отношению Канцелярии Черниговского Губернатора с препровождением на заключение постановлений Козелецкой городской Думы относительно отвода места для купания лошадей и мойки белья (18 июля – 1 сентября 1898 г.), 4 арк.

1.355. Спр. 199. По рапорту Черниговской городской Думы о санитарном состоянии обозов для вывоза нечистот (27 марта – 8 сентября 1872 г.), 5 арк.

1.356. Спр. 244. По циркулярному предложению г. министра Внутренних Дел о выделении помощи городским врачам (13 апреля 1890 – 18 августа 1899 гг.), 72 арк.

оп. 69а

1.357. Спр. 110. Дело о принятии мер по борьбе с эпидемическими заболеваниями (1891–1895 гг.), 145 арк.

оп. 70а

1.358. Спр. 93. Ведомости о состоянии пожарных частей городов Черниговской губернии (21 августа 1886 – 19 ноября 1895 гг.), 63 арк.

оп. 72а

1.359. Спр. 9. По рапорту Козелецкой городской Думы об обложении населения дополнительным сбором (14 мая – 18 августа 1899 г.), 3 арк.

оп. 73а

1.360. Спр. 11. Дело об организации городских обществ страхования от огня имущества населения (21 мая – 7 августа 1890 г.), 4 арк.

оп. 166

1.361. Спр. 92. По рапорту Мглинского Уездного врача о неудовлетворении жалованием Мглинскую Городскую Управою городского врача (25 февраля – 14 мая 1881 г.), 8 арк.

оп. 187а

1.362. Спр. 44. По рапорту Остерской городской Думы о дополнительном обложении населения (май 1873 г.) 3 арк.

1.363. Спр. 109. По рапорту Стародубского городского головы о найме помещения для городского приемного покоя (18 февраля – 18 декабря 1885 г.), 21 арк.

1.364. Спр. 494. По отношению губернатора о состоянии городских пожарных команд в 1895 г. (февраль-октябрь 1895 г.), 192 арк.

оп. 189а

1.365. Спр. 101. По рапорту Нежинской городской Думы об отдаче с подряда постройки обмундирования для полицейской команды и поставки отопления и освещения для городских помещений (10 марта – 24 марта 1871 г.), 4 арк.

1.366. Спр. 123. По отношению Особенной канцелярии по кредитной части с препровождением проекта о Городских общественных банках (7 апреля – 22 апреля 1871 г.), 8 арк.

1.367. Спр. 159. По рапорту Нежинской городской Думы с приговором о разрешении Думе произвести расход на введение в г. Нежине городского положения (3 мая – 20 мая 1871 г.), 6 арк.

1.368. Спр. 175. По рапорту Кролевецкой городской Думы по истреблению собак по городу Кролевицу (14 мая – 31 мая 1871 г.), 4 арк.

1.369. Спр. 219. По рапорту Остерского уездного полицейского управления относительно удовлетворением жалованием полицейских десятских в г. Остре (17 июня 1872 г.), 12 арк.

1.370. Спр. 220. По рапорту Остерской городской Думы Сиротского Суда и пожарной части (17 июня – 24 августа 1871 г.), 14 арк.

1.371. Спр. 316. По рапорту Стародубской городской Думы с приговором о сборе с общества суммы в 1871 г. на наем двух десятских в г. Стародубе (19 августа – 31 августа 1871 г.), 4 арк.

1.372. Спр. 320. По рапорту Нежинской городской Думы о продаже трех приплодков от пожарных лошадей в г. Нежине (23 августа – 15 ноября 1871 г.), 8 арк.

1.373. Спр. 322. По рапорту Конотопского Городского Головы о найме дома для холерного отделения в г. Конотопе (23 августа – 31 августа 1871 г.), 10 арк.

1.374. Спр. 344. По рапорту Суражского Упрощенного Общественного Управления с приговором об устройстве нового моста на военно-транспортной дороге в г. Сураже (16 сентября – 23 сентября 1871 г.), 4 арк.

1.375. Спр. 417. По рапорту Козелецкой городской Думы о найме у мещанина Дзюбенка конюшни для пожарных лошадей и о выдаче Юрченку денег за помещение в сараях его пожарных лошадей (1 ноября – 9 ноября 1871 г.), 8 арк.

1.376. Спр. 452. По рапорту Стародубского уездного исправника о настоянии над полицмейстером п. Елинки к скорейшему удовлетворению требования полицейского пристава г. Стародуба касательно взыскания с купца Гусева на десятскую повинность денег (2 ноября – 7 декабря 1871 г.), 2 арк.

оп. 191а

1.377. Спр. 14. По рапорту Конотопской городской Думы об исправлении мостовых и гатей (7 января 1872 г.), 87 арк.

1.378. Спр. 409. По рапорту Козелецкой городской Думы о позаимствовании из общественных сумм на выполнение расходов в 1872 г. на пожарную часть (6 июня – 13 ноября 1872 г.), 10 арк.

1.379. Спр. 433. По рапорту Кролевецкой городской Думы о разрешении сумм на наем помещений для заболевающих холерою (20 июня – 30 июня 1872 г.), 4 арк.

1.380. Спр. 435. По рапорту полицейского надзирателя г. Коропа о настоянии над городской Думою к приведению в исправность улиц (21 июня – 31 июня 1872 г.), 6 арк.

1.381. Спр. 476. По рапорту Козелецкой городской Думы с приговором о взыскании в 1872 г. денежных сборов на разные общественные надобности (16 марта – 6 июня 1872 г.), 8 арк.

1.382. Спр. 713. О доставлении сведений Черниговским исправником о количестве пожарных команд в городах (11 декабря – 29 декабря 1872 г.), 60 арк.

оп. 193а

1.383. Спр. 30. По предложению Черниговского губернатора о производстве пенсий нижним чинам, претерпевшим на пожарах увечия (22 января – 6 февраля 1873 г.), 7 арк.

1.384. Спр. 273. По рапорту Елионского Упрощенного Управления с приговором об обложении иногородних купцов за выпас скота (7 августа – 13 сентября 1873 г.), 6 арк.

оп. 288

1.385. Спр. 162. По отношению Хозяйственного Департамента о сообщении необходимых сведений о скотобойнях Черниговской губернии (22 сентября – 24 ноября 1892 г.), 65 арк.

Ф.128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора.

оп. 1

1.386. Спр. 1345. Об усилении ночной стражи по городам и уездам губернии (11 ноября 1897 – 21 августа 1899 гг.), 90 арк.

1.387. Спр. 1346. Переписка с Черниговской строительной экспедицией, казенной палатой, полицией, сметы и другие документы об израсходовании сумм на постройку и ремонт общественных зданий (5 октября 1814 – 28 октября 1817 гг.), 137 арк.

1.388. Спр. 9973. По рапорту Новозыбковской городской думы об утверждении приговора для сбора денег с общества купцов и мещан на общественные расходы (26 декабря 1845 – 5 января 1846 гг.), 4 арк.

1.389. Спр. 14460. Записка сенатора Половцева о состоянии городского хозяйства в городах Черниговской губернии (часть II) (1871–1881 гг.), 571 арк.

оп. 4

1.390. Спр. 28. Дело по обвинению Кролевецкого городского головы купца Тихонова Виктора и членов городской управы Перцова и Лысенко о присвоении общественных денег (17 октября 1885 – 27 апреля 1888 гг.), 3 арк.

оп. 23

1.391. Спр. 1443. Ведомости о ходе эпидемических заболеваний по медицинским участкам Черниговской губернии за июнь 1895 г. (июнь 1895 – 31 июля 1895 г.), 731 арк.

оп. 33в

1.392. Спр. 158. По ходатайству Клинцовского Городского Головы о разрешении Клинцовскому обществу открыть аптеку в г. Клинцах (25 августа – 7 сентября 1899 г.), 16 арк.

Ф. 145. Чернігівське у земських і міських справах присутствіє.

оп. 1

1.393. Спр. 2. Сборник ведомостей и сведений о приходе и расходе средств с приложениями за 1891–1916 гг. (1892–1916 гг.), 365 арк.

1.394. Спр. 3. Отношение Министерства Внутренних дел, управляющего казенной палатой губернского правления и др.; о замечаниях по сметам и раскладках на 1897 год, о взыскании гербового сбора и др. (4 июля 1892 – 28 декабря 1916 гг.), 203 арк.

1.395. Спр. 30. Переписка с городскими управами о передаче в ведение полицейского управления пожарных команд, постройке Красного моста и больницы в г. Чернигове (1 июля 1894 – 6 мая 1877 гг.), 7 арк.

1.396. Спр. 44. По жалобе казака гор. Конотопа Мовчана об излишнем обложении налогами его имущества (24 октября 1897 – 20 декабря 1897 г.), 4 арк.

1.397. Спр. 46. По ходатайству домовладельцев города Чернигова Рабкина, Туровского и др. о рассрочке им платежа недоимок земских и городских сборов (февраль 1897 г.), 4 арк.

1.398. Спр. 50. Протоколы собраний городских уполномоченных с приложенными к ним сметами доходов и расходов посада Чуровичи и Митьковки за 1898–1917 гг. (1898–1917 гг.), 36 арк.

1.399. Спр. 54. Переписка с Борзенским городским головой о выполнении местной полицией постановления по вопросу задержания бродячего скота (4 апреля 1898 – 17 апреля 1898 г.), 2 арк.

1.400. Спр. 441. Сборник документов Стародубского городского самоуправления (14 января 1899 – 19 декабря 1900 гг.), 24 арк.

1.401. Спр. 486. Ведомости о сметах на удержание земских школ (июль 1890 г.), 4 арк.

1.402. Спр. 1173. Отношение главному управлению по делам местного хозяйства, Черниговской городской управе, строительному отделению Черниговского губернского правления и др. (1 августа 1892 – 14 июля 1917 гг.), 103 арк.

оп. 2

1.403. Спр. 10. Переписка с Радульским общественным упрощенным управлением, губернским правлением и Городнянским уездным исправником об устройстве населением города Городни помойной ямы и мусорных ящиков (3 июня 1894 – 26 ноября 1894 г.), 6 арк.

оп. 3

1.404. Спр. 34. По рапорту Черниговской городской Думы о посылке добровольцев (11 июля – 13 октября 1876 г.), 10 арк.

Ф. 146. Чернігівське губернське у міських справах присутствіє.

оп. 1

1.405. Спр. 1. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1872 г.), 98 арк.

1.406. Спр. 2. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1874 г.), 215 арк.

1.407. Спр. 3. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1875 г.), 168 арк.

- 1.408. Спр. 4. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1876 г.), 261 арк.
- 1.409. Спр. 5. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1877 г.), 132 арк.
- 1.410. Спр. 6. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1884 г.), 60 арк.
- 1.411. Спр. 7. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1886 г.), 638 арк.
- 1.412. Спр. 8. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1887 г.), 369 арк.
- 1.413. Спр. 9. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1890 г.), 221 арк.
- 1.414. Спр. 10. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1890 г.), 221 арк.
- 1.415. Спр. 11. Протоколы заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1883 г.), 126 арк.
- 1.416. Спр. 14. Журнал протоколов заседаний Черниговского губернского по городским делам присутствия (1886 г.), 328 арк.
- 1.417. Спр. 15. Дело об объявлении Черниговским вице-губернатором недействительными выборы в Кролевецкое, Городнянское и др. уездные податные присутствия в связи с избранием в их состав евреев (1 мая – 6 июля 1885 г.), 127 арк.
- 1.418. Спр. 36. Сведения об окладе, поступлении и недоимках налога с недвижимых имуществ, приходе и расходе городских сумм (1886 г.), 36 арк.
- 1.419. Спр. 68. Свидетельства, выданные разным лицам об имущественном положении, поведении (март – декабрь 1900 г.), 68 арк.

оп. 2

- 1.420. Спр. 20. Ведомость о приходе денег, вырученных за продажу купцам свидетельств на право торговли за июль 1879 года, 40 арк.

Ф. 205. Чернігівська міська дума.

оп. 1

1.421. Спр. 1. Сборник документов: циркуляры губернатора об издании жалованной грамоты городом; переписка с наместническим правлением об отдаче в ведение думы всех принадлежащих городу земель; постановление думы об отдаче на откуп паромного перевоза через Десну, сенокосов и др. (19 декабря 1785 – 15 июня 1786 гг.), 33 арк.

Ф. 206. Чернігівська міська управа.

оп. 1

1.422. Спр. 23. Дело по предписанию Черниговского губернатора об ассигновании средств из сумм коробочного сбора на содержание еврейского училища и стипендию учащимся (январь-сентябрь 1876 г.), 3 арк.

Ф. 221. Головний наглядач провіантських магазинів у Чернігівській губернії.

оп. 1

1.423. Спр. 64. Сведения об учительском составе Нежинского ремесленного училища (июль 1895 г.), 7 арк.

Ф. 467. Березнянська міська дума.

оп. 1

1.424. Спр. 151. Дело о передаче городской думе Березинского приходского училища (январь-август 1871 г.), 6 арк.

1.425. Спр. 152. Документы о рекрутском наборе в 1875 году (указ, списки, переписка) (1872–1873 гг.), 267 арк.

1.426. Спр. 153. Книга учета прихода и расхода денежных сумм (1872 г.), 3 арк.

1.427. Спр. 158. Предписания Черниговского губернатора и сведения о пользующихся избирательным правом согласно нового городского положения об увеличении уезда (декабрь 1890 – август 1891 гг.), 37 арк.

оп. 23

1.428. Спр. 1986. Ведомости о выплате городскими думами пособия казне и др. (1879 г.), 23 арк.

оп. 236

1.429. Спр. 42. По рапорту Мглинской городской Думы о выделении земли для помещения училища (март 1878 г.), 3 арк.

Ф. 469. Березнянська міська управа.

оп. 1

1.430. Спр. 40. Дело о принятии мер по борьбе с эпидемическими заболеваниями (1887–1890 гг.), 136 арк.

1.431. Спр. 41. Сведения об окладе, поступлениях и недоимках налога с недвижимых имуществ, количестве купцов и почетных граждан и по сословиям, приходе и расходе городских сумм (1888 г.), 35 арк.

оп. 2

1.432. Спр. 19. Переписка с хозяйственным департаментом Министерства Внутренних Дел о высылке денег на содержание полицейских управлений (7 декабря 1879 г.), 15 арк.

1.433. Спр. 35. Ведомости о приходе денег, вырученных за продажу купцам свидетельств на право торговли за декабрь 1884 года (31 декабря 1884 г.), 27 арк.

Ф. 950. Коропська міська дума.

оп. 1

1.434. Спр. 4. Ведомость о количестве сдаваемых в оброк городских земель и получаемых с них доходов (22 сентября 1868 г.), 5 арк.

ВІДДІЛ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У

М. НІЖИН

Ф. 340. Ніжинська міська управа.

оп. 1

1.435. Спр. 15. Дело по открытию сквера (март 1876 г.), 36 арк.

1.436. Спр. 65. О страховых обществах (январь 1870 – ноябрь 1870 гг.), 27 арк.

1.437. Спр. 78. Дело о покупке муки (сентябрь 1891 – октябрь 1891 г.), 2 арк.

- 1.438. Спр. 115. Дело по ночной охране городов (май 1890 – ноябрь 1890 г.), 3 арк.
- 1.439. Спр. 172. Дело об аренде торговых лавок (январь 1896 – декабрь 1896 г.), 36 арк.
- 1.440. Спр. 370. Дело о замощении улиц и городской площади (март 1885 – сентябрь 1887 гг.), 5 арк.
- 1.441. Спр. 375. Дело о подрядчике И. Дравкине (май 1893 г.), 3 арк.
- 1.442. Спр. 421. Дело о годовом освещении города (январь 1890 – март 1890 г.), 3 арк.
- 1.443. Спр. 431. О сдаче в аренду И. Голубовскому городского сада (май 1890 – сентябрь 1890 г.), 10 арк.
- 1.444. Спр. 432. Освещение городских улиц (январь 1891- декабрь 1892 гг.), 3 арк.
- 1.445. Спр. 535. Дело о замощении улиц А. Кушакевича, Б. Хмельницкого (январь 1893 – июнь 1894 гг.), 11 арк.
- 1.446. Спр. 566. О замощении мостовой (апрель 1895 – июнь 1895 г.), 2 арк.
- 1.447. Спр. 610. Дело по освещению Хрестовоздвиженской улицы (январь-декабрь 1897 г.), 6 арк.
- 1.448. Спр. 613. О состоянии городских улиц (декабрь 1899 – январь 1900 гг.), 14 арк.
- 1.449. Спр. 654. Дело по установлению населением фонарей (январь 1899 – январь 1900 гг.), 10 арк.
- 1.450. Спр. 1265. О взимании подати за проезд по мостовых (февраль 1883 г.), 6 арк.

Ф. 341. Ніжинська міська дума.

оп. 1

- 1.451. Спр. 112. Дело по содержанию церковно-приходских школ (февраль 1880 – ноябрь 1880 г.), 2 арк.
- 1.452. Спр. 1262. Дело о мерах против бездомных собак (июнь 1875 г.), 3 арк.

1.453. Спр. 1263. Дело о формировании санитарных комиссий (май 1885 – март 1891 гг.), 276 арк.

1.454. Спр. 1265. Дело о командировке врача М. Розергарда (май 1890 г.), 6 арк.

1.455. Спр. 1270. Дело о санитарном состоянии города Нежина (июль 1890 г.), 19 арк.

ІНСТИТУТ РУКОПISУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Ф. 3. Олександр Олександрович Русов.

оп. 2

1.456. Спр. 5. Конспект лекцій по статистиці, прочитаної у Київському комерційному інституті, 34 арк.

1.457. Спр. 8. Програма початкової, середньої та вищої освіти на Україні, 22 арк.

Ф. 8. Коллекция университета Св. Владимира.

1.458. Спр. 2658. Раковский Г. Статистическое описание Нежинского уезда. Оригинал (XIX в.), 50 арк.

Ф. 10. О. Варнеке.

1.459. Спр. 15008. До історії українських міст наприкінці XIX та на початку XX ст., 16 арк.

Ф. 61. Архив А. Кистяковского.

1.460. Спр. 1631. Описание посада Добрянки, Городницкого уезда, Черниговской губернии. Рукопись (II пол. XIX в.), 12 арк.

Ф. 80. Дмитро Іванович Багалій.

1.461. Спр. 50. Приговор Кочетковского сельского схода с выражением благодарности за помощь в борьбе с холерой профессорам Д. И. Багалию, Н. Я. Гроту, А. П. Остапенко и т.д. 1892 г., 68 арк.

Ф. 127. Архив М. И. Лилеева.

1.462. Спр. 148. Лилеев М. И. Материалы по истории Конотопа, 13 арк.

1.463. Спр. 163. Лилеев М. И. Материалы по истории управления, торговли, хозяйства и пр. города Нежина, 44 арк.

1.464. Спр. 215. Лилеев М. И. Заметки, записки, финансовые документы, связанные с деятельностью Нежинской городской думы (1878–1905 гг.), 60 арк.

Ф. 198. Харьковский университет. Медицинский факультет.

1.465. Спр. 1. Диплом лекаря I класса с правом медицинской и хирургической практики, выданный Ф. С. Цыцурину. 1880 г., 3 арк.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПОСУЛЛЯ»

1.466. ДКЗ КН № 8958, док. № 2333. Сведения о заседаниях Роменской городской думы в 1905 г., 5 арк.

1.467. ДКЗ КН № 10965, док. № 2747. Креслення поворотного кола системи «Селлерса» для Лібаво-Роменської залізниці (1899 р.), 7 арк.

1.468. ДКЗ КН № 11900, док. № 2999. Контракт з Роменською міською управою про оренду приміщень (1876 р.), 16 арк.

1.469. ДКЗ КН № 11901, док. № 8000. Контракт з Роменською міською управою про оренду приміщення (1887 р.), 18 арк.

1.470. РКМ КВ № 4723, док. № 1415. План заштатного міста Глинськ (1900 р.), 3 арк.

РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Ф. 776. Главное управление по делам печати МВД.

оп. 3

1.471. Спр. 3. Секретный стол – циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 27 арк.

1.472. Спр. 787. Отчеты о периодической и непериодической печати Харьковской судебной палаты, 98 арк.

Ф. 1281. Департамент полиции Министерства внутренних дел.

оп. 6

1.473. Спр. 74. О санитарном состоянии городов и посадов Черниговской губернии (1870–1880 гг.), 1020 арк.

Ф. 1284. Департамент общих дел МВД.

оп. 2

1.474. Спр. 1835. Циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 112 арк.

оп. 92

1.475. Спр. 10. Циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 79 арк.

1.476. Спр. 16. Циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 23 арк.

оп. 194

1.477. Спр. 23. Секретный стол – циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 27 арк.

1.478. Спр. 36. Отчеты губернаторов с 1900 г., 20 арк.

Ф. 1287. Хозяйственный департамент МВД.

оп. 28

1.479. Спр. 747. О взимании городских сборов, о правительственных займах городам, 38 арк.

1.480. Спр. 752. Об отчуждении земельных участков и имуществ в пользу городов, о натуральных повинностях по губерниям, 23 арк.

1.481. Спр. 788. О благоустройстве городов, росписи доходов и расходов, 275 арк.

оп. 37

1.482. Спр. 2190. Отчеты губернаторов с 1900 г., 77 арк.

оп. 38

1.483. Спр. 1200. О подготовке к выборам гласных (1870–1871 гг.), 324 арк.

1.484. Спр. 1806. О взыскании недоимок в городах, 510 арк.

1.485. Спр. 1807. Разъяснения отдельных статей Городового положения, 25 арк.

1.486. Спр. 2497. Списки избирателей и гласных, 34 арк.

1.487. Спр. 2503. Дела о реформе местного самоуправления, 361 арк.

1.488. Спр. 2615. Общие статистические сведения о числе городов и их населении за 1861–1879 гг., 48 арк.

Ф.1288. Главное управление по делам местного хозяйства МВД.

оп. 5

1.489. Спр. 60. Отдел городского хозяйства, списки избирателей гласных городских дум; дела о личном составе городских общественных управлений и о службе городских голов, 5 арк.

1.490. Спр. 99а. Об изменениях планов городов, о городских обществах и союзах, 104 арк.

1.491. Спр. 99б. О преобразовании сел в города, о присвоении звания почетных граждан, 74 арк.

оп. 7

1.492. Спр. 248. Совет по делам местного хозяйства; журналы особых присутствий по земским и городским делам совета, 2 арк.

оп. 7, II делопроизводство

1.493. Спр. 86. Дела о реформе местного самоуправления, 253 арк.

оп. 7, дополненная

1.494. Спр. 164. Дела о выдаче ссуд горожанам, о взимании городских сборов, о городском строительстве, о ломбардах, городских займах, 285 арк.

оп. 25

1.495. Спр. 18. Статистические сведения о числе городов и их населении по губерниям и областям России за 1913–1915 гг., 2 арк.

1.496. Спр. 50. Общие статистические сведения о числе городов и их населении за 1825–1915 гг., 2 арк.

Ф. 1290. Центральный статистический комитет МВД.

оп. 5

1.497. Спр. 230. Сведения по городской, промышленной и финансовой статистике, об экономическом состоянии и народонаселении городов, 16 арк.

1.498. Спр. 248. О количестве промышленных предприятий, учебных заведений, типографий, о числе рабочих, 48 арк.

1.499. Спр. 261. О государственных доходах и расходах, о налогах, о деятельности банков, сберегательных касс и учреждений мелкого кредита, о ремесленных заведениях в 1893 г., 27 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Ф. 102. Департамент полиции Министерства внутренних дел 1880–1917 гг., 3-е деловодство.

оп. 1885 р.

1.500. Спр. 59. Приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 37 арк.

РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ІМ. М.Є. САЛТИКОВА-ЩЕДРИНА, М. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

Ф. 600. Ревізії сенатора О. О. Половцова Київської і Чернігівської губерній 1880–1881 рр.

1.501. Спр. 47. Официальное письмо из Канцелярии сенатора к В. К. Вейзбаху с просьбой доставить сведения о личном составе Жандармского управления и о числе произведённых дознаний. 23–26 октября 1880 г., 3 арк.

1.502. Спр. 989. Ведомости состава гласных и избирателей, посетивших заседания Думы. 1878–1880 гг. (36 арк.).

1.503. Спр. 1345. Краткие статистические сведения о количестве городов, жителей, войск, земли, промышленных предприятий, учебных заведений и пр. в Черниговской губ. (16 октября 1880 – 14 апреля 1881 гг.), 49 арк.

- 1.504. Спр. 1567. Половцов А. А. Материалы, относящиеся к земским учреждениям Черниговской губ. 1881 г., 138 арк.
- 1.505. Спр. 1636. (Половцов А. А.) Городское общественное управление Черниговской губ. Записка и материалы к ней. 1881 г., 380 арк.
- 1.506. Спр. 1637. (Половцов А. А.). Городское общественное управление Черниговской губ. Записка. 1881 г., 385 арк.
- 1.507. Спр. 1638. (Половцов А. А.). Городское общественное управление Черниговской губ. Записка. 1881 г., 259 арк.
- 1.508. Спр. 1639. (Половцов А. А.). Городское общественное управление Черниговской губ. Записка. Ч. 1. 1882 г., 222 арк.
- 1.509. Спр. 1646. Дополнительные сведения по городскому общественному управлению и городскому хозяйству, представленные на ревизию Черниговской городской управой. 1871–1880 гг., 98 арк.
- 1.510. Спр. 1647. Свод сведений о производстве выборов, о деятельности городского общественного управления, о состоянии городского хозяйства и благоустройства, представленные Березинской и Черниговской городскими думами на ревизию, 162 арк.
- 1.511. Спр. 1648. Именные списки лиц (выборных и вольнонаёмных), служащих в городских общественных управлениях. 1878–1880 гг., 43 арк.
- 1.512. Спр. 1656. Сведения о количестве населения Черниговской губ. (по сословиям и вероисповеданиям). 1874 – 25 июля 1881 гг., 42 арк.
- 1.513. Спр. 1657. Ведомости состава населения по городам Черниговской губернии за 1874–1879 гг., 70 арк.
- 1.514. Спр. 1674. Ведомости состава избирателей и выборов по городам Черниговской губ. 1871–1880 гг., 45 арк.
- 1.515. Спр. 1680. Таблицы личного состава городских избирателей, общественных управлений и состояния городского хозяйства. 1881 г., 16 арк.
- 1.516. Спр. 1685. Ведомость состава городских дум и управ по городам и посадам Черниговской губ. 1874–1878 гг., 7 арк.

1.517. Спр. 1725. (Половцов А. А.). Городское хозяйство. Записка. Ч. 1. 1882 г., 339 арк.

1.518. Спр. 1807. Каханов М. С., председатель Особой комиссии для составления проектов местного управления. Официальное письмо к А. А. Половцову о составлении записки с изложением основного содержания будущих проектов Комиссии. 8 октября 1882 г., 2 арк.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

2.519. 1075-лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов: Б.и., 1982. – 229 с.

2.520. 1895–1896 – I-річний звіт по Ніжинському ремісничому училищу ім. А. Кушакевича. – Ніжин: Типо-Літографія Венгера, Д. Глезера, 1896. – 15 с.

2.521. Адрес-календарь и памятная книжка Полтавской губернии на 1892 год. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892. – 639 с.

2.522. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1890 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1890. – 210 с.

2.523. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 394 с.

2.524. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. – Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1900. – 618 с.

2.525. Акты царствования Екатерины II. Учреждения для управления губерний «жалованные грамоты дворянству и городам». – М.: Тип. Ф. Я. Бугре, 1907. – 159 с.

2.526. Алфавитный указатель постановлений и распоряжений по Харьковскому учебному округу за 1861–1886 гг. – Х.: Университетская типография, 1887. – 82 с.

2.527. Вовчанськ: Збірник архівних дококументів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1994. – 122 с.

- 2.528. Высочайше разрешенный II съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России // Ежемесячные литературные приложения к журналу «Нива» за 1896 год. – Январь-апрель. – СПб.: Б.и., 1896. – 801 с.
- 2.529. Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. – СПб.: Б.и., 1873. – 296 с.
- 2.530. Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. – Х.: Тип. Губернского правления, 1913. – 103 с.
- 2.531. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб.: Издание А. Ф. Дервиера, 1885. – Т. 5. – 603 с.
- 2.532. Города Полтавской губернии по оценочному описанию: сводный очерк по оценке городских недвижимых имуществ по закону 1893 г. – Полтава, 1909. – 111 с.
- 2.533. Городовое положение 11 июня 1892 г. – СПб.: Б.и., 1910. – 372 с.
- 2.534. Городовое положение 1870 г. Составили барон В. Майдель и В. Белюстин. – СПб.: Б.и., 1879. – 393 с.
- 2.535. Городовое положение с разъяснениями и дополнениями по позднейшим узаконениям и распоряжениями правительства с приложениями постановлений о Санкт-Петербургском градоначальстве. – СПб.: Б.и., 1873. – 351 с.
- 2.536. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / [Сост. М. И. Мыш.] – СПб.: Б.и., 1876. – 234 с.
- 2.537. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – СПб.: Б.и., 1890. – 975 с.
- 2.538. Городовое положение, утвержденное императором Российской империи Александром II 16 июня 1870 г. // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Отд. 1-е. – № 48498. – СПб.: Б.и., 1870. – Т. 45. – 393 с.
- 2.539. Дворянская империя XVIII в. Основные законодательные акты. – М.: Наука, 1960. – 250 с.

- 2.540. Доклады Ахтырскому уездному собранию XLIII очередной сессии 1907 г. по народному образованию. – Ахтырка: Тип. И. А. Расторгуева, 1907. – 29 с.
- 2.541. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 686 с.
- 2.542. Ежегодник полтавского губернского земства на 1897 г. – Полтава: Тип. Л. Фишберга, 1897. – 160 с.
- 2.543. Журнал заседаний Харьковского земского губернского собрания за 1881 год. – Х.: Б.и., 1881. – 367 с.
- 2.544. Журнал заседаний Черниговского губернского земского собрания за 1881 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1882. – 370 с.
- 2.545. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1896 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1897. – 302 с.
- 2.546. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1876 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1877. – 402 с.
- 2.547. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1878 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1879. – 490 с.
- 2.548. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1879 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1880. – 410 с.
- 2.549. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1888 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1889. – 290 с.
- 2.550. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1891 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1892. – 301 с.
- 2.551. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1895 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1896. – 180 с.
- 2.552. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1897 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1898. – 287 с.
- 2.553. Журнал Министерства Внутренних Дел. – СПб.: Б.и., 1856. – 110 с.

- 2.554. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы № 9. Заседание 6 марта 1913 г. // Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 3. – 280 с.
- 2.555. Журналы заседаний Харьковского губернского земского собрания за 1870–1900 гг. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1901. – 768 с.
- 2.556. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания за 1870–1900 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1900. – 200 с.
- 2.557. Журналы Конотопского XXI очередного уездного земского собрания 27–29 сентября 1885 года. – Конотоп: Б.и., 1885. – 120 с.
- 2.558. Журналы Харьковской городской думы. – 1880. – 11 января. – № 2.
- 2.559. Журналы Харьковской городской думы. – 1880. – 24 июня. – № 25.
- 2.560. Журналы Харьковской городской думы. – 1881. – 22 сентября. – № 41.
- 2.561. Журналы Харьковской городской думы. – 1881. – 3 апреля. – № 17.
- 2.562. Журналы Харьковской городской думы. – 1882. – 8 октября. – № 57.
- 2.563. Журналы Харьковской городской думы. – 1883. – 7 июля. – № 25.
- 2.564. Журналы Харьковской городской думы. – 1887. – 10 ноября. – № 45.
- 2.565. Журналы Харьковской городской думы. – 1887. – 19 июня. – № 26.
- 2.566. Журналы Харьковской городской думы. – 1888. – 1 ноября. – № 56.
- 2.567. Журналы Харьковской городской думы. – 1894. – 28 марта. – № 4.
- 2.568. Журналы Харьковской городской думы. – 1899. – 1 декабря. – № 19.
- 2.569. Записка об открытии в г. Харькове реального училища (прочитана на публичном акте открытия училища 11 ноября 1873 года).– Х.: Б.и., 1873. – 8 с.
- 2.570. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии: В 2 ч. – СПб, 1882. – Ч. 1. – 511 с.
- 2.571. Земский сборник Харьковской губернии. – 1892. – № 3. – 154 с.
- 2.572. Земский сборник Черниговской губернии. – 1865. – № 3. – 120 с.
- 2.573. Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. – № 3. – 289 с.
- 2.574. Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. – № 9. – 267 с.

- 2.575. Земский сборник Черниговской губернии. – 1886. – № 12. – 126 с.
- 2.576. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8–9. – 125 с.
- 2.577. Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 11–12. – 120 с.
- 2.578. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1873. – № 2. – 266 с.
- 2.579. Золочів: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1995. – 104 с.
- 2.580. Из истории Новгород-Северского. (Документы и материалы). – Чернигов: Б.и., 1989. – 137 с.
- 2.581. Изменения и дополнения в Уставе гимназий и прогимназий, высочайше утвержденном 19 ноября 1864 года / Харьковские губернские ведомости. – 1871. – № 95–96.
- 2.582. Инструкция полицейским урядникам 28 июля 1887 года // Права и обязанности полицейских урядников, стражников, приставов и прочих чинов городской и уездной полиции / [сост. Н. И. Арефа] – СПб.: Б.и., 1891. – 123 с.
- 2.583. Историко-статистическое обозрение 3-й Харьковской гимназии / [сост. В. Спасский]. – Х.: Университетская типография, 1866. – 130 с.
- 2.584. Исторический очерк Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1871 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1871. – 161 с.
- 2.585. Изюм: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1994. – 104 с.
- 2.586. Календарь Черниговской губернии на 1888 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1887. – 380 с.
- 2.587. Календарь Черниговской губернии на 1890 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1889. – 210 с.
- 2.588. Календарь Черниговской губернии на 1894 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1893. – 201 с.
- 2.589. Календарь Черниговской губернии на 1895 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1894. – 250 с.

- 2.590. Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов: Тип. Губернского Правления, 1895. – 540 с.
- 2.591. Канторович Я. Сборник определений первого департамента Правительствующего Сената по городским и земским делам за 10 лет (1891–1900 гг.) / Я. Канторович. – СПб.: Б.и., 1902. – 1091 с.
- 2.592. Краснокутськ: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1994. – 95 с.
- 2.593. Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897 гг. – Х.: Б.и., 1897. – 198 с.
- 2.594. Краткий обзор деятельности Харьковского городского ремесленного училища по учебной части за 1913 гражданский год // Известия Харьковской городской думы. – 1915. – № 1. – С. 280–285.
- 2.595. Куп'янськ: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1994. – 94 с.
- 2.596. Лебедин: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1997. – 158 с.
- 2.597. Леванда О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (1649–1873 гг.) / О. Леванда. – СПб.: Тип. К. В. Трубникова, 1874. – 402 с.
- 2.598. Манцевич П. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890–1914 гг.). – Ярославль: Б.и., 1915. – 339 с.
- 2.599. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 1. – 136 с.
- 2.600. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 2. – 376 с.
- 2.601. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 3. – 496 с.
- 2.602. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1875. – № 10. – 153 с.

- 2.603. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства за 25 лет с 1871 по 1895 годы. – Х.: Б.и., 1896. – Вып.1. – 256 с.
- 2.604. Материалы по обследованию Александровских ремесленных училищ Харьковской губернии (1909–1910 гг.). – Х.: Печатник, 1910. – 190 с.
- 2.605. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.): В 4 т. – СПб.: Тип. Книжное дело, 1870–1883. – Т.I. – 1870. – 360 с.
- 2.606. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.). – СПб.: Б.и, 1872. – Т.IV. – 575 с.
- 2.607. Материалы, собранные для высочайше утвержденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений. В 4 ч. – СПб.: Б.и., 1870. – Ч.I. – 320 с.
- 2.608. Мыш М. И. Городовое положение со всеми относящимися к нему указаниями, судебными и правительственными разъяснениями / М. И. Мыш – СПб.: Б.и., 1890. – 975 с.
- 2.609. Новые узаконения о питейной торговле // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – № 33.
- 2.610. О пансионах и гимназиях. – СПб.: Б.и., 1864. – 15 с.
- 2.611. Обзор Харьковского городского общественного банка за 1879 г. – Х.: Б.и., 1880. – 36 с.
- 2.612. Обзор Харьковской губернии 1885–1887 гг. – Х.: Тип. Губернского правления, 1888. – 236 с.
- 2.613. Обзор Черниговского городского общественного банка за 1880 г. – Чернигов, 1881. – 38 с.
- 2.614. Обзор Черниговской губернии за 1879 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1880. – 58 с.
- 2.615. Обзор Черниговской губернии за 1880 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1881. – 160 с.

- 2.616. Обзор Черниговской губернии за 1888–1900 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1900. – 230 с.
- 2.617. Обзор Черниговской губернии за 1890 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1891. – 54 с.
- 2.618. Обзор Черниговской губернии за 1893 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1894. – 210 с.
- 2.619. Обзоры Черниговской губернии. Приложение по всеподданейшему отчету начальника Черниговской губернии за 1878–1900 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1901. – 220 с.
- 2.620. Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX в.: исследования и документы / Сост.: Самойленко А. Г., Зозуля С. Ю., Потапенко Н. В. – Нежин: НГУ им. М. Гоголя, 2013. – 192 с.
- 2.621. Организация уездной земской медицины Черниговской губернии в 1895 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1897. – 18 с.
- 2.622. Отчет Министра народного просвещения за 1837 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – Апрель. – С. 74.
- 2.623. Отчет наблюдательного по переписи комитета о способах вывода средних нормальных величин для классификации имуществ по их доходности. – Х.: Б.и., б.г. – 168 с.
- 2.624. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1870 год. – СПб.: Б.и., 1885. – 564 с.
- 2.625. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1871 год. – СПб.: Б.и., 1872. – 690 с.
- 2.626. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1879 год. – СПб.: Б.и., 1880. – 632 с.
- 2.627. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1890 год. – СПб.: Б.и., 1892. – 638 с.
- 2.628. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1891 год. – СПб.: Б.и., 1892. – 160 с.

- 2.629. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1892 год. – СПб.: Б.и., 1893. – 654 с.
- 2.630. Отчет о деятельности городского общественного правления за 1898 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1900. – 216 с.
- 2.631. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1900. – 310 с.
- 2.632. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1879 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1880. – 210 с.
- 2.633. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1870 год. – Х.: Б.и., 1871. – 35 с.
- 2.634. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1889 год. – Х.: Б.и., 1890. – 54 с.
- 2.635. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1891 год. – Х.: Б.и., 1892. – 67 с.
- 2.636. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за 1875–1876 годы и о состоянии городского общественного хозяйства. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1877. – 49 с.
- 2.637. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за время 1875–1876 гг. по состоянию городского общественного хозяйства. – Х.: Тип. Губернского правления, 1877. – 191 с.
- 2.638. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за время 1875–1876 годы и о состоянии городского общественного хозяйства. – Х.: Тип. Городской думы, 1877. – 43 с.
- 2.639. Отчет о нежинских воскресных классах для взрослых мужчин за 1895/1896 учебный год. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1897. – 35 с.
- 2.640. Отчет о состоянии 1-й Харьковской гимназии за 1867–1869 гг. – Х.: Б.и., 1869. – 23 с.
- 2.641. Отчет о состоянии 1-й Харьковской гимназии за 1878–1879 годы. – Х.: Б.и., 1879. – 27 с.

- 2.642. Отчет о состоянии Купянской гимназии за 1884 год. – Купянск: Б.и., 1885. – 24 с.
- 2.643. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1893/1894 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 6–7. – С. 1–64.
- 2.644. Отчет о состоянии Черниговской мужской гимназии за 1895 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1896. – 19 с.
- 2.645. Отчет Харьковской городской пожарной команды за 1915 год. – Х.: Б.и., 1915. – 120 с.
- 2.646. Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1883 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1884. – 147 с.
- 2.647. Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1887 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1888. – 186 с.
- 2.648. Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах за 1888 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1889. – 290 с.
- 2.649. Отчет Харьковской губернской гимназии за 1867–1868 годы. – Б.и., б.г. – 128 с.
- 2.650. Отчет Черниговской архивной комиссии за 1912 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1913. – 15 с.
- 2.651. Отчеты о действиях Новгород-Северского банка за 1872–1888 гг. – Новгород-Северский: Типо-Литография Венгера, Д. Глезера, 1889. – 210 с.
- 2.652. Отчеты Черниговского банка за 1880–1900 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1901. – 199 с.
- 2.653. Памятная книга Киевского учебного округа. – К.: Б.и., 1890. – 260 с.
- 2.654. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1887. – 419 с.
- 2.655. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892. – 110 с.

- 2.656. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. – Часть IV. Черниговская губерния. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1901. – 45 с.
- 2.657. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. – Ч. V. Черниговская губерния. – Чернигов: Тип. Губернского управления, 1901. – 271с.
- 2.658. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. – Полтава: Тип. Пичуренко, 1866. – 310 с.
- 2.659. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. – Х.: Университетская типография, 1863. – 280 с.
- 2.660. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 г. – Х.: Университетская типография, 1865 г. – 260 с.
- 2.661. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – Х.: Университетская типография, 1868 г. – 190 с.
- 2.662. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов: Тип. Губернского правления и Ильинского монастыря, 1862. – 604 с.
- 2.663. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – 315 с.
- 2.664. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. – СПб.: Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – 297 с.
- 2.665. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – 341 с.
- 2.666. Пожары в Российской империи в 1888–1894 гг. / Статистический временник Российской империи (издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел). – СПб.: Б.и., 1897. – Вып. 44. – 95 с.

- 2.667. Полное собрание законов Российской империи – СПб.: Тип. II Отделения собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 14.233 – 15.105. – 1034 с.
- 2.668. Положение о начальных народных училищах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1874. – № 23. – С. 617–631.
- 2.669. Полтаві 800 років. 1174–1974: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1974. – 420 с.
- 2.670. Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. – 286 с.
- 2.671. Полтавский земский календарь на 1908 год. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1908. – 180 с.
- 2.672. Правила о церковно-парафиальных школах // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1864. – № 19. – С. 271–280.
- 2.673. Правила о церковно-приходских школах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1884. – № 15–16. – С. 350–356.
- 2.674. Приложение 10. Список городских поселений, в коих окончательно введено в действие Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение // Городовое положение с дополнениями и разъяснениями по указаниям и распоряжениям правительства, последовавшими после обнародования Положения до 1 октября 1874 г. (Сост. Чудовский Д.). – СПб.: Б.и., 1874. – 506 с.
- 2.675. Приложение к всеподданнейшему отчету полтавского губернатора за 1895 г. – Полтава: Изд. Губернского правления, 1896 г. – С. 80–86.
- 2.676. Приложение к записке сенатора А. Половцова о состоянии городских общественных управлений Черниговской губернии. – Чернигов: Б.и., б.г. – 30 с.
- 2.677. Приложение по всеподданнейшему отчету начальника Харьковской губернии за 1878–1900 гг. – Х.: Тип. Губернского правления, 1901. – 23 с.
- 2.678. Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Св. Синодом. – К.: Б.и., 1886. – 49 с.

- 2.679. Продолжение сборника обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой 1887–1909 г. – Х.: Б.и., 1915. – 32 с.
- 2.680. ПСЗ Российской империи. Собрание 2. СПб., 1834. – Т. XXII. – № 16187. – 1040 с.
- 2.681. ПСЗ. – СПб.: Тип. Е.И.В. Канцелярии 1868. – Собр. 2. – Т. XXXVI. – 1160 с.
- 2.682. ПСЗ. – СПб.: Тип. Е.И.В. Канцелярии, 1868. – Собр. 2. – Т. XXXXI. – Отд. 1. – № 18663. – 1036 с.
- 2.683. ПСЗ. – СПб.: Тип. Е.И.В. Канцелярии, 1889. – Собр. 3. – Т. VII. – 1320 с.
- 2.684. ПСЗ. – СПб.: Тип. Е.И.В. Канцелярии, 1891. – Собр. 3. – Т. IX. – 1440 с.
- 2.685. Расход городов Харьковской губернии на народное образование // Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 28 января.
- 2.686. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – М.: Наука, 1988. – Т. 6. – 180 с.
- 2.687. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – М.: Наука, 1987. – Т. 5. – 380 с.
- 2.688. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. – СПб.: Издание А. Ф. Дервиера, 1903. – Т. 7. – 518 с.
- 2.689. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. – СПб.: Издание А. Ф. Дервиера, 1903. – Т. 5. – 498 с.
- 2.690. Русов А. Описание Черниговской губернии: В 2 т. / А. Русов. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1898. – Т. 1. – 438 с.
- 2.691. Русов А. Описание Черниговской губернии. В 2 т. / А. Русов – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1898. – Т. 2. – 392 с.
- 2.692. Санкт-Петербургские сенатские ведомости за 1870 г. – СПб.: Б.и., 1870. – 454 с.
- 2.693. Сборник действующих узаконений о праве евреев на жительство и производство торговли в Российской империи, с сенатскими и министерскими

разъяснениями: По последним официальным изданиям Свода Законов, с изменениями и дополнениями по Предложению 1895 г. и позднейшими изменениями по 1 июля 1896 г. – СПб.: Б.и., 1897. – 503 с.

2.694. Сборник обязательных для жителей города Харькова постановлений, изданных Харьковской Городской Думой с 1872 по 1902 год. – Х.: Б.и., 1902. – 112 с.

2.695. Сборник обязательных для жителей города Харькова постановлений, изданных Харьковской Городской Думой с 1881 по 1898 гг. – Х.: Тип. Губернского правления, 1899. – 39 с.

2.696. Сборник обязательных для жителей Чернигова постановлений, изданных Черниговской городской думой с 1876 по 1896 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1894. – 32 с.

2.697. Сборник обязательных для местных жителей постановлений Полтавской Городской Думы, изданных с 16 февраля 1871 г. по 1 января 1903 г. с приложениями. – Полтава: Типо-литогр. ТД «Л. Фришберг», 1903. – 149 с.

2.698. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой 1887–1909 гг. – Х.: Б.и., 1910. – 75 с.

2.699. Свод законов Российской империи / Свод положений и правил о взаимном страховании. – Т. 12. – Часть I. – СПб.: Б.и., 1908. – 129 с.

2.700. Свод законов Российской империи / Свод уставов государственного благоустройства // Ч. IV. – Кн. II. Устав Строительный. – СПб.: Б.и., 1833. – 99 с.

2.701. Свод законов Российской империи / Свод уставов государственного благоустройства. // Ч. IV. – Кн. III. Устав Пожарный. – СПб.: Б.и., 1833. – 678 с.

2.702. Свод постановлений Харьковской городской думы от 1871–1883 гг. – Х.: Тип. Губернского правления, 1883. – 324 с.

- 2.703. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1883. – 230 с.
- 2.704. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1896. – 311 с.
- 2.705. Свод соображений местных комиссий об улучшении городского общественного управления. – СПб.: Б.и., 1864. – 280 с.
- 2.706. Систематический сборник решений Правительствующего Сената, разъясняющий Городовое положение. – СПб.: Б. и., 1879. – 393 с.
- 2.707. Собрание обязательных для местных жителей постановлений Полтавской городской думы, собранные с 16 февраля 1871 г. по 1 января 1903 г. – Полтава: Губернская типография, 1903. – 180 с.
- 2.708. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительственном Сенате. – СПб.: Б.и., 1863–1914 гг., 67 с.
- 2.709. Старовинні міста Харківщини: Богодухів: Збірник архівних документів та матеріалів. – Х., 1995. – 128 с.
- 2.710. Статистический ежегодник 1895 г. Издание Харьковской Губернской Земской Управы. – Х.: Печатня С. П. Яковлева, 1986. – 85 с.
- 2.711. Статистический ежегодник 1897 г. – Х.: Типо-литография «Печатное Дело», 1898. – 58 с.
- 2.712. Статистический обзор деятельности Харьковского Губернского земства 1865–1889 гг. – Кн. 1. – Х.: Изд. Зильдерберг, 1890. – 348 с.
- 2.713. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Х.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1914. – 179 с.
- 2.714. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / [ред. С. В. Ківалов]. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 3. – Кн.1. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – 2004. – 666 с.
- 2.715. Толмачев И. Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. – К.: Типогр. Штаба Киевского военного округа, 1897. – Т. I. – 246 с.

- 2.716. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. – Чернигов. Тип. Губернского земства, 1901. – 1245 с.
- 2.717. Улезко Н. Отчет Черниговской городской лечебницы за 1890 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1892. – 13 с.
- 2.718. Устав Черниговского ремесленного училища. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1892. – 18 с.
- 2.719. Харків: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: НУВС, 2004. – 314 с.
- 2.720. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению / Статистический отдел Харьковской городской управы. – Х., 1913. – 103 с.
- 2.721. Харьковская городская управа. Отчет о доходах и расходах за 1894 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1895. – 190 с.
- 2.722. Харьковская городская управа. Отчет о доходах и расходах за 1897 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1898. – 180 с.
- 2.723. Харьковский адрес-календарь на 1894 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1894. – 380 с.
- 2.724. Харьковский календарь на 1860 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1859 г. – 226 с.
- 2.725. Харьковский календарь на 1868 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1867. – 390 с.
- 2.726. Харьковский календарь на 1869 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1870. – 28 с.
- 2.727. Харьковский календарь на 1872 год – Х.: Тип. Губернского правления, 1873. – 184 с.
- 2.728. Харьковский календарь на 1873 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1874. – 34 с.
- 2.729. Харьковский календарь на 1875 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1876. – 326 с.

- 2.730. Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – 190 с.
- 2.731. Харьковский календарь на 1878 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1877. – 85 с.
- 2.732. Харьковский календарь на 1879 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1880. – 333 с.
- 2.733. Харьковский календарь на 1880 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1881. – 309 с.
- 2.734. Харьковский календарь на 1882 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1883. – 165 с.
- 2.735. Харьковский календарь на 1883 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1884. – 210 с.
- 2.736. Харьковский календарь на 1885 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1884. – 280 с.
- 2.737. Харьковский календарь на 1887 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1886. – 380 с.
- 2.738. Харьковский календарь на 1888 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1887 г. – 380 с.
- 2.739. Харьковский календарь на 1890 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1890. – 672 с.
- 2.740. Харьковский календарь на 1891 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1892. – 245 с.
- 2.741. Харьковский календарь на 1893 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1893. – 56 с.
- 2.742. Харьковский календарь на 1895 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1895. – 812 с.
- 2.743. Харьковский календарь на 1900 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1900. – 89 с.
- 2.744. Церковные школы Российской империи и учащиеся в них за десятилетие 1898–1907 // Статистические сведения о церковных школах

- Российской империи со времени издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о школах церковно-приходских. – СПб.: Б.и., 1909. – 136 с.
- 2.745. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – Х.: Б.и., 1895. – № 1.
- 2.746. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898–1899 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес-календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1898. – 517 с.
- 2.747. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1905. – 390 с.
- 2.748. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1990. – 368 с.
- 2.749. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край / П. П. Чубинский. – Т. 6. – СПб.: Б.и., 1876–1877. – 320 с.
- 2.750. Чугуїв: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1993. – 67 с.
- 2.751. Чудовский Д. Городовое положение с дополнениями и разъяснениями по узаконениям и распоряжениям правительства, последовавшим после обнародования Положения до 1 октября 1874 года / Д. Чудовский. – СПб.: Б.и., 1874. – 870 с.
- 2.752. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – СПб.: Б.и., 1863. – Ч. 1. – 153 с.
- 2.753. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – СПб.: Б.и., 1863. – Ч. 2. – 183 с.
- 2.754. Экономическое состояние городских поселений за 1883 г. – СПб.: Б.и., 1883. – 975 с.
- 2.755. Юбилейный земский сборник (1864–1914) – СПб.: Б.и., 1914. – 380 с.

3. МЕМУАРИ

- 3.756. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. – 698 с.
- 3.757. Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности харьковских земских учреждений / Е. С. Гордеенко. – Х.: Тип. А. Н. Гусева, 1891. – 210 с.
- 3.758. Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности Харьковской земской управы / Е. С. Гордеенко. – Харьков: Б.и., 1891. – 95 с.
- 3.759. Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление: нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова / Е. Гордеенко – Х.: Б.и., 1883. – 290 с.
- 3.760. Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. В 2 т. / А. А. Половцов. – М.: Наука, 1966. – Т. 2. – 551 с.
- 3.761. Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. В 2 т. / А. А. Половцов. – М.: Наука, 1966. – Т. 1. – 320 с.
- 3.762. Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. В 2-х т. / П. А. Валуев. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 2. – 588 с.
- 3.763. Иваненко Д. Записки и воспоминания. 1888–1908 гг. / Д. Иваненко. – Полтава: Б.и., 1909. – 78 с.
- 3.764. Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
- 3.765. Новиков А. Записки городского головы. / А. Новиков. – СПб.: Б.и., 1908. – 241 с.
- 3.766. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Петроград: Б.и., 1916. – 310 с.

4. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

- 4.767. Ведомости Одесского городского общественного управления. – № 152–153. – 1865. – 24 декабря. – 120 с.

- 4.768. Вестник Европы. – 1896. – № 2.
- 4.769. Вестник Европы. – 1896. – № 12.
- 4.770. Вестник Европы. – 1897. – № 1.
- 4.771. Вестник Европы. – 1910. – № 1.
- 4.772. Вестник Европы. – 1912. – № 9.
- 4.773. Гражданин. – 1884. – 15 января.
- 4.774. Гражданин. – 1884. – 22 января.
- 4.775. Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – № 97.
- 4.776. Известия Санкт-Петербургской городской общей думы. – 1866. – № 4.
– 210 с.
- 4.777. Известия Санкт-Петербургской городской общей думы. – 1866. – № 5.
– 220 с.
- 4.778. Известия Санкт-Петербургской городской общей думы. – 1886. – № 8.
– 390 с.
- 4.779. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 10. – 210 с.
- 4.780. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 11. – 240 с.
- 4.781. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 12. – 220 с.
- 4.782. Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 10. – 190 с.
- 4.783. Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 6–7. – 390 с.
- 4.784. Неделя. – 1885. – № 1. – 6 января.
- 4.785. Неделя. – 1885. – № 7. – 17 февраля.
- 4.786. Неделя. – 1885. – № 8. – 24 февраля.
- 4.787. Неделя. – 1885. – № 9. – 3 марта.
- 4.788. Неделя. – 1885. – № 11. – 17 марта.
- 4.789. Полтавские губернские ведомости. – 1870. – № 8.
- 4.790. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 4.
- 4.791. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 15.
- 4.792. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 16.
- 4.793. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 25.
- 4.794. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 50.

- 4.795. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 69.
- 4.796. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 73.
- 4.797. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 77.
- 4.798. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 78.
- 4.799. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 94.
- 4.800. Полтавские губернские ведомости. – 1871. – № 100.
- 4.801. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 6.
- 4.802. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 35.
- 4.803. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 53.
- 4.804. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 57.
- 4.805. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 67.
- 4.806. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 71.
- 4.807. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 77.
- 4.808. Полтавские губернские ведомости. – 1872. – № 78.
- 4.809. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 1.
- 4.810. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 35.
- 4.811. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 38.
- 4.812. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 43.
- 4.813. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 53.
- 4.814. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 55.
- 4.815. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 71.
- 4.816. Полтавские губернские ведомости. – 1874. – № 76.
- 4.817. Полтавские губернские ведомости. – 1885. – № 61.
- 4.818. Полтавские губернские ведомости. – 1893. – № 30.
- 4.819. Полтавские губернские ведомости. – 1896. – № 56.
- 4.820. Полтавские губернские ведомости. – 1896. – № 78.
- 4.821. Полтавские губернские ведомости. – 1896. – № 84.
- 4.822. Полтавские епархиальные ведомости. – 1865. – № 24.
- 4.823. Полтавские епархиальные ведомости. – 1882. – № 7.
- 4.824. Полтавские епархиальные ведомости. – 1885. – № 7.

- 4.825. Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 3.
- 4.826. Полтавские епархиальные ведомости. – 1892. – № 6.
- 4.827. Полтавские епархиальные ведомости. – 1892. – № 23.
- 4.828. Полтавские епархиальные ведомости. – 1893. – № 6.
- 4.829. Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 18.
- 4.830. Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 19.
- 4.831. Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – № 6.
- 4.832. Правительственный вестник. – 1892. – № 151.
- 4.833. Правительственный вестник. – 1892. – № 153.
- 4.834. Русская мысль. – 1880. – № 2.
- 4.835. Русская мысль. – 1880. – № 8.
- 4.836. Русская мысль. – 1880. – № 10.
- 4.837. Русская мысль. – 1890. – № 5.
- 4.838. Русская мысль. – 1895. – № 8.
- 4.839. Русская мысль. – 1903. – № 3.
- 4.840. Русская мысль. – 1903. – № 9.
- 4.841. Русское богатство. – 1903. – № 7.
- 4.842. Русские ведомости. – 1905. – № 180.
- 4.843. Русское слово. – 1905. – 28 мая.
- 4.844. Русская школа. – 1906. – № 2.
- 4.845. Сумской вестник. – 1916. – 13 мая.
- 4.846. Харьковские губернские ведомости. – 1866. – 6 февраля.
- 4.847. Харьковские губернские ведомости. – 1884. – 13 августа.
- 4.848. Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 3 января.
- 4.849. Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 14 мая.
- 4.850. Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 10 июля.
- 4.851. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 1 января.
- 4.852. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 19 февраля.
- 4.853. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 26 февраля.
- 4.854. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 12 марта.

- 4.855. Церковные ведомости. –1891. – № 50.
- 4.856. Черниговские губернские ведомости / Частные объявления. Часть неофициальная. – 1860. – 27 июля.
- 4.857. Черниговские губернские ведомости. – 1873. – 22 июля.
- 4.858. Черниговские губернские ведомости. – 1875. – 25 мая.
- 4.859. Черниговские губернские ведомости. – 1880. – 17 мая.
- 4.860. Черниговские губернские ведомости. – 1881. – 29 окт.
- 4.861. Черниговские губернские ведомости. – 1885. – 7 июня.
- 4.862. Черниговские губернские ведомости. – 1890. – 27 июля.
- 4.863. Черниговские губернские ведомости. – 1890. – 7 августа.
- 4.864. Черниговские губернские ведомости. – 1895. – 10 мая.
- 4.865. Черниговские губернские ведомости. – 1895. – 10 февр.
- 4.866. Черниговские губернские ведомости. – 1896. – 21 марта.
- 4.867. Черниговские губернские ведомости. – 1896. – 17 июня.
- 4.868. Черниговские губернские ведомости. – 1899. – 24 января.
- 4.869. Черниговские губернские ведомости. – 1899. – 4 апреля.
- 4.870. Южный край. – 1897. – 13 января.
- 4.871. Южный край. – 1897. – 16 января.
- 4.872. Южный край. – 1897. – 19 января.
- 4.873. Южный край. – 1897. – 20 января.
- 4.874. Южный край. – 1897. – 25 января.
- 4.875. Южный край. – 1897. – 6 февраля.
- 4.876. Южный край. – 1897. – 15 февраля.
- 4.877. Южный край. – 1897. – 6 марта.
- 4.878. Южный край. – 1897. – 16 марта.
- 4.879. Южный край. – 1897. – 23 апреля.
- 4.880. Южный край. – 1897. – 28 июня.
- 4.881. Южный край. – 1897. – 10 июля.

5. МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ

- 5.882. Аббасов А. М. Миргород / А. М. Аббасов, О. Я. Герасименко. – Х.: Прапор, 1967. – 80 с.
- 5.883. Акічев Ш. М. Місто Конотоп в світлі топонімії / Ш. М. Акічев // Историчне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. (Наукові доповіді та повідомлення). – К.-Х.: Рідний край, 1997. – Ч. I. – С. 239–241.
- 5.884. Аксаков К. С. О внутреннем положении России / К. С. Аксаков. – Русь. – 1881. – № 26. – С. 11–15; № 27. – С. 17–20; № 28. – С. 1–4.
- 5.885. Аксенов И. Транспорт: история, современность, перспективы, проблемы / И. Аксенов. – М.: Наука, 1985. – 875 с.
- 5.886. Аксенов Ю. Буржуазные реформы 60–70-х гг. XIX в. в России / Ю. Аксенов // Преподавание истории в школе. – 1954. – № 5. – С. 3–15.
- 5.887. Александровская З., Медведев Я., Богачев А. Чтобы город был чистым / З. Александровская, Я. Медведев, А. Богачев. – М.: Стройиздат, 1986. – 208 с.
- 5.888. Алексеевский А. Памяти императора Всероссийского Александра III / А. Алексеевский. – СПб.: Б.и., 1895. – 32 с.
- 5.889. Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей. – Х.: Б.и., 1912. – 112 с.
- 5.890. Андреев А. История государственной власти в России / А. Андреев. – М.: Белый волк, 1999. – 350 с.
- 5.891. Андреев Е. Школьное дело в России. Наши общие и специальные школы / Е. Андреев. – СПб.: Б.и., 1882. – 232 с.
- 5.892. Антонов А. А. История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917. / А. А. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Х.: Регион-Информ, 2004. – 2004. – 192 с.
- 5.893. Аристов Н. Русские города и их администрация / Н. Аристов. – Б.м.: б.и., б.г. – 25 с.

- 5.894. Аронов Г. Українські благодійники минулого / Г. Аронов // Вітчизна. – 1996. – № 9–10. – С. 105–109.
- 5.895. Аскерова Л. С. Театр у повсякденному житті чернігівців у ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. С. Аскерова // Література та культура Полісся. – Ніжин. Вид-во НДУ, 2010. – Вип. 57. – С. 272–278.
- 5.896. Бабецкий А. Харьков накануне нового городского положения (итоги самоуправления) / А. Бабецкий. – Х.: Тип. Варшавчик, 1891. – 16 с.
- 5.897. Бабич Г. Історія Миргорода в назвах вулиць та провулків / Г. Бабич // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наукових праць. – Полтава, Б.в., 2001. – Вип. 2. – С. 180–206.
- 5.898. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х.: Тип М. Зильберга, 1912. – Т. 2. – 973 с.
- 5.899. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 390 с.
- 5.900. Баранский Н. Н. Об экономико-географическом изучении городов / Н. Н. Баранский // Вопросы географии. – М.: Гос. изд-во географической литературы, 1946. – Сб. 2. – С. 19–62.
- 5.901. Барков Д. Первый памятник Кобзарю поставили меценаты Алчевские / Д. Барков. – Дело. – 2006. – 9 января. – С. 2.
- 5.902. Бахметьев Н. Русская история от Екатерины II до наших дней / Н. Бахметьев. – Петроград: Б.и., 1917. – 128 с.
- 5.903. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб.: Б.и., 1882. – 120 с.
- 5.904. Белашов В. И. Глухов: Забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К.: Україна, 1992. – 132 с.
- 5.905. Беличко Ю., Дранжер В., Чередниченко В. Захист водних ресурсів / Ю. Беличко, В. Дранжер, В. Чередниченко. – К.: Будівельник, 1990. – 94 с.

- 5.906. Беліков Ю. А. Харківська міська Дума: формування і склад (70 – поч. 90-х рр. XIX ст.) / Ю. А. Беліков, В. М. Духопельников // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ред. кол. П. Т. Тронько (відп. ред.), О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух та ін. – Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – С. 411–417.
- 5.907. Біленчук П., Кравченко В., Підмогильний М. Місцеве самоврядування в Україні. Муніципальне право / П. Біленчук, В. Кравченко, М. Підмогильний. – К.: Атіка, 2000. – 302 с.
- 5.908. Білий П. Х. Лубни: Історико-краєзнавчий нарис / П. Х. Білий. – Х.: Прапор, 1968. – 120 с.
- 5.909. Білоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження / М. Білоконь. – Х.: Консул, 2003. – 259 с.
- 5.910. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття) / О. А. Білоусько, В. І. Мирошніченко. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.
- 5.911. Богодухів: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1995. – 128 с.
- 5.912. Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. – СПб.: Книгоиздательское Т-во «Просвещение», [1905]. – 204 с.
- 5.913. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60–90 р. XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
- 5.914. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х років XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 161 с.
- 5.915. Бородин Д. Пожарное дело в царствование дома Романовых / Д. Бородин. – СПб.: Изд. российского пожарного общества, 1913. – 154 с.

- 5.916. Бородин Д. Н. Бюджет добровольных пожарных обществ и дружин / Д. Н. Бородин. – СПб.: Изд. М. Семенова, 1913. – 50 с.
- 5.917. Брандт А. Отчет по постройке каменных Красных рядов на Благовещенской набережной / А. Брандт // Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 11. – С. 74–82.
- 5.918. Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15–31.
- 5.919. Бруцкус Б. Д. Профессиональный состав еврейского населения России по материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи. 1897 г. / Б. Д. Бруцкус. – СПб.: Тип. «Север», 1908. – 325 с.
- 5.920. Бубнов М. М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления / М. М. Бубнов. – К.: Б.и., 1909. – 101 с.
- 5.921. Бузун О. Історія Остерщини / О. Бузун. – Чернігів: Сіверянський літопис, 1998. – 112 с.
- 5.922. Булгакова Л. Сословная политика в области образования во второй половине XIX века / Л. Булгакова // Вопросы политической истории СССР. – М., 1987. – С. 23–29.
- 5.923. Бутко І. До питання про статус українського міста / І. Бутко // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – 1994. – Вип. 1–5. – С. 58–65.
- 5.924. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках / В. Е. Бучневич. – Полтава: Типо-литография Губернского правления, 1902. – 449 с.
- 5.925. Валки: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Філія «Експрес» СП «ІНАРТ», 1992. – 47 с.
- 5.926. Варнеке О. До історії українських міст наприкінці XIX та на початку XX ст. / О. Варнеке. – К.: Думка, 1996. – 56 с.
- 5.927. Василевский С. М. Городское самоуправление и хозяйство / С. М. Василевский. – М.: Тип. А. и И. Гранат, 1906. – 96 с.

- 5.928. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. / А. И. Васильчиков. – СПб.: Тип. Пратца, 1869. – Т. 1. – 352 с.
- 5.929. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. И. Васильчиков. – СПб.: Тип. Пратца, 1870. – Т. 2. – 477 с.
- 5.930. Ващенко В. П. рец.[Herlihy Patricia. Odessa: A History, 1794–1914. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute. 1986. – 411 p.] / В. П. Ващенко // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 130–133.
- 5.931. Велихов В.А. Основа городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах / В. А. Велихов – М.-Л.: ГИЗ, 1928. – 468 с.
- 5.932. Велиховский Л. Главная обязанность «заботиться о нуждах и пользах общественных»: общественная и социокультурная деятельность российского предпринимательского сообщества / Л. Велиховский, Т. Кандаурова // Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст.: Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наукових статей / під ред. О. Стрилюк, О. Приходько. – Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 391–404.
- 5.933. Велінський Ю. Лікарська справа України / Ю. Велінський // Людина і світ. – 1995. – № 1–2. – С. 34–35.
- 5.934. Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода / А. Верзилов. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1899. – 13 с.
- 5.935. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 516 с.
- 5.936. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 21–38.

- 5.937. Верхратський С. Історія медицини / С. Верхратський. – К.: Здоров'я, 1977. – 286 с.
- 5.938. Веселовский Б. Б. Земство и земская реформа / Б. Б. Веселовский. – Петроград: Б.и., 1918. – 180 с.
- 5.939. Веселовский Б. Б. Коммунальное хозяйство в цифрах и диаграммах. 1917–1927 гг. / Б. Б. Веселовский. – М.: Изд-во НКВД РСФСР, 1928. – 102 с.
- 5.940. Ветухов А. О деятельности Педагогического Отдела Харьковского историко-филологического Общества с 1892 по 1902 года / А. Ветухов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1905. – Т. 14. – С. 109–122.
- 5.941. Виппер Р. Ю. Специальная подготовка преподавателя средней школы и поднятие его положения / Р. Ю. Виппер // Вестник воспитания. – 1898. – № 6. – С. 52–74.
- 5.942. Вовчанськ: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1994. – 122 с.
- 5.943. Воїнов С. Новгород-Сіверський / С. Воїнов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 163 с.
- 5.944. Волков Н. Е. Очерк законодательной деятельности в царствование императора Александра III. 1881–1894 гг. / Н. Е. Волков. – СПб.: Б.и., б.г. – 375 с.
- 5.945. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению городов. – Х.: Изд-во Госплана УССР, 1930. – Вып. I. – С. 93–205.
- 5.946. Вологодцев И. К. Особенности развития Украины / И. К. Вологодцев. – Запоріжжя: Шляхи революції, 1930. – Вып. 2. – С. 26–48.
- 5.947. Волощенко А. К. Нариси історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. / А. К. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 223 с.
- 5.948. Волькенштейн О. Великие реформы 60-х гг. / О. Волькенштейн. – М.: Б.и., б.г. – 98 с.

- 5.949. Восторгов И. Император Александр II / И. Восторгов. – СПб.: Б.и., 1909. – 48 с.
- 5.950. Выдрин И., Кокотов А. Муниципальное право России / И. Выдрин, А. Кокотов. – М.: Изд. группа Норма-инфра-м, 1999. – 359 с.
- 5.951. Гадзяцкий П. Двадцатилетие царствования государя императора Александра II / П. Гадзяцкий. – СПб.: Б.и., 1881. – 147 с.
- 5.952. Галайба В. Дифтериту сказали «ні» ще в минулому столітті / В. Галайба // Вечірній Київ. – 1996. – 23 вересня. – С. 5.
- 5.953. Гальберштадт Л. Внутренняя политика в царствование Александра II / Л. Гальберштадт // Три века. Россия от смуты до нашего времени. Исторический очерк. – М.: Изд. Т-ва И. Сытина, 1913. – 292 с.
- 5.954. Ганелин Ш. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX в. / Ш. Ганелин. – Л.-М.: Учпедгиз, 1950. – 276 с.
- 5.955. Гапієнко А. Інститути влади пізньоімперської Росії в новітній англо-американській історіографії / А. Гапієнко // Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наукових статей / під ред. О. Стрилюк, О. Приходьон. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – С. 528–537.
- 5.956. Гассерт К. Города. Географический этюд / К. Гассерт / В пер. и переделке с немец. с добавлениями Л. Д. Сеницкого. – М.: Б.и., 1912. – 170 с.
- 5.957. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1944. / П. Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
- 5.958. Гессен В. Вопросы местного управления / В. Гессен. – СПб.: Право, 1904. – 235 с.
- 5.959. Гессен В. Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права / В. Гессен. – СПб.: Б.и., 1912. – 27 с.
- 5.960. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии / Э. Глисон // Великие реформы в России, 1856–1874. – М.: Б.и., 1992. – С. 8–24.

- 5.961. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Х.: Б.и., 1899. – 160 с.
- 5.962. Годун Н. З історії Миргородських церков / Н. Годун // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наукових праць. – Полтава: Б.и., 2001. – Вип.2. – С. 258–260.
- 5.963. Голенищев-Кутузов И. Т. Очерк современного положения некоторых отраслей городского хозяйства / И. Т. Голенищев-Кутузов. – Х.: Б.и., б.г. – 86 с.
- 5.964. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Наукова думка, 1970. – 210 с.
- 5.965. Головачёв А. Десять лет реформы / А. Головачёв. – СПб.: Тип. С. Сушинского, 1872. – 398 с.
- 5.966. Головин К. Наше местное управление и местное представительство / К. Головин. – СПб.: Б.и., 1884. – 158 с.
- 5.967. Головкин А. Н. Сделал, что мог. Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко / А. Н. Головкин, А. Н. Ярмыш. – Х.: Ун-т внутренних дел, 1998. – 140 с.
- 5.968. Голубев С. Пожарное дело в СССР / С. Голубев, Ф. Зильберштейн, П. Савельев. – М.: Стройиздат, 1968. – 304 с.
- 5.969. Горбань М. Выборы в старом Омске / К. Горбань. – Омск: Областное книжное изд-во, 1958. – 33 с.
- 5.970. Горбань Т. Українці в структурі етнонаціональної ієрархії Російської імперії (XIX – початок XX ст.) / Т. Горбань // Історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 90–97.
- 5.971. Горбачов В. П. Городское избирательное право и избирательная система в Украине (по Городовому положению 1870 года) / В. П. Горбачов // Вопросы государства и права Украины: Сб. статей. – Донецк, 1993. – Вып. 2. – С. 10–17.
- 5.972. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. – М.: Наука, 2001. – 392 с.

- 5.973. Города России в 1904 году. – СПб.: Тип. Н. Л. Ныркина, 1906. – 870 с.
- 5.974. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Ю. Готье. – М.: Издание им-кого общества Истории и Древностей Российских при Московском ун-те, 1910. – 364 с.
- 5.975. Гошко Т. Проблеми надання магдебурзького права містам України / Т. Гошко // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнар. науково-практичної конференції (Рівне, 7–9 квітня 1993 р.) – Рівне: Б.в., 1993. – С. 3–5.
- 5.976. Градовский А. История местного управления в России / А. Градовский. – СПб.: Б.и., 1868. – 275 с.
- 5.977. Градовский А. Д. Собрание сочинений: В 9 т. / А. Д. Градовский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – Т. 9. Начала русского государственного права. Часть III. Органы местного управления. – 1907. – 599 с.
- 5.978. Грамотность и образование населения города Харькова // Харьковские губернские ведомости. – 1885. – 29 ноября.
- 5.979. Гранатович Л. Місто Ніжин з найдавніших часів до 1917 року / Л. Гранатович. – Ніжин: Б.в., 2000. – 228 с.
- 5.980. Грацианский Н. П. С. Десницкий (Из истории политической и правовой мысли) / Н. П. Грацианский. – М.: Наука, 1978. – 210 с.
- 5.981. Григоревский М. Царь-освободитель Александр III / М. Григоревский. – К.: Б.и., 1912. – 19 с.
- 5.982. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II / В. Григорьев. – М.: Б.и., 1910. – 364 с.
- 5.983. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- 5.984. Грицяк І. Місцеве самоврядування України в історії та сучасності / І. Грицяк // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. – 1996. – № 1. – С. 53–67.

- 5.985. Груша А., Дуля М. З історії медицини Чернігівщини / А. Груша, М. Дуля. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 266 с.
- 5.986. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Либідь, 1990. – 398 с.
- 5.987. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський – К.: [Репринт], 1990. – 603 с.
- 5.988. Гудериан Р. Загрязнение воздушной среды / Р. Гудериан. – М.: Мир, 1979. – 128 с.
- 5.989. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
- 5.990. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій.– К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.
- 5.991. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу на Україні / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав, 1958. – 178 с.
- 5.992. Гурьев А. История города Кролевца / А. Гурьев. – Кролевец: Тип. А. Левина, 1914. – 39 с.
- 5.993. Гусев А. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Гусев. – Х.: Тип. Даре, 1902. – 260 с.
- 5.994. Данилов Ф. Водопроводы русских городов / Ф. Данилов. – М.: Б.и., 1913. – 272 с.
- 5.995. Дворянская империя XVIII в. Основные законодательные акты. – М.: Наука, 1960. – 250 с.
- 5.996. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ / Г. А. Джаншиев. – СПб.: Типо-литография Б. М. Вольфа, 1907. – 855 с.
- 5.997. Дитятин И. Городское самоуправление в настоящее столетие / И. Дитятин.– Ярославль: Б.и., 1877. – 273 с.
- 5.998. Дитятин И. И. К истории Городского положения 1870 г. / И. И. Дитятин // Статьи по истории русского права. – СПб.: Б.и., 1885. – С. 413–451.

- 5.999. Дитятин И. И. Устройство и управление государства России: В 2 т. / И. И. Дитятин. – СПб., Б.и., 1875 – 1877.
- 5.1000. Дитятин И. Статьи по истории русского права. Ч. 2. Наше городское самоуправление / И. Дитятин. – СПб.: Б.и., 1897. – 271 с.
- 5.1001. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин. – СПб.: Тип. П. П. Меркулова, 1875. – Т. 1. – 237 с.
- 5.1002. Дифтерия в Черниговской губернии в 1900 г. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1902. – 12 с.
- 5.1003. Дмитренко Н. Розвиток промисловості в Ніжині (XIX – початок XX ст.) / Н. Дмитренко // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3. – С. 31–34.
- 5.1004. Днепров Э. Актуальные вопросы историографии и источниковедения истории школы и педагогики / Э. Днепров. – М.: АПН СССР, 1986. – 230 с.
- 5.1005. Днепров Э. Социальный состав учащихся русской школы во второй половине XIX столетия / Э. Днепров // Советская педагогика. – 1976. – № 10. – С. 100–111.
- 5.1006. Дністрянський М. С. Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою: методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти / М. С. Дністрянський // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (Рівне, 7–9 квітня 1993 р.). – Рівне: Б.в., 1993. – С. 7–9.
- 5.1007. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.
- 5.1008. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – Київ, Дієз-продукт, 2005. – № 4. – С. 172–181.
- 5.1009. Донік О. М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – № 22. – С. 263–272.

- 5.1010. Донік О. М. Терещенки-меценати та їх внесок у культурну спадщину України / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – № 2. – С. 176–186.
- 5.1011. Донік О. М. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – № 14. – С. 72–83.
- 5.1012. Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2-х томах / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1992. – Т. 1. – 238 с.
- 5.1013. Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2-х томах / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1992. – Т. 2. – 351 с.
- 5.1014. Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні враження й замітки) / Д. Дорошенко. – К.: Друкаръ, 1919. – 210 с.
- 5.1015. Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) / А. І. Доценко // Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип.2. – С. 46–69.
- 5.1016. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае (по новым материалам для Юго-Западного края) / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Кн. 7. – С. 133–146.
- 5.1017. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну/ М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 1970. – 504 с.
- 5.1018. Духопельников В. Административные реформы Екатерины II и Павла: сравнительный анализ / В. Духопельников // Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наукових статей / під ред. О. Стрилюк, О. Приходьон. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – С. 55–69.
- 5.1019. Дяченко М. Т. Ізюм: історико-краєзнавчий нарис / М. Т. Дяченко. – Х.: Харківське книжкове вид-во, 1963. – 168 с.

- 5.1020. Евреинов Г. Заметки о местной реформе / Г. Евреинов. – СПб.: Б.и., 1888. – 240 с.
- 5.1021. Егоров С. Ценность общего образования / С. Егоров // Педагогика. – 1995. – № 3. – С. 90–93.
- 5.1022. Ельницкий К. Очерки по истории педагогики / К. Ельницкий – СПб.: Изд. М. М. Гутзаца, 1913. – 184 с.
- 5.1023. Ермолов Л. Современная пожарная эпидемия в России / Л. Ермолов. – СПб.: Б.и., 1910. – 211 с.
- 5.1024. Ерошкин Н. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1983. – 351 с.
- 5.1025. Єрмак О. П. Історія обласного підприємства «Полтававодоканал». До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу 1900–2000 / О. П. Єрмак – Полтава: Оріяна, 2000. – 198 с.
- 5.1026. Женские церковно-приходские школы и школы грамоты Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – № 8. – С. 94–126.
- 5.1027. Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 286 с.
- 5.1028. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX в. / П. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 442 с.
- 5.1029. Захаров И. И. Волчанск и Волчанский район: От века к веку / И. И. Захаров. – Х.: РИП Оригинал, 1999. – 240 с.
- 5.1030. Захаров І. Історія Вовчанщини / І. Захаров. – Вовчанськ: Б. в., 1995. – 244 с.
- 5.1031. Захарова Л. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. XIX в. в России / Л. Захарова // Вопросы истории. – 1989. – № 10. – С. 3–24.
- 5.1032. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії / Л. Зашкільняк // Український історик. – 2006. – Т. XLIII. – Vol. 1–3 (169–171). – С. 43–51.
- 5.1033. Злоба дня // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 31. – С. 3.
- 5.1034. Злобін Ю. Основи екології / Ю. Злобін. – К.: Лібра, 1998. – 250 с.

- 5.1035. Змеев Л. Чтения по врачебной истории / Л. Змеев. – СПб.: Б.и., 1896. – 74 с.
- 5.1036. Змиев: Старинные города Харьковщины. – Х.: Фоліо, 1992. – 39 с.
- 5.1037. Зырянов П. Социальная структура местного управления капиталистической России. 1861–1914 гг. / П. Зырянов // Исторические записки. – М.: Б.и., 1982. – Т. 10. – 343 с.
- 5.1038. Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России: Сб. статей. – М.: Наука, 1971. – С. 312–321.
- 5.1039. Иванова Н. А. Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М.: Наука, 2004. – 574 с.
- 5.1040. Исаев И. А. История государства и права России / И. А. Исаев. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 255 с.
- 5.1041. Исследование пожаров в 15-летний период с 1860 по 1874 год // Статистический временник Российской империи. – СПб.: Б.и., 1882. – Серия II. – Вып. 19. – С. 170–183.
- 5.1042. Исторический очерк русского законодательства о евреях. – Одесса: Б.и., 1882. – 231 с.
- 5.1043. История государства и права Украинской ССР. – К.: АН УССР, 1987. – Т. 1. – 317 с.
- 5.1044. История Киева. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 2. – 819 с.
- 5.1045. История Киева. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 2. – 464 с.
- 5.1046. История Москвы. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 4. – 960 с.
- 5.1047. История России в XIX веке. – СПб.: Б.и., 1894. – Т. 5. – Ч. 3. – 632 с.
- 5.1048. История России XIX век. В 2 ч. [Под ред. В. Г. Тюкавина]. – М.: Гуманитарное изд-во ВЛАДОС, 2001. – Ч. 2. – 352 с.
- 5.1049. История современной России. – СПб.: Жизнь для всех, 1912. – 201 с.
- 5.1050. История Украинской ССР. В 2-х т. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – Т. 1. – 603 с.

- 5.1051. Іванюк О. Л. «Полтавские губернские ведомости» про підготовку до проведення загальноросійського перепису населення 1897 р. / О. Л. Іванюк // Сумська старовина. – Суми, СумДУ, 2014. – № XL. – С. 43–48.
- 5.1052. Іванюк О. Л. Етнічний склад міського населення Харківської губернії за матеріалами переписних документів в Російській імперії 1897 р. / О. Л. Іванюк // Сумська старовина. – Суми, СумДУ, 2008. – № XXV. – С. 276–282.
- 5.1053. Ігнаткін І. О. Полтава: історико-архітектурний нарис / І. О. Ігнаткін, А. Л. Вайнгорт – К.: Будівельник, 1966. – 103 с.
- 5.1054. Історія Києва / Під ред. О. К. Касименка: У 2 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – 802 с.
- 5.1055. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1967. — 352 с.
- 5.1056. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1967. – 695 с.
- 5.1057. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1966. – 1086 с.
- 5.1058. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.
- 5.1059. Історія Ніжина мовою дат. – К. – Ніжин: Просвіта, 1993. – 16 с.
- 5.1060. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII–XX вв. (по материалам ревизий) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1971. – 188 с.
- 5.1061. Кавелин К. Д. Собрание сочинений: В 4 т. / К. Д. Кавелин. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897–1899. – Т. 2. – 310 с.
- 5.1062. Казьмирчук Г. Д. Архівні документи, замовте слово за вчителя Кальницького однорічного Міністерського сільського училища Григорія Добржанського / Г. Д. Казьмирчук // Сіверщина в історії України: Зб. наукових праць. – Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК, 2013. – Вип. 6. – С. 357–359.

- 5.1063. Казьмирчук М. Г. Благодійницька діяльність ломбардів в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / М. Г. Казьмирчук // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2003. – № ХІ–ХІІ. – С. 171–177.
- 5.1064. Казьмирчук М. Г. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861–1917 рр. / М. Г. Казьмирчук // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2013. – № ХL. – С. 36–42.
- 5.1065. Каменский А. От Петра I до Павла I / А. Каменский. – М.: Рос. государственный гуманитарный ун-т, 1999. – 375 с.
- 5.1066. Кампо В. Місцеве самоврядування в Україні / В. Кампо. – К.: Ін Юре, 2001. – 36 с.
- 5.1067. Канель В. Городское хозяйство и самоуправление / В. Каннель. – М.: Обновление, б.г., – 27 с.
- 5.1068. Канторович Я. Сборник определений первого департамента Правительствующего Сената по городским и земским делам за 10 лет (1891–1900 гг.) / Я. Канторович. – СПб.: Б.и., 1902. – 1091 с.
- 5.1069. Капнист П. К вопросу о реорганизации среднего образования / П. Капнист. – СПб., Т-во художественной печати, 1901. – 107 с.
- 5.1070. Карелин В. Школы Русского технического общества для рабочих и детей / В. Карелин // Советская педагогика. – 1990. – № 2. – С. 115–118.
- 5.1071. Каржанский Н. Как избиралась и работала Московская городская дума / Н. Каржанский. – М.: Московский рабочий, 1950. – 62 с.
- 5.1072. Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми / О. Карліна // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Міжнародний науковий конгрес. Чернівці, 16–18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. –Т. 1. – С. 325–330.
- 5.1073. Карнович Е. Очерки наших порядков административных, судебных и общественных / Е. Карнович. – СПб.: Б.и., 1873. – 504 с.
- 5.1074. Каспэ С. И. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика / С. И. Каспэ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 255 с.

- 5.1075. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
- 5.1076. Кауфман А. А. Переселения и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1905. – 430 с.
- 5.1077. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II. Опыт исторического комментария / А. А. Кизеветтер. – М.: Тип. Московского ун-та, 1909. – 473 с.
- 5.1078. Кирюхин Н. «Отцы города» (Как избиралась и работала Читинская городская дума) / Н. Кирюхин. – Чита: Читиздат, тип. облисполкома, 1946. – 30 с.
- 5.1079. Клокман Ю. Социально-экономическая история русского города II пол. XVIII в. / Ю. Клокман. – М.: Наука, 1967. – 270 с.
- 5.1080. Ключков Ю. А. Славянск: Историко-публицистический очерк / Ю. А. Ключков. – Сталино: Кн. изд-во, 1960. – 166 с.
- 5.1081. Ключевский В. О. Курс русской истории. Сочинения в девяти томах / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1989. – Т. 5. – 1989. – 476 с.
- 5.1082. Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис) / А. Ковалівський. – Х.: Держвидавництво України, 1930. – 87 с.
- 5.1083. Козлов О. М. Світоч науки: Кролевецькій жіночій гімназії – 125 років / О. М. Козлов. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xix/1840-1900-ukrajinske-natsionalne-vidrozhennya-na-zemlyakh-sumshchini/item/204-svitoch-nauky-krolevetskii-zhinochii-himnazii-125-rokiv.html>
- 5.1084. Козловский И. П. Отчет о состоянии коллекции Института князя Безбородько к 1 января 1918 года / И. П. Козловский // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – Нежин: Б.и., 1918. – Т. 32. – С. 22–29.
- 5.1085. Коломийцев В. Ф. Методология истории. (От источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.

- 5.1086. Коломієць Т. В. Культура Харкова на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Т. В. Коломієць, О. Н. Ярмиш. – Х.: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 256 с.
- 5.1087. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т. В. Коломієць. – Х.: Консум, 1998. – 192 с.
- 5.1088. Колычев А. А. Городовое положение 11 июня 1892 г. и по продолжениям 1906 и 1908 гг. / А. А. Колычев. – СПб.: Изд. В. П. Онисимова, 1910. – Ч. 1. – 320 с.
- 5.1089. Коник С. М. Децентралізація та деконцентрація державного управління в Україні (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) / С. М. Коник // Статистика України. – 2004. – № 3. – С. 45-49.
- 5.1090. Константинов М., Струминский В. Очерки истории начального образования в России / М. Константинов, В. Струминский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 272 с.
- 5.1091. Корель Л. В. Перемещение населения между городом и селом в условиях урбанизации / Л. В. Корель. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1982. – 192 с.
- 5.1092. Корж Л. Династії некоронованих королів України в долі української освіти / Л. Корж. Режим доступу [http:// history.siunynews.com/xix/1840-1900-ukrajinske-natsionalne-vidrozhennya-na-zemlyakh-sumshchini/item/11-dynastii-nekoronovanykh-koroliv-ukrainy-v-doli-ukrainskoi-osvity.html](http://history.siunynews.com/xix/1840-1900-ukrajinske-natsionalne-vidrozhennya-na-zemlyakh-sumshchini/item/11-dynastii-nekoronovanykh-koroliv-ukrainy-v-doli-ukrainskoi-osvity.html)
- 5.1093. Коркунов Н. М. Русское государственное право: В 4 т. / Н. М. Коркунов. – СПб.: АЛТЕТІЯ, 2002. – Т. 2. – 2002. – 480 с.
- 5.1094. Корниенко В. Деятельность попечительских советов в сфере образования на Слобожанщине во II половине ХІХ века / В. Корниенко // Викладання мов у вузі на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки / Зб. наукових праць. – Х.: Константа, 1999. – Вип. 3. – С. 148–151.
- 5.1095. Корнилов А. Курс истории России ХІХ века / А. Корнилов. – М.: Астрель, 2004. – 863 с.

- 5.1096. Корнієнко М. Місцеве самоврядування в Україні: концептуальні проблеми / М. Корнієнко // Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції. – К.: Б.в., 1994. – С. 49–64.
- 5.1097. Королів В. Про народне самоврядування / В. Корлів. – К.: Б.в., 1917. – 30 с.
- 5.1098. Корольков К. Жизнь и царствование императора Александра III (1881–1894 гг.) / К. Корольков. – К.: Б.и., 1901. – 268 с.
- 5.1099. Котельников М. К 50-летию земской медицины в Черниговской губернии (1864–1914) / М. Котельников // Черниговская земская неделя. – 1913. – 23 июля.
- 5.1100. Кравченко В. Місцеве самоврядування в історії України / В. Кравченко // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – 1992. – Вип. 1. – С. 28–32.
- 5.1101. Кравченко О. Історичний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні / О. Кравченко // Аспекти самоврядування. – 2006. – № 5. – С. 44–46.
- 5.1102. Кравченко Т. Діяльність місцевого самоврядування на Харківщині в справі розвитку початкової освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Т. Кравченко // Зб. наукових праць ХДПУ. Серія: Історія та географія. – Х.: Основа, 1997. – Вип. 1. – С. 144–155.
- 5.1103. Кременчуг: краеведческий очерк. – Х.: Прапор, 1965. – 126 с.
- 5.1104. Кружков А. В. Местное самоуправление в России / А. В. Кружков // Полис, 2004. – № 6. – С. 30–36.
- 5.1105. Крупина Т. Д. Теория «модернизации» и некоторые проблемы развития России конца ХІХ – начала ХХ в. / Т. Д. Крупина // История СССР. – 1971. – № 1. – С. 191–205.
- 5.1106. Кузнецов П. Земское и городское самоуправление / П. Кузнецов. – Б.м.: б.и., б.г. – 47 с.
- 5.1107. Куйбіда В. Міське самоврядування й управління територіальним розвитком: історичні аспекти, сучасні реалії і проблеми удосконалення /

- В. Куйбіда. – Львів: НАН України, Ін-т регіональних досліджень, 1999. – 71 с.
- 5.1108. Кулик В. Ніжинська міська управа / В. Кулик // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3. – С. 47–51.
- 5.1109. Кулик Л. З історії Ніжинських ярмарків / В. Кулик // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2. – С. 179–182.
- 5.1110. Куприянова Л. Города Северного Кавказа во II пол. XIX в. / Л. Куприянова. – М.: Наука, 1981. – 232 с.
- 5.1111. Кучер Г. Покорители огня / Г. Кучер, Л. Усатенко. – К.: Ред.-изд. отд. МВД УССР, 1969. – 131 с.
- 5.1112. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: 2000. – Вип. 1. – С. 128–142.
- 5.1113. Лазаревский Н. И. Самоуправление / Н. И. Лазаревский // Мелкая земская единица. Сб. статей. – СПб.: Общая польза, б.г. – С. 1–55.
- 5.1114. Лазаревський Г. Чернігів 20 літ тому (Фрагмент зі спогадів). (Підготовка до друку, передмова та примітки Григорія Кураса і Тамари Демченко) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 123–128.
- 5.1115. Ландэзен Ф. Добровольные пожарные дружины / Ф. Ландэзен. – СПб.: Б.и., 1899. – 137 с.
- 5.1116. Ландэзен Ф. К вопросу о борьбе с пожарами в России / Ф. Ландэзен. – СПб.: Б.и., 1902. – 42 с.
- 5.1117. Лапин В. Военные расходы России в XIX в. / В. Лапин // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб.: Наука, 1991. – 162 с.
- 5.1118. Лаптева Л. Е., Шутов А. Ю. Из истории земского городского и сословного самоуправления в России / Л. Е. Лаптева, А. Ю. Шутов. – М.: Диалог, 1999. – 198 с.
- 5.1119. Лебедин: Збірник архівних документів і матеріалів. – Х.: Фоліо, 1997. – 158 с.

- 5.1120. Лейбфрейд А. Ю. Харьков: от крепости до столицы. Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фоліо, 1998. – 335 с.
- 5.1121. Лемке П. Очерки освободительного движения 60-х годов / П. Лемке. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. – 448 с.
- 5.1122. Ленин В. И. Гонители земства и аннибалы либерализма / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во политической лит-ры, 1976. – Т. 5. – 430 с.
- 5.1123. Леонтович В. История либерализма в России: 1762–1917 гг. / В. Леонтович. – М.: Полиграфресурсы, 1995. – 120 с.
- 5.1124. Леус В. Де був Літній театр / В. Леус // Чернігівський вісник. – 26 лип.
- 5.1125. Леус В. Жива вода / В. Леус // Деснянська правда. – 1989. – 30 лист.
- 5.1126. Леус В. На зібрані кошти / В. Леус // Чернігівський вісник. – 1990. – 12 лип.
- 5.1127. Леус В. Оберігали місто від пожеж / В. Леус // Чернігівський вісник. – 18 жовт.
- 5.1128. Леус В. Погляд через століття: Фотонариси / В. Леус. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 176 с.
- 5.1129. Лешков В. Н. Опыт теории земства / В. Н. Лешков. – День. – 1865. – №№ 42–44.
- 5.1130. Лешков В. Н. Опыт теории земства и его земских учреждений по Положению 1864 года / В. Н. Лешков. – М.: Б.и., 1865. – 80 с.
- 5.1131. Литвиненко А. Гастрольно-концертная жизнь Полтавы рубежа XIX–XX столетий: хроника художественных событий [электронный ресурс / А. Литвиненко. – Режим доступа: <http://histpol/pl/ua/ru/kultura/muzyka?id=4131>]
- 5.1132. Лозанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лозанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73.

- 5.1133. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. / Ф. Е. Лось. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.
- 5.1134. Лохвицкий А. Губерния и ее земские и правительственные учреждения / А. Лохвицкий. – СПб.: Изд. А. Ф. Бабунова, 1864. – Ч. 1. – 223 с.
- 5.1135. Луценко В. П. Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX в. / В. П. Луценко // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: Б.в., 2003. – Ч. II. – С. 52–57.
- 5.1136. Лушакова А. Н. Улицами старого Кременчуга / А. Н. Лушакова, Л. И. Евселевский. – К.: Техніка, 1997. – 152 с.
- 5.1137. Любичанковський С. В. Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / С. В. Любичанковський // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 82–90.
- 5.1138. Львов А. Городские пожарные команды / А. Львов. – СПб.: Б.и., 1890. – 352 с.
- 5.1139. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871–1901 гг. / Д. П. Максименко. – Х.: Тип. А. А. Либина, 1903. – 180 с.
- 5.1140. Максимов Е. Городские общественные управления в деле помощи бедным / Е. Максимов. – СПб.: Б.и., 1905. – 253 с.
- 5.1141. Маленко Е. Ю. Конотоп: історико-краєзнавчий нарис / Е. Ю. Маленко. – Х.: Прапор, 1970. – 103 с.
- 5.1142. Марченко О. Міське самоврядування Одеси за положенням 1863 року / О. Марченко // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 30. – С. 7–10.
- 5.1143. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність / О. М. Марченко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України

- Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.– Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. 4(5). – С. 179–188.
- 5.1144. Медведєв Ю. Л. Міське положення 1892 р, як законодавча реалізація державної історії місцевого самоврядування / Ю. Л. Медведєв // Матеріали XI історико-правової конференції «Місцеві органи влади та самоврядування: історико-правовий аспект». – Суми: Мрія, 2004. – С. 244–253.
- 5.1145. Медушевский А. Реформы и контрреформы в истории России XVIII–XIX вв. / А. Медушевский // Вестник высшей школы. – 1990. – № 4. – С. 66–73.
- 5.1146. Мельник А. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. / А. Мельник // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 45–56.
- 5.1147. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні / Л. Г. Мельник. – К.: Вища школа, 1988. – 102 с.
- 5.1148. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. / О. Ф. Мельничук. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с.
- 5.1149. Миллер Д. П. К истории Новгород-Северского / Д. П. Миллер. – М.: Б.и., 1910. – 9 с.
- 5.1150. Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині у 1860 р. / Л. Миловидов // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. Грушевського. – К.: Б.в., 1928. – 480 с.
- 5.1151. Милостанов Н. Н. Константин Александрович Зильберник – организатор хирургической помощи в Лебедине и Лебединском уезде / Н. Н. Милостанов // Клиническая хирургия. – 1980. – № 6. – С. 68–69.
- 5.1152. Минаков А. С. Всеподданнейшие отчеты о состоянии Черниговской губернии (1804–1914 гг.): вопросы выявления и использования / А. С. Минаков // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2011. – № XXXII–XXXIV. – С. 48–52.

- 5.1153. Миронов Б. Н. Русский город 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990. – 280 с.
- 5.1154. Миронов Б. Н. Русский город во второй половине XIX века. Типологический анализ / Б. Н. Миронов // История СССР. – 1988. – № 5. – С. 150–158.
- 5.1155. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999.–Т. 1.–548 с.
- 5.1156. Миронов Г. Государство и государевы люди / Г. Миронов. – М.: Март, 1999. – 256 с.
- 5.1157. Мирский М. Медицина России XVI–XIX вв. / М. Мирский.– М.: РОССПЭН, 1996. – 342 с.
- 5.1158. Михайловский А. Г. Реформа городского самоуправления в России / А. Г. Михайловский. – М.: Польза, 1908. – 112 с.
- 5.1159. Мірошніченко І. Старобільщина: історико-краєзнавчий нарис / І. Мірошніченко. – Луганськ: ВАТ «ЛОД», 2002. – 112 с.
- 5.1160. Моїсеєнко В. П. Суми. Історико-архітектурний нарис / В. П. Моїсеєнко, Н. П. Новаківська. – К.: Будівельник, 1966. – 79 с.
- 5.1161. Молоків-Журавський П. П. Кременчук (короткий довідник) / П. П. Молоків-Журавський, М. М. Нечаєв, С. М. Рождественський. – Кременчук: Б.в., 1929. – 213 с.
- 5.1162. Морозова А. Демографія та міграційні процеси європейського населення Північного Лівобережжя України (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Морозова // Сіверянський літопис. – Чернігів: ФОП Лозовий В.М., 2005. – № 2–3. – С. 55–59.
- 5.1163. Морякова О. Система местного управления России при Николае I / О. Морякова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1998. – 268 с.

- 5.1164. Моця О. Українська етнічна нація / О. Моця, М. Горелов, О. Рафальський. – К.: Еко-продакшн, 2012. – 174 с.
- 5.1165. Муллов П. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления / П. Муллов. – СПб.: Б.и., 1864. – 196 с.
- 5.1166. Мухіна І. Г. Поява різних етнічних груп і їхня роль на території Харківської губернії (XVIII – на початку XX ст.) / І. Г. Мухіна // Вісник Харківського національного університету. Серія «Історія». – Х.: Консум, 2003. – Вип. 35. – С. 187–195.
- 5.1167. Мысль об открытии в Полтаве духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1863. – № 1. – С. 81–82.
- 5.1168. Нардова В. Городское самоуправление в журналистике 70–80-х гг. XIX в. (По страницам «Вестника Европы», «Отечественных записок») / В. Нардова // Общественная мысль в России в XIX в. – Л.: Наука, 1986. – 244 с.
- 5.1169. Нардова В. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. / В. Нардова // Великие реформы в России 1856–1874 гг. – М.: Изд-во Московского уни-та, 1992. – С. 221–238.
- 5.1170. Нардова В. Между двумя реформами (Общественное управление Петербурга в 1892–1903 гг.) / В. Нардова // Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX в. – Л.: Наука, 1987. – 238 с.
- 5.1171. Нардова В. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. / В. Нардова // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб.: Наука, 1991. – 299 с.
- 5.1172. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века / В. А. Нардова. – Л.: Наука, 1984. – 260 с.
- 5.1173. Нардова В. А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века / В. А. Нардова. – СПб.: АТОН, 1994. – 290 с.

- 5.1174. Нардова В. А., Чернуха В. Г. Законы 13 июня 1867 г. / В. А. Нардова, В. Г. Чернуха / Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Ленинград. гос. ун-т, 1979. – Т. XI. – С. 171–192.
- 5.1175. Народна освіта і педагогічна наука в УРСР. – К.: Рад. школа, 1981. – 335 с.
- 5.1176. Народное образование в России 60-х гг. XIX в. – М.: Б.и., 1912. – 210 с.
- 5.1177. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.
- 5.1178. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 275 с.
- 5.1179. Нежин на пороге XX века. – Нежин: Гидромакс, 2007. – 42 с.
- 5.1180. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кін. XIX – поч. XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав, 1952. – 180 с.
- 5.1181. Низ А. Экономика и окружающая среда / А. Низ. – М.: Экономика, 1981. – 130 с.
- 5.1182. Никитин Д. Окружающая среда и человек / Д. Никитин, Ю. Новиков. – М.: Высшая школа, 1986. – 185 с.
- 5.1183. Никитин Ю. О. Реализация Положения 1870 года на территории Левобережной и Слободской Украины / Ю. А. Никитин // Славяноведение. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2014. – № 5. – С. 67–74.
- 5.1184. Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг / Ф. Д. Николайчик. – СПб.: Б.и., 1891. – 263 с.
- 5.1185. Ніжинщина. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 174 с.
- 5.1186. Ніжинщина: Історико-економічний нарис. – К.: Обласне книжкове вид-во, 1964. – 106 с.

- 5.1187. Нікітін М. Ю. Стан та діяльність земської медицини в 1864–1914 рр. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М. Ю. Нікітін // Сумська старовина. – 2010. – № XXX. – С. 235–244.
- 5.1188. Нікітін Ю. О. Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської та Харківської губерній) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2009. – № XXVI–XXVII. – С. 19–30.
- 5.1189. Нікітін Ю. О. Внесок муніципальних структур у благоустрій міст в 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2008. – № XXV. – С. 261–277.
- 5.1190. Нікітін Ю. О. Громадсько-політичні погляди на місце і роль міського самоврядування в суспільстві в середині XIX – на початку XX ст. / Ю. О. Нікітін // Університет. – К.: Славистичний ун-т, 2010. – № 2. – С. 75–85.
- 5.1191. Нікітін Ю. О. Джерела з історії міського самоврядування Лівобережної України (1870–1900 рр.) / Ю. О. Нікітін // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». – Рівне: Рівн. держ. гум. ун-т, 2008. – Вип. 14. – С. 288–297.
- 5.1192. Нікітін Ю. О. Діяльність органів міського самоврядування Лівобережної і Слобідської України по благоустрою в 1870–1900 роках / Ю. О. Нікітін // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 7. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 113–127.
- 5.1193. Нікітін Ю. О. Діяльність органів міського самоврядування по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я в Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях у II половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Наукові записки РДГУ «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». – Рівне: Рівн. держ. гум. ун-т, 2010. – Вип. 19. – С. 51–57.

- 5.1194. Нікітін Ю. О. До проблеми реалізації Положень 1870, 1892 рр. в Чернігівській губернії / Ю. О. Нікітін // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 8. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 282–292.
- 5.1195. Нікітін Ю. О. Міська реформа 1870 р. в історичних дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2006. – № ХVІІІ–ХІХ. – С. 150–160.
- 5.1196. Нікітін Ю. О. Міська реформа 1892 р. в історичних дослідженнях кінця ХІХ – початку ХХІ ст. / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2008. – № ХХІV. – С. 173–186.
- 5.1197. Нікітін Ю. О. Населення міст Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст. / Ю. О. Нікітін // Зб. наукових праць. Слов'янський вісник. Серія «Історичні науки». – Рівне: Рівн. держ. гум. ун-т, Рівн. ін-т слов'янознавства, Київський славістичний ун-т, 2009. – Вип. 8. – С. 44–52.
- 5.1198. Нікітін Ю. О. Політико-правовий статус органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. / Ю. О. Нікітін // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2010. – Вип. 24. – С. 138–146.
- 5.1199. Нікітін Ю. О. Професійна діяльність населення міст Харківської та Полтавської губерній у другій половині ХІХ ст. / Ю. О. Нікітін // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 10. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 451–461.
- 5.1200. Нікітін Ю. О. Склад міських виборців в Чернігівській губернії в 1870–1900 рр. / Ю. О. Нікітін // «Гілея». Науковий вісник. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, УАН, 2010. – Вип. 30. – С. 67–76.
- 5.1201. Нікітін Ю. О. Структура витрат органів міського самоврядування в 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської губернії) / Ю. О. Нікітін // «Гілея».

Науковий вісник. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, УАН, 2009. – Вип. 26. – С. 45–54.

5.1202. Нікітін Ю. О. Участь муніципальних структур у розвитку протипожежної охорони у другій половині XIX ст. (на прикладі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній) / Ю. О. Нікітін // Університет. – К.: Славістичний ун-т, 2010. – № 3. – С. 20–29.

5.1203. Нікітін Ю. О. Формування органів міського самоврядування в Харкові та Чернігові за Положенням 1870 року / Ю. О. Нікітін // Наукові записки Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія». – Вінниця: ВДПУ, 2010. – Вип. 18. – С. 45–51.

5.1204. Нікітін М. Ю. Участь земств в організації медичного обслуговування населення в другій половині XX ст. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М. Ю. Нікітін // Зб. наукових праць ХНПУ. Серія «Історія та географія». – Х.: Майдан, 2010. – Вип. 38. – С. 170–174.

5.1205. Ніколаєва Т. М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині XIX – на початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VIII. – К., 2004. – С. 186–202.

5.1206. Новиков А. Записки о городском самоуправлении / А. Новиков. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – 220 с.

5.1207. Новости, вести и слухи // Черниговский листок. – 1862. – № 20. – С. 153–154.

5.1208. Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права / Б. Э. Нольде. – СПб.: Тип. О. Н. Поповой, 1911. – 310 с.

5.1209. О засыпке промоин на улицах Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 187. – С. 1.

5.1210. О постановке женского воспитания и обучения в народных школах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 16. – С. 606–614.

- 5.1211. Образцовая начальная женская школа при Полтавском епархиальном женском училище // Полтавские епархиальные ведомости. – 1893. – № 23. – С. 924–936.
- 5.1212. Омельченко О. Всеобщая история государства и права / О. Омельченко. – М.: Остожье, 1998. – Т. 2. – 489 с.
- 5.1213. Ососнов А. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917 гг.) / А. Ососнов. – М.: Просвещение, 1982. – 208 с.
- 5.1214. Очерк истории города Чернигова: 907–1907 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1908. – 71 с.
- 5.1215. Очерки истории Ленинграда. – Л.: Наука, 1954. – Т. 2. – 653 с.
- 5.1216. Павловский И. Ф. Полтава в XIX ст. Очерки по архивным данным с рисунками / И. Ф. Павловский. – К.: Типо-литография Н. А. Гирич, 1906. – Вып. 2. – 112 с.
- 5.1217. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернатора (1802–1856) / И. Ф. Павловский. – Х.: САГА, 2009. – 416 с.
- 5.1218. Павловский И. Ф. Статистические сведения Полтавской губернии сто лет назад: Архивные материалы / И. Ф. Павловский. – Полтава: Тип. Т. И. Маркевича, 1905. – 107 с.
- 5.1219. Павловский И. Ф. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей / И. Ф. Павловский. – Полтава: Тип. Дохмана, 1910. – 102 с.
- 5.1220. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление / К. А. Пажитнов. – СПб.: Изд. М. И. Семенова, 1913. – 114 с.
- 5.1221. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.
- 5.1222. Панечин Ф. Педагогическое образование в России / Ф. Панечин. – М.: Педагогика, 1979. – 215 с.
- 5.1223. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е гг. XIX ст.) / О. А. Парасунько. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с.

- 5.1224. Переселения из Полтавской губернии. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1900. – Вып. 19. – 82 с.
- 5.1225. Петров Б. Очерки истории отечественной медицины / Б. Петров. – М.: Медицина, 1962. – 128 с.
- 5.1226. Петров Н. В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров – Х.: Тип. Губернского правления, 1896. – 210 с.
- 5.1227. Петров Н. В. Территория Харькова / Н. В. Петров // Материалы для истории городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1901. – Вып. III. – 290 с.
- 5.1228. Петровский И. Е. Черниговская губерния в этнографическом, административном, экономическом, промышленном, учетном и других отношениях / И. Е. Петровский. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1915. – 495 с.
- 5.1229. Петровський М. З матеріалів до історії м. Ніжина / М. Петровський // Записки Ніжинського ін-ту соціального виховання. – Ніжин: Держдрукарня міської ради, 1932. – Кн. XII. – С. 75–109.
- 5.1230. Петропавловский Ф. О предполагаемом открытии библиотеки в Чернигове / Ф. Петропавловский // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 48. – С. 365–366.
- 5.1231. Пилипенко О. Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія / О. Є. Пилипенко. – К.: АМУ, 2008. – 280 с.
- 5.1232. Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. / Л. Писарькова // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152–159.
- 5.1233. Пичета В. Городская реформа 1870 г. / В. Пичета // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. – М.: Т-во И. Сытина, 1913. – Т. 4. – 180 с.
- 5.1234. Плаксієв Т. М. З історії міського громадського самоврядування в Україні (на прикладі міст Наддніпрянщини) / Т. М. Плаксієв //

Придніпровський науковий вісник. Серія «Історія, філософія». – Дніпропетровськ, 1998. – № 109 (176). – С. 39–50.

5.1235. Плаксі́й Т. М. Міські Думи у розвитку народної освіти міст Наддніпрянщини. Кінець XIX – початок XX ст. / Т. М. Плаксі́й // Матеріали науково-технічної конференції молодих вчених і спеціалістів Кременчуцької філії Харківського державного педагогічного ун-ту. – Кременчук, 1994. – С. 18–20.

5.1236. Платонов С. Полный курс лекций по русской истории / С. Платонов. – СПб.: Б.и., 1917. – 306 с.

5.1237. Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда / А. В. Погожев. – СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1906. – 338 с.

5.1238. Погорелко А. К. Городское благоустройство / А. К. Погорелко. – Х.: Б.и., 1906. – Кн. 1. Доклады Городского Головы Харьковской Городской Думе по поводу выставки в Дрездене. – 216 с.

5.1239. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 121–128.

5.1240. Подлигайлов П. Н. Местное управление в России / П. Н. Подлигайлов. – СПб: Тип. М. Хана, 1884. – 200 с.

5.1241. Покидченко Л. А. Архивные документы об истории памятника И. Т. Харитоненко в Сумах / Л. А. Покидченко // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми: Вид. СДПУ, 1994. – Частина I. Історія. – С. 53–58.

5.1242. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х томах / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – 610 с.

5.1243. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280 с.

5.1244. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 1024 с.

- 5.1245. Попов И. Как и кого избирали в Томскую городскую думу / И. Попов. – Томск: Книжное изд-во, 1959. – 18 с.
- 5.1246. Попок Е. Чтобы не было пожара / Е. Попок. – М.: Просвещение, 1988. – 46 с.
- 5.1247. Посохов С. Губернаторы и генерал-губернаторы / С. Посохов, А. Ярмыш.– Х.: Ун-т внутренних дел, 1997. – 164 с.
- 5.1248. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского / С. А. Приклонский. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1886. – 380 с.
- 5.1249. Прищена О. Міська реформа 1892 р. та її реалізація на Волині / О. Прищена // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – Вип. 2. –С. 142–148.
- 5.1250. Пульхеров А. Великолуцкое городское общественное управление. 1785–1891 / А. Пульхеров. – Псков: Б.и., 1892. – 90 с.
- 5.1251. Пуришкевич В. Национальное бедствие России / А. Пуришкевич. – СПб.: Б.и., 1909. – 263 с.
- 5.1252. Путеводитель по г. Чернигову / [Сост. А. Ярыгин]. – Чернигов: Тип. Г. М. Веселой, 1912. – 120 с.
- 5.1253. Рабинович М. Г. Города и традиционная народная культура / М. Г. Рабинович // Советская этнография. – 1980. – № 4. – С. 12–24.
- 5.1254. Рабинович М. Г. К этнографическому изучению города / М. Г. Рабинович, М. Н. Шмелева // Советская этнография. – 1981. – № 3. – С. 23–34.
- 5.1255. Раздорский А. Обзоры Черниговской губернии за 1870–1907 гг. (историко-библиографические характеристики) / А. Раздорский // Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст.: Влада і суспільство: механізми взаємодії: зб. наукових статей / під ред. О. Стрилюк, О. Приходьон. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 495–513.
- 5.1256. Разманова Н. А. Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ / Н. А. Разманова // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 74–83.

- 5.1257. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста у II пол. XIX ст. / Л. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів: Черн. відділ Українського географічного тов-ва. – 1995. – № 3. – С. 21–30.
- 5.1258. Раковський Л. Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії на оточуюче середовище та його соціальні наслідки / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів: Б.в., 1999. – Вип. 4. – С. 11–16.
- 5.1259. Раковський О. Л. Виникнення екологічних ситуацій в Лівобережній Україні у зв'язку з промисловим розвитком у II пол. XIX ст. / О. Л. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів: Б.в., 2002. – Вип. 5. – С. 66–67.
- 5.1260. Рахилин В. Общество и живая природа / В. Рахилин. – М.: Наука, 1989. – 125 с.
- 5.1261. Рашин А. Население России за 100 лет (1811–1913) / А. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 351 с.
- 5.1262. Рашин А. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / А. Рашин. – М.: Соцэкгиз, 1958 – 623 с.
- 5.1263. Ревега В. В. Початкові народні училища Полтавської губернії другої половини XIX ст. / їх види та організація навчання у них / В. В. Ревега // Проблеми історії України XIX ст. – початку XX ст. Зб. наукових праць. – К.: Ін-т історії НАН України, 2010. – Вип. 16. – С. 395–399.
- 5.1264. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3–26.
- 5.1265. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218–232.
- 5.1266. Реєнт О. П. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні / О. П. Реєнт // Українська історична наука на порозі XXI

століття: Міжнар. науковий конгрес. Чернівці, 16–18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 34–37.

5.1267. Реєнт О. П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX –початку XX ст. – К.: Ін-т історії НАН України, 2006. – Вип. XII. – С. 8–19.

5.1268. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

5.1269. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О. П. Реєнт // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. II. XX століття. – Одеса –К. – Львів: Б.В., 1999. – С. 9–22.

5.1270. Ренненкамф Н. Новое Городовое положение в его практическом применении / Н. Ренненкамф. – К.: Б.и., 1874. – 180 с.

5.1271. Репина Л. П. История и социология: основные тенденции в современной англо-американской урбанистике / Л. П. Репина // История и историки. Историографический ежегодник. 1980. – М.: Наука, 1984. – С. 88–111.

5.1272. Репина Л. П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике / Л. П. Репина // Одиссей: Человек в истории: личность и общество. 1990. – М.: Наука, 1990.– С. 167–181.

5.1273. Реформы местного управления. – СПб.: Б.и., 1889. – 38 с.

5.1274. Реформы Александра II. – М.: Юридическая литература, 1998. – 460 с.

5.1275. Реформы или революция? Россия 1861–1917 гг. – СПб.: Наука, 1997. – 394 с.

5.1276. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.

5.1277. Рогачков Н. Брандмайорские команды: из истории пожарного дела в России / Н. Рогачков // Наука и жизнь. – 1996. – № 6. – С. 36–40.

- 5.1278. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения в России 1802–1902 года / С. Рождественский. – СПб.: Изд. Министерства народного просвещения, 1902. – 785 с.
- 5.1279. Рождественский С. Очерки по истории системы народного просвещения в России XVIII – XIX веков / С. Рождественский. – СПб.: Тип. Александрова, 1912. – Т. 1. – 679 с.
- 5.1280. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси. – К.: Радянська школа, 1991. – 381 с.
- 5.1281. Роль Харьковского университета в деле развития средней и низшей школы // Южный край. – 1901. – 17 января.
- 5.1282. Романовський В. С. Перші пам'ятники міста Харкова / В. С. Романовський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць. – Вип. 7. – Х.: НМЦ «СД», 2004. – С. 191–197.
- 5.1283. Ромни: Історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Прапор, 1968. – 131 с.
- 5.1284. Российская музейная энциклопедия. – М.: Прогресс, Рипол Классик, 2001. – 980 с.
- 5.1285. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад / В. Руденок. – Чернігів: Деснянська правда, 2009. – 84 с.
- 5.1286. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, К. Ф. Шацилло, Р. Г. Эймонтова. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 440 с.
- 5.1287. Рындзюнский П. Городское гражданство дореформенной России / П. Рындзюнский. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
- 5.1288. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России) / П. Г. Рындзюнский. – М.: Наука, 1983. – 270 с.
- 5.1289. Рындзюнский П. Г. Утверждение капитализма в России / П. Г. Рындзюнский. – М.: Наука, 1978. – 190 с.

- 5.1290. Самойленко Г. Нариси культури Ніжина / Г. Самойленко.– Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 1995. – 165 с.
- 5.1291. Самойленко Г. Розвиток освіти та науки у Ніжині в XVIII–XX ст. / Г. Самойленко. – Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 1996. – 224 с.
- 5.1292. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко.– Ніжин: НДП, 1998. – Ч. 3. Освіта та наука. – 256 с.
- 5.1293. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДП, 1995. – Ч. 2. Театральне та музичне життя в XVII–XX ст. – 186 с.
- 5.1294. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1998. – Ч. 4. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст.– 100 с.
- 5.1295. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 128 с.
- 5.1296. Сапухіна Л. П. Суми / Л. П. Сапухіна. – Х.: Прапор, 1984. – 108 с.
- 5.1297. Сапухіна Л. П., Скрипник В. Д. Суми. Історико-краєзнавчий нарис / Л. П. Сапухіна. – Х.: Прапор, 1972. – 103 с.
- 5.1298. Сафонов М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XX вв. / М. Сафонов. – Л.: Наука, 1988. – 325 с.
- 5.1299. Сбруєва А. А. Розвиток жіночої освіти на Сумщині в XIX – на початку XX століття / А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. I. Історія. – Суми, 1994. – С. 75–79.
- 5.1300. Семенов Д. Расширение городского представительства / Д. Семенов. – Б.м.: б.и., б.г. – 35 с.
- 5.1301. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д. Семенов. – СПб.: Б.и., 1901. – 387 с.

- 5.1302. Сенктон Е. Системи міського управління / Е. Сенктон / Перекл. з англ. С. Куц: Гол. редактор Дж. Перлін; наук. редактор В. Пасічниченко. – Х.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – 96 с.
- 5.1303. Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект) / А. Середяк // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип.14. – С. 249–272.
- 5.1304. Сидоров М. От лучины до электричества / М. Сидоров. – М.: Энергия, 1963. – 69 с.
- 5.1305. Сірик Г. Факти і події. Для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваження до «Історії міст і сіл УРСР. Сумська область» / Г. Сірик. – Торонто: Б.в., 1975. – 224 с.
- 5.1306. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
- 5.1307. Слабченко М. С. Матеріали до соціально-економічної історії України в ХІХ столітті: В 2 т. – Харків: Держвидавництво України, 1925. – Т. 1. – 318 с.
- 5.1308. Смирнов В. Реформы начальной и средней школы в 60-х гг. ХІХ в. / В. Смирнов. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – 311 с.
- 5.1309. Снегирев С. Материалы для медицинской статистики и географии России / С. Снегирев. – Б.м., б.и., 1878. – 289 с.
- 5.1310. Современное хозяйство города Харькова. – Х.: Тип. Губернского правления, 1914. – Вып. 1. – 190 с.
- 5.1311. Сосницький край у серці України. – Х.: Прапор, 2005. – 264 с.
- 5.1312. Спиридонов Ф. П. Історія міст і сіл Чернігівщини / Ф. П. Спиридонов // Архіви України. – 1972. – № 1. – С. 81–86.
- 5.1313. Спогади про Лесю Українку. – К.: Дніпро, 1971. – 280 с.
- 5.1314. Страдомский Н. Ф. Города и земство (к вопросу об урегулировании их взаимных отношений) / Н. Ф. Страдомский. – К.: Б.и., 1905. – 63 с.

- 5.1315. Страшко Є. До історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) / Є. Страшко // Ніжинська старовина. – Ніжин: НДУ, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 60–64.
- 5.1316. Студьонова Л. Як колись у думі керували / Л. Студьонова // Чернігівські відомості. – 1991. – 31 лип.
- 5.1317. Сумароков Л. Собрание правил, законоположений и распоряжений Св. Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты / Л. Сумароков. – Вятка: Б.и., 1897. – 272 с.
- 5.1318. Сумцов Н. Директоры 2-й мужской гимназии / Н. Сумцов // Южный край. – 1916. – 31 августа.
- 5.1319. Сумцов Н. Из гимназических воспоминаний (О харьковских гимназиях 60-х гг. XIX столетия) / Н. Сумцов // Русская школа. – 1905. – №1. – Отд. 1. – С. 16–26.
- 5.1320. Сумцов Н. К 75-летию Второй Харьковской гимназии / Н. Сумцов // Южный край. – 1916. – 19 августа.
- 5.1321. Сумцов Н. Ф. А. К. Погорелко / Н. Ф. Сумцов. – Х.: Б.и., 1913. – 8 с.
- 5.1322. Сумцов Н. Ф. Егор Степанович Гордеенко. Некролог / Н. Ф. Сумцов. – Х.: Б.и., 1908. – 8 с.
- 5.1323. Сумцов Н. По поводу пятилетия Педагогического отдела Историко-филологического общества / Н. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х.: Тип. Губернского правления, 1899. – Т.11 – С. 22–24.
- 5.1324. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60–90-е гг. XIX в.) / Е. Сысоева // Педагогика. – 1997. – № 2. – С. 100–104.
- 5.1325. Тальберг Н. Неизвестная Россия. 1825–1917 гг. / Н. Тальберг. – М.: Литературная учеба, 1995. – 238 с.
- 5.1326. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85–91.

- 5.1327. Татищев С. Император Александр второй. Книга I / С. Татищев. – М.: Чарли, 1996. – 603 с.; Книга II. – М.: Чарли, 1996. – 663 с.
- 5.1328. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 81. – С. 3.
- 5.1329. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 95. – Часть неофициальная. – С. 4.
- 5.1330. Терещенко А. А. Города Центрального Черноземья и их население во второй половине XIX – начале XX века / А. А. Терещенко. – Курск: Курск. гос. ун-т, 2009. – 199 с.
- 5.1331. Тимофеев А. Самоуправление и автономия / А. Тимофеев. – СПб.: Б.и., 1906. – 32 с.
- 5.1332. Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. Ткач. – К.: АН УРСР, 1968. – 261 с.
- 5.1333. Ткаченко В. К. Глухів: історико-краєзнавчий нарис / В. К. Ткаченко. – Х.: Прапор, 1968. – 144 с.
- 5.1334. Тойнби А. Дж. Постыжение истории / А. Дж. Тойнби / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
- 5.1335. Токарев В. М. Підготовка міської реформи та приведення в дію Городового положення 1870 р. / В. М. Токарев // Проблеми загальності: Зб. наукових праць. – Х.: Національна юридична академія України. – 1998. – № 35. – С. 8–13.
- 5.1336. Токарев В. М. Харківське міське самоврядування за «Городовим положенням 1870 року» / В. М. Токарев // Актуальні проблеми історії та права України: Зб. наукових праць. – Х.: ХВУ, 1996. – С. 74–84.
- 5.1337. Трацевский М. Людність міста Києва. До питання про певність і повноту обліків людності Києва / М. Трацевський // Праці комісії для виучування фінансових справ. Господарство Києва в минулому і сучасному. – К.: Госиздат, 1929. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 28–52.
- 5.1338. Три века. Россия от смуты до нашего времени // Исторический сборник / Под. ред. В. В. Калаша. – М.: Т-во И. Сытина, 1913. – Т. 6. – 220 с.

- 5.1339. Тронько П. Т. Типові ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини / П. Т. Тронько, Я. Верменич // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Зб. наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. – К.: Ін-т історії НАН України, 2000. – Ч. 1. – С. 397–408.
- 5.1340. Удовик І. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина / І. Удовик, М. Кукса. – Куп'янськ, 1998. – Кн. 1. – 250 с.
- 5.1341. Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
- 5.1342. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Під ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ, 2004. – 406 с.
- 5.1343. Улезко Н. Отчет Черниговской городской лечебницы за 1890 г. / Н. Улезко. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1892. – 13 с.
- 5.1344. Уортман Р. С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии / Р. С. Уортман / Пер. с англ. С. В. Житомирской. – М.: ОГИ, 2004. – Т. 2. От Александра II до отречения Николая II. – 796 с.
- 5.1345. Урбанизация в формировании социокультурного пространства. – М.: Наука, 1999. – 285 с.
- 5.1346. Условия быта рабочих в дореволюционной России. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 138 с.
- 5.1347. Фадеев В. Земское и городское самоуправление в дореволюционной России / В. Фадеев. – М.: РАН, Ин-т научной информации по общественным наукам, Литературная учеба, 1996. – 20 с.
- 5.1348. Федоренко С. Організація навчально-виховного процесу у початкових народних школах Полтавської єпархії у ХІХ ст. / С. Федоренко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 58–66.

- 5.1349. Федорова Л. Д. До історії національних форм музейництва в Україні: Київський художньо-промисловий і науковий музей / Л. Д. Федорова // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2012. – № XXXIII–XXXIV. – С. 53–70.
- 5.1350. Федосюк Ю. Что непонятно у классиков или энциклопедия русского быта XIX в. / Ю. Федосюк. – М.: Флинта, 1998. – 260 с.
- 5.1351. Фесенко А. Миргородське міське самоуправління на межі століть (кінець XIX – початок XX ст.) / А. Фесенко // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наукових праць. – Полтава, 2001. – Вип. 2. – С. 252–254.
- 5.1352. Фесенко А. Розвиток освіти на Миргородщині в кінці XIX – на початку XX століть / А. Фесенко // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наукових праць. – Полтава, 2001. – Вип. 2. – С. 54–89.
- 5.1353. Фесенко Т. Сторінки театрального життя Миргорода на початку XX ст. / Т. Фесенко // Сторінки історії Миргородщини: Зб. наукових праць. – Полтава, 2001. – Вип. 2. – С. 248–249.
- 5.1354. Фесенко И. К вопросу о реформе городских общественных управлений / И. Фесенко. – Х.: Б.и., 1890. – 126 с.
- 5.1355. Фесенко Ш. И. Пожарное дело и взаимное городское страхование / Ш. И. Фесенко // Пожарное дело. – 1896. – № 2. – С. 44–50.
- 5.1356. Фишельсон М. Городские пути сообщения / М. Фишельсон. – М.: Высшая школа, 1980. – 291 с.
- 5.1357. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
- 5.1358. Хвиль М. М. Хорол: Історико-краєзнавчий нарис / М. М. Хвиль, П. П. Зима. – Х.: Прапор, 1969. – 80 с.
- 5.1359. Хижняков В. Устройство водопровода в Чернигове / В. Хижняков. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1880. – 15 с.
- 5.1360. Хижняков В. Электрическая станция в Чернигове / В. Хижняков. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1896. – 25 с.
- 5.1361. Хорев Б. С. Мировой урбанизм на переломе / Б. С. Хорев, В. А. Безденежных, Н. В. Быков. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1992. – 111 с.

- 5.1362. Цертелев Д. Нужна ли реформа местного управления / Д. Цертелев. – М.: Б.и., 1889. – 97 с.
- 5.1363. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва і Херсона у розвитку транспортних систем Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Л. О. Цибуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 187–195.
- 5.1364. Черепнин Н. Чтения по истории царствующего дома Романовых. 1613–1913. – Вып. VIII. Император Александр III / Н. Черепнин. – СПб.: Б.и., 1913. – 74 с.
- 5.1365. Черниговские улицы и мостовые // Черниговское слово. – 1915. – № 2483. – С. 3.
- 5.1366. Черник Д. Бюджет Москвы: Взгляд сквозь столетие, 1890–1990 / Д. Черник. – М.: Московский рабочий, 1991. – 190 с.
- 5.1367. Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. / Під ред. М. Грушевського – К.: Держвидавництво України, 1928. – 121 с.
- 5.1368. Чернігівська державна обласна універсальна бібліотека ім. В. Г. Короленка / За ред. П. Грищенка. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 280.
- 5.1369. Чернігівщина incognita / [Редкол.: Коваленко О. Б. (гол. редактор) та ін.]. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. – 396 с.
- 5.1370. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – 1006 с.
- 5.1371. Чернобров И. В. Первые санитарно-гигиенические обследования промышленных предприятий в Харьковском фабричном округе / И. В. Чернобров // Сумська старовина. – Суми: СумДУ, 2012. – № XXXVIII–XXXIX. – С. 66–73.
- 5.1372. Чернобров И. В. Земский врач К. А. Зильберник – организатор здравоохранения в Лебединском уезде (к 150-летию со дня рождения) / И. В. Чернобров // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1. – С. 31–37.

- 5.1373. Чернобров І. В. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини / І. В. Чернобров. – Суми: Корпункт, 2001. – 305 с.
- 5.1374. Чернышевский Н. Г. Политика из «Современника». – № 9. – сентябрь 1959 г. / Н. Г. Чернышевский // Полное собрание сочинений. – М.: Госиздат. 1949. – Т. 6. – 460 с.
- 5.1375. Чертов А. Городская медицина в Европейской России / А. Чертов. – М.: Б.и., 1903. – 280 с.
- 5.1376. Чехов А. Исторический очерк пожарного дела в России / А. Чехов. – СПб.: Б.и., 1892. – 196 с.
- 5.1377. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. / Н. В. Чехов. – М.: Б.и., 1912. – 180 с.
- 5.1378. Чечітка В. Міська влада двісті років тому / В. Чечітка // Чернігівські відомості. – 1991. – 13 черв.
- 5.1379. Чичерин Б. О народном представительстве / Б. Чичерин. – М.: Б.и., 1899. – 810 с.
- 5.1380. Чорний Д. Міське господарство Харкова на початку XX ст. / Д. Чорний // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна. – 1996. – Вип. 1. – С. 36–43.
- 5.1381. Чорний Д. М. Видатки міських дум Харківської та Чернігівської губерній на народну освіту (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 594. – Історія. – Х.: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 35. – С. 224–233.
- 5.1382. Чорний Д. М. Місто-губернія-держава: чи можливий баланс інтересів? Відповіді Олександра Погорілка / Д. М. Чорний // Регион. – 1997. – № 3. – С. 11–15.
- 5.1383. Чорний Д. М. Про ідеологічні стереотипи, історичні новації, фактичні дрібнички та неупередженість («зав'язка» XX ст. в сучасній російській історіографії) / Д. М. Чорний // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Х.: Новый Вид, 2001. – Вип.4. – Спеціальне видання. *Rossia et Britannia: Імперії та нації на окраїнах Європи.* – С. 259–270.

- 5.1384. Чорний Д. М. Сергій Миколайович Жевержеєв: купець і громадський діяч / Д. М. Чорний // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Історія. – № 556. – Х.: НМЦ «СД», 2002.– Вип. 34. – С. 260–267.
- 5.1385. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
- 5.1386. Чунаєв О. Розвиток міського самоврядування / О. Чунаєв // Пам'ять століть. – 1999. – № 2. – С. 5–15.
- 5.1387. Шара Л. Фінансування міськими виборними інституціями загальнодержавних потреб (за матеріалами Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 27–34.
- 5.1388. Шара Л. Формування та початковий етап діяльності Чернігівського міського самоврядування (1870–1874 рр.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 24–30.
- 5.1389. Шара Л. Роль виборних інституцій у процесі організації пожежної охорони у містах Чернігівської губернії (остання третина XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис – 2005. – № 1. – С. 81–86.
- 5.1390. Шара Л. Земські й міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) / Л. Шара // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2005. – Т. 45. – Вип. 32. – С. 22–25.
- 5.1391. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870–1900 рр.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 59–64.
- 5.1392. Шара Л. Чернігівська міська дума 70–90-ті роки XIX ст. / Л. Шара. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 223 с.
- 5.1393. Шевелєв А. Некоторые материалы к истории жизни и царствования Великого царя-мироотворца Александра III Александровича / А. Шевелєв. – М.: Б.и., 1897. – 91 с.

- 5.1394. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX ст.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 71–72.
- 5.1395. Шереметьев А. Д. Краткий обзор статистических пожарных команд Российской империи / А. Д. Шереметьев – СПб.: Б. и., 1892. – 271 с.
- 5.1396. Шимановский М. Городовое положение 1892 г. / М. Шимановский. – Одесса: Б.и., 1892. – 144 с.
- 5.1397. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк / Н. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 169 с.
- 5.1398. Школьный В., Кузнецова Н. Чернігів – 1300 / В. Школьный, Н. Кузнецова. – К.: Мистецтво, 1990. – 208 с.
- 5.1399. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды / Е. Шпилевский // Черниговский полдень. – 1995. – 9 ноября. – С. 4.
- 5.1400. Шрейдер Г. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. / Г. Шрейдер // История России в XIX в. – М.: Издание Т-ва «Братьев А. и И. Гранатъ и К°», 1913. – С. 181–208.
- 5.1401. Шрейдер Г. И. Город и городовое положение 1870 года / Г. И. Шрейдер // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: Центрполиграф, 2001. – 337 с.
- 5.1402. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки / Г. И. Шрейдер. – СПб.: Б.и., 1902. – Т. 1. – 337 с.
- 5.1403. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки / Г. И. Шрейдер. – СПб.: Б.и., 1902. – Т. 2. – 330 с.
- 5.1404. Шумахер А. Исторический очерк жизни и царствования императора Александра II / А. Шумахер. – СПб.: Б.и., 1899. – 126 с.
- 5.1405. Шумилов М. М. Губернаторские канцелярии и губернские правления в России 50-х–80-х гг. XIX в. / М. М. Шумилов // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX веков. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 187–199.

- 5.1406. Щегловитов С. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / С. Щегловитов. – СПб.: Б.и., 1902. – 958 с.
- 5.1407. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. – Х.: Университетская типография, 1882. – 365 с.
- 5.1408. Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов / М. Щепкин. – М.: Б.и., 1882. – Ч. 1. – 409 с.
- 5.1409. Эйдельман Н. «Революция сверху» в России / Н. Эйдельман. – М.: Книга, 1989. – 176 с.
- 5.1410. Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия / Н. Я. Эйдельман. – М.: Книга, 1986. – 368 с.
- 5.1411. Яковлев А. Великие реформы в России / А. Яковлев // Перспективы. – 1991. – № 11. – С. 91–100.
- 5.1412. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. – К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1912. – 200 с.
- 5.1413. Яншин А. Глобальные экологические проблемы / А. Яншин // Начальная школа. – 1997. – № 4. – С. 31–34.
- 5.1414. Ярмиш О. Н. Каральный аппарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш – Х.: Консум, 2001. – 210 с.
- 5.1415. Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI ст. Досвід історії та сучасності: Монографія / О. Н. Ярмиш, О. М. Головка. – Х.: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2004. – 372 с.
- 5.1416. Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении / А. И. Ярошевич. – К.: Сотрудник. – 1913. – 123 с.
- 5.1417. Яцунский В. К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724–1916 гг. / В. К. Яцунский // История СССР. – 1957. – № 1. – С. 192–224.

- 5.1418. Яцунский В. К. Изменения численности говорящих на главнейших языках мира и роль этих языков в общении между народами (XVIII–XX вв.) / В. К. Яцунский. – М.: Наука, 1962. – 127 с.
- 5.1419. Gerhardi W. The Romanovs. Evocation of the past as a mirror for the present / W. Gerhardi. – N. Y., 1939. – 168 p.
- 5.1420. Graham S. Tsar of freedom. The life and reign of Alexander II / S. Graham. – New Haven, 1935. – 224 p.
- 5.1421. Hamm M. F. The City in Russian History / M. F. Hamm – Lexington. – 1976. – 210 p.
- 5.1422. Hamm M. F. Kharkov's Progressive Duma, 1910 – 1914: A Study in Russian Municipal Reform / M. F. Hamm // Slavic Review. – 1981. – Vol. 40. – № 1. – P. 17–36.
- 5.1423. Hancave S. Russia. History / S. Hancave. – Philadelphia, 1956. – 346 p.
- 5.1424. Karpoyich M. Imperial Russia 1801–1917 / M. Karpoyich. – New York, 1932. – 146 p.
- 5.1425. Lindenmeyr A. A. Russian Experiment in Voluntarism - he Municipal Guardianship of the Poor, 1884–1914 / A. A. Lindenmeyr // Jahrbucher fur Geschichtc Osteuropas. – 1982. – № 30. – P. 112–139.
- 5.1426. Orlovsky D. The limits of reform / D. Orlovsky. – Princeton, 1982. – P. 137–159.
- 5.1427. Raeff M. Some Reflection on Russian Liberalism / M. Raeff // Russian Review. – 1959. – № 3. – P. 34–47.
- 5.1428. Robbins R. G. The tsar's viceroys: Russian provincial governors in the last years of the empire / R. G. Robbins – Ithaca: Cornell Univ. Pr.; 1 st edition, 1987. XIV, 271 p.
- 5.1429. Walsh W. B. Russia and the Soviet Union / W. Walsh. – Ann Arbor, 1958. – 324 p.
- 5.1430. Yeney G. L. The systematization of Russian government; social evolution in the domestic administration of Imperial Russia, 1711 – 1905 / G. L. Yeney – Urbana: University of Illinois Press. Urbana, 1973. – 276 p.

6. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

- 6.1431. Аскерова Л. С. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: Формування міського середовища: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Аскерова. – Чернігів, 2012. – 289 с.
- 6.1432. Баличева Л. В. Створення, організація та діяльність системи пожежної безпеки в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Баличева. – Х., 2005. – 18 с.
- 6.1433. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М. В. Білоконь. – Харків, 2002. – 19 с.
- 6.1434. Бойко Н. А. Местное самоуправление в России во второй половине ХІХ – начале ХХ века (историко-правовое исследование): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. А. Бойко. – М., 2006. – 18 с.
- 6.1435. Ветрова Т. В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині ХІХ ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Ветрова. – Одеса, 2008. – 190 с.
- 6.1436. Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. С. Вороніна. – Х., 2005. – 21 с.
- 6.1437. Галлямова З. В. Городские самоуправления второй половины ХІХ – начала ХХ веков (По материалам г. Вятки): дис. на соискание научн. степени

канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история». – Киров, 2005. – 240 с.

6.1438. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Головка. – Х., 1997. – 18 с.

6.1439. Горбачов В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Історія держави і права» / В. П. Горбачов. – Харків, 1995. – 180 с.

6.1440. Грандо А. А. Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. мед. наук: спец. 14.02.03 «Социальная медицина» / А. А. Грандо. – К., 1967. – 23 с.

6.1441. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. М. Грицак. – Харків, 1999. – 155 с.

6.1442. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в II половині XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. О. Гуменюк. – К., 1992. – 240 с.

6.1443. Дойников И. В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / И. В. Дойников. – М., 1991. – 23 с.

6.1444. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. О. Дорошева. – Одеса, 2009. – 19 с.

- 6.1445. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Драч. – Харків, 2002. – 18 с.
- 6.1446. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Єсюнін. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 23 с.
- 6.1447. Киселичник В. Міське самоврядування Львова: правові основи, організаційна структура і діяльність органів (друга половина XIX – поч. XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / В. Киселичник. – К., 1994. – 22 с.
- 6.1448. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Корнієнко. – Харків, 2005. – 169 с.
- 6.1449. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Кравченко. – Харків, 1999. – 18 с.
- 6.1450. Кузнецова Е. Н. К истории политеформ 80–90-х годов XIX ст. в России (Государственно-правовая характеристика): дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / Е. Н. Кузнецова. – Л., 1977. – 210 с.
- 6.1451. Мартинова І. С. Розвиток середньої освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. С. Мартинова. – Харків, 2005. – 18 с.

- 6.1452. Марченко О. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. Марченко. – Одеса, 1997. – 16 с.
- 6.1453. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. Ф. Мельничук. – К., 2000. – 18 с.
- 6.1454. Михайліченко М. А. Родовідна дворянська книга Харківського намісництва як джерело з історії слобідського дворянства: дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М. А. Михайліченко. – К., 2012. – 232 с.
- 6.1455. Москаль Г. Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Г. Г. Москаль. – Х., 2002. – 19 с.
- 6.1456. Нікітін М. Ю. Діяльність земств Харківської губернії в медичній та освітній галузях (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / М. Ю. Нікітін. – К., 2014. – 19 с.
- 6.1457. Синкевич Н. А. Городское самоуправление Петербурга во второй половине XIX века. Историко-правовой аспект: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория права и государства; История права и государства; История политических и правовых учений» / Н. А. Синкевич. – СПб., 1997. – 18 с.
- 6.1458. Солощенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Солощенко. – Х., 1997. – 288 с.

- 6.1459. Стельмах С. П. Політика самодержавія в області народного образования в Україні в 60–90-х гг. XIX ст. / С. П. Стельмах: дис. на соискание научной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 192 с.
- 6.1460. Томіленко А. Пожежна справа на Правобережній Україні у II пол. XIX – поч. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Томіленко. – Донецьк, 2000. – 18 с.
- 6.1461. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині в кінці XIX – на початку XX століття як феномен культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / Н. В. Фрадкіна. – Харків, 2007. – 16 с.
- 6.1462. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Хаустова. – Х., 2006. – 23 с.
- 6.1463. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Шандра. – К., 2002. – 39 с.
- 6.1464. Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. М. Шара. – Х., 2002. – 18 с.
- 6.1465. Щерба Т. О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. О. Щерба. – Донецьк, 2001. – 223 с.

ДОДАТКИ

Додаток А 1.1

Динаміка зміни чисельності міського населення Харківської губернії

Міста	1876 р. (чол.)	1897 р. (чол.)
Харків	86454	173989
Охтирка	18303	23399
Богодухів	11959	11752
Білопільля	13408	15215
Валки	6863	7938
Вовчанськ	9291	11020
Золочів	5995	6573
Зміїв	4050	4673
Ізюм	12827	13108
Краснокутськ	5201	6860
Куп'янськ	4515	6893
Лебедин	25138	14301
Недригайлів	5595	5873
Слов'янськ	10849	15792
Старобільськ	16219	9801
Суми	13730	27564
Чугуїв	9061	12592

Складено за: Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 1.

**Динаміка зміни чисельності міського населення
Полтавської губернії**

Міста	1876 р.	1897 р.
Полтава	33979	53703
Гадяч	8425	7721
Глинськ	2857	3533
Градизьк	7107	9486
Зіньків	10589	10443
Золотоноша	7896	8739
Кобеляки	12989	10487
Костянтиноград	4679	6455
Кременчук	30472	63007
Лохвиця	7903	8911
Лубни	5205	10097
Миргород	7445	10037
Переяслав	9287	14614
Пирятин	4887	8022
Прилуки	12878	18532
Ромни	5952	22510
Хорол	5501	7997

Складено за: Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 1.

**Динаміка зміни чисельності міського населення
Чернігівської губернії**

Міста	1860 р.	1876 р.	1879 р.	1897 р.
Чернігів	14008	16174	16810	27716
Борзна	7692	7574	14349	12526
Глухів	10008	13398	15112	14828
Городня	3359	2473	2391	4310
Козелець	4546	5078	5758	5141
Конотоп	8958	9946	10769	18770
Кролевець	7209	8145	10762	10384
Мглин	7984	6165	7033	7640
Ніжин	17948	21590	31787	32113
Новгород-Сіверський	6162	6305	9982	9182
Новозибків	9348	7612	9531	15362
Остер	4654	2831	2935	5370
Сосниця	5874	5657	4343	7087
Стародуб	12474	12333	24298	12381
Сураж	4013	3770	4583	4006
Березне	8176	9790	Дані відсутні	9922
Короп	5034	5381	Дані відсутні	6262
Нове Місто	2200	Дані відсутні	Дані відсутні	1488

Складено за: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 581, 632–633.; Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 32–39; РНБ. – Ф. 640: спр. 22, арк. 22; спр.1725, арк. 29; Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – С. 58–81; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 1.

:

Розподіл міського населення Харківської губернії за станами (1868 р.)

Міста	Дворяни (чол.)	Духівництво (чол.)	Почес. громадяни (чол.)	Купці (чол.)	Міщани (чол.)	Цеховики (чол.)	Селяни (чол.)
Харків	7578	1605	786	2885	17302	3830	17042
Золочів	11	59	-	28	160	-	5234
Валки	221	129	6	68	676	-	6333
Богодухів	213	93	10	144	1332	907	6158
Краснокутськ	49	81	6	23	1089	906	3270
Охтирка	387	250	6	218	1892	2416	11110
Лебедин	236	204	-	111	1283	2261	9447
Недригайлів	8	37	-	65	426	44	4297
Суми	311	158	5	364	2690	2207	7002
Білопілля	49	131	-	172	847	1942	7699
Ізюм	396	114	3	227	2930	895	6930
Слов'янськ	306	100	2	776	5029	-	4116
Зміїв	296	37	1	33	207	3	2377
Чугуїв	251	52	115	96	163	-	4874
Куп'янськ	286	60	-	74	885	9	2548
Вовчанськ	219	59	2	96	1217	45	6652
Старобільськ	123	93	31	526	4976	-	3998
Усього	10940	3242	973	5906	43104	15465	109087

Складено за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – Х.: Университетская типография, 1868. – С. 100–104.

Розподіл міського населення Харківської губернії за станами (1897 р.)

Міста	Дворяни потомст- венні (чол.)	Духів- ництво (чол.)	Купці (чол.)	Міщани (чол.)	Селяни (чол.)	Іноземці (чол.)
Харків	16690	1914	3585	58572	85114	1865
Золочів	33	33	16	256	6213	-
Охтирка	815	172	168	5678	16255	29
Богодухів	365	104	94	2772	8308	4
Краснокутськ	74	20	28	1811	4888	-
Валки	255	67	50	1004	6419	19
Вовчанськ	300	62	144	2908	7461	13
Зміїв	252	27	37	763	3489	3
Чугуїв	393	79	117	2042	9316	14
Ізюм	744	102	106	4384	7342	15
Слов'янськ	406	46	204	7528	7242	37
Куп'янськ	417	459	72	2609	3504	8
Лебедин	327	72	74	4529	9135	6
Недригайлів	13	28	25	257	5512	2
Старобільськ	420	89	88	2575	6390	11
Суми	1473	343	436	7685	16918	192
Білопілля	199	74	109	4364	10383	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 2.

Розподіл міського населення Полтавської губернії за станами (1897р.)

Міста	Дворяни потом- ственні (чол.)	Духів- ництво (чол.)	Купці (чол.)	Міща- ни (чол.)	Селя- ни (чол.)	Іно- земці (чол.)
Полтава	6396	1094	1192	21516	21904	250
Гадяч	327	44	218	5173	1910	2
Зіньків	356	90	166	6546	3144	1
Золотоноша	325	37	134	6359	1610	-
Кобеляки	626	104	188	3072	6414	8
Костянтиноград	282	57	265	3638	2083	16
Кременчук	2800	156	1527	39112	18061	226
Градизьк	59	45	70	3302	3040	1
Лохвиця	344	77	125	6462	1813	8
Лубни	1234	348	205	5255	2731	48
Миргород	355	77	106	6486	2967	1
Переяслав	463	278	270	9694	3676	8
Пирятин	300	31	219	5021	2306	29
Прилуки	295	95	274	12374	4586	31
Ромни	1112	308	645	9035	11084	20
Глинськ	23	16	21	844	2600	3
Хорол	474	69	261	3453	3653	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 2.

**Розподіл населення повітових міст Чернігівської губернії
за станами (1879 р.)**

Міста	Привілейовані стани (%)	Купці та почесні громадяни (%)	Міщани та цехові (%)	Селяни, козаки (%)	Інші стани (%)
Борзна	1,1	0,5	46,9	47,4	4,1
Глухів	1,7	4,1	76,7	12,1	5,4
Городня	3,4	5,3	81,7	2,5	7,1
Козелець	3,1	2,6	79,5	6,2	8,6
Кролевець	2,3	2,7	63,9	20,6	10,5
Конотоп	2,1	2,3	57,7	31,1	6,8
Мглин	4,5	1,1	54,8	34,5	5,1
Новгород- Сіверський	5,4	5,7	77,6	6,2	5,1
Новозибків	1,3	5,4	88,9	0,1	4,3
Ніжин	2,6	2,6	56,8	27,8	10,1
Остер	8,4	5,2	78,5	-	7,9
Сосниця	8,9	1,5	20,4	57,4	11,8
Стародуб	1,6	0,9	49,8	45,7	2,0
Сураж	2,9	2,1	83,6	7,2	4,2

Складено за: Російська національна бібліотека (далі РНБ). – Ф. 600, спр. 1657, арк. 32.

Розподіл міського населення Чернігівської губернії за станами (1897 р.)

Міста	Дворяни потомст- венні (чол.)	Духів- ництво (чол.)	Купці (чол.)	Міщани (чол.)	Селяни (чол.)	Інозем- ці (чол.)
Чернігів	3976	1231	396	12829	8461	52
Березне	184	23	56	3174	6390	-
Борзна	358	74	171	5496	6125	-
Глухів	1027	175	336	8471	4617	40
Городня	290	32	86	2547	1272	1
Козелець	430	42	89	2739	1690	10
Конотоп	865	96	272	11814	5313	18
Кролевець	359	51	192	6029	3631	5
Короп	90	63	101	3943	1991	-
Мглин	253	75	163	4974	2061	1
Новгород- Сіверський	748	214	234	5821	1876	17
Новозибків	896	70	484	10331	383	23
Нове-Місто	14	9	-	1388	70	-
Ніжин	1606	283	481	16717	12189	95
Остер	271	43	93	2786	2124	1
Сосниця	324	47	46	2470	4095	-
Стародуб	679	222	273	8513	5478	20
Погар	114	49	92	3622	1066	-
Сураж	258	37	76	2809	770	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 2.

Основні національні групи населення міст Харківської губернії (1897 р.)

Міста	Росіяни (чол.)	Українці (чол.)	Білоруси (чол.)	Іудеї (чол.)	Німці (чол.)	Поляки (чол.)
Харків	109914	25092	612	9848	2353	3969
Золочів	155	6413	-	1	1	2
Охтирка	2604	20390	6	168	22	86
Богодухів	414	11169	16	90	8	42
Краснокутськ	88	6767	-	-	1	-
Валки	514	7343	2	14	7	20
Вовчанськ	3090	7823	-	58	2	14
Зміїв	465	4171	4	17	5	6
Чугуїв	10838	1118	6	173	15	146
Ізюм	2700	10268	1	87	22	26
Слов'янськ	3668	11676	23	238	43	58
Куп'янськ	796	5981	2	71	3	21
Лебедин	406	13703	-	112	9	35
Старобільськ	1988	7691	-	86	13	19
Суми	6642	19440	72	729	280	187
Білопілья	1111	13951	2	9848	23	25

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния.– СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 2–3, 102.

**Розподіл населення
Харкова за мовною ознакою**

	1883 р.	1897 р.
Росіяни	61529 чол. (61 %)	109914 чол.(64 %)
Українці	29673 чол. (29,5 %)	45092 чол. (26, 2%)
Білоруси	971 чол. (0,96 %)	612 чол. (0,36 %)
Іудеї	5135 чол. (5 %)	9848 чол. (5,73 %)
Німці	2059 чол. (2 %)	2353 чол. (1,4 %)
Поляки	1375 чол. (1,4 %)	3969 чол. (2,3 %)
Усього	100742 чол. (100 %)	171788 чол. (100 %)

Складено за: Харковский календарь на 1883 год. – Х.: Тип. Губернского правления, 1876. – С. 152–160; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 60–68.

**Основні національні групи населення міст
Полтавської губернії (1897 р.)**

Міста	Росіяни (чол.)	Українці (чол.)	Білоруси (чол.)	Іудеї (чол.)	Німці (чол.)	Поляки (чол.)
Полтава	11035	30086	96	10690	302	1076
Гадяч	201	5625	11	1854	5	20
Зіньків	187	8957	-	1261	3	29
Золотоноша	663	5238	6	2765	6	58
Кобеляки	564	7708	4	2115	12	41
Костянтиноград	575	4639	6	1099	104	8
Кременчук	12130	18980	286	29577	438	1099
Градизьк	52	8302	14	1111	3	4
Лохвиця	333	6071	1	2465	5	23
Лубни	960	5975	15	3001	49	67
Миргород	427	8290	6	1248	4	4
Переяслав	468	8348	12	5737	7	28
Пирятин	286	4462	12	3193	23	27
Прилуки	821	11850	20	5719	39	46
Ромни	1933	13856	44	6341	76	218
Глинськ	35	3212	1	273	7	5

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 2–3.

Число іудеїв у містах Полтавської губернії (1889 р.)

Місто	Кількість іудеїв (чол.)
Полтава	7194
Гадяч	2540
Зіньків	835
Золотоноша	1843
Кобеляки	2491
Кременчук	27284
Костянтиноград	928
Лохвиця	3272
Лубни	2805
Миргород	851
Переяслав	4700
Пирятин	1965
Прилуки	3102
Ромни	4300
Глинськ	294
Хорол	1282

Складено за: Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1890. – С. 15.

**Основні національні групи населення міст Чернігівської губернії
(1897 р.)**

Міста	Росіяни (чол.)	Українці (чол.)	Білоруси (чол.)	Іудеї (чол.)	Німці (чол.)	Поляки (чол.)
Чернігів	7985	10085	109	8780	111	374
Березне	144	8349	60	1354	2	6
Борзна	109	10846	13	1515	7	29
Глухів	2217	8621	29	3837	32	75
Городня	604	2349	24	1248	7	74
Козелець	468	2834	1	1632	17	77
Конотоп	3565	10290	263	4415	50	139
Кролевець	209	8328	5	1815	2	12
Короп	77	5309	2	865	-	2
Мглин	4840	23	75	2675	3	4
Новгород-Сіверський	1296	4884	3	2941	11	31
Новозибків	11055	70	303	3787	36	97
Нове Місто	1421	-	-	67	-	-
Ніжин	2366	21733	46	7578	72	238
Остер	399	3229	7	1596	18	43
Сосниця	158	5068	2	1840	1	15
Стародуб	7255	133	5	4897	10	56
Погар	3800	-	-	1159	6	-
Сураж	559	33	978	2400	5	25

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 2–3, 112.

Склад міського населення Харківської губернії за віросповіданням (1861 р.)

Міста	Православні та одновірці (чол.)	Розкольники (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Іудеї (чол.)
Харків	48677	6	613	842	92
Золочів	5367	-	8	-	1
Валки	5924	-	7	-	11
Богодухів	9408	-	39	13	-
Краснокутськ	6427	-	-	-	-
Охтирка	17344	-	52	19	-
Лебедин	13689	-	27	10	20
Недригайлів	6167	-	-	-	-
Суми	11185	-	58	20	10
Білопілля	11743	-	2	-	1
Ізюм	11117	-	45	17	-
Слов'янськ	10216	1	8	-	-
Зміїв	4083	-	11	-	11
Чугуїв	7981	72	90	10	16
Куп'янськ	5543	-	38	7	4
Вовчанськ	7862	-	34	5	-
Старобільськ	8135	-	24	5	-

Складено за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 г. – Х.: Университетская типография, 1863. – С. 94–95, 101.

**Розподіл населення міст Харківської губернії
за віросповіданням (1888 р.)**

Міста	Православні (чол.)	Розкольники (чол.)	Вірмено- григоріани (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Іудеї (чол.)	Магометани (чол.)	Караїми (чол.)
Харків	167041	407	192	2646	1340	16318	118	195
Золочів	4636	-	-	1	-	2	-	-
Охтирка	24860	-	-	240	60	173	77	-
Богодухів	11093	-	-	13	4	40	-	-
Краснокутськ	6363	-	-	-	-	5	-	-
Валки	5900	4	4	52	3	18	1	-
Вовчанськ	7978	-	-	-	-	34	-	-
Зміїв	6194	1	-	3	-	15	-	-
Чугуїв	11445	113	-	53	13	67	-	-
Ізюм	20398	-	-	109	8	70	-	-
Слов'янськ	15349	-	10	11	10	242	-	-
Куп'янськ	3168	-	-	19	-	58	1	-
Лебедин	15479	-	-	37	-	79	-	-
Недригайлів	6348	-	-	2	-	-	-	-
Старобільськ	11797	9	-	10	7	51	-	-
Суми	16121	-	3	124	96	455	12	25
Білопілья	11010	-	-	41	-	112	-	-

Складено за: Харьковский календарь на 1899 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1890. – С. 301–303.

**Розподіл міського населення Харківської губернії
за віросповіданням (1890 р.)**

Міста	Православні та одновірці (чол.)	Розкольникки (чол.)	Вірмено- григоріани (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Іудеї (чол.)	Караїми (чол.)	Магометани (чол.)
Харків	167241	407	183	2666	1340	16318	196	118
Золочів	4666	-	-	1	-	2	-	-
Охтирка	24860	-	-	240	69	173	-	77
Богодухів	11093	-	-	13	4	40	-	-
Краснокутськ	6363	-	-	-	-	5	-	-
Валки	5900	4	4	52	3	18	-	1
Вовчанськ	7978	-	-	-	-	34	-	-
Зміїв	6234	1	-	3	-	15	-	-
Чугуїв	11445	183	-	53	13	67	-	-
Ізюм	20398	-	-	109	8	70	-	-
Слов'янськ	15329	-	10	11	10	242	-	-
Куп'янськ	3168	-	-	19	-	58	-	1
Лебедин	15479	-	-	37	-	79	-	-
Недригайлів	6348	-	-	2	-	-	-	-
Старобільськ	11797	9	-	10	7	51	-	-
Суми	16121	-	3	115	96	455	25	12
Білопілля	11010	-	-	41	-	108	-	-

Складено за: Харьковский календарь на 1890 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1890. – С. 188–189.

**Розподіл населення міст Харківської губернії
за віросповіданням (1897р.)**

Міста	Право- славні (чол.)	Старооб- рядці (чол.)	Католики (чол.)	Протес- танти (чол.)	Магоме- тани (чол.)	Іудеї (чол.)	Інші (чол.)
Харків	154118	391	4710	2683	641	11013	431
Золочів	6561	10	-	1	-	1	-
Охтирка	22992	5	101	30	67	168	6
Богодухів	11592	4	40	15	12	89	-
Краснокутськ	6796	60	-	-	3	1	-
Валки	7862	2	28	16	11	19	-
Вовчанськ	10949	1	22	3	5	40	-
Зміїв	4636	-	7	3	2	21	2
Чугуїв	11654	294	16	22	257	190	11
Ізюм	12958	3	37	21	-	89	-
Слов'янськ	15323	40	84	55	1	249	40
Куп'янськ	6778	-	24	16	3	71	1
Лебедин	14140	-	36	9	-	116	-
Недригайлів	3868	-	2	2	-	1	-
Старобільськ	9639	18	22	17	-	83	-
Суми	26140	8	264	280	96	739	17
Білопілля	1505	5	30	24	-	103	-

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 3.

**Розподіл населення міст Полтавської губернії
за віросповіданням (1897 р.)**

Міста	Православні (чол.)	Старообрядці (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Магометани (чол.)	Гудеї (чол.)	Інші (чол.)
Полтава	40680	147	1267	377	176	11046	10
Гадяч	5835	-	23	8	2	1833	-
Зіньків	9144	-	28	4	4	1263	-
Золотоноша	5897	8	59	5	1	2769	-
Кобеляки	8289	1	55	10	13	2119	-
Костянтино-град	5227	5	15	102	7	1099	-
Кременчук	30694	320	1204	424	292	29863	4
Градизьк	8359	7	7	1	-	1112	-
Лохвиця	6397	12	28	6	3	2465	-
Лубни	6912	30	88	49	11	3006	1
Миргород	8778	-	4	4	2	1248	1
Переяслав	8784	34	31	8	3	5754	-
Пирятин	4782	13	35	26	-	3166	-
Прилуки	12691	3	59	46	9	5722	2
Ромни	13757	18	258	86	9	6378	4
Глинськ	3240	9	1	20	-	273	-
Хорол	5700	13	211	8	9	2056	-

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 3.

**Склад населення повітових міст Чернігівської губернії
за віросповіданням (1879 р.)**

Міста	Правосл. та уніати (чол)	Католики та вірмено- григоріани (чол)	Іудеї та караїми (чол)
Борзна	97,1 %	-	2,9 %
Глухів	80,1 %	0,4 %	19,5 %
Городня	69,3 %	0,5 %	30,2 %
Козелець	44,6 %	2,3 %	53,1 %
Кролевець	91,2 %	0,3 %	8,5 %
Конотоп	81,3 %	0,6 %	18,1 %
Мглин	60,2 %	0,1 %	39,7 %
Новгород- Сіверський	63,5 %	0,1 %	36,3 %
Новозибків	87,2 %	1,2 %	11,6 %
Ніжин	72,7 %	0,4%	26,9 %
Остер	60,5 %	0,3 %	39,2 %
Сосниця	88,8%	0,2 %	11,0 %
Стародуб	84,8 %	0,1 %	15,1 %
Сураж	46,7%	0,4 %	52,9 %
Середні дані	72,6 %	0,9 %	26,5 %

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1725, арк. 41.

**Розподіл населення міст Чернігівської губернії
за віросповіданням (1897 р.)**

Міста	Православні (чол.)	Старообрядці (чол.)	Католики (чол.)	Протестанти (чол.)	Магометани (чол.)	Іудеї (чол.)	Інші (чол.)
Чернігів	18070	96	424	132	184	8805	5
Березне	8300	53	10	2	-	357	-
Борзна	10972	4	27	6	1	1316	-
Глухів	10845	6	89	29	3	3853	3
Городня	2966	8	78	7	2	1249	-
Козелець	3278	20	85	14	105	1634	5
Конотоп	14015	56	193	49	29	4426	2
Кролевець	8551	1	15	2	-	1815	-
Короп	5386	1	2	-	-	873	-
Мглин	4956	2	6	2	-	2674	-
Новгород-Сіверський	6176	-	38	11	1	2936	-
Новозибків	6008	5362	116	38	1	3836	1
Нове Місто	1420	1	-	-	-	67	-
Ніжин	24050	59	283	76	13	7631	1
Остер	3604	20	57	17	74	1596	2
Сосниця	5219	5	19	1	1	1842	-
Стародуб	7073	136	49	14	-	5109	-
Погар	3789	10	1	6	-	1159	-
Сураж	1540	28	31	6	3	2398	-

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 3.

**Джерела прибутків українського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього українців у містах	198774
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	2792
Громадська та станова служба	1248
Військова служба	4348
Поденна праця, приватна служба	23595
Доходи з капіталу та нерухомості	6121
Засоби від казни, приватних осіб	2536
Навчальна та виховна діяльність	1084
Землеробство	59021
Переробка волокнистих речовин	1745
Переробка тваринних продуктів	2397
Переробка деревини	8102
Переробка металів	7113
Переробка мінеральних речовин	2151
Переробка тваринних та рослинних харчових продуктів	3069
Винокуріння	153
Виготовлення одягу	28395
Торгівля взагалі без визначення	1491
Торгівля худобою	1290
Торгівля продуктами сільського господарства	7819
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	284
Торгівля тканинами та одягом	2018
Торгівля «питейна»	593
Інша торгівля	2033

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 188–200.

**Джерела прибутків російського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього росіян у містах	145504
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	4515
Громадська та станова служба	1009
Військова служба	7506
Поденна праця, приватна служба	24544
Доходи з капіталу та нерухомості	12039
Засоби від казни, приватних осіб	4098
Навчальна та виховна діяльність	3135
Землеробство	6025
Переробка волокнистих речовин	549
Переробка тваринних продуктів	942
Переробка деревини	5150
Переробка металів	6559
Переробка мінеральних речовин	1615
Переробка тваринних та рослинних харчових продуктів	6256
Винокуріння	270
Виготовлення одягу	11576
Торгівля взагалі без визначення	2515
Торгівля худобою	625
Торгівля продуктами сільського господарства	5220
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	589
Торгівля тканинами та одягом	3149
Торгівля «питєйна»	726
Інша торгівля	3273

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 188–200.

**Джерела прибутків білоруського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього білорусів у містах	746
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	129
Громадська та станова служба	1
Військова служба	30
Поденна праця, приватна служба	143
Доходи з капіталу та нерухомості	26
Засоби від казни, приватних осіб	8
Навчальна та виховна діяльність	3
Землеробство	10
Переробне виробництво	76
Торгівля	30
у тому числі:	13
– торгівля продуктами сільського господарства	

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 188–200.

**Джерела прибутків іудейського населення
в містах Харківської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього іудеїв у містах	11795
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	9
Військова служба	637
Навчальна та виховна діяльність	148
Лікарі і санітари	238
Поденна праця, приватна служба	403
Доходи з капіталу та нерухомості	367
Засоби від казни	82
Землеробство	7
Обробка волокнистих речовин	249
Обробка деревини	123
Обробка металів	507
Обробка рослинних та тваринних харчових продуктів	407
Виготовлення одягу	2849
Будівельні роботи	197
Торгівля без чіткого визначення	484
Торгівля худобою	10
Торгівля продуктами сільського господарства	531
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	233
Торгівля тканинами, одягом	479
Торгівля «питейна»	18
Посередницька торгівля	142
Інша торгівля	389
Винокуріння	86

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46. – С. 192–207.

**Джерела прибутків українського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього українців у містах	156752
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	4568
Громадська та станова служба	1870
Військова служба	3716
Поденна праця, приватна служба	30109
Доходи з капіталу та нерухомості	6363
Засоби від казни, приватних осіб	3302
Навчальна та виховна діяльність	1439
Землеробство	31554
Переробка волокнистих речовин	1382
Переробка тваринних продуктів	1320
Переробка деревини	4511
Переробка металів	3447
Переробка мінеральних речовин	823
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	3038
Винокуріння	205
Виготовлення одягу	21354
Торгівля без чіткого визначення	680
Торгівля худобою	1101
Торгівля продуктами сільського господарства	4958
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	266
Торгівля тканинами та одягом	852
Торгівля «питєйна»	1182
Інша торгівля	1510

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С. 186–198.

**Джерела прибутків російського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього росіян у містах	31246
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	1964
Громадська та станова служба	457
Військова служба	4619
Поденна праця, приватна служба	3449
Доходи з капіталу та нерухомості	3723
Засоби від казни, приватних осіб	1161
Навчальна та виховна діяльність	1099
Землеробство	467
Переробка волокнистих речовин	52
Переробка тваринних продуктів	155
Переробка деревини	881
Переробка металів	1064
Переробка мінеральних речовин	43
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	626
Винокуріння	38
Виготовлення одягу	1069
Торгівля без чіткого визначення	180
Торгівля худобою	101
Торгівля продуктами сільського господарства	982
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	166
Торгівля тканинами та одягом	226
Торгівля «питейна»	455
Інша торгівля	517

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С.186–198.

**Джерела прибутків білоруського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього білорусів у містах	537
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	7
Громадська та станова служба	2
Військова служба	88
Поденна праця, приватна служба	68
Доходи з капіталу та нерухомості	37
Засоби від казни, приватних осіб	10
Навчальна та виховна діяльність	7
Землеробство	9
Переробне виробництво	100
Торгівля	54
у тому числі:	19
– торгівля продуктами сільського господарства	
– торгівля «питейна»	4
– торгівля без визначення	1

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С.186–198.

**Джерела прибутків іудейського населення
в містах Полтавської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього іудеїв у містах	80491
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	20
Громадська та станова служба	99
Військова служба	633
Навчальна та виховна діяльність	2432
Лікарі і санітари	459
Поденна праця, приватна служба	3611
Доходи з капіталу та нерухомості	2184
Засоби від казни	388
Землеробство	82
Обробка волокнистих речовин	378
Обробка деревини	1335
Обробка металів	2163
Обробка рослинних та тваринних харчових продуктів	3129
Виготовлення одягу	11594
Будівельні роботи	1945
Торгівля без визначення	2306
Торгівля худобою	743
Торгівля продуктами сільського господарства	17431
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	2109
Торгівля тканинами та одягом	5272
Торгівля «питейна»	464
Посередницька торгівля	1726
Інша торгівля	4548
Винокуріння	297

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33. – С.190–202.

**Джерела прибутків українського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього українців у містах	102184
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	3024
Громадська та станова служба	1031
Військова служба	1806
Поденна праця, приватна служба	13080
Доходи з капіталу та нерухомості	5014
Засоби від казни, приватних осіб	1841
Навчальна та виховна діяльність	654
Землеробство	13685
Переробка волокнистих речовин	4536
Переробка тваринних продуктів	1111
Переробка деревини	4136
Переробка металів	2599
Переробка мінеральних речовин	722
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	1545
Винокуріння	108
Виготовлення одягу	15436
Торгівля без чіткого визначення	269
Торгівля худобою	157
Торгівля продуктами сільського господарства	2562
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	91
Торгівля тканинами та одягом	436
Торгівля «питєйна»	522
Інша торгівля	630

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 202–214.

**Джерела прибутків російського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього росіян у містах	48527
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	2887
Громадська та станова служба	519
Військова служба	1577
Поденна праця, приватна служба	5179
Доходи з капіталу та нерухомості	4477
Засоби від казни, приватних осіб	1236
Навчальна та виховна діяльність	1122
Землеробство	5526
Переробка волокнистих речовин	1750
Переробка тваринних продуктів	843
Переробка деревини	1660
Переробка металів	1245
Переробка мінеральних речовин	229
Переробка рослинних та тваринних харчових продуктів	1240
Винокуріння	30
Виготовлення одягу	5350
Торгівля без чіткого визначення	308
Торгівля худобою	106
Торгівля продуктами сільського господарства	1435
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	115
Торгівля тканинами та одягом	169
Торгівля «питєйна»	394
Інша торгівля	465

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 202–214.

**Джерела прибутків білоруського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього білорусів у містах	1925
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	108
Громадська та станова служба	32
Військова служба	41
Поденна праця, приватна служба	298
Доходи з капіталу та нерухомості	92
Засоби від казни, приватних осіб	80
Навчальна та виховна діяльність	7
Землеробство	284
Переробне виробництво	186
Торгівля	16
у тому числі:	7
– торгівля продуктами сільського господарства	
– торгівля «питейна»	5
– торгівля без визначення	1

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 202–214.

**Джерела прибутків іудейського населення
в містах Чернігівської губернії (1897 р.)**

Заняття	чол.
Усього іудеїв у містах	54401
серед них зайнято:	
Адміністрація, суд, поліція	51
Громадська та станова служба	111
Військова служба	228
Навчальна та виховна діяльність	2155
Лікарі і санітари	208
Поденна праця, приватна служба	2190
Доходи з капіталу та нерухомості	1282
Засоби від казни	445
Землеробство	186
Обробка волокнистих речовин	447
Обробка деревини	748
Обробка металів	1688
Обробка рослинних та тваринних харчових продуктів	1469
Виготовлення одягу	9579
Будівельні роботи	1141
Торгівля без визначення	1939
Торгівля худобою	977
Торгівля продуктами сільського господарства	11562
Торгівля будівельними матеріалами та паливом	1545
Торгівля тканинами та одягом	2892
Торгівля «питейна»	168
Посередницька торгівля	612
Інша торгівля	3886
Винокуріння	128

Складено за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Народная польза, 1905. – Т. 48. – С. 206–218.

**Відсоток мешканців Харкова, які отримали виборче право
і брали участь у виборах**

Рік	% виборців до загального числа мешканців (у відсотках)	% виборців, які брали участь у виборах (у відсотках)
1871	5,2	7,2
1875	5,5	6,3
1879	5,1	5
1883	3,3	7
1891	1,7	19,2

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 18, спр. 115, арк. 10; Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 10; РДІА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 1687, арк. 38; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 126–149; Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 104, 105, 134–136, 177–181.

Додаток Б 1.2

Кількість мешканців та виборців у містах Чернігівської губернії

Міста	Кількість мешканців	Загальна кількість виборців	% віднош. виборців до мешканців
Чернігів (1879–1883)	16,810	1,075	6,4%
Борзна (1878–1882)	14,349	1,507	10,5%
Глухів (1875–1883)	15,112	1,301	8,6%
Городня (1878–1882)	2,391	422	17,6%
Козелець (1879–1883)	5,758	537	9,3%
Конотоп (1877–1881)	10,769	1,796	16,7%
Кролевець (1877–1881)	10,762	933	8,7%
Мглин (1877–1881)	7,033	725	10,3%
Новгород-Сіверський (1877–1881)	9,982	878	8,8%
Новозибків (1878–1882)	9,531	1,181	12,4%
Ніжин (1876–1880)	31,787	1,222	3,8%
Остер (1878–1882)	2,935	611	20,8%
Стародуб (1877–1881)	24,298	1,271	5,2%
Сураж (1878–1882)	4,583	322	7%
Сосниця (1876–1880)	Дані не точні		

Складено за: РНБ, ф. 600, спр. 1674, арк. 7.

Розподіл виборців Чернігівської губернії за станами

Міста	Привілейовані % відношення до заг. кількості виборців	Непривілейовані % відношення до заг. кількості виборців	Купці % відношення до заг. кількості виборців	Міщани % відношення до заг. кількості виборців	Інші непривілей. % відношення до заг. кількості виборців
Чернігів (1879–1883)	58.1	51.9	7.6	39.7	4.7
Борзна (1878–1882)	8.8	91.2	1.6	34.1	55.7
Глухів (1875–1883)	14.8	85.2	5.7	58.3	21.2
Городня (1878-1882)	12.5	87.5	6.8	53.4	27.3
Козелець (1879-1883)	29.2	70.8	2.7	48.2	19.9
Конотоп (1877-1881)	13.9	86.1	3.5	45.1	37.5
Кролевець (1877-1881)	20.2	79.8	4.3	49.4	25.6
Мглин (1877-1881)	20.3	79.7	3.5	38.4	37.8
Н.Сіверський (1877-1881)	19.8	80.2	7.5	60.8	11.9
Новозибків (1878-1882)	5.6	94.4	6	87.4	1
Ніжин (1876-1880)	14.7	85.3	12.8	49.3	23.2
Остер (1878-1882)	9.3	90.7	4.9	48.1	37.8
Стародуб (1877-1881)	12.1	87.9	5.1	70.7	11.6
Сураж (1878-1882)	32	68	3.1	50.6	14.3
Сосниця (1876-1880)	Дані відсутні				
Середні дані по губернії	18.7	81.3	5.4	52.4	23.5

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1639, арк. 33.

Співвідношення по розрядах осіб різних звань та станів серед виборців у містах Чернігівської губернії (1879 р.)

Міста	I розряд					II розряд					III розряд				
	Привілейовані	Непривілейовані	Із них: Купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	Із них: Купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	Із них: Купці	Міщани	Інші
Чернігів	33,3	66,7	62,3	2,2	66,7	64,6	35,4	21,8	12,1	1,5	46,4	53,6	2,6	45,6	5,4
Борзна	40	60	60	-	-	29,4	70,6	5,6	39,1	25,9	6,1	93,9	0,1	34,1	59,7
Глухів	44,4	55,6	55,6	-	-	16,8	83,2	60	22,1	1,1	14,2	85,8	0,6	62,1	23,1
Городня	54,5	45,5	45,5	-	-	24,1	75,9	26,7	26,2	12,1	0,3	90,7	2,3	57,7	30,7
Козелець	33,3	66,7	55,6	11,1	-	38,3	61,7	5	45	11,7	27,9	72,1	0,2	50,1	21,8
Конотоп	39,5	60,5	44,2	12,9	2,4	24,4	75,6	20,5	44,1	11	11,8	88,2	0,1	46,1	42,1
Кролевець	4	96	92	4	-	34,9	65,1	17,4	42,9	4,8	19,5	80,5	0,8	51,6	28,1
Мглин	11,8	88,2	88,2	-	-	37,5	62,5	20,9	35,4	6,2	19,2	80,8	-	39,7	41,4
Новгород-Сіверський	14,3	85,7	85,7	-	-	26,3	73,7	52,6	21,1	-	19,4	80,6	3,2	64,6	12,8
Новозибків	13,1	86,9	69,5	13,1	4,3	11,1	88,9	38,9	49,1	0,9	4,8	95,2	0,5	93,8	0,9
Ніжин	16,2	83,8	78,4	5,4	-	15,4	84,6	75,6	6,4	2,6	14,6	85,4	6,2	53,8	25,4
Остер	10,5	89,5	42,1	31,6	15,8	16,7	83,3	23,3	50	10	8,3	91,7	1,5	48,5	41,7
Стародуб	14,7	85,7	85,7	-	-	21,6	78,4	32,2	40,2	4,9	11,2	88,8	0,7	75,4	12,7
Сураж	Дані відсутні														
Сосниця	Дані відсутні														
Середні дані	25,3	74,7	66,5	6,3	1,9	27,8	72,2	30,9	34,1	7,2	16,4	83,6	1,4	55,6	26,6

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1656, арк. 94–95.

**Розподіл гласних різних звань та станів по розрядах у містах
Чернігівської губернії
(1879р.)**

Міста	% відношення кожного розряду до загальної кількості:											
	Привілейованих гласних			Непривілейованих гласних			Купців			Міщан		
	I	II	III	I	II	III	I	II	I	I	II	III
Чернігів	35,4	45,2	19,4	31,1	20,7	48,2	50	22,2	27,8	-	10	90
Борзна	40	30	30	30,8	34,6	34,6	76,4	11,8	11,8	12,5	41,7	45,8
Глухів	25	35	40	36,9	32,6	30,5	46,5	50	3,5	17,7	5,8	76,5
Городня	Дані відсутні											
Козелець	55,6	22,2	22,2	25,8	37,1	37,1	66,7	-	33,3	6,7	53,3	40
Конотоп	37,5	50	12,5	28	30	42	61,2	33,3	5,5	13,6	36,4	50
Кролевець	25	41,7	33,3	35,7	30,9	33,4	52,6	26,3	21,1	18,8	43,7	37,5
Мглин	50	20	30	29	35,5	35,5	56,1	37,6	6,3	-	45,5	54,5
Новгород-Сіверський	30,8	30,8	38,4	34,3	34,3	31,4	45,8	45,8	8,4	10	10	10
Новозибків	Дані відсутні											
Ніжин	30	50	20	34,7	26,1	39,2	50	33,4	16,6	8,4	16,6	75
Остер	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	50	38,8	11,2	10	30	60
Стародуб	20	26,6	53,4	37,8	35,6	26,6	56,6	30	13,4	-	46,2	53,8
Сураж	Дані відсутні											
Сосниця	36,4	45,4	18,2	27,8	27,8	44,4	50	30	20	-	66,7	33,3

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 226–231.

**Кількість виборців на кожному з розрядів
у містах Чернігівської губернії (1879 р.)**

Міста	% відношення кожного розряду виборців до загальної кількості виборців		
	I	II	III
Чернігів	4,1	12,3	83,6
Борзна	1,6	9,5	88,9
Глухів	1,4	7,4	91,2
Городня	2,6	13,7	83,7
Козелець	3,3	11,2	85,5
Конотоп	2,4	11,7	85,9
Кролевець	2,7	6,7	90,6
Мглин	2,3	6,6	91,1
Новгород-Сіверський	1,6	6,5	91,9
Новозибків	1,9	10,6	87,5
Ніжин	3,1	6,3	90,6
Остер	3,1	9,8	87,1
Стародуб	2,2	8,1	89,7
Сураж	3,7	10,6	85,7
Сосниця	Дані не точні		
Середні дані	2,5	9,3	88,7

Складено за: РНБ, ф. 600, спр. 1725, арк. 54 – 55.

**Співвідношення по розрядах осіб різних звань та станів серед
виборців Чернігова (1879 р.)**

I розряд					II розряд					III розряд				
Привіле- йовані	Неприві- лейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привіле- йовані	Неприві- лейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привіле- йовані	Неприві- лейовані	З них: купці	Міщани	Інші
33,3	66,7	62,3	2,2	66,7	64,6	35,4	21,8	12,1	1,5	46,4	53,6	2,6	45,6	5,4

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 94–95.

**Розподіл гласних різних звань та станів по розрядах у містах
Чернігівської губернії (1879р.)**

Міста	% відношення кожного розряду до загальної кількості:											
	Привілейованих гласних			Непривілейованих гласних			Купців			Міщан		
	I	II	III	I	II	III	I	II	I	I	II	III
Чернігів	35,4	45,2	19,4	31,1	20,7	48,2	50	22,2	27,8	-	10	90
Борзна	40	30	30	30,8	34,6	34,6	76,4	11,8	11,8	12,5	41,7	45,8
Глухів	25	35	40	36,9	32,6	30,5	46,5	50	3,5	17,7	5,8	76,5
Городня	Дані відсутні											
Козелець	55,6	22,2	22,2	25,8	37,1	37,1	66,7	-	33,3	6,7	53,3	40
Конотоп	37,5	50	12,5	28	30	42	61,2	33,3	5,5	13,6	36,4	50
Кролевець	25	41,7	33,3	35,7	30,9	33,4	52,6	26,3	21,1	18,8	43,7	37,5
Мглин	50	20	30	29	35,5	35,5	56,1	37,6	6,3	-	45,5	54,5
Новгород-Сіверський	30,8	30,8	38,4	34,3	34,3	31,4	45,8	45,8	8,4	10	10	10
Новозибків	Дані відсутні											
Ніжин	30	50	20	34,7	26,1	39,2	50	33,4	16,6	8,4	16,6	75
Остер	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	33,3	50	38,8	11,2	10	30	60
Стародуб	20	26,6	53,4	37,8	35,6	26,6	56,6	30	13,4	-	46,2	53,8
Сураж	Дані відсутні											
Сосниця	36,4	45,4	18,2	27,8	27,8	44,4	50	30	20	-	66,7	33,3

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 226–231.

Рівень освіти виборців у містах Чернігівської губернії (1880 р.)

Міста	Вища та середня освіта. % відношення до загальної чисельності виборців	Писемні. % відношення до загальної чисельності виборців	Неписемні. % відношення до загальної чисельності виборців
Чернігів	3,6	48,8	47,6
Борзна	0,6	41,6	57,8
Глухів	0,4	34,3	65,3
Городня	2,1	65,4	32,5
Козелець	1,2	52,7	46,1
Конотоп	1,2	28,9	69,9
Кролевець	1,6	44,6	53,8
Мглин	1,2	36,6	62,2
Новгород-Сіверський	1,8	60,8	37,4
Новозибків	0,9	84,7	14,4
Ніжин	8,8	51,5	39,7
Остер	2,7	25,5	71,8
Стародуб	1,3	72,5	26,2
Сураж	11,2	44,1	44,7
Сосниця	Дані не точні	Дані не точні	Дані не точні

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 29.

**Відсоток виборців іудеїв по розрядах
у містах Чернігівської губернії (1879 р.)**

Місто	% іудеїв до загальної кількості виборців розряду		
	I	II	III
Чернігів	40	18,8	20,4
Борзна	16	12,6	1,8
Глухів	16,7	37,9	5,4
Городня	-	17,3	6,2
Козелець	22,2	15	15,9
Конотоп	27,9	31,6	9,1
Кролевець	40	28,6	2,1
Мглин	52,9	31,3	10,5
Новгород-Сіверський	57,1	33,3	12,1
Новозибків	13,1	22,3	4,2
Ніжин	27,1	20,5	5,9
Остер	42,1	41,7	8,8
Стародуб	Дані відсутні		
Сураж	75	55,9	40,6
Сосниця	Дані відсутні		
Середні дані	33,1	28,2	11

Складено за: Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. I. – С. 90–91.

Виборці різних віросповідань у містах Чернігівської губернії

Міста	Православні. % відношення до загальної кількості виборців	Католики. % відношення до загальної кількості виборців	Іудеї. % відношення до загальної кількості виборців
Чернігів 1879/83	78,8	-	21,2
Борзна 1878/82	96,8	0,1	3,1
Глухів 1879/83	92,2	-	7,8
Городня 1878/82	92,4	-	7,6
Козелець 1879/83	84,1	-	15,7
Конотоп 1877/81	87,8	0,1	12,1
Кролевець 1877/81	95,2	-	4,8
Мглин 1877/81	87,2	-	12,8
Новгород- Сіверський 1877/81	85,6	0,2	14,2
Новозибків 1878/82	93,4	0,3	6,3
Ніжин 1876/80	92,2	0,4	7,4
Остер 1878/82	86,9	-	13,1
Стародуб 1877/81	77,2	0,3	22,5
Сураж 1878/82	54,9	1,6	43,5
Сосниця 1876/80	Дані не точні		

Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1637, арк. 31.

Розподіл виборців Харкова по розрядах

Рік	Виборці, які взяли участь у виборах (чол.)			Всього (чол.)
	I розряд	II розряд	III розряд	
1871	25	54	230	309
1875	30	148	123	301
1879	42	74	146	262
1883	44	138	213	395
1887	77	161	215	453
1891	53	152	433	638

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1316, арк. 1–2; Ф. 45, оп. 1, спр. 1650, арк. 1–10.

Розподіл виборців м. Харкова по розрядах

Роки	Усього виборців (чол.)	Число виборців, які обирали одного гласного		
		I розряд	II розряд	III розряд
1871	4 295	2,7	14,8	161,4
1875	4 745	3,2	18	176,4
1879	5 200	4	19,4	193,2
1883	5 612	4,4	22	207,5
1891	3 316	2,8	12,3	123,1

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 105–124; спр. 668, арк. 14–56.

Розміри платежів виборців Харкова

Рік	Загальна сума платежів (руб.)	Число виборців (чол.)			Середня сума платежів на одного виборця (руб.)		
		I розряд	II розряд	III розряд	I розряд	II розряд	III розряд
1871	109308	64	356	875	569р.5к.	102р.30к.	9р. 40к.
1875	109500	77	433	4235	474р.	84р. 20к.	8р. 60к.
1879	122623	97	466	4637	421р.40к.	87р. 70к.	8р. 80к.
1883	158561	106	525	4981	498р.60к.	100р.70к.	10р. 60к.
1891	104266	67	294	2955	518р.70к.	118р.20к.	11р. 8к.

Складено за: Багалеї Д. Історія міста Харків за 250 років його існування / Багалеї Д., Міллер Д. Х., 1912. – С. 403–405; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 1; Ф. 45, оп. 1, т. 2, спр. 1650, арк. 1–5.

Активність виборців Харкова по розрядах

Роки	Усього виборців (чол.)			Виборці, які взяли участь у виборах (чол.)		
	I розряд	II розряд	III розряд	I розряд	II розряд	III розряд
1871	64	356	3875	25	54	230
1875	77	433	4235	30	148	123
1879	97	466	4637	42	74	146
1883	106	525	4981	44	138	213

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 440, арк. 105–124; Там само. – Ф. 45, оп. 1, спр. 668, арк. 14–56.

**Кількість виборців, які не з'явилися на збори по категоріях
у містах Чернігівської губернії (1879 р.)**

Міста	Привілейовані % співвіднош. до загального числа привіл. вибор.	Непривіл.% співвідн. до загального числа непривіл. вибор.	Домовласники % співвіднош. до загального числа домовл.- виборців	Торгівці % співвідн. до загальн. числа торгів.- виборців
Чернігів	80,3 %	65,6	76,5	62,5
Борзна	72,2	86,9	Дані не точні	
Глухів	83,9	87,7	89,7	51,2
Городня	66,1	83,7	86,8	7,1
Козелець	90,5	75,6	86,6	42,7
Конотоп	90,4	93,6	95,8	82,1
Кролевець	88,8	80,0	85,1	39,7
Мглин	84,4	64,9	70,4	49,2
Ніжин	79,5	84,5	90,1	34,8
Новгород- Сіверський	87,4	84,9	87,9	55,9
Новозибків	54,5	84,9	90,9	43,2
Остер	62,5	68,8	75,7	35,9
Сосниця	Дані не точні			
Стародуб	84,4	89,6	88,9	89,2
Сураж	Дані не точні			
Середні дані	78,8	80,9	84,2	48,1

Складено за: РНБ, ф. 600, спр. 1646, арк. 37.

Склад міських управ у Чернігівській губернії

Міста	% відношення до загальної кількості членів управ													
	За віросповіданням			За освітою				За станами				За ценом		
	Православні	Католики	Іудеї	Вища	Середня	Нижча	Які не навчалися	Привілейов.	Купці та почесні громадяни	Міщани та ремісники	Селяни та козаки	Домовласники	Торгівці	Представники інших станів
Чернігів 1879/82	71,4	-	28,6	42,8	28,6	-	28,6	57,1	28,6	14,2	-	-	14,2	85,7
Борзна 1878/82	66,6	-	33,3	-	-	100	-	100	-	-	-	100	-	-
Глухів 1879/83	50	25	25	25	-	50	25	75	-	25	-	100	-	-
Городня 1878/82	100	-	-	-	-	100	-	40	40	20	-	40	40	20
Козелець 1879/83	85,7	-	14,2	-	-	42,8	57,1	28,6	14,2	57,1	-	85,7	14,2	-
Конотоп 1876/80	75	-	25	-	50	25	25	100	-	-	-	50	-	50
Кролевець 1879/83	66,6	-	33,3	-	-	-	100	33,3	-	66,6	-	66,6	33,3	-
Мглин 1877/81	100	-	-	-	-	66,6	33	33,3	-	66,6	-	66,6	-	33,3
Новгород- Сіверський 1877/81	50	25	25	25	-	50	25	50	25	25	-	50	25	25
Новозибків 1877/81	100	-	-	16,5	-	-	83,5	16,6	33,3	50	-	33,3	66,6	-
Ніжин 1876/80	85,7	-	14,2	71,4	-	-	28,6	14,2	57,1	28,6	-	14,2	57,1	28,6
Остер 1878/82	85,7	-	14,2	-	-	71,4	28,6	-	100	-	-	28,6	57,1	14,2
Середні дані	77,5	3,3	19,2	12	5,3	40,4	42,3	38,2	28,2	31,9	1,7	49	31,1	18,9

* Сума не дає 100% тому, що частина членів управ відносилася до інших конфесій.
Складено за: РНБ. – Ф. 600, спр. 1685, арк. 1–7.

**Передбачувана кількість виборців і гласних
у містах Чернігівської губернії за новим Положенням у 1890 р.**

Міста	Виборці за цензом		Усього	Гласні
	1000 руб.	300 руб.		
Чернігів	300	-	300	32
Борзна	-	147	147	23
Глухів	102	280	382	29
Городня	-	128	128	20
Козелець	-	125	125	20
Конотоп	87	355	442	35
Кролевець	-	119	119	20
Мглин	-	67	67	20
Ніжин	426	-	426	38
Новгород-Сіверський	47	152	199	23
Новозибків	68	166	234	23
Остер	-	71	71	20
Сосниця	-	168	168	23
Стародуб	59	203	262	26
Сураж	-	66	66	15
Березне	-	107	107	20
Короп	-	89	89	15
Нове Місто	-	50	50	12
Погар	-	101	101	20
Усього	1089	2394	3483	434

Складено за: ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 776, арк. 1–5; оп. 6, спр. 158, арк. 7–9.

**Фактична кількість виборців у містах Чернігівської губернії
(1894-1898 рр.)**

Міста	Кількість населення	Виборці	
		1894 р.	1898 р.
Чернігів	27871	301	460
Борзна	12302	210	194
Глухів	16775	235	238
Городня	4074	125	117
Козелець	4415	131	138
Конотоп	23841	350	458
Кролевець	12878	144	127
Мглин	7362	69	73
Ніжин	45560	396	419
Новгород-Сіверський	8671	142	165
Новозибків	14860	189	218
Остер	5806	86	109
Сосниця	6523	111	147
Стародуб	25294	206	196
Сураж	5217	46	41
Березне	13383	119	155
Усього	234832	2860	3255

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 6, спр. 158, арк. 1–2.; Календарь Черниговской губернии на 1894 г. – Чернигов, 1893. – С. 25–27.

**Чисельність виборців та уповноважених у
заштатних містах і посадах Чернігівської губернії у 1894 р.**

Населені пункти	Кількість мешканців (чол.)	Кількість виборців (чол.)	Кількість уповноважених (чол.)
Короп	5631	201	15
Нове Місто	1705	22	12
Погар	7292	101	15
Ардонь	1640	16	12
Воронеж	1552	30	12
Воронок	6284	70	12
Добрянка	9506	283	15
Єлінка	4131	71	12
Злинка	5283	106	15
Климів	6792	216	15
Клинці	13912	145	20
Лужки	5982	63	12
Митьківка	3832	53	12
Млинка	1124	16	12
Нові Млини	3160	146	15
Радуль	596	38	12
Свяцьке	3551	45	12
Середина-Буда	4492	99	15
Чуровичі	4532	101	15
Шеломи	3211	49	12
Усього	94208	1871	272

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 1, спр. 213, арк. 2–7.; оп. 2, спр. 1318, арк. 94–100; оп. 6, спр. 138, арк. 1–20.

**Активність виборців у містах Чернігівської губернії
(1894–1898 рр.)**

Міста	Голосувало (%)	
	1894 р.	1898 р.
Чернігів	38	49
Борзна	46	42
Глухів	24	28
Городня	34	35
Козелець	50	39
Конотоп	19	28
Кролевець	48	37
Мглин	45	45
Ніжин	22	33
Новгород-Сіверський	37	44
Новозибків	37	25
Остер	56	60
Сосниця	45	44
Стародуб	33	30
Сураж	57	56
Березне	35	35
Усього	35	37

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1318, арк. 99–100.

**Станова приналежність гласних у містах Чернігівської губернії
(1894–1898 рр.)**

Міста	Гласних		Дворяни		Торгово- промислова буржуазія		Непривілейова ні	
	1894 р.	1898 р.	1894 р.	1898 р.	1894 р.	1898 р.	1894 р.	1898 р.
Чернігів	32	41	26	32	1	-	5	9
Борзна	26	23	24	21	-	-	2	2
Глухів	26	26	25	26	1	-	-	-
Городня	20	20	18	19	-	-	2	1
Козелець	20	20	17	19	-	-	3	1
Конотоп	35	40	35	40	-	-	-	-
Кролевець	20	20	20	20	-	-	-	-
Мглин	20	20	17	14	-	1	3	5
Ніжин	40	40	34	35	6	5	-	-
Новгород- Сіверський	20	23	16	19	-	1	4	3
Новозибків	23	26	16	18	-	-	7	8
Остер	20	20	15	17	-	-	5	3
Сосниця	20	20	20	19	-	1	-	-
Стародуб	26	23	24	21	-	-	2	2
Сураж	15	15	15	15	-	-	-	-
Березне	20	20	18	18	1	2	1	-
Усього	383	397	340	353	9	10	34	34

Складено за: ДАЧО. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1318, арк. 94–100.

Соціальний розподіл гласних Харківської думи (1893-1897рр.)

Рік	Дворяни, військові, чиновники, інтелігенція (чол.)	Почесні громадяни, купці (чол.)	Селяни, козаки (чол.)	Міщани (чол.)	Цехові (чол.)	Усього гласних (чол.)
1893	12	62	-	5	1	80
1897	27	35	-	1	1	64

Складено за: Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897гг. – Х.: Б.и., 1897. – С. 11.

Прибутки Харківського громадського управління

Рік	З нерухомого майна, торгівлі та промислів (руб.)	З міського майна (руб.)	З міських підприємств (руб.)	Від міста (руб.)	Держ. субсидії та непередбачувані прибутки (руб.)
1893	299956	162129	78548	21422	145290
1897	376337	229065	197878	19142	286302

Складено за: ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, т. 1, спр. 588, арк. 151–152; Там само. – Ф. 45, оп. 14, спр. 43, арк. 11–20; Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897гг. – Х.: Тип. Губернского правления, 1897. – С. 91–95.

**Прибутки з нерухомого майна та оброчних статей
у містах Харківської губернії (1876 р.)**

Міста	Сума отриманих коштів
Харків	87779руб. 85 1/4коп.
Старобільськ	11536руб. 61 1/2коп.
Ізюм	7751руб. 27 1/2коп.
Чугуїв	6817руб. 56 3/4коп.
Суми	5693руб. 51коп.
Слов'янськ	4942руб. 62коп.
Куп'янськ	3871руб. 84 3/4коп.
Вовчанськ	2698руб. 31коп.
Валки	2583руб. 1/2коп.
Охтирка	2571руб. 48коп.
Лебедин	2374руб. 24 1/2коп.
Білопілля	2058руб. 6коп.
Краснокутськ	1850руб. 5 3/4коп.
Зміїв	765руб. 55коп.
Богодухів	700руб. 82 3/4коп.
Недригайлів	554руб. 61 3/4коп.
Золочів	442руб. 92коп.

Складено за: Харківський календарь на 1877 г. – Х.: Тип. Харьковского губернского правления, 1876. – С. 114.

Бюджети міст Чернігівської губернії

Міста	Сума (в руб.)						
	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900
Чернігів	24282	57935	98922	115341	112723	126030	249323
Борзна	3706	6252	10714	9818	8710	10874	9939
Глухів	2855	29697	44471	56366	78435	59754	69917
Городня	2634	2942	4248	10032	9494	8803	8282
Козелець	4313	7464	7285	9456	7225	12754	10863
Конотоп	9258	15485	17748	21105	22734	29403	29962
Кролевець	12544	27858	20325	12412	164439	16287	22943
Мглин	5348	6269	6073	8283	10384	12022	11112
Ніжин	10352	11113	23196	33586	29262	19933	23455
Новгород-Сіверський	11277	29363	29850	60540	72379	49283	101516
Новозибків	2797	10494	13678	16865	25405	21351	27405
Остер	3039	4537	5644	6396	8556	14061	15753
Сосниця	3867	5525	6139	7673	6539	8047	9917
Стародуб	9899	12583	23005	30819	42533	43742	53671
Сураж	1581	2813	3506	4455	7577	8811	8697
Березне	1031	2573	4784	6370	7224	6769	6721
Короп	803	2135	3974	5823	4292	6388	6503
Нове Місто	163	365	583	785	899	918	858
Погар	1423	2457	3137	3734	4527	5548	4076
Усього	111172	237860	327282	419859	623337	460781	670913

Складено за: ЦДІА України, ф. 1191, оп. 1, спр. 356, арк. 81; Черниговские губернские ведомости. – 1885. – янв.; Там само. – 1895. – янв.; Там само. – 1900. – янв.; Обзор Черниговской губернии за 1885 г. – Чернигов, 1886. – С. 25.; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 54; за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 54; за 1900 г. – Чернигов, 1901. – С. 15.

Структура доходів м. Чернігова (1871-1900 рр.)

	1871	1875	1879	1883	1887	1891	1897	1900
Міські збори та податки (%)	23	26	16	12	13	17	13	11
Прибутки від комунальної власності (%)	39	18	17	20	44	52	56	51
Державні дотації (%)	1	10	2	22	16	14	5	6
Інші джерела (%)	26	14	33	24	15	6	13	15
Позики (%)	11	32	32	22	12	11	13	17

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 517–537; Черниговские губернские ведомости. – 1883. – дек.; Там само. – 1887. – дек.; Там само. – 1897. – дек.; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. – Чернигов, 1901. – С. 572–591.

Сума міських зборів у Чернігівській губернії

Міста	Сума (в руб.)		
	1875 р.	1880 р.	1895 - 1897 рр.
Чернігів	12370	12741	11792
Борзна	5297	6517	3185
Глухів	6912	5487	5031
Городня	1912	3567	1816
Козелець	2041	2488	2130
Конотоп	10657	9665	7497
Кролевець	2977	7095	3441
Мглин	3128	2545	2775
Ніжин	9654	14152	10633
Новгород-Сіверський	4810	9129	4462
Новозибків	6649	5589	7680
Остер	1680	2874	1707
Сосниця	4584	2977	2767
Стародуб	7775	7789	6014
Сураж	1852	2627	3226
Усього	82298	95242	74156

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 6–17; Русов А. Описание Черниговской губернии за 1895 гг.: В 2-х т. – Чернигов, 1898. – Т. 2. – С. 316–319.

**Міські збори з реалізації торгових та промислових свідоцтв
у Чернігівській губернії**

Міста	Сума (в руб.)	
	1875 р.	1880 р.
Чернігів	1815	1538
Борзна	995	1015
Глухів	1030	801
Городня	553	632
Козелець	926	1111
Конотоп	2292	2760
Кролевець	802	1332
Мглин	1787	1543
Ніжин	4137	4697
Новгород-Сіверський	1220	1222
Новозибків	949	1663
Остер	1227	1566
Сосниця	875	793
Стародуб	1811	1764
Сураж	607	610
Усього	21026	23047

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 6–17; Календарь Черниговской губернии на 1894 г. – Чернигов, 1893. – С. 89.

Обов'язкові витрати міст Чернігівської губернії

Міста	Сума (руб.)				
	1870 р.	1875 р.	1880 р.	1885 р.	1897 р.
Чернігів	11249	11012	8201	18991	21766
Борзна	1452	2863	3094	4735	5098
Глухів	5783	4392	5286	10836	14509
Городня	670	1411	1859	6504	3664
Козелець	1589	3617	3483	4583	3742
Конотоп	2203	3018	2774	9763	10162
Кролевець	4288	3445	3113	7584	6161
Мглин	1635	1992	2231	3989	5129
Ніжин	3464	6045	8061	13456	20570
Новгород-Сіверський	4415	5135	5399	6676	7026
Новозибків	667	4291	4165	6321	8750
Остер	1184	1588	1819	3763	2579
Сосниця	1372	1595	2216	3435	4971
Стародуб	1939	1734	1756	9455	11166
Сураж	1003	1115	3540	2121	2405
Усього	42913	53253	56997	112212	127698

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп.1, спр. 14460, арк. 175–178; Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т. 2. – С. 271–273.

**Витрати міст Чернігівської губернії на утримання
місцевої державної адміністрації та поліції**

Міста	Сума (руб.)		
	1871 р.	1874 р.	1895 р.
Чернігів	2800	2870	8253
Борзна	110	136	1731
Глухів	480	855	5983
Городня	109	109	1432
Козелець	250	276	1260
Конотоп	330	368	3268
Кролевець	330	812	2346
Мглин	109	154	3696
Ніжин	1000	1000	6833
Новгород- Сіверський	110	175	2284
Новозибків	370	453	6010
Остер	230	256	1180
Сосниця	120	136	1411
Стародуб	130	400	9340
Сураж	110	110	1785
Усього	6588	8110	56812

Складено за: ДАЧО. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1987, арк. 253; спр.1986, арк. 302; оп. 187а, спр. 211, арк. 4–5.

**Видатки міст Чернігівської губернії
на утримання поліції**

Міста	Сума (руб.)	
	1871 р.	1872 р.
Чернігів	2099	2800
Борзна	69	110
Глухів	218	480
Городня	69	109
Козелець	68	250
Конотоп	103	330
Кролевець	114	330
Мглин	69	109
Ніжин	946	1000
Новгород- Сіверський	69	110
Новозибків	280	370
Остер	69	230
Сосниця	69	120
Стародуб	235	300
Сураж	69	100
Усього	4546	6748

Складено за: ДАЧО. – Ф. 127, оп. 1, спр. 1986, арк. 3–5.; оп. 23, спр. 955, арк. 6; спр. 1986, арк. 188.

Видатки Харківського громадського управління

Рік	Утримання урядових установ (руб.)	Військова, квартирна повинність	На поліцію та пожежні команди (руб.)	На міське самоврядування та сирітський суд (руб.)	На утрим. муніципального нерухомого майна (руб.)	На утрим. муніц. підприємств (руб.)	Благоустрій міста (руб.)	На санітарну справу (руб.)	На освіту	На сплату податків (руб.)	На борги (руб.)	Різні витрати (руб.)	Разом (руб.)
1893	1315	143276	93385	75832	79791	-	117281	70284	5204	4600	77984	131856	847649
1897	413	208282	155255	82790	219565	29958	323703	98817	88656	5800	107863	60122	1382224

Складено за: Ярмаш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності / О. Н. Ярмаш, О. М. Головка. – Х.: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 308–309.

**Обов'язкові витрати Харківського самоврядування
на протипожежну безпеку**

Рік	Руб.	Коп.	% від загальних обов'язкових витрат
1871	17401	40	7,5
1875	36139	04	12
1880	40950	61	8,6
1885	47982	32	8
1891	58220	61	8,6

Складено за: Петров Н. В. Матеріали для історії Харківської городської думи і городского хозяйства за 25 лет с 1871 по 1896 год. – Х., 1896. – Табл. 9. – С. 2–3; Отчёт о занятиях Харківської городської управи за время 1875–1876 год. – Х., 1877. – С. 13

**Обов'язкові витрати на протипожежну охорону
в містах Чернігівської губернії**

Міста	Сума (руб)		
	1870 р.	1880 р.	1893 р.
Чернігів	2835	7806	6462
Борзна	421	1410	1805
Глухів	1805	4012	4027
Городня	433	459	664
Козелець	761	827	1181
Конотоп	613	1987	2236
Кролевець	1480	1932	1996
Мглин	537	992	1191
Ніжин	2500	5613	6446
Новгород-Сіверський	945	1386	1733
Новозибків	1076	1839	2700
Остер	380	619	1267
Сосниця	468	600	1216
Стародуб	1738	2200	3140
Сураж	80	306	482
Усього	16072	31988	36546

Разом із заштатними містами витрати відповідно становили: 1870 р. – 17578 руб., 1880р. – 33849 руб, 1893р. – 38726 руб.

Складено за: ЦДІА України – Ф. 1191, оп. 1, спр. 356, арк. 208; Ф. 422, оп. 533, спр. 242, арк. 51; ДАЧО. – Ф. 469, оп. 1, спр. 36, арк. 26; спр. 10, арк. 2–5; Ф. 127, оп. 189а, спр. 369, арк. 1; ВДАЧОН. – Ф. 340, оп. 1, спр. 112, арк. 1–5; Обзор Черниговской губернии за 1880 г. – Чернигов, 1881. – С. 30; за 1883 г. – Чернигов, 1884. – С. 31; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 30; за 1893 г. – Чернигов, 1894. – С. 42.

Взаємне страхування будівель від пожеж

Міста	Кількість застрахованих будівель	Сума (руб.)
Полтава	1889 р. – 4787	1889 р. – 6775657
	1892 р. – 5334	1892 р. – 7419665
Кременчук	1889 р. – 318	1889 р. – 668536
	1892 р. – 2691	1892 р. – 2720480
Харків	1889 р. – 6502	1889 р. – 25929436
	1892 р. – 23453	1892 р. – 28351463
Чернігів	1889 р. – 1468	1889 р. – 1357459
	1892 р. – 1390	1892 р. – 1501290

Складено за: Статистика пожаров в Российской империи и общие сведения за 50 лет (Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел). – СПб., 1912. – С. 160–259.

Динаміка страхування споруд від пожеж

Міста	Кількість застрахованих будівель	Сума (руб.)	Капітал (руб.)	
			Запасний	Основний
1889 р.				
Кременчук	318	668.536	-	30.000
Полтава	4787	6.775.657	300.049	-
Харків	6502	25.929.436	1.369.704	-
Чернігів	1468	1.357.459	46.078	10.000
1892 р.				
Кременчук	2691	2.720.480	17.518	30.000
Полтава	5334	7.419.665	324.353	-
Харків	23453	28.351.463	1.571.449	-
Чернігів	1390	1.501.290	79.643	10.000

Складено за: Исследование пожаров в 15 летний период с 1860 по 1874 год. – СПб., 1882. – Серия II. – Вып. 19. – С. 159–160.

Недоїмки по зборах у містах Чернігівської губернії

Міста	Сума (руб.)						
	1870 р.	1875 р.	1880 р.	1885 р.	1890 р.	1895 р.	1900 р.
Чернігів	11195	11151	30121	34025	32453	44529	65294
Борзна	3953	5623	3001	6990	3519	8641	11168
Глухів	7520	3386	3914	3714	5286	9894	15468
Городня	2023	2363	5842	5779	8218	8181	13317
Козелець	281	240	9769	1513	1788	3782	10964
Конотоп	7029	5654	5568	3946	9299	13154	21665
Кролевець	2573	3483	4388	3831	4487	7207	7972
Мглин	1691	2139	4466	2651	5093	3165	6967
Ніжин	7039	9033	32593	22114	26237	31996	34076
Новгород-Сіверський	2011	5632	8955	11093	4034	3216	5356
Новозибків	4876	6563	7550	22316	15652	19450	26444
Остер	250	408	3681	4202	1837	2349	13689
Сосниця	1576	2798	3114	2860	7831	9871	10603
Стародуб	4778	5972	6292	18230	13188	10178	19869
Сураж	10545	11992	13228	23941	14498	12227	16170
Усього	67340	76437	142482	167205	153420	187840	279022

Складено за: ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 14460, арк. 135–138; Обзор Черниговской губернии за 1880 г. – Чернигов, 1881. – С. 32; за 1885 г. – Чернигов, 1886. – С. 43; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 52; за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 54; за 1900 г. – Чернигов, 1901. – С. 36.

Лікарні Харкова (1880 р.)

Лікувальні заклади	Чисельність хворих	Вартість утримання	Кількість ліжок
Олександрівська міська	2903	37882 руб.	160
Губернська земська	3319	111400 руб.	435
Повивальне училище з пологовим будинком	250	7567 руб.	6
Дитяча міська лікарня (з 1878 р.)	445	5630 руб.	20
Дифтеритна лікарня (з 1879 р.)	610	8644 руб.	25
Лікарня при в'язниці	дані не точні	дані не точні	80
Військовий шпиталь	дані не точні	дані не точні	дані не точні
Університетська клініка	дані не точні	дані не точні	дані не точні

Складено за: Географическо-статистический словарь Российской империи/
Сост. П. Семенов. – СПб., 1885. – Т. 5. – С. 471.

**Видатки міст Чернігівської губернії
на початкову освіту (1870–1895 рр.)**

Міста	Витрати (руб.)					
	1870 р.	1875 р.	1880р.	1885р.	1890 р.	1895 р.
Чернігів	1935	879	2152	3385	4179	8855
Борзна	1941	400	417	900	609	350
Глухів	1399	1937	1930	2861	4880	4504
Городня	1941	380	410	419	562	621
Козелець	1941	352	539	796	1180	945
Конотоп	1941	568	1282	1681	1380	2530
Кролевець	639	425	425	452	548	3553
Мглин	1941	320	250	278	500	1097
Ніжин	1941	1930	2314	2638	4348	5048
Новгород-Сіверський	1941	830	1353	195	1475	1785
Новозибків	1941	405	703	-	-	200
Остер	1941	405	716	776	960	1100
Сосниця	1941	518	508	530	750	484
Стародуб	1941	518	826	900	900	995
Сураж	1941	514	-	-	-	180
Усього	27265	10381	13825	15811	22271	32247

Складено за: ДАЧО, ф. 127, оп. 23, спр. 1987, арк. 549; Обзор Черниговской губернии за 1875 г. – Чернигов, 1876. – С. 42; за 1880 г. – Чернигов, 1881 – С. 30; за 1885 г. – Чернигов, 1886. – С. 40; за 1890 г. – Чернигов, 1891. – С. 58; за 1895 г. – Чернигов, 1896. – С. 66.

**Витрати міст Чернігівської губернії у 1890–1900 рр.
на початкові школи та приходські училища**

Міста	Заклади освіти	Витрати (руб.)	
		1890 р.	1900 р.
Чернігів	Чоловіче приходське	1969	2112
	Жіноче приходське	1400	1359
	Початкове (з 1892 р.)	-	1305
Березне	Початкове	607	675
Борзна	Чоловіче початкове	180	267
	Жіноче початкове	429	320
Глухів	Перше приходське	1330	1330
	Веригінське приходське	1008	1200
	Усівське приходське	999	1200
	Жіноче початкове	1552	1500
Городня	Жіноче початкове	562	519
Козелець	Володимирське приходське	600	828
Конотоп	Приходське	600	600
Кролевець	Приходське	548	548
	Початкове (з 1898 р.)	-	200
Мглин	Жіноче приходське	180	340
	Чоловіче приходське (з 1882 р.)	370	453
Ніжин	І-ше чоловіче приходське	1744	1161
	ІІ-ше чоловіче приходське (з 1895 р.)	-	1000
	Жіноче приходське	1744	1041
Новгород-Сіверський	І-ше приходське	650	835
	ІІ-ге приходське	625	625
Остер	Жіноче початкове	100	780
Сосниця	Чоловіче приходське	500	800
	Жіноче приходське	-	50
Стародуб	Чоловіче приходське	400	600
	Жіноче приходське	120	400
	Початкове (з 1899 р.)	-	600
Погар	Приходське	750	470
Усього		18967	23118

Складено за: ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 486, арк. 1–4.; Там само, ф. 229, оп. 2, спр. 4, арк. 10–11; Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть IV. Черниговская губерния. – К., 1890. – С. 15–160; за 1900 г. – К., 1901. – С. 3–249.

Видатки Харківського громадського управління на освіту

Рік	Кількість училищ	Вчителів (чол.)*	Учнів (чол.)	Видатки на початкову освіту (руб.)
1893	8	22	1148	21426
1897	14	35	1648	34999

*Без вчителів Закону Божого.

Складено за: Краткий обзор 4-х летней деятельности городского общественного управления за время с 1893–1897гг. – Х., 1897. – С. 4–5; Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. – Х.: Тип. Губернского правления, 1903. – С.124–128.

Чоловічі гімназії Харкова

Гімназія	Чисельність учнів					
	1867 р.	1873 р.	1881 р.	1887 р.	1888 р.	1890 р.
Перша	315	246	345	375	332	341
Друга	361	320	329	366	388	424
Третя	346	356	517	-	-	-
Чоловіча прогімназія	-	144	174	172	172	160

Складено за: Багалеї Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). – Х.: Репринт. изд., – 1993. – Т. 2. – С. 661–682; Харьковский календарь на 1869. – Х., 1870. – С. 5–8, 23–34; Харьковский календарь на 1872 год. – Х., 1873. – С. 141, 176–195; Харьковский календарь на 1875 год. – Х., 1876. – С. 326–329; Харьковский календарь на 1879 год. – Х., 1880. – С. 195, 333–344; Харьковский календарь на 1880 год. – Х., 1881. – С. 276, 305, 309, 323; Харьковский календарь на 1882 год. – Х., 1883. – С. 165–168; Харьковский календарь на 1887 год. – Х., 1888. – С. 199–201.

Список міських голів Полтави, Харкова, Чернігова

Полтавські міські голови (1868–1906 рр.)

1. Семен Миколайович Ковалько (1868–1871 рр.)
2. Олександр Михайлович Абаза (1872–1888 рр.)
3. Віктор Павлович Трегубов (1889–1906 рр.)

Складено за: Білоусько О. А., Мирошниченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття). – Полтава, Оріяна, 2003. – С. 155.

Харківські міські голови (1871–1892 рр.)

1. Е. С. Гордеєнко (1871–1873 рр.)
2. А. Д. Чепелкін (1874 р.)
3. О. Є. Ковальов (1875–1884 рр.)
4. І. О. Фесенко (1885–1891 рр.)
5. В. П. Щелков (1892 р.)

Складено за: Г. Харьков. – Х.: Изд. Статистического отдела Харьковской городской управы, 1913. – С. 96–97.

Чернігівські міські голови (1870–1901 рр.)

1. Яків Олександрович Селюк (1870–1875 рр.)
2. Василь Михайлович Хижняков (1875–1887 рр.)
3. Маврикій Романович Фрідман (1887–1893 рр.)
4. Олександр Олександрович Ханенко (1893–1895 рр.)
5. Г.О. Ходот (1896–1897 рр.)
6. Микола Дмитрович Рудін (1897–1901 рр.)

Складено за: Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX століття). – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – С. 208.